شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(28)

جوڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

باۋۇدۇنباي (1851 - 1928)

ھۈسەنباي (1844 - 1926)

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (28)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850 × 1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.5، قىستۇرما ۋاراقى: 3
1990 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2،450 —— 1
ISBN 7—228—01353—0/K·118
باھاسى:

(ئىچكى قىسىم
20

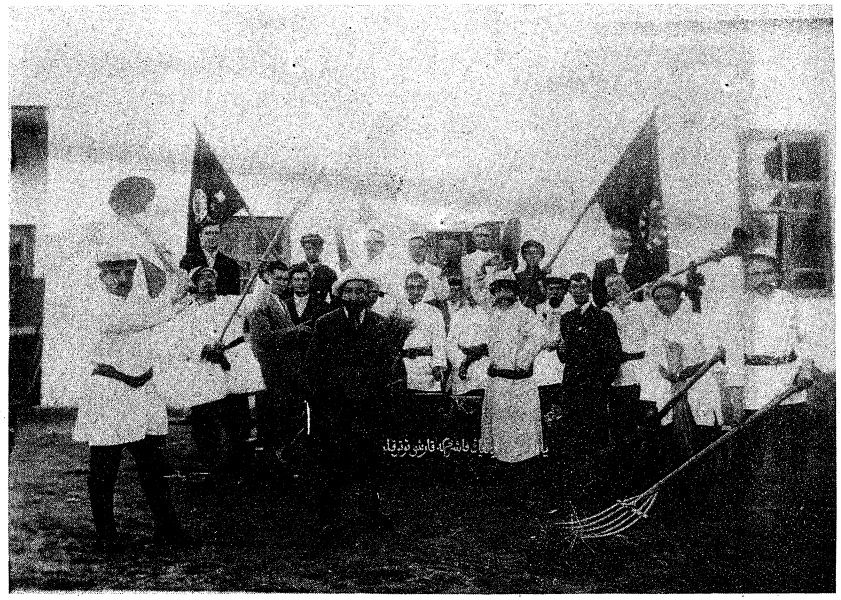

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان كوچا تىياتىرىدىن بىر كۆرۈنۈش

ئاپرېل بايرىمىغا بېغىشلانغان كوچا تىياتىرىدىن بىر كۆرۈنۈش

تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچىلىرىدىن بىرى ــ ئەخمەت

مەرپەتچى، تەرەققىيەتۇەر زات — مەتنىياز مەخسۇم

ئاتاقلىق كارخانىچى — قادىر بەگ ھاجىم

مۇندەرىجە

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىدىن ئەسلىمە..... ئابدۇللا تالىپ 1

30 -، 40 - يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى جەڭگىۋار تېما — ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش..... جاپپار ئەمەت 12

ياپون مىلىتارىزمىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ۋە «شاڭخەي كېچىسى»..... مەمتىمىن نورۇز 36

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە قىلغان ياردىمى توغرىسىدا... شىرىپ خۇشتار 41

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقى ۋە ئىنانە توپلاش ھەرىكىتى..... ئىلى ئىزىز 54

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى دىخۇا خەلقئارالىق تېلېگراف ئىستانسىسى توغرىسىدا..... گۇ مىڭلىك 62

شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى پائالىيەتلىرى (ماتېرىيال)..... ئابلەت نۇردۇن 72

شىنجاڭنىڭ تاشيول تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە..... مەخسۇت تېمىرۇۋ 81

شىنجاڭنىڭ تاشيول - تىرانسپورت ئىشلىرىدىن ئەسلىمە..... سۇۋاخۇن سۇۋۇروۋ 99

ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئەسلىمىسى.....

قۇددۇس ئابدۇسەمەت رەتلىگەن 107
ئەھمەت زىيائىنىڭ ئۆز ھاياتى توغرىسىدىكى ئەسلىمىسى
ئۇن ئالغۇغا ئاساسەن رەتلىگۈچى: دىلدار 135
مۇسابايۇلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى.....
ئېزىزۇۋ ئابدۇللا 189
ئۇيغۇر يېزىقى ماڭارىپى ۋە تەتقىقاتىنى تارقاتقۇچى
ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار..... شىرىپ خۇشتار 229
ئاتاقلىق كارخانىچى ـــ قادىربەگ ھاجىم.....
شىرىپ خۇشتار 248
ئىلى ۋىلايىتىنىڭ 1945 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە
بولغان مەدەنىي ماڭارىپ ئەھۋالى (ماتېرىيال).....
قۇددۇس ئابدۇسەمەت رەتلىگەن 255
ئۇيغۇر ئۆيۇشمىسىنىڭ باي ناھىيىسىگە قوشقان
تارىخىي تۆھپىلىرى..... باي ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 262
ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەكتەپ ماڭارىپىنىڭ قىسقىچە
ئەھۋالى..... ئادىل مۇھەممەت 286
مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەت دامۇللا ھەققىدە.....
ئابلىز ئابلەت 296
مەرىپەتچى، تەرەققىپەرۋەر زات ـــ مەتنىياز مەخسۇم
شىرىپ خۇشتار 304
قەشقەر يېقىنقى زامان تىبابەتچىلىكى ۋە مەشھۇر
تەۋپلار ..... شىرىپ خۇشتار 312
تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچىلىرىنىڭ بىرى ـــ ئەخمەت.....
شىرىپ خۇشتار 334
21 ـ ئىيولدىكى تۇتقۇن..... مەتتىمىن نوروز 337
چىڭ سۇلالىسى جىيائچىۇن مەھكىمىسىنىڭ ئىلىدا
قۇرۇلۇشى..... نەغمەت ياقۇپ 341
ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكىم بەگنىڭ مۇناسىۋىتى

توغرىسىدا غەيرى رەسمىي ماتېرىيال..... ئابدۇۋەلى روزى 352
جاڭ جۈجۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئىقتىسادىي ئاخبارات
جەھەتتىن نازارەت..... ۋېي شىشى 363
ئۇيغۇرلارغا خەنزۇچە «维吾尔» نامىنى بېرىش
توغرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن يىغىن..... خې يۈيجۇ، كاك بىگلىن 373
«ئىلى بەيخۇا گېزىتى» توغرىسىدا..... ۋاك مېيتاك 375
شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى
..... سەي جىنسۇڭ 378

目 录

忆维吾尔族人民在抗日战争时期的爱国行动
……阿不都拉·塔里甫 1
三、四十年代维吾尔族文学的战斗口号——抗日救国
……加帕尔·艾买提 12
反对日本帝国主义的群众运动和《上海之夜》
……买买提明·努肉孜 36
关于新疆人民支援抗日前线的一些事
……谢曰甫·胡西塔尔 41
抗日战争时期的新疆维吾尔戏剧和募捐运动
……艾力·艾则孜 54
抗日战争时期的迪化国际电信站
……谷梦林 62
新疆各民族人民在抗日战争时期的种种活动（资料）
……阿不来提·努尔东 72
忆新疆的公路建设
……买合苏提·铁依波夫 81
忆新疆的公路运输事业
……苏帕洪·苏吾罗夫 99
乌依古尔·沙依然尼的回忆录
……库都斯·阿不都色买提整理 107
艾合买提·孜亚依的回忆
……根据录音整理：迪里达尔 135
木沙巴尤夫厂史简述
……艾孜佐夫·阿不都拉 189

维吾尔族新式教育和体育的传播者——木沙巴依兄弟俩
……谢曰甫·胡西塔尔 229
著名的企业家——卡德尔别克·阿吉
……谢曰甫·胡西塔尔 248
1945～1949年间伊犁地区文教情况（资料）
……库都斯·阿不都色买提整理 255
维吾尔族文化促进会在拜城……拜城县政协 262
解放前麦盖提教育之简况
……阿迪里·穆罕默德 286
教育家——穆罕默德·大毛拉
……阿不力孜·阿不来提 296
教育家、进步人士——买提尼牙孜·买合苏木
……谢曰甫·胡西塔尔 304
近代喀什的医学和名医……谢曰甫·胡西塔尔 312
维吾尔族第一代飞行员之一——艾合买提
……谢曰甫·胡西塔尔 334
“7·21”大逮捕……买买提明·努肉孜 337
清朝在伊犁设立将军府的经过
……尼合买提·亚库甫 341
关于阿古柏与尼牙孜阿奇木伯克之间关系的资料
……阿不都外力·肉孜 352
从经济公报上对张治中的活动进行监督
……魏锡恕 363
关于汉文“维吾尔”三字的定名会议
……何语竹、康炳麒 373
关于《伊犁白话报》之情况
……王梅堂 375
新疆近代史大事记
……蔡锦松 378

译者：阿不来提·努尔东
阿不利孜·穆罕默德·沙依拉米

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىدىن ئەسلىمە

ئابدۇللا تالىپ

1931 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ياپون تاجاۋۇزچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىسىنى بېسۋېلىپ، پۈتۈن جۇڭگونى ھەتتا پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنى زىلزىلىگە سالغان «18 - سېنتەبىر ۋەقەسى» پاجىئەسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتەر - ئۆتمەي خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ كەتكەن تاجاۋۇزچىلار خۇددى «پىلە قۇرتى ئۇجمە غازىنىنى يېيىش ئۈسۈلى» بويىچە يەنە ئىلىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرىپ، 1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەشھۇر «7 — ئىيول لوگوچياۋ ۋەقەسى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. جۇڭگو زېمىنىنى يۇتۇۋېلىش غەرىزى بىلەن باشلانغان بۇ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى پۈتۈن جۇڭگو خەلقى ئۇلۇغ مىللىي بىرلىكسەپ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئومۇميۈزلۈك ئۇرۇش سەپەرۋەرلىكىنى كەڭ كۆلەمدە باشلىۋەتتى. سەككىز يېرىم يىلغا سوزۇلغان بۇ جاپالىق ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى مۇقەددەس زېمىنى — شىنجاڭ ئۆلكىسى بۈيۈك ئارقا سەپلىك رولىنى ئويناپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ ئۇلۇغ كۈرەشكە مۇناسىپ ھەسسىسىنى قوشتى. بولۇپمۇ ئەينى مەزگىلدە شىنجاڭ ئۆلكىسى ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ نىسبەتنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇر خەلقى تولۇپ تاشقان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭ

خۇا مسللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئازادلىقى يولىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. پىدائىي بولۇپ ئالدىنقى سەپتە جەڭگە قاتناشقانلار؛ پىداكار بولۇپ ئارقا سەپتە تاشيول ياسىغانلار؛ كارۋان بولۇپ ئالدىنقى سەپكە ماددىي بۇيۇم ۋە قورال ـ ياراق توشۇغانلار؛ زاۋۇت ـ كانلاردا جان پىدالىق بىلەن قان ـ تەر ئاققۇزۇپ ئىشلىگەنلەر؛ مال ـ مۇلۈك ۋە ئالتۇن ـ جابدۇقلىرىنى ئايىماي بەس ـ بەس بىلەن ئالدىنقى سەپكە ھەدىيە ـ ئىئانات قىلغانلار؛ مەنىۋى جەھەتتە: ياپونىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان يۇزلىگەن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىققان دراماتورگلار، شائىرلار، ناخشا ئىجاد كارلار، تەشۋىقاتچى ـ ناتىقلار، مەرىپەتچى ـ ئۇستازلار، ئارتىس، ئارتىسكا ۋە مۇزىكانتلار، رەسسام، ژۇرنالىستلار ھەم نۇرغۇنلىغان ساھەلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋەتەنپەرۋەر زاتلارتىللاردا داستان بولغۇدەك ئىش ئىزلىرىنى قالدۇرغانىدى.

بۇ ماقالەمدە مەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە كۆرسەتكەن ۋەتەنپەرۋەرلىك جاسارىتى ۋە ماددىي، مەنىۋى جەھەتلەردىكى پائالىيەتلىرىدىن بىر قىسىم پاكىتلارنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن.

1

1937 ـ يىلى ياپونىغا قارشى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئۇرۇش مەملىكەت مىقياسىدا باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي تاجاۋۇزچى قوشۇنلار جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. نەتىجىدە ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا قاتناش يولى ئۇزۇپ تاشلانىدى. ئەينى زاماندا تېخى ئىقتىسادىي قالاق، ماددىي شارائىتى بىر قەدەر ناچار ھالەتتە بولغان جۇڭگو خەلقئارا يارەمگە جىددىي مۇھتاج ئىدى. بۇنداق ئېھتىياجنىڭ تارىخىي مەجبۇرىيىتىنى ئەينى زامان جۇغراپىيە شارائىتىدا پەقەت شىنجاڭ ئۆلكىسىلا ئۆز ئۈستىگە ئالالايتتى. بۇ ئۆلكىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى «چوڭ ئارقا سەپلىك تارىخى ئورنى» ئەنە شۇنداق تەقەززا بىلەن شەكىللەنگەنىدى. چۈنكى، ئەينى يىللاردا جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىگە يېقىندىن ھېسداشلىق قىلغۇچى ۋە ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى قاتارلىق ماددىي ياردەم بەرگۈچى بىردىنبىر دوست ئەل ـــ سوۋېت ئىتتىپاقى ئىدى. ھالبۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇملىدىن باشقا ئەللەرنىڭ ھەر خىل ماددىي ياردەملىرىنى جۇڭگونىڭ ئالدىنقى سەپ فرونتلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىشتىكى قاتناش لىنىيىسى ئاساسەن شىنجاڭ ئۆلكىسى ئارقىلىق بولاتتى. بىراق، ئەينى زامانلاردا شىنجاڭدا زامانىۋى تاشيوللار تېخى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كېچە ـ كۈندۈز جاپالىق ئىشلىشى ئارقىسىدا ئىنتايىن تېزلىك بىلەن شىمالدا «قورغاس ـ لەنجۇ» تاشيول لىنىيىسى؛ جەنۇبتا «قاراقول ـ ئۈرۈمچى» تاشيول لىنىيىسى ياسالدى. نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقان ياشلىرى بۇ ئېغىر ئەمگەك جەريانىدا ئىسسىق قان ـ تەرلىرىنى تۆكتى. بۇ ئىككى قاتناش لىنىيىسىدىكى ئاتاقلىق دەريا ۋە ئۆستەڭ كۆۋرۈكلىرىدىن ماناس دەريا سى كۆۋرۈكى، ئاقسۇ دەريا سى كۆۋرۈكى، ئاقسۇ «دولان ئۆستىگى كۆۋرۈكى» («قىزىل كۆۋرۈك» دەپ نام بېرىلگەن)، باي «قىزىل دەريا سى كۆۋرۈكى»، باي «ياقىمبۇرۇق دەريا سى كۆۋرۈكى»، «جىپسىلاك دەريا سى كۆۋرۈكى»، كۇچا «كۈسەن كېچىكى كۆۋرۈكى»، «باغراش كۆۋرۈكى»، «داۋانچىڭ كۆۋرۈكى» ۋە مىڭلىغان كەلكۈن جىلغىلىرىدا ياسالغان چوڭ ـ كىچىك كۆۋرۈكلەر ئۇيغۇر دېھقان ئەمگەكچىلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگەكلىرى بەدىلىگە ياسالغانىدى. ئۇيغۇر ھارۋىكەشلىرى، ئات، ئېشەك ۋە تۆگە كارۋانلىرى بۇيولىرىدا توختىماي ئالدىنقى سەپكە كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچ

مەك، ئوق ـ دورا توشۇپ تۇراتتى.

ئۇنىڭدىن سىرت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئېلىمىزگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ئۇرۇمچى تۈدۈگخابادا قۇرۇپ چىقىقان قورال ـ ياراق زاۋۇتىدا، گېئولوگىيە ئەترەتلىرىدە، ھەر خىل رودا قېزىش كانلىرىدا تۇمەنلىگەن ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى كېچىنى كۈن دۈزگە ئۇلاپ جىسمانىي ئەمگەكلەرنى قىلغانىدى.

1940 ـ، 1941 ـ يىللىرى ئالدىنقى سەپكە ھەر بىر ناھىيە بىردىن ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتى قوزغىتىلغان چاغدا، ئۇيغۇر خەلقى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر قاتارىدا بۇ داغدۇغىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىگە ئىنتايىن قىزغىن ئاۋاز قوشتى. دېھقانلار، ئۆۋچىلار، چارۋىچىلار قوللىرىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىلتىق، نەيزىلىرىنى، ئەرلەر ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى، تۆمۈر، تۇچ قاتارلىق جابدۇقلىرىنى؛ ئاياللار ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ساپاق قاتارلىق بىزەكلىرىنى؛ چارۋىچىلار ئات، كالا، قوي قاتارلىق مال ـ لىرىنى مەردانىلىق بىلەن ئىئانە قىلدى. بۇ جەھەتتىكى نۇرغۇن سانلىق مەلۇماتلارنى ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ تارىخىي ئارخىپ ـ لىرىدىن تەپسىلىي كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2

جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى ستـ راتېگىيە جەھەتتىن ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان جاپالىق ئۇرۇش بولـ غانىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئۇرۇشقا ماددىي سەپەرۋەرلىك بىلەن تەڭلا مەنىۋى سەپەرۋەرلىكمۇ ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. مۇـ شۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن 1934 ـ يىللىرى شىنجاڭدا «جاھانگىرـ لىككە قارشى ئۈيۇشما» («فەندىخوي») تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۇشمىسى»مۇ دۇنيـ غا كەلدى. جايلاردا ئۇلارنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلدى. ئۆلكە مەرـ

كىزى ئۇرۇمچىدە ھەمدە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە سانايىنەپسە ئۆمەكلىرى قۇرۇلدى. ئاشۇ جەمئىيەت ۋە تەشكىلاتلارنى يادرو قىلغان ھالدا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە سەھنە تىياتىرى قاتارلىق تەشۋىقات تۈرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىـ دە، تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپلىرىدا كەڭ غۇلاچ يېـ يىپ شەكلى مىللىي، مەزمۇنى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئازادلىق ئۇرۇشقا قارىتىلغان ئەدەبىي ـ سەنئەت دولقۇنى بارلىقـ قا كەلگەنىدى. «دۆلەت مۇداپىئە ئەدەبىياتى»، «دۆلەت مۇـ داپىئە سەنئىتى» قاتارلىق ئىلھامى ئاستىدا قىسقىلا مۇددەت ئىچىدە يۇزلىگەن سەھنە ئەسەرلىرى يېزىلىپ چىقىپ، پۈتۈن شىنجاڭ سەھنىلىرىدە نامايان قىلىندى. ئاشۇ سەھنە ئەسەرلىـ رى ئىچىدە 1938ـ يىلى زۇنۇن قادىر ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپ تەرىپـ دىن ھەمكارلىشىپ يېزىلغان «ئۇيغۇر ئاشقانىدا» دراممىسى؛ يەنە شۇ يىلى ئابدۇشۇكۇر يالقۇن تەرىپىدىن يېزىلغان «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسى؛ 1939 ـ، 1941 ـ يىللاردا لۇتپۇللا مۇتەللىپ يازغان «كۆرەش قىزى» ۋە «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» دراممىلىرى سەـ ۋەبىە جەھەتتىن خېلى يۇقىرى بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدا كەڭ تەـ سىر قوزغىغان سەھنە ئەسەرلىرى ئىدى. شۇڭلاشقا «شاڭخەي كېچىسى»، «كۆرەش قىزى» قاتارلىق دراممىلار ئەينى يىللاردا جۇڭگونىڭ ئاناقلىق يازغۇچىلىرى ماۋدۇن ۋە شاۋسەن ئەپەندـ لەرنىڭ يۇكسەك باھاسىغا ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەزمۇندا يېزىلغان چوڭ ـ كىچىك سەھنە ئەسەرلىرى، شېئىر، داستان، قوشاقلار ئىنتايىن كۆپ ئىـ دى. لېكىن، شۇ بىر نۇقتا خاراكتېرلىك ئىدىكى، ھەر قېتىم ۋە ھەر قانداق سەھنە ئەسەرلىرى ئۈينىلىشىنىڭ يا ئالدى، يا كەيـ نىدە، ياكى باشقا تەشۋىقات سورۇنلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تۆۋەنـ دىكى ختابلىق ناخشا مۇقەددىمە ياكى خاتىمە بولۇپ ئوقۇلاتتى:

ئۇزۇن يىللاپ جۇڭگو ئۇچۇن ھازىرلانغان،
ھەربىي قورال، بار كۈچىنى تەييارلىغان؛
پۈتۈن جۇڭگو تۈپرىقىنى باسماق بولغان،
ياپونلارنىڭ چىرىك پىكرىنى بۇزۇۋەتتۇق بىز.

* * *

پات ئۇرۇشۇپ پات ھەل قىلىش پىلانىنى،
يۇز مىڭلىغان سامۇرايلار ئەسكىرىنى،
ۋەھشى قانخور باندىتلارنىڭ شۇم پەيلىنى،
قەھرىمانلىق ئۇرۇش قىلىپ قايتۇردۇق بىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان تەلىم ـ تەربىيە فاكۇلتېتى پۈتۈن ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ پېتەكچى پروگراممىسى ئىدى. مەكتەپ ناخشىلىرى، رەسىم ۋە تەنتەربىيە دەرسلىرىنىڭ مەزمۇنى پۈتۈنلەي ئاشۇ ئىشانغا قارىتىلغانىدى. مەشھۇر رەسسام پەزىل سالىھ دەرسلىك سۈرەت ۋە تەشۋىقات رەسىملىرىنى سىزىشتا شىنجاڭ بويىچە نەمۇنە يارىتقانىدى. ئىنقىلابىي تالانتلىق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ تەرىپىدىن يېزىلغان نۇرغۇن مەكتەپ شېئىرلىرى ئۇيغۇر ياش ـ ئۆسمۈرلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئىگە بولغان ۋە ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئۇنتۇلغۇسىز ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى قوزغاتقانىدى. ئاشۇ مەكتەپ شېئىرلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق يېزىلغان:

«ئۆلۈم يا كۈرۈم» دەپ مىليونلىغان ئەل،
قانلىق مەيدانغا چۈشتى باغلاپ مەھكەم بەل؛
بۇ يولدا ئاقسۇ قانلار بولۇپ سەل،
ئاقىۋەت مەقسىتىمىز بولغۇسىدۇر ھەل.
.....

يۇقىرىقىدەك كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە ۋە ئەمەلىي پائالىيەتلەرنىڭ تۈرتكىسىدە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ياشلىرى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئۈچۈن پىدائىيلىققا يېزىلىغانىدى. ئاشۇ پىدائىيلىققا يېزىلغانلارنىڭ ئەڭ ئاكتىپ نامزاتلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ مەرھۇم ئىنقىلابىي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بولغانىدى.

«ۋەتەن مۇداپىئىسى» مەزمۇنى قويۇق تۇس ئالغان ئۇيغۇر خەلق مائارىپى ھەرقايسى جايلاردىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ زىچ ھەمكارلىقى ۋە ياردىمى بىلەن ھەرقايسىلىك مەكتەپلەر دائىرىسىدە ھەپتە ئاخىرىلاپ ئاخبارات لېكسىيىلەر ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. نۇتۇق مۇسابىقىلىرى يۈرگۈزۈلەتتى. ناخشا مۇسابىقىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. بازار كۈنلىرى كوچا تەشۋىقاتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. ئاي ئاخىرلاپ رەسىم كۆرگەزمىلىرى ئېچىلاتتى. ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى رول ئېلىپ، سەھنە ئەسەرلىرىنى رېپېتىسىت قىلىپ تەييارلاپ يېزا ـ كەنتلەردە ئويۇن قويۇپ، ئېلىمىزنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش فرونتلىرىغا ياردەم ئىئانە توپلايتتى. مەجرۇھ بولۇپ داۋالىنىش ئۈچۈن ئارقا سەپكە قايتقان جەڭچىلەر ئۈچۈن قان تەقدىم قىلاتتى. كىچىك كىنە كەلپىن ناھىيىسىدىكى ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خىزمەتچىلىرى 1939 ـ 1940 ـ يىللىرى «شاڭخەي كېچىسى»، «كۇرەش قىزى» دراميلىرىنى سەھنىگە تەييارلاپ، سەييارە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى ئاز ۋاقتىنىڭ ئىچىدىلا 450 مىڭ دوللار ئىئانە توپلاپ، ياپونغا قارشى ئازادلىق ئۇرۇش فرونتىغا ئەۋەتكەنىدى. بۇ خىل تىپىك مىساللار ئىنتايىن كۆپ...

يۇقىرىدىكى رېئال پائالىيەتلەردىن باشقا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە يەنى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئاساس قىلغان «دۆلەت مۇداپىئە تەنتەربىيە ھەربىكتى» ئەۋج ئالدۇرۇلدى. تەنتەربىيە ھەربىكتى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ھەر يىلى ئىككى قېتىم ئېلىپ بېرىلاتتى. ئەتىياز پەسلىدىكى «12 ـ ئاپرېل تەنتەربىيە مۇسابىقىسى» نامى بىلەن، كۈز پەسلىدىكىسى «18 ـ سېنتەبىر تەنتەربىيە مۇسابىقىسى» نامى بىلەن يۈرگۈزۈلەتتى. بۇ مەزگىلدىكى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدە تەنتەربىينىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بويىچە نەچچە مىڭلىغان تەنھەرىكەت ماھىرلىرى ۋە چempionلىرى يېتىلىپ چىقىۋاتاتتى. تەنتەربىيە تۈرلىرى ئىچىگە ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ۋە زامانىۋى تەنتەربىيە خىللىرى كىرگۈزۈلگەنىدى. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيىسى: چېلىشىش، ئوقيا ئېتىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىلىچ ۋە نەيزە ۋازلىق، پومزەك ئېتىش، داۋازلىق، سالما تاشلاش، ئىلاڭگۈچ ئويناش، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىشىش، تاغار يۈدۈپ يۈگۈرۈش، تۇخۇم چىشلەپ يۈگۈرۈش، ئارغامچا تارتىشىش، سەكرەش قاتارلىق خىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. XIX ئەسرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تەنتەربىيىسى ئىچىگە يېڭى زامان تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن: دامكا، بىلياردا، شاھمات، تامپاس، ئېگىز ۋە يىراققا سەكرەش، پۈتبول، ۋالىبول، ۋاسكېتبول، چويۇن توپ ئېتىش، ئېغىر لىق كۆتۈرۈش، قارىغا ئېتىش، ئاتلىتكا... قاتارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرى كىرىپ كەلدى.

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە خەلقنىڭ جىسمانىي سۈ

پىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ـ دۆلەت مۇداپىئىسىنىڭ ئېھتىياجى ۋە جىددىي تەلىپى بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرىدىكى تەنتەربىيە خىللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى «18 ـ سېنتەبىر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى» تۈرى بولۇپ ئىزچىللاشتۇرۇلاتتى. ئاشۇ مەزگىللەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى يالغۇز ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە تەلىم ئېلىۋاتقان ياش ـ ئۆسمۈرلەر ئىچىدىلا ئەمەس، **بەلكى جەمئىيەتنىڭ يېزا ـ كەنتلىرىگىچە كەڭ تارقالغان ئامما مۇئى پائالىيەتكە ئايلانغانىدى. جۈملىدىن «18 ـ سېنتەبىر** تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى» ئۈچۈن تاللانغان مىڭلىغان تەنتەربىيە چولپانلىرى ئىچىدە يېرىم نىسبەتنى دېگۈدەك خوتۇن ـ قىزلار تەشكىل قىلاتتى. بۇ ھال تېخى فېئودالىزم شارائىتىدا كېتىۋاتقان جەمئىيەت ئۈچۈن ئالغاندا ئىنتايىن زور تارىخىي ئىلگىرىلەش ئىدى.

«18 ـ سېنتەبىر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى» ئۇچ دەرىجە بويىچە ئۆتكۈزۈلەتتى. بىرىنچى باسقۇچتا ناھىيىلەردە؛ ئىككىنچى باسقۇچتا ۋىلايەتلەردە؛ ئۈچىنچى باسقۇچتا ئۆلكە مەركىزىي ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ھەيۋەتلىك داغدۇغا بىلەن باشلىنىپ، داغدۇغا بىلەن يېپىلاتتى. ئېچىلىش ۋە يېپىلىش مۇراسىملىرىدا ناھىيە، ۋىلايەت ۋە ئۆلكىنىڭ مەسئۇل خادىملىرى ياپونغا قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەنتەربىينىڭ ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ تەكىتلەيتتى. رەتلىك ۋە بىر خىل فورمىدا چەرايلىق كىيىنىشكەن ئەر ـ ئايال ساغلام تەنھەرىكەتچىلەر كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن تۆۋەندىكى تەنھەرىكەت مارشىنى ئۇنلۇك ئېيتىشىپ، مۇسابىقە مەيدانىنى زىلزىلىغا كەلتۈرەتتى:

بىز ئوينايمىز ئات مەشىنى،
ھەم ئوينايمىز قىلىچ مەشىنى؛

ئۇنى ئويناپ ئۇستا بولۇپ،
ئالىمىز ياپونىنىڭ بېشىنى①.
.....

4

ئەمما ياپونىيا قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى بىر ئوچۇم ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش» ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سېلىشقا باشلىدى. ئىلغار كۈچلەرنى قاماش، سۈرگۈن قىلىش، خارلاپ زەربە بېرىش قاتارلىق زىيانكەشلىكلەرنى يۈرگۈزدى. دەسلەپكى باسقۇچلاردا جاكارلانغان ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلغان مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، ئەمەلدارلار پاك بولۇش سىياسىتى بىكار قىلىنىپ، مىللەتلەر ئارىسىدا ئىناقسىزلىق ۋە بىر - بىرىنى كەمسىتىش كەيپىياتى ھەمدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئىچىدە پارىخورلۇق، خىيانەت قىلىش ھەرىكەتلىرى كۈندىن - كۈنگە ئەدەپ كېتىشكە باشلىدى. ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى توپلانغان ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا بايلىقلار ئەمدىلىكتە بولسا خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىدىغان بولۇپ قالدى. ھالبۇكى: خوتەن ۋە ئالتايدىكى ئالتۇن كانلىرىدا بولسا مىڭلىغان ئۇيغۇر ئىشچىلىرى ئاشۇ ئالتۇن كانلىرىنىڭ ناچار مۇھىت ۋە ئوسال تۇرمۇش شارائىتىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆلەر - تىرىلىشىغا باقماي دۆلەت مۇداپىئە ئۇرۇشى ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كېچە - كۈندۈز ئالتۇن ئىشلەپ چىقىراتتى. بۇ كانلاردا قۇربان بولۇپ كەتكەن ئۇيغۇر ئىشچىلىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ئىدى. تېخى «ئۆلەمكىنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» قىلىپ 1942 - يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا «ئالتۇن ئالۇڭى» سېلىقى قويۇپ، نەچچە تۈمەن مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر يىگىتلىرىنى مەجبۇرىي تۇتقۇن قىلىپ، پىيادە ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كېلىشتى. بۇ مەھكۇم تۇتقۇنلارنىڭ نۇرغۇنلىرى قامچا - كالتەك ئاستىدا، بەزىلىرى ئاچلىقتا، يەنە بەزىلىرى ۋابا كېسەللىكىدە ئۆلۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىخانلىرى چۆل - جەزىرىلەردە قەبرىسىز قالغانىدى. يېزىلاردىكى زالىم بەگلەر ۋە شەھەرلەردىكى پارىخور مەنسەپدارلار ئاشۇ گۇناھسىز قۇربانلارنىڭ بەدىلىگە قەزىل قاندىن شاراپ ئىچىشەتتى، ھارامدىن ئەيشى - ئىشرەت سۈرەتتى.

«ئالتۇنچى» يىگىتلەرنىڭ ئۇرۇمچىگە ساق يېتىپ كەلگەنلىرىنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي ئۇلامبايى ئۆستىگى ۋە بۇغدا ئۆستىگى ئەمگىكىگە ھەيدىلىپ قەھرىتان سوغۇقتا مۇزلاپ ئۆلگەن بولسا، بىر قىسمى ئالتاي تاغلىرىدا نابۇت بولۇپ تۇگەشكەنىدى. بۇ ئۇنتۇلغۇسىز تارىخىي تراگېدىيە ــ قانلىق پاجىئە توغرىسىدا «ئالتۇنچى» يىگىتلەردىن بىرى تۆۋەندىكى قوشاقنى يېزىپ قالدۇرغانىدى:

بېشىمىز قايدىمۇ باللا،
پۇتىمىز تايدىمۇ باللا؛
قاراپ ھوناق بىلەن كۆككە،
كۆزىمىز ئايدىمۇ باللا.

* * *

ئۆلۈپ يوللاردا، چۆللەردە،
ئېقىپ ياش، تاشتى كۆللەردە؛
تۇرار جاي بولغىنى ئەمدى،
بايا‌ۋان سايدىمۇ باللا.

① بۇ شېئىر ل. مۇتەللىپنىڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىكى ئۇستازى ئابىت ناسىرى تەرىپىدىن 1940 - يىلى يېزىلغان.

* * *

ئىسىت توپ ـ توپ قىرىلدۇق بىز،
ئىچىمىزدىن سىرىلدۇق بىز.
قىرىلسۇن ھەم تۇگەشسۇن دەپ،
پەلەك تور يايدىمۇ بالا...

ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۇرەشنىڭ ساپ پىداكار قۇربانلىرى بولغان ھەر مىللەت ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ قان بەدىلىگە توپلانغان زەر ئالتۇنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى مىللىتارىست شېك شىسەي نەچچە ماشىنىغا بېسىپ، 1944 ـ يىلى يازدا ئۇغرىلىقچە قېچىپ كەتكەندە ئۇزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەنىدى. مۇشۇ ھەقتە ئۇزۇن يىل تۇرمىدە ياتقان بىر ۋەتەنپەرۋەر شائىر تۆۋەندىكى بىر كۇپلېت نەزمىنى يېزىپ قالدۇرغان:

شېك جاللاتنىڭ دەۋرىدە بويسۇندۇردى ئالتىنا،
كاللا كېسىپ، زەر يىغىپ سېلىپ ماڭدى خالتىغا.

30 ـ، 40 ـ يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى جەڭگىۋار تېما ـــ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش

جاپپار ئەمەت

ياپونىيە جاھانگىرلىكى ئاسىياغا خوجا بولۇش يۈزۈز نەيتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇزۇن مۇددەت تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن جۇڭگوغا چاڭگال سالدى. 1931 ـ يىلى «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى»نى تۇغدۇرۇپ، شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ جۇڭگو زېمىنىگە ئۇزلۇكسىز ئىچكىرىلەپ كىردى؛ 1937 ـ يىلى 7 ـ ئىيول كۈنى بېيجىڭغا ئون نەچچە كىلومېتر يىراقلىقتىكى لوگۇچياۋغا ھۇجۇم قىلىپ، «7 ـ ئىيول قانلىق ۋەقەسى»نى تۇغدۇردى. شۇ كۈنى بۇ يەردىكى جۇڭگو قىسىملىرى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. شۇنداق قىلىپ «7 ـ ئىيول» كۈنى جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقىرىپ، ۋەتەننى مۇنەۋەرلەشتۈرۈش، خەلقنى قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش يولىدىكى جەڭگىۋار كۈرىشى ـــ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك باشلىنىش كۈنى بولۇپ قالدى.

ھايات ـ ماماتلىق ئالدىدىكى مۇنداق بىر جىددىي پەيتتە، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ـ تۇرماسلىق ـــ كىمنىڭ ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، كىمنىڭ ۋەتەن ساتقۇچ ئىكەنلىكىنى

لىكىنى، قايسى پارتىيە ـ گۇرۇھنىڭ ھەقىقىي ئىنقىلابچى ياكى يالغان ئىنقىلابچى ئىكەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان سىناق بولۇپ قالـغانىدى. دۆلەتنىڭ ئىستىقبالىغا، خەلقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتـلىك بولغان بۇ چوڭ ئىشتا، ئالدى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە مۇراجىئەت چىقىرىپ: «ئىچكى ئۇرۇشنى توختىتىپ، گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە ھەمكارلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە سەپەرۋەر قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش»نى تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا قىزىق پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئىگە بولـدى، ئىككى پارتىيە ھەمكارلىقى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك باشلىنىپ كەتتى.

بۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: 1933 ـ يىلى «12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىش»دە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقتى. لېكىن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن قالايمىقان ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەن بىرلىشىپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلغان، قۇمۇل، تۇرپان، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ئەۋج ئالغان ئىدى. شېڭ شىسەي ئۆز كۈچىگە تايىنىپ شىنجاڭنى كونترول قىلالمايتتى. شۇڭا ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقە باغلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇشنى، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ئۆزىگە چېگرىداش بولغان شىنجاڭدا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا پايدىسىز بولغان غەيرىي ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى خالىمايتتى. شۇڭا سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ما جۇڭيىڭ، جاڭ پېيىۋەن قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ، ئۇرۇمچىنى قىيىن ۋەزىيەتتىن قۇتۇلدۇردى؛

كېيىن يەنە 50 مىليون روبلى قەرز پۇل بېرىپ، شېڭ شىسەيـنىڭ ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. شۇنداق قىلىپ شېڭ شىسەي 1937 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە ما جۇڭيىڭنىڭ خوتەنگە قېچىپ بېرىۋالغان ئاخىرقى كۈچلىرىنى تىرە ـ پىرەڭ قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تىنچلىق ئورناتتى.

شېڭ شىسەي يەنە ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىگە مۇھتاج ئىدى. جۇملىدىن بۇ چاغدا شىنجاڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ مۇستەھكەم ئارقا سېپى بولۇش بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى خەلقئارا دوستلارنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا بەرگەن ماددىي ياردەملىرىنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈدىغان خەلقئارا قاتناش تۇگۇنى ئىدى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 3 ـ ئىنتېرناتسىئونال بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن بارىدىغان خادىملىرى ۋە سوۋېتكە ئۇقۇشقا چىقىدىغانلارنىڭ يېرىمى ـ كېلىشىمۇ شىنجاڭ ئارقىلىق بولاتتى. شۇڭا سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىمۇ شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. 1935 ـ 1936 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال نامىدا ۋاڭ شۇجىڭ، ۋاڭ باۋچەن، لىيۇ بىنچۇڭ قاتارلىق 30 نەچچە پارتىيە ئەزاسىنى، كېيىن يەنە نۇرغۇن مۇتەخەسسىس، سودا، قۇرۇلۇش خادىملىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىمۇ 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىكسەپ مۇناسىۋەتنى ئورنىتىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ چىن تىەنچۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق 100 نەچچە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسىنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. ھەر يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇقۇغۇچى چىقارتىلىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان بىر مۇنچە مۇنەۋۋەر كادىرلار تەربىـ

يىلە ندى. گەرچە ھاكىمىيەت بېشىدا شېك شىسەي بولسىمۇ، لېكىن مالىيە ـ ئىقتىساد، سىياسىي ـ قانۇن، مەدەنىي ـ مائا ـ رىپ قاتارلىق مۇھىم تارماقلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن، جۈملىدىن كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەۋەتكەن ياكى ئۇلار يېتىشتۇرگەن ئىلغار كىشىلەرنىڭ قولىدا بولغاچقا، شۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ھەر ساھە ئىشلىرى ئۇچقاندەك ئىلگىرى ـ لەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانىدى. شېك شىسەي يەنە «جا ـ ھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بو ـ لۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخور لۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەمىر قىلىش» ـ تەن ئىبارەت «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى يۈرگۈزگەچكە، شىنـ جاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى بىر قەدەر مۇقىم ئىدى.

بۇنداق پايدىلىق مۇھىت شىنجاڭنىڭ سانائىتى، سودا، يېـ زا ئىگىلىكى ۋە مەدەنىي ـ مائارىپ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ تېز قەدەم بىلەن راۋاجلىنىشىغا يول ئېچىپلا قالماستىن، بەلكى مارکسىزم ـ لېنىنىزم ئىدىيىسىنى شىنجاڭنا ئېلىپ كىرىپ، كىشىلەرنىڭ رو ـ ھىي قىياپىتىدىمۇ يېڭى بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. كومپارتىيە ئە ـ زالىرى ئاساسىي رەھبەرلىكنى ئۇستىگە ئالغان، ئىلغار كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى، ئۆلكىلىك دارىل ـ مۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك گىمنازىيە، مەدەنىيەت كادىرلىرىنى يې ـ تىشتۇرۇش مەكتىپى، ساقچى زابىتلار مەكتىپى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپى قاتارلىق ئالىي، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر ئارقىلىق زور بىر تۈركۈم يېڭى زىيالىيلار يېتىشىپ چىقماقتا ئىدى. ھازىر بىزگە مەلۇملۇق بولغان شىنجاڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبـ ـ ياتىنىڭ پېشۋالىرىمۇ ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇ ـ رۇش باشلانغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قار ـ شى ئۇرۇشنىڭ مۇستەھكەم ئارقا سېپى بولۇپ قالدى. 1934 ـ

يىلى 1 ـ ئاۋغۇست كۈنى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ نامى «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە»گە ئۆزگەرتىلدى ۋە «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى. 1938 ـ يىلى بۇ ئۇيۇشما ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، كومپارتىيە ئەزاسى خۇاڭ خوچىڭ ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى بول ـ دى، ئۇيۇشمىنىڭ مۇھىم بۆلۈملىرى كومپارتىيە ئەزالىرى بىلەن تولۇقلاندى. كېيىن جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ شۆبىلىرى ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە قەدەر قۇرۇلۇپ، بۇ تەشكىلات شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەن ـ نى قۇتقۇزۇش يولىدىكى جەڭگىۋار قورغانى بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە باشقا قېرىنداش پارتىيە، تىنچـ ـلىق سۆيەر ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا بەرگەن ماددىي ياردەملىرى شىنجاڭ ئارقىلىق بىخەتەر ھالدا ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما رەھبەرلىكىدە 1937 ـ يىلدىن باشلانغان «ئالدىنقى سەپكە ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى» ئارقىلىق ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا پۇل توپلىنىپ، ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈپ بېرىلدى. يالغۇز 1937 ـ يىلى توپلانغان ئىئانە پۇل 90 مىليون سەر شىنجاڭ ئاقچىسىغا يەتتى. ھەر يىلى قىش پەسلىدە يۈز مىڭ كىشىلىكتىن كۆپرەك قىشلىق كىيىم ـ كېچەك، جۈملىدىن تەييارلىنىپ 8 ـ ئارمىيە جەڭچىلىرىگە سوۋغا قىلىناتتى. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما رەھـ ـبەرلىكىدە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتـ ـقۇزۇش تەشۋىقاتى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي ئاڭ سەۋىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ۋە دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىنتېرناتسىونالىق ئىدىـ ـيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئىئانە توپلاش ھەرىكىتىدە خەلق ـنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى ئۇستۇن بولۇپ، پۇلى بارلار پۇل تەـ

دىم قىلاتتى، دېھقانلار ئاشلىق تەقدىم قىلاتتى. بەزى ئۇيغۇر ئايالىرى تەشۋىقات سوروئنلىرىنىڭ ئۆزىدىلا قوللىرىدىكى ئالتۇن بىلەيزۈك ۋە ئۇزۈكلىرىنى، قۇلىقىدىكى ئالتۇن زىرە ۋە ھالقىلىرىنى، دوپپىسىدىكى ئالتۇن گۈللەرنى تەقدىم قىلىپ، نەچچە ئون مىڭ سەر ئالتۇن توپلانغانىدى.

بۇنداق زور تەسىرلەرنىڭ قولغا كەلتۈرۈلۈشى شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەشكىلاتلىرىنىڭ تەشۋىقى پائالىيىتى، ھەر مىللەت يازغۇچى-شائىرلىرىنىڭ قەلەمنى قورال قىلىپ، خەلقنى ئويغىتىش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتە ئوينىغان رولىدىن ئايرىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەرقايسى دەۋردە ئۆزى ئەكس ئەتتۈرگەن مۇھىم مەسىلىلەر ئارقىلىق دەۋر روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، دەۋر چاقىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. ھەربىر يازغۇچى، شائىرمۇ ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، خەلق بىلەن قەلبداش ۋە مۇڭداش بولالىغاندىلا، ئۇنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ قالىدۇ ۋە ئەۋلادلارنىڭ مەڭگۈ قەدىرلىشىگە ئىگە بولىدۇ.

30 ـ ۋە 40 ـ يىللار جۇڭگو خەلقىنىڭ بېشىغا ئېغىر بالايى ـ ئاپەت كەلگەن، دۆلەت يوقىلىش خەۋپىگە، خەلق قۇل بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن يىللار ئىدى. شۇڭا بۇ چاغدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ـــ پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ۋەزىپىسى بولۇپ، ئۇ جۇڭگونىڭ تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىغا، دۇنيانىڭ تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر ۋاقىتتا، ئەمدىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى خەلق بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، ئۇزۇنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى كۈيلىدى، ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ «قىرىپ تۈگىتىش، ئوت قويۇپ تۈگىتىش، بۇلاپ تۈگىتىش»دىن ئىبارەت جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى، ۋەتەن خائىنلىرى ۋە ساتقىنلارنىڭ تەسلىمچىلىك، سۇلھەپەرەسلىك قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى. 1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدا گىتلېر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ جىنايەتكارلىرى بولغان گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە ياپونىيە فاشىستلىرى گۈرۇھىنى بىرەك ئەيىبلەپ، خەلقنى جاھانگىرلىككە، فاشىزمغا قارشى تۇرۇپ، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش روھىدا تەربىيىلىدى. 30 ـ ۋە 40 ـ يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆز سەھىپىسىدە ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنى يوقىتىپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، فاشىزمنى يوقىتىپ پۈتۈن دۇنياغا تىنچلىق ئورنىتىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار تېمىنى گەۋدىلەندۈرەلىگەنلىكى ـــ بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىقمىز.

بىز شۇ ۋاقىتتا چىققىدىغان «شىنجاڭ گېزىتى»، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ»، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ سىياسىي، ئىلمىي ژۇرنىلى «يېڭى نۇر» ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە چىققىدىغان يەرلىك گېزىتلەرنىڭ 1937 ـــ 1945 ـ يىللاردىكى سەھىپىلىرىنى ئاقتۇرۇپ كۆرسەك: مەرۇپ سەئىدى، زۇنۇن قادىرى، سەييىدىن ئەزىزى، ئابدۇرېھىم ئەيسا (دەدمەن)، ئەھمەد زىيائى، ئارمىيە دامۇللا (نىمشېھىت)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (قاينام ئۆركىشى)، ئابدۇرېھىم تىلەشوۋ (ئۆتكۈر)، شۇكۇر يالقۇن، ئەنۋەر ناسىرى، ياسىن خۇدابەردى، نۇر بوساقوۋ، داۋۇت تۇرەخمەتوۋ، ئۇيغۇر سايرانى، ئابلىمىت مەخسىدوۋ، ئىمىن تۇرسۇن (دەۋرانى)، بىلال ئەزىزى، تۇرغۇن ئالماس، ئىبراھىم قۇربان، ئەمەت غوپۇرى، تۇرسۇن ۋاھىدى، ئابلىز نازىرى، ئابدۇكېرىم سائادەتوۋ، قۇربان ئىمىن،

نۇرمۇھەممەت ئېركى قاتارلىق پېشقەدەملىرىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش تېمىسىدا يازغان سەھنە ئەسەرلىرى، ھېكايە، فىلىيەتون، داستان، شېئىر، ناخشا تېكىستى ۋە ئوبزۇر، ماقالىلىرىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەر شۇ چاغدا ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئومۇمىي نۇقسان؛ ئۇنۇملاشتۇرۇش، شوئارباز لىق، كالىندارچىلىق خاھىشلىرىدىن خالى بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن يۈكسەك ئىدىيەۋى مەزمۇن — ۋەتەنگە، خەلققە، ئىنسانىيەتكە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت، جاھانگىرلىك ۋە فاشىزم زوراۋانلىقىغا بولغان ئۆتكۈر نەپرەت، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى قوغدايدىغان جەڭگىۋار روھ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزم كۈچىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن؛ تىلىنىڭ يەڭگىل، راۋان بولۇشى، كىشى چۈشەنمەيدىغان چەت سۆز ۋە تىرمىنلەردىن مۇمكىنقەدەر خالى بولۇش بىلەن بىرلىكتە ئىنىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

30 — ۋە 40 — يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ تېمىنىڭ قانداق يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكى توغرىسىدا سۆز ئاچقانىدا، گەپنى ئالدى بىلەن شۇ چاغدا تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان سەھنە ئەسەرلىرى ئىجادىيىتىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ چاغدا شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ئازاد رايونلاردىن كەلگەن ئاتاقلىق يازغۇچى ماۋدۇن (شېڭ يەنبېڭ)، دراماتورگ جاۋدەن قاتارلىق يولداشلار يازغان «كۆرەش»، «18 — سېنتەبىر ۋەقەسى»، «نەنىڭ ھارپىسىدا»، «يېڭى شىنجاڭ» قاتارلىق دراملار خەنزۇ تىلىدا ئويناللىنىپ تاشقىرى، ئۇيغۇر تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنىپ، ئويناللىنىدى. شۇقاتاردا مىللىي يازغۇچىلار يازغان بىرمۇنچە سەھنە ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭغا پېشقەدەم دراماتورگ شۇكۇر

يالقۇننىڭ 1939 — يىلى يازغان «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسى، ياش شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ 1941 — يىلى يازغان «كۆرەش قىزى»، 1943 — يىلى يازغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» ئوپېراللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئۇچ ئەسەر شۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ئوينىلىپ، زور شۆھرەت قازانغان ۋە تاماشىچىلارنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەنىدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ھەرقايسى ئىلغار پارتىيە — گۇرۇھلار، جۇملىدىن كومىنداڭ پارتىيىسى ئىچىدىكى سولقاناتلار پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنى جۇڭگودىن ئۈزۈل — كېسىل قوغلاپ چىقىرىش مەيدانىدا چىڭ تۇردى. لېكىن يەنە بىر قىسىم ئىرادىسىز كىشىلەر جاھانگىرلارنىڭ ھەيۋىسى ئالدىدا لاغىلداپ تىترەپ، قانداقتۇ «تەسلىم بولۇش»، «سۈلھ قىلىش» سەپسەتىسىنى بازارغا سېلىپ، جاھانگىرلارغا تىز پۈكمەكچى بولدى. شۇكۇر يالقۇننىڭ «شاڭخەي كېچىسى» ناملىق دراممىسىدا دەل مۇشۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن ۋەتەن ساتقۇچىلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىغا ئىلھام بېرىدۇ، خەلقتە دۈشمەنگە ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىغا قارشى كۈچلۈك غەزەپ تۇيغۇسىنى قوزغىتىدۇ.

كىرپىڭ قاقماي ناخشا ئېيتىپ ئۆزۈن تۇنلەردە،
مەن قەھرىمان جەڭچىلەرگە تەكسىمەن كېيىم.
ئۇ جەڭگىۋار باتۇرلارنى يادىمغا ئالسام،
كۆتۈرۈلەر ۋۇجۇدۇمدىن ھارغىنلىق سېزىم.

ئەنە شۇ مۇزىكىلىق ناخشا بىلەن باشلىنىدىغان «كۆرەش قىزى» ئوپېراسىدا ئاددىي دېھقان قىزى يۈلەننىڭ پارتىزانلار

بازىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئايال پارتىزانلار ئەترىتى قۇرغانلىقى، كېيىن ياۋۇز دۇشمەن ئوفېتسىرىنى «ھاراق زىياپىتى» بىلەن ئالـ داپ ۋە زەھەرلەپ، ئۇنىڭ قورالىنى قولغا چۈشۈرۈپ، مۇھاپـ زەتچىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، ئەڭ ئاخىرىدا مۇنتىزم قوشۇنلار بـ لەن پارتىزانلار بىرلىشىپ، دۇشمەننىڭ بىر ئۇرۇش رايونـىنى تىرە ـ پىرەڭ قىلىۋەتكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتلار ئارقىلىق، قەھـ رىمانلارنىڭ جاسارىتىگە مەدھىيە ئوقۇلسا؛ ئالۋاستىلار دۇيجاڭىـنىڭ يۇلەنىتېپىپ بېرىشكەقىستاپ، ئۇنىڭ ئانىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەنلىكى، يەتتە ياشلىق سىڭلىسىنىڭ چېتىنى يېرىپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى، دادىسىنىڭ بىر كۆزىنى ئويۇۋالغانلىقى قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق، ياپون باسقۇنـ چىلىرىنىڭ فاشىستىك جىنايەتلىرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئو ـ يېرانى كۆرگەن ھەربىر كىشىدە ئىنقىلابىي قوشۇنلارغا قىزغىن مۇھەبـ بەت ۋە ھېسداشلىق، دۇشمەنگە كۈچلۈك نەپرەت تۇغۇلىدۇ. «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» تا مەلۇم قىسمىنىڭ ئالاقـ چى جەڭچىسىنىڭ دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغانـدا، قېيىن ـ قىستاقلارغا چىداپ مەخپىي ئالاقە خەتـنى ساقلاپ قالغانـلىقى، دۇشمەن تۇرمىسىدىن قېچىپ، پارتىزانلار بىلەن ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۆز ۋەزىپىسىنى شەرەپ بىلەن ئورۇندىغانلىقى ھېكايە قىلىنـ دۇ. ئوپېرا ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىب ـ سەنەم» دىكى سو ـ ئال ـ جاۋاب شەكلىدىن پايدىلىنىپ، پارتىزان بوۋاي بىلەن جەڭـ چى ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئوپې ـ رانىڭ مۇزىكىسى ۋە ناخشىلىرى «12 مۇقام» ئاھاڭلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەچكە، ئوپېرانىڭ جازىبدارلىق كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

بىز سوئال ـ جاۋابلار ئارقىلىق جەڭچىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى، ۋەتەنگە، خەلقە سادىق پاك قەلبىنى چۈشىنەلەيمىز. مەسىلەن:

پارتىزان بوۋاي:

ئۇ نېمىدۇر دۇگلەك، گۈل ـ غۇنچىغا ئوخشىغان؟
ئۇ نېمىدۇر كۈمۈش ـ ئالتۇندەك پارقىرىغان؟

ئۇ نېمىدۇر ئۇستىدە ھېسابسىز مىليونلىغان؟
سادىق جەڭچى بولسىڭ ماڭا جاۋاب بەر.

جەڭچى:

ئۇ ۋەتەننىڭ زىمىنى گۈل ـ غۇنچىغا ئوخشىغان،
كۈمۈش دەريالىرى، ئالتۇن تاغلىرى پارقىرىغان،
تۆت يۈز ئەللىك مىليون ئەل ئۇستىدە مىليونلىغان،
پارتىزان بوۋاي بولسىڭىز جاۋابىم شۇدۇر.

«ئابۇ چەشمە» ئاھاڭىغا سېلىنغان بۇ ناخشا سەھنىدە ئو ـ قۇلغاندا، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ گۈل ـ غۇنچىغا ئوخشايدىغان گۈزەل زىمىنى، بىپايان ۋادىلىرى، كۈمۈش ـ تەك پارقىراپ، ئۇزاقتىن ئۇزاققا سوزۇلغان تاغ ـ دەريالىرى، جا ـ پاكەش ـ ئەمگەكچى خەلقى ئامايان بولىدۇ. تۆۋەندىكى سو ـ ئال ـ جاۋابتىن بىز جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆلىسىمۇ دۇشمەنگە قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان كۈرەشچان ئىرادىسىنى، پەقەت قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، دۇشمەنگە قارشى باتۇرلارچە جەڭ قىلغاندىلا، ئاندىن ۋەتەننى مۇنەۋەرزلىكتىن، خەلقنى قوللۇقتىن قۇتقۇزۇپ قالغىلى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىنقىلابىي داۋلىنى چۈشىنەلەيمىز.

پارتىزان بوۋاي:

ئۇ نېمىدۇر دۇشمەنگە قۇل بولماسنىڭ ئاساسى؟
ئۇ قانداق چارىدۇر ئازادلىقنىڭ ئاساسى؟
ئۇ قانداق ئۇسۇلدۇر شاد ـ خۇرامنىڭ ئاساسى؟
سادىق جەڭچى بولسىڭ ماڭا جاۋاب بەر!

جەڭچى:

ئازادلىق ئۇرۇشتۇر ئازادلىقنىڭ ئاساسى،
غەيرەت بىلەن چېلىشىشتۇر ئازادلىقنىڭ ئاساسى،
بىر ياقىدىن باش چىقىرىشتۇر زور شادلىقنىڭ ئاساسى،
پارتىزان بوۋاي بولسىڭىز جاۋابىم شۇدۇر.

30 - ۋە 40 - يىللار ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش — ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ جەڭگىۋار تېما بولۇپ قالغانىدى. بىز شۇ يىللار ئەدەبىياتىنى ۋاراقلاپ كۆرسەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن تۆت چوڭ داستاننىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز: يەنى، 1942 - ئىيولدا شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان لوتپوللا مۇتەللىپنىڭ «ەۋھەبەت ۋە نەپرەت» داستانى، شۇ يىلى دېكابىردا شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان ئابدۇرېھىم تىلەشوۋ (ئۆتكۈر)نىڭ «يېڭى جۇڭگو گۈلىستانىغا» ناملىق لىرىك داستانى، ئەھمەد زىيائىنىڭ 1943 - يىلى شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان «كۆك ئاسمان، ئاق كۈن مېدالى» داستانى، ئابلىز نازىرىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن 1947 - يىلى ئېلان قىلىنغان «شانلىق قۇربان» داستانى، شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ داستانچىلىق ساھەسىدىكى تۇنجى مېۋىلىرى بولۇپلا قالماستىن، ئارقا سەپتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوغداش يولىدىكى كۆرەشلىرىنىڭ ياكىراق ئاۋازى ئىدى. «يېڭى جۇڭگو گۈلىستانى» داستانىنىڭ پرولوگ قىسمى مۇنداق باشلىنىدۇ:

كۆز ئاخشىمى،
ھاۋا بەك سۇزۇك،
خۇددى شىشەدەك.
قىدىرسامۇ كۆك يۈزىنى
تاپالمىدىم زادى
دانچە بۇلۇتنىڭ ئەسرىنى.

كۆك دېڭىزنىڭ تىنىق قوينىدا
كۈمۈش ئاي شوخ ئۇزۇدۇ.

خۇددى مېنى قۇتلىغاندەك
نازلىققىنە كۈلۈپ باقىدۇ،
كەتكۈسى كەلمەي ياتقىغا.
شادلىتىپ نۇر سېپىدۇ،
ئاسمان چىراغلىرى پىلىلدايدۇ،
جىمىر - جىمىر ۋىلىلدايدۇ.

بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا باي بۇ مىسرالار بىزگە ئۇرۇشتىن ئاۋۋالقى خاتىرجەملىكنى ئەسلىتىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل قىياپىتىنى جانلاندۇرۇپ بېرىدۇ. داستاننىڭ باش قىسمىدا بەش مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتە خەزىنىسىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرى بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ھازىر بۇ ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ مۇنەۋۋەرز بولۇش خەۋپىگە، خەلقنىڭ قۇل بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنلىكى ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ زوراۋانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپتە مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىۋاتقان قەھرىمانلار شەنىگە مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. داستاننىڭ خاتىمە قىسمىدا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ كەلگۈسى پارلاق بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچ بىلدۈرۈلىدۇ:

چېلىش دەۋرىنىڭ گاڭ قانىتىغا
باغلاپ يېڭى دەۋر ئىقبالىنى
كۈنلەرگە،
سېكۇنت - مىنۇتلارغا
بېغىشلاپ چېلىش تويلىرىنى،
چوڭ ئىنقىلاب چېلىش دەرياسىدا
كېتىپ بارىمىز
يېڭى جۇڭگو شاد ئىستىقبالىغا!

چاچما شېئىر شەكلىده يېزىلغان بۇ داستاندا شائىر ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش، ماجاز - ئىستىئارە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن كەڭ پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت» داستانىنىڭ سىيۇژىتى مۇنداق: جاڭ بوۋاي دۇشمەن ھۇجۇمى ئاستىدا خارابىيلىققا ئايلانغان يېزىسىنى تاشلاپ، مومايىنى ئېلىپ پارتىزانلار بازىسىغا كېتىشكە تەرەددۇت قىلىۋاتاتتى. تۇيۇقسىز ئىشىك ئېچىلىپ بىر يىگىت كىرىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرى مەيۈس، چىرايى ئۆڭگەن، مىلتىق ستۇولى يەرگە قارىغان، جانسىز قوللىرى پەسكە ساڭگىلىغان ھالدا تۇراتتى. بوۋاي ئۆز ئوغلىنى تونۇماي، ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپلا قالىدۇ. «مەن ئوغلۇم كېلار» دەپ يەرگە يىقىلىدۇ يىگىت. مومای: «قوزام» دەپ ئۇنىڭغا تاشلىنىدۇ. لېكىن بوۋاينىڭ يۈرىكىدە غەزەپ ئوتى يېپىلمىجايىتتى. چۈنكى، ئوغلىنىڭ ئالدىنقى سەپتىن ۋاقتىسىز قايتىپ كەلگەنلىكى ئۇنى چوڭقۇر گۇمانغا سالغانىدى. «ئېيت، نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ بۇ ياققا؟ — دەيدۇ بوۋاي غەزەپلىنىپ، — دۇشمەن خەلقىگە زۇلۇم قىلۋاتسا، پارتىزانلار قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتسا، سەن نېمىشقا فرونتنى تاشلاپ قايتتىڭ؟!» يىگىت جاڭ نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالىدۇ، كۆرەشتىن زېرىكىپ كەلدىم دېسۇنمۇ؟ سىلەرنى سېغىنىدىم، نىگارىم يۇلتىڭ ئىشقى ئارام بەرمىدى دېسۇنمۇ؟ ئۇ بىر پەس لام - جىم دېمەي تۇرۇپ قالىدۇ. كېيىن: «سىلەرنى سېغىنىپ كەلدىم، ئاخىرقى ئۈمرۈمدە سىلەر بىلەن بىللە ئۆلەي دەپ كەلدىم» دەيدۇ. غەزەپلەنگەن بوۋاي: «كەچتىم سېنىڭدەك ئوغلۇمدىن!» دەيدۇ - دە، مومايىنى ئېلىپ تاغقا قاراپ يول ئالىدۇ. يىگىت چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ھالدا ھەيكەلدەك قېتىپ قالىدۇ ... ئۇ، بوۋاي بىلەن مومايىنىڭ قارىسى كۆزدىن غايىب بولغۇچە قاراپ تۇرىدۇ. يىگىت يولغا راۋان

بولىدۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان مەھەللىلەر، ۋەيران بولغان باغۇ - بوستانلار، ھېسابسىز جەسەت دۆۋىلىرى ياتاتتى. ئۇ ھوشىنى يىغىپ ئالدىغا قارايدۇ، ئۇنىڭغا قاراپ كېلىۋاتقان سۆيگەن قىزى يۇ لىنى كۆرىدۇ. «سەنمۇ ئومىقىم، سۆيگۈنۈم يۇلى!» دەپ قىزغا ئېتىلىدۇ. بىراق قىز ئارقىغا داجىپ، غەزەپتىن تىترىگەن ھالدا: «ماڭا قول سوزما! مۇھەببەت شەرتسىزنى بۇزما! سەن ئەسكەر ئىدىڭغۇ، نېمە ئۈچۈن ئۇشتۇمتۇت قايتىپ كەلدىڭ؟ قېنى سېنىڭ كۆرەشتە باتۇر بولغىنىڭ، دۇشمەننى سۈرۈپ تارمار قىلغىنىڭ ... سەن بىزنىڭ ۋەدىسىزنى بۇزدۇڭ، مېنىڭ سەندەك سۆيگۈنۈم يوق!» دەيدۇ يۇلى. ئۇمۇ پارتىزانلار بازىسىغا قاراپ يول ئالىدۇ. يىگىتنىڭ باشلىرى ئايلىنىپ، كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىدۇ. ئۇ ئاتىسىنىڭ، سۆيگەن يارىنىڭ نەپرىتىگە يولۇققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ - دە، دەرھال قىسمىغا قايتىپ لەنجاڭ ئالدىدا ئۆزىنى تەكشۈرۈىدۇ. دەل شۇ پەيت دۇشمەنگە قارشى جەڭ باشلىنىپ كېتىدۇ. يىگىت جاڭ كۇچلۇك قوللىرى بىلەن نەيزىنى مەھكەم ئۇشلاپ، دۇشمەنگە تاشلىنىدۇ. گىرەلەشمە جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، بىر قانچە دۇشمەن ئەسكىرىنى يەر چىشلەتكەندىن كېيىن قاچقان دۇشمەننى قوغلاپ كېتىدۇ. دۇشمەن مەغلۇپ بولۇپ جەڭچىلەر ئۆز ئورنىغا قايتقان بولسىمۇ، ئارىدا باتۇر يىگىت جاڭ كۆرۈنمەيتتى. لېيەنجاڭ ئۇنىڭ شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقىنى تىلغا ئېلىپ، تېخىچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىنى ئېيتقاندا، توپ ئارىسىدىن بىر قىز پەريات كۆتۈرىدۇ، ئۇ جەڭ مەيدانىنى كېزىپ دەريا بويىغا قاراپ يول ئالىدۇ، قۇربان بولغان يىگىتنىڭ جەسىتىنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلايدۇ. ئۇنىڭ يۈزىگە قىزىل بايراقنى يېپىپ ۋېتىپ: «ۋەتەن ۋە يۇرتۇڭ، ئاتا - ئانا‌ڭ سەندىن رازى!» دەيدۇ. داستان مۇنۇ مىسرالار بىلەن ئاياغلىشىدۇ:

تاڭنىڭ شولىسى ئەنە يىراقتا،
كۆرەش بىلەن سەن چامدا شۇ ياقتا!

داستاندا ۋەتەنگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت يۇكسەك ماھارەت بىلەن كۆيلەنگەن. يىگىت جاڭ باشتا ئاتا ـ ئانىسىنى، سۆيگەن يارىنى سېغىنىپ ئالدىنقى سەپتىن ۋاقتىسىز قايتىدۇ، ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋە سۆيگەن يارىنىڭ نەپرىتىگە يولۇققاندىن كېيىن، ئەس ـ ھوشىنى تېپىپ، شەخسىي مۇھەببىتىنى ۋەتەنگە بولغان يۇكسەك مۇھەببەت ئالدىدا قۇربان قىلىدۇ، بۇ قانداق ئالىيجاناب پەزىلەت ـ ھە!

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرى بولغان 1937—1945 ـ يىللار ئارىلىقىدا چىققان گېزىت ـ ژۇرنالىلارغا كۆز تاشلايدىغان بولساق، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېمىلار ئىچىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇشنى مەزمۇن قىلغان شېئىرلارنىڭ ئەڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇنىڭ ئىچىدە ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «بىز شىنجاڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى»، «جۇڭگو پارتىزانلىرى»، «كۆرەش»، «جۇڭگو»، «چوڭ كۆرەش قوينىدا»، «كۆرەش ئىلھامى»، «كۆرەش سېپىدىن شەپە»، «كۆرىشۋاتىمىز»، «كۆرەش دولقۇنلىرى»، «قىزىل گۈلگە پۈركەنگىنچە يەر جاھان»، «ئازادلىق تويى»، «باتۇر يىللار»، «جۇڭگو قىزى رەيھانىنىڭ مارت شامىلىغا بويرۇقى»، «ماي ناخشىسى»، «چوڭ قەھرىمان ئويغاندى»، «يەنە ئويغان»، «ماي ــ كۆرەشچان ئاي»، «تۇن يېرىم ئىزلار باسقاندا» قاتارلىق شېئىرلىرى جەڭگىۋارلىققا تولغان يۇكسەك مەزمۇنى بىلەن بىزنىڭ دىققىتىمىزنى جەلپ قىلىدۇ. شائىر «تۇن يېرىم ئىزلار باسقاندا» دېگەن مەشھۇر شېئىرىدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش يولىدا قۇربان بولغان باتۇرلارنىڭ روھىغا مەرسىيەئوقۇپ مۇنداق دەيدۇ:

يەرگە سىڭمەس قانلىق ياشلار،
يەرگە سىڭمەس يالىلدار.
قانلىق ياشلار، قىزىل قانلار
خۇددى كۆندەك پالىلدار.

شائىر ئابدۇرېھىم تىلەشوۋ (ئۆتكۈر) نىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا يازغان شېئىرلىرىمۇ بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇ 1942 ـ يىلى 18 ـ سېنتەبىر شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلغان «دولقۇنلۇق ھايات» ماۋزۇلۇق شېئىرىدا ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىگە زور ئىشەنچ بىلەن قارايدۇ ۋە يېڭى تاڭ نۇرىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتىدۇ:

پەرەنجە تاشلاپ، تۇن قاچقاندا ـ
ھەر باغ، ھەر تاغدا تاڭ ئاتار.
قىزىرىپ ئاتقان تاڭ
يەر يۈزىنى يورۇتار!

ئۆزىنىڭ ئارزۇ ۋەزىنىلىك شېئىرلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئارمىيە داموللا (نەمشېھىت) 1942 ـ يىلى ماي ئېيىدا يازغان «بۈيۈك جۇڭگو» ناملىق مۇرەببەسىدە بەش مىسرا يىللىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ بىپايان باغۇ ـ بوستانلىرى ۋە گۈزەل تاغ ـ دەريالىرىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئۈينىاقلىشىپ يايراپ يۈرگەن تاغلىرىڭدا كىيىكلىرىڭ،
سېنى كۆيلەپ سايراپ تۇرغان چىمەنلىكتە بۇلبۇللىرىڭ،
ئازاد ـ ئەركىن ئۆزۈپ يۈرگەن سۈدا ئالتۇن بېلىقلىرىڭ،
مىليون سىرلار يوشۇرۇنغان قاتلام ـ قاتلام جايلىرىڭ بار.

شائىر ئەنە شۇنداق گۈزەل ۋەتەننىڭ ئالۋاستىلارنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا خانۇ ـ ۋەيران بولۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر

هەسرەت بىلەن ئەسلىگەندىن كېيىن، **پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ** ۋەتەننى قوتقۇزۇش يولىدىكى جەڭگىۋار ئىرادىسىنى مۇنۇ مىسرالارغا يىغىنچاقلايدۇ:

دەرھال كۈرەش باشلىدۇق بىز، دۈشمىنىگە قارشى تۇرۇپ،
ئازادلىق دەپ پۈتۈن خەلقنى بىر نىيەتكە ئۈيۇشتۇرۇپ،
ئالدىنقى سەپ، ئارقا سەپتە گاڭ پولاتتىن قورغان قۇرۇپ،
دۈشمىنىڭنى گۈم قىلىشقا قەتئىي كۈرەش ۋەدىمىز بار.

شائىر ئەنۋەر ناسىرى 1939 - يىلى فېۋرالدا **يازغان «كۈنچىقىش شامىلى»** سەرلەۋھىلىك شېئىرىدا ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ ياۋۇز قىلمىشى ۋە كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەيرانچىلىقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، شامالغا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

ھەي، كۈنچىقىشنىڭ شوخ شامىلى!
سېنىڭ نازۇك ئۇنىڭنى ئاڭلاي
كۆڭلۈم بۇزۇلدى.
چۈنكى،
يۇز مىڭلىغان ئىنسانلارنىڭ
ناھەقتىن تۆكۈلۈپ،
شارقىراپ ئاققان قانلىرى،
تارامىلاپ تۆكۈلگەن ياشلىرىدىن
خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭمەن.
ياپونلارنىڭ بومبا، توپىدىن،
ھېسابسىز خەلقنىڭ كۆمۈلگىنىدىن،
چىرايلىق بىنالارنىڭ،
مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ،
بىتچىت بولۇپ ئۆرتەنگىنىدىن
خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭمەن.

شائىر ئەمەت غوپۇرنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتى ئەنە شۇ جەڭگىۋار تېما — ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش مەزمۇنىدا يېزىلغان شېئىرلىرى بىلەن باشلانغانىدى. ئۇنىڭ 1941 — 1942 - يىلى يازغان «يانمايمىز»، «كۈرەش سۇبھىسى»، «غەلبە بەختىمىز» قاتارلىق شېئىرلىرى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي جەھەتتە بىرقەدەر پۇختا ئىشلەنگەنلىكى بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. «غەلبە بەختىمىز» دە، جۆڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئازادلىكىنى يېڭى جۇڭگو قۇرۇش ئىرادىسى مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

يېڭىشتىن تۇغۇلار بەختىمىز بىزنىڭ،
كۈرەشتۇر ئانتىمىز، قۇل بولۇش ئۇيات.
ۋەتەنگە ۋەدىمىز مەرد ئوغۇل - قىزنىڭ
يۇيىمىز دېغىڭنى، نومۇس بىزگە يات!

1941 - يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا گېتلېر گېرمانىيىسى پۈتۈن دۇنياغا خوجا بولۇش ياۋۇز نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇرۇش ئوتىنى دۇنيادىكى بىردىنبىر سوتسىيالىستىك دۆلەت سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ گېرمانىيە، ئىتالىيە، ياپونىيەدىن ئىبارەت فاشىزم جاللاتلىرىغا قارشى ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى. 1941 — 1945 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فاشىزمغا قارشى تۇرۇپ، دۇنيا تىنچلىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئۇلۇغ كۈرەش مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. مەسىلەن: شائىر تۇرغۇن ئالماس 1942 - يىلى يازغان «بىزنىڭ دۈشمەن» ماۋزۇلۇق شېئىرىدا فاشىزم پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ، خەلقنى فاشىستىك ئۇرۇشقا قارشى كۈرەشكە چاقىرىدۇ:

بىزنىڭ نەسلىمىز ئالىي دەپ يۈرۈپ،
باشقا ئىنسانىنى ئىتتىن پەس كۆرۈپ،
ۋەھشىي قۇللۇقنى دەۋا قىلغۇچى،
«ئۈرۈش ھايات» دەپ جاكار قىلغۇچى
قانخور فاشىزم بىزلىنىڭ دۈشمەن!

شائىر نۇر بوساقوۋ «يات يوقىلدۇ پات» شېئىرىدا سوۋېت خەلقىنە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. دۇنيا خەلقىنىڭ فاشىزم جاللاتلىرى ئۈستىدىن غەلبە قازىنىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ باغلاپ مۇنداق يازىدۇ:

فاشىزم — ئۈرۈش،
ئىنسانىيەت تارىخىغا يات.
شۇڭلاشقا
تىغ كۆتۈرگەن ئۇ «مېھمانلار»
بىزلەرگە يات،
دۇنياغا يات،
زەربە بىلەن يوقىلدۇ پات!

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، 30 — ۋە 40 — يىللار ئۈيغۇر ئەدەبىياتىدا، شېئىرىيەت مۇنبىرىدىن ئۈرۈن ئالغان ھەر بىر شائىرنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش تېمىسىدا شېئىر يازمىغىنى يوق. جۇملىدىن مېنىڭ تۇنجى شېئىرىم — 1944 — يىلى شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان «ۋەتەن ئوغلى» مۇ ئەنە شۇ تېمىدا يېزىلغانىدى.

ئەينى يىللاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش تېمىسىدا يېزىلغان بىر قىسىم شېئىرلار كوم-

پوزىتورلىرىمىز تەرىپىدىن ئاھاڭغا سېلىنىپ، سەھنىلەردە ۋە چوڭ سورۇنلاردا ئوقۇلدىغان جەڭگىۋار ئومۇمىي خورغا، مارشقا ئايلانغانىدى. بۇنىڭغا شۇ چاغدا تېيانشانىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قەدەر كەڭ تارقالغان «ئازادلىق كۈرەش»، «ئۆلۈم يا كۆرۈم دەپ»، «ئالدىنقى سەپكە بارايلى»، «بىز يېڭىمىز»، «ئۇلۇغ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى». «جۇڭخۇا ئېلىدىن ھال سوراق» قاتارلىق ناخشىلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. مۇندىن باشقا شۇ چاغدا مەملىكەت بويىچە كەڭ تارقالغان «پارتىزانلار ناخشىسى» (ھازىرقى دۆلەت شېئىرىمىز)، «ماي قىزىلگۈلى قاپلىدى چۆلنى»، «ياپون ئالۋاستىلىرى قاشقىردەك ئوسال» قاتارلىق ناخشىلار خەمىت ھېكمى قاتارلىق مەشھۇر تەرجىمانلارنىڭ ئۈيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئۆز ئاھاڭى بويىچە جايلارغا تارقالغانىدى. ئازاد رايونلاردا ئىجاد قىلىنغان بۇ ناخشىلار كەڭ سورۇنلاردا بەس — بەس بىلەن ئوقۇلغانىدا، كىشىلەر شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئارقا سەپنى خۇددى ئازاد رايونلاردەك جۇشقۇن ھېس قىلاتتى.

30 — ۋە 40 — يىللار ئۈيغۇر ئەدەبىياتىدا پىروزا ژانرى ئەمدىلا بىخ سۈرۈشكە باشلىغان يۇمران مايسا ئىدى. جۇملىدىن ئۇ چاغدىكى گېزىت — ژۇرنال سەھىپىلىرىدە ھېكايە، ئوچېرك، فىلىيەتون قاتارلىق نەسرى ئەسەرلەر بەكمۇ كەم كۆرۈلەتتى. لېكىن بۇ ئەسەرلەر ئىچىدىنمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش تېمىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر بەلگىلىك سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. مەسىلەن: يازغۇچى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ 1941 — يىلى يېزىلغان «شانلىق قۇربان» ھېكايىسى شۇ چاغدىكى نەسرى ئەسەرلەر ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ياخشى ھېكايە بولۇپ، ئۇنىڭدا بارلىنىنى ۋەتەنگە، خەلقە بېغىشلىغان بىر قەھرىمان قىزنىڭ ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. ھېكايىدە دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىكى مەلۇم رايوندا، كۆۋ-

رۇك ئاستىغا پارتلاتقۇچ دورا كۆمۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بو-
لۇپ، دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغان بىر قىزنىڭ پىداكارلىق
سەرگۈزەشتىسى بايان قىلىنغان. ئالۋاستىلار ھەرقانچە قىيىن -
قىستاققا ئالسىمۇ، قىز ئۆزىنى پاش قىلمايدۇ. دۇشمەن ئۇنىڭغا
«بىزنى پارتىزانلار تۇرغان جايغا باشلاپ بار» دەپ بويرۇق
قىلىدۇ. دۇشمەننىڭ ئەمدى ئەدىبىنى بېرىش ۋاقتىنىڭ كېلىپ
قالغانلىقىنى پەملىگەن ئەقىللىق قىز بۇ تەلەپكە «ماقۇل» بولـ
دۇ - دە، دۇشمەننى ئالداپ ئۇدۇل مىنا كۆمۈلگەن كۆۋرۈك
ئۈستىگە باشلاپ كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۇشمەننىڭ 400 دىن
كۆپرەك ئەسكىرىنى ھالاكەتكە ئۈچرىتىپ، ئۆزىمۇ شەرەپ بىلەن
قۇربان بولىدۇ. ھېكايىنىڭ ئاخىرقى ئابزاسىدىكى: «ئۇ ئاخىر-
قى قېتىم ئارقىسىغا قارىغاندا، كۆۋرۈكنىڭ ئەسكەر بىلەن تولغان
لىقىنى كۆردى - دە، ئىككى قەدەم ئالدىغا يۇرۇپ، ئارقىسىغا
قارىدى ۋە بارلىق ئاۋازى بىلەن توۋلىدى:

— مانا ساڭا يول، ۋەھشىيلەر! مەن قۇربان بولىمەن،
لېكىن مەردلىك بىلەن ئارمانسىز كېتىمەن!» دېگەن قۇرلارنى
ئوقۇغاندا، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ۋەتەن ئۈچۈن، خەلق ئۈ-
چۈن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى بېغىشلىغان، ئۆلۈم ئالدىدىمۇ قىلچە تەۋ-
رەنمەي، مەردانىلارچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بىر قەھرىمان قىز-
نىڭ ئوبرازى گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى
نابۇت قىلىش يولىدا، بىلىپ تۇرۇپ ئۆزىمۇ قۇربان بولغانلىقى
بىزنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ.

شۇ چاغدا يېزىلغان نەسىرى ئەسەرلەر ئىچىدە ياش شائىر
لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «ئۇنىڭ كەلگۈسى زور ھەم پارلاق»،
«پادىشاھ سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ»، «ئەجەل ھودۇقۇشـ
دا» ناملىق نەسىر ۋە فىلىم تونلىرى كەڭ كىتابخانلارنىڭ يـۇ-
قىرى باھاسىغا ئىگە بولغان ئەسەرلەر ئىدى. «ئەجەل ھودۇقۇ-
شىدا» ناملىق فىلىمتونىدا، فاشىستلار باشلىقى گېيتلىر بىلەن

مۇسسۇلىنىنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ھالاكەتـ
لىك تەقدىرى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن. مۇنۇ
ئابزاسنى كۆرۈپ باقايلى:

— ھۆكۈمرانلىق ھارۇنسىز پاتقاقتا پاتتى، بىر چاقى شەرق-
قە، يەنە بىر چاقى غەربكە...— دېدى گېيتلىر.

— پېتىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇقسۇ سۇندى...

— ئوقى سۇندى!

ئىككىسىنىڭ كۆزى ئالاق - جالاق بولۇپ كەتتى.

بۇ دىئالوگلار قىسقا، ئىخچام، ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن
ئۇنىڭ تېگىدە پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمران بولۇش يولىدا كۆرەڭـ
لەپ يۈرگەن گېيتلىر بىلەن موسسۇلىنىنىڭ ھالاكەت ئالدىدىكى
بىچارە قىياپىتى ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى،
30 - ۋە 40 - يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پۈتۈن مەملىكەت
خەلقىنىڭ ۋە پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە، ئىس-
تىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش،
فاشىزمغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى قوغداش، دۇنيا تىنچلىقىنى
قوغداشتەك ئالەمشۇمۇل ئىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى، خەلقـ
نىڭ ئىرادىسى، ئارزۇ - ئۇمىدلىرى، دۇشمەنگە بولغان غەزەپ-
نەپرىتى، غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى
ئۈچۈن، بۇ چاغدا يېزىلغان ئەسەرلەر يۇز مىڭلىغان خەلقنىڭ
قەلبىنى تىترىتىپ، دۇشمەنگە قارشى كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام
بېرەلىدى. شۇڭا ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ياپونىغا قارشى
ئۇرۇش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بىر قىسمى بولۇشقا، ئۇيغۇر ھا-
زىرقى زامان ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق بو-
لۇشقا مۇناسىپ.

ياپون مىلىتارىزمىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ۋە «شاڭخەي كېچىسى»

مەمتىمىن نوروز

1931 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ياپون مىلىتارىزمى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ شەرقىي شىمالنى بېسىۋالدى.

1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى لوگوچياۋ ۋەقەسى پەيدا قىلىپ ياۋۇزلۇق بىلەن قېرىش، چېپىش، بۇلاش بىلەن شۇغۇللاندى. ئايالارغا ھەتتا نارەسىدە قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى. مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان خەلق ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان - سەرگەردان بولدى. مەدەنىيەت ئىشلىرى، ئىلىم - پەن ئورۇنلىرى ۋەيران قىلىندى.

بۇ ھايات - ماماتلىق پەيتتە جۇڭگو گۈڭچەنداڭى ئىچكى ئۇرۇشنى توختىتىپ، گومىنداڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ كەڭ بىرلىكە سەپ ئۈيۇشتۇرۇپ سىرتقى تاجاۋۇزغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە ياپون مىلىتارىزمىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ئەۋج ئالدى. جۇملىدىن شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۇشمىلىرى تەشكىللىنىپ، ئالدىنقى سەپتە ياپونغا قارشى كۇرەش قىلىۋاتقان 8 - ئارمىيە ۋە يېڭى 4 - ئارمىيىگە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش، جۇۋا تەقدىم قىلىش ھەرىكەتلىرى داغدۇغىلىق قانات يايدى.

بۇ چاغدا پېشقەدەم يازغۇچى، شائىر، دراماتورگ ئابدۇشۇكۇر يالقۇن قولىغا قەلەم ئېلىپ «شاڭخەي كېچىسى» ناملىق

بىر پەردىلىك دراممىنى يېزىپ چىقىدۇ. دراما چۆچەك ۋىلايىتىدە 1 - قېتىم ئويناللىغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۈيۇشما شاپىگرافتا بېسىپ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۈيۇشمىلارغا تارقىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتلەردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى (سانايىنەپىسلىرى) ۋىلايەت، ناھىيە ھەتتا يېزا - قىشلاقلاردا ئويناپدۇ. نەتىجىدە بۇ دراما خەلقنى تەربىيلەيدۇ ھەم ئاممىنى قوزغايدۇ. بىرىنچى نۇسخا دراما يېزىلغاندا دراممىدىكى پېرسونا ژلار ئارىسىدا ئائىلە خىزمەتچىسى يوق ئىدى. ئۇرۇمچىدە ئويناللىغاندا ئاتاقلىق يازغۇچى، مەدەنىيەتچى يولداش ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ) ئەپەندى بۇ ئويۇننى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ تەرجىمان، سەنئەتچى خەمىت ھېكمى ئارقىلىق ئاپتور بىلەن كۆرۈشۈپ، كەڭ كۆشادە سۆزلىشىپ، ئاپتور (ئابدۇشۇكۇر يالقۇن) نىڭ لۇشۇن، گومورو، باجىن ئەسەرلىرىنى ئوقۇغانلىقىنى ۋە «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسىنى يېزىش جەريانلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، دراممىغا خەنزۇ تۇرمۇشى ئاساسىدا بىر باۋمۇ (ئائىلە خىزمەتچىسى) قوشۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاپتور دراممىغا بىر باۋمۇ ئوبرازىنى قوشۇپ رەتلەيدۇ. كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا ھەتتا مەھەللە، كوچا ئويۇنلىرىدا بۇ دراما شۇ بويىچە كۆپ قېتىم ئويناللىغان. شۇ چاغدا «شاڭخەي كېچىسى»-دىكى قىزنىڭ رولىنى ئوينىغان شايارىدىكى نىساخان موماي پەخىرلەنگەن ھالدا ئاپتورغا: «مەن قىز ۋاقتىمدا ‹شاڭخەي كېچىسى› دراممىسىدا ئىلغار پىكىرلىك قىز جياڭ گۇلەننىڭ رولىنى ئالغانىدىم» دەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، غۇلجىدا زۇنۇن قادىر، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، ئۇرۇمچىدە سىراجىدىن زەپەر، قاسىمجان قەمبىرى، خوتەندە ئەمەت ئۆمەر، ئابلىز ھاجى، قەشقەردە راخمانجان، مەمتىمىن نوروز، ئابلىز ئاقچى، مەمەت رېھىم، چۆچەكتە تۇرسۇن ھەسەنلەرنىڭ بۇ دراممىنى كۆپ قېتىم ئوينىغانلىقى ھەممىگە ئايان.

كېيىنكى چاغلاردا «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسى قازاقچىگە ۋە خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقىتى-

لىپ ئويناڭغىنىنى ھېسابلىغاندا، بىرەر مىنۇت مەيدان قېتىمغا يەتكەن دېسە خاتا بولمايدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان بىرنەچچە دراما ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ شەھەر، كان ۋە كەڭرى يېزا ـ قىشلاقلاردا ئامىمنى قوزغىتىشى ۋە ئىلھام بېرىشى نەتىجىسىدە ئالدىنقى سەپكە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئىشلەر توپلانغان. مۇشۇ خىلدىكى تەشۋىقاتلار ئارقىلىق ھەتتا ئادەتتىكى ئائىلە ئايالىرىنىڭمۇ ئىشانە توپلاش قىزغىنلىقى كۈچەيىپ، پۇلى بارلار پۇلى بىلەن، مېلى بارلار مېلى بىلەن ياردەم قىلغان. دراماتورگ ئابدۇشۇكۇر يالقۇن شۇ چاغلاردا «شاڭخەي كېچىسى»دىن كېيىن 1 ـ قېتىم يەنىمۇ ئېغىزغا ئېلىنغان دراما «مۇھىم ھۇججەت»، تەنجىڭدىكى زور قىرغىنچىلىقنى كۆرسىتىدىغان دراما «ئەڭ ئاخىرقى ئوق»، دراما «شانلىق غەلىبە» قاتارلىق بىر قاتار سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغان. ئۇنىڭ ھازىرغىچە يازغان يېگىرمىدىن ئارتۇق دراما، كومېدىيە، ھېكايىلىرى ئاردىدا ئەڭ كۆپ ئويناڭغان، ئەڭ كۆپ تەرىپىۋى تەسىر كۆرسەتكىنى يەنىلا «شاڭخەي كېچىسى».

تۆۋەندە «شاڭخەي كېچىسى» دراما‌سىدىكى ئاساسىي ۋەقە ۋە بىر قىسىم دېئالوگلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ۋەقە: ياپون باسقۇنچىلىرى شاڭخەينى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شاڭخەيدىكى ئۆز فابرىكىسىنى ياپونغا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇشى ئۈچۈن ئىشانە قىلىپ ئۆلۈپ كەتكەن مەلۇم بىر كاپىتالىستنىڭ ئائىلىسىدە ئۇنىڭ ئوچ پەرزەنتى بىلەن يا‌پونلۇق گېنېرال ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن. گېنېرال ۋىتاكوئا گۈزەل جىڭ گولەن قىزىنىڭ ئۆيىگە يامان نىيەت بىلەن كېلىپ، پەسكەش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن كىيىملىرىنى يېشىپ يان قورالـلىرىنى كارىۋاتقا تاشلاپ تۇرۇشىغا، پىلانلىق يوشۇرۇنۇپ تۇرغان كىچىك ئاكىسى ۋەتەنپەرۋەر جىڭ گوپىڭ جەسۇرانە قىياپەتتە پەيدا بولىدۇ:

ۋىتاكوئا: (ھودۇقۇپ، رەڭگى تاتىرىپ) مەن، مەن. مېنىڭ كىيىملىرىم نەدە ئىدى؟

جىڭ گوپىڭ: (تاپانچىنى تەڭلەپ) ئورنىڭىزدىن مىدىرلىماسلىقىڭىز كېرەك. خاتىرجەم بولۇڭ، كىيىملىرىڭىزنى ئوغرى ئالمايدۇ... چۈنكى، بۇ يەردە سىزدىن باشقا ئوغرى يوق.

ۋىتاكوئا: مەن چۈشىنەلمەيۋاتىمەن، مەن ئوغرى ئەمەس...

جىڭ گولەن: ياق. سىز ئوغرى، چوڭ ئوغرى، سىزنى بۇ ئائىلىگە كىم كەلتۈردى؟

ۋىتاكوئا: دوستلۇق كەلتۈردى. قەدىرداڭنىمىز جىڭ گوجىڭ ئەپەندىنىڭ دوستلۇقى كەلتۈردى.

جىڭ گوپىڭ: ياخشى، شاڭخەيگىچۇ، سىزنى شاڭخەيگە كىم كەلتۈردى؟ جۇڭگوغا كىم كەلتۈردى؟

جىڭ گوپىڭ: دوستلۇق؟ سىز دوستلىرىڭىزغا نېمىلەرنى قىلمۇاتىسىز؟ سىز شاڭخەيگە ئۆلۈم، ئاپەت، ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كەلدىڭىز. سىز شاڭخەي خەلقىگە قىرغىنچىلىق، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئېلىپ كەلدىڭىز. سىز شاڭخەينى تالاۋاتىسىز، بۇلاۋاتىسىز، ئاياغ ـ ئاستى قىلمۇاتىسىز. سىزنىڭ دوستلۇقىڭىز شۇنىڭدىن ئىبارەت ئەمەسمۇ... (گولەن قىزغا قاراپ) سىڭلىم، سەن گېنېرال ئەپەندىنىڭ قورالىنى ئېلىپ چوڭ ئىشىككە پەخەس بولۇپ تۇر!

جىڭ گولەن: سەن خاتىرجەم بول ئاكا، گېنېرالنىڭ قورالى ئالىلىقاچان مېنىڭ قولۇمدا (يېڭى ئىچىدىن تاپانچىنى ئېلىپ كۆرسىتىدۇ.)

جىڭ گوپىڭ: (ۋىتاكوئاغا) قاراڭ، ھەربىي ساقچى گېنېرالى! سىز گۇللەپ ياشناۋاتقان شاڭخەي كېچىسىگە بىر قاراپ بېقىڭ: قېنى، قېنى، تۇنۇگۈنكى ئاۋات، يورۇق شاڭخەي؟ قېنى تۇنۇگۈنكى گۈزەل شاڭخەي! بۇ، زۇلمەتلىك تۇنەدە شەپەرەكدەك قاتراپ يۈرگەن سوغۇق ماشىنىلار شاڭخەينىڭ ئەڭ ئوبدان ئوغۇل ـ قىزلىرىنى تۇتۇپ زىندانلارغا

تاشلاۋاتىدۇ، ھەر خىل بىلىم يۇرتلىرىنىڭ گۈزەل بىنالىرىغا ئادەمخور ھەربىيلەر جايلىشىۋالغان. سىزنىڭ قورالسىق ساقچىلىرىڭىز ھەربىر مەدەنىيەت، ئىستىراھەت ئورۇنلىرىنى ئەيشى - ئىشرەت، بۇزۇقچىلىق ئورۇنلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. مۇشۇلار سىزنىڭ شاڭخەيلىككە تەقدىم قىلغان دوستلۇقىڭىز-مۇ؟ سۆزلەپ بېقىڭ گېنېرال جانابلىرى!

جىڭ گولەن: گوپىڭ ئاكا، چوڭ ئاكام كېلىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

جىڭ گوپىڭ: قويۇپ بەر كىرىۋەرسۇن. سەن كەينىدە كۆزىتىپ تۇر (ۋېنتاكوئانى ئۇستەل يېنىغا ئېلىپ كېلىپ: ئىچىڭ گېنېرال جانابلىرى، قەدەھتىكىسى جۇڭگو-لۇقنىڭ قېنى، بۇ قانغا سىز ئامراق، بۇ قانىنى سىز كۆپ ئىچكەنسىز، ئەمما تويمىغانسىز، يەنە بىر قەدەھ ئىچىڭ!

ۋېنتاكوئا: (تەمتىرەپ) ئىچىشىم شەرت بولسا ئىچەي...

جىڭ گوپىڭ: ئىچىڭ، ئىچىڭ!

ۋېنتاكوئا: (قەدەھنى ئېلىپ) سىزنىڭ سالامەتلىكىڭىز ئۈچۈن...

جىڭ گوپىڭ: ئېھتىمال مېنىڭ سالامەتلىكىم، سىزنىڭ ھالاكىتىڭىز بولۇپ قالار (ئالدى بىلەن ئۆز ئاكىسىنى ئاندىن گېنېرالىنى ئاتمىدۇ). شاڭخەيدە چوقۇم يورۇق تاڭ ئاتمىدۇ! يۇر سىڭلىم! (ئاكا-سىڭىل قول تۇتىشىپ چىقىپ كېتىدۇ)

ئاپتور ئەنە شۇ تەسىرلىك دېئالوگلار ئارقىلىق شاڭخەيدىكى ئىلغار، ۋەتەنپەرۋەر خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن. دېمەك، ياپون مىلىتارىزمىغا قارشى كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسى ۋە شۇ دراممىنىڭ تەشۋىقى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ ياپون مىلىتارىزمىغا قارشى پىداكارانە يارەملىرى تارىخ بېتىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە قىلغان يارىدىمى

توغرىسىدا

شەرىپ خۇشتار

I

ھۆرمەتلىك كىتابخان، ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئىنقىلابىنى بايان قىلىش پۈرسىتى بىلەن 30 - ۋە 40 - يىللاردىكى بىر قانچە مۇرەككەپ چوڭ ئىشلار تېمىسىنى كىتابخانىلارغا تەقدىم قىلماقچىمەن.

1931 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى «قۇمۇلدا پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى» شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا تەسىرى ناھايىتى زور، كۆلىمى كەڭ، ئىلغارلىقى خېلى ئۇستۇن بولغان ئىنقىلابىي ھەرىكەت بولۇپ، ئۇ، 1931 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 1934 - يىلى 5 - ئايغىچە ئۇچ يىل دىن ئارتۇق داۋام قىلدى.

زۇلۇمغا، ئىستىبدادتىلىققا، قوللۇقتا قارشى كۆتۈرۈلگەن بۇ ئىنقىلاب قۇمۇلدىن تارتىپ خوتەنگىچە، پامىر تاغلىرىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا خۇددى پايانسىز ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك مىسلىسىز يالقۇنجاپ جىڭ شۇرېن ۋەكىللىكىدىكى مۇستەبىت قارا ھاكىمىيەتنى تۆپتىن ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، 1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن سىياسىي ئۆزگىرىش، يەنى ئاتالمىش «12 - ئاپرىل» ئىنقىلابىنىڭ كېـ

لىپ چىقىشىغا مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئويناىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا بىر قەدەر ئىلغارراق بولغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى كۆرۈنەرلىك ئالغا سۈردى.

2. 1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدىكى ئەمەلدارلاردىن «ئۇچ ئەزىمەت» دەپ ئاتالغان چىن جۇڭ، لى شاۋتيەن، تاۋ مىڭلارنىڭ پىلانلىشىدا، جاڭ شىڭ، چېن دېلى قاتارلىقلار روس ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش ياساپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ھۇجۇم قىلدى. تۇيۇقسىز قىلغان ھۇجۇمدىن ئالاقزادە بولغان جىن شۇرېن تامغىسىنى ئېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي 1274 سەر نەخ ئالتۇننى ئېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يول بېرىشى بىلەن سىبىرىيە ئارقىلىق ئىچكىرىگە قېچىپ، جياڭ جېيشى قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى.

3. ئاتالمىش «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىش پۈتۈنلەي پايدىلىنىپ ھەربىي كۈچكە يۆلەنگەن شېڭ شىسەي، شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقوقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

4. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «قايمۇقتۇرۇپ سۈيىقەست پىلانلىغان» دېگەن «ئەنزە» بىلەن «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى پىلانلىغان ۋە باشچىلىق قىلغان «ئۇچ ئەزىمەت»نى (10-ئايدا) بۇ سىياسىي قوزغىلاڭنى قوللىغان تايانچى كۈچ شەرقىي شىمال پىدائىلار باشلىقلىرىدىن، جىڭ رۇنچىڭ، پىك جىيەنباڭ، سو گو، ياڭ ياۋجۇن قاتارلىق كىشىلەرنى «باندىتلار بىلەن تىل بېرىكتۇردى» دېگەن «ئەنزە» بىلەن تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ 30 مىڭ ھېسابىدىكى ئەسكەرلىرىنى (شەرقىي - شىمال پىدائىلىرىنى) قورالسىزلاندۇرۇپ ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

5. شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ بۇ تەرەققىياتىغا دىققەت قىلغان جياڭ جېيشى ھۆكۈمىتى، 36 - دىۋىزىيە قوماندانى ما جۇڭيىڭغا بۇيرۇق بېرىپ، قايتا شىنجاڭغا چىقىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشنى

ئۇقتۇردى. ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ، يوشۇرۇن ھالدا شېڭ شىسەي، خوجىنىياز ھاجىم بىلەن بىر - بىرىگە ئۇقتۇرماي كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، «سۈنى لېنىتىپ بېلىق تۇتتى».

6. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى «ئاتالمىش 12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دە رەئىس بولغان لىيۇ ۋېنلۇڭ، شېڭ شىسەي ۋە جاڭ فىيىۋەنلەرنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئىتى دەپ ئېلان قىلدى. قوشۇمچە جاڭ فىيىۋەننى ئىلى بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ۋالىسى ۋە يېڭى تۇزۇلگەن 8 - دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭلىقىنى ئۆتەيدۇ، دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن جاڭ فىيىۋەن ماجۇڭيىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ شېڭ شىسەيگە ھۇجۇم قىلدى. ئاماسىز قالغان شېڭ شىسەي سوۋېتنىڭ ھەربىي ياردىمى ئارقىلىق، جاڭ، ما ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى.

7. 1934 - يىلى شېڭ شىسەي ياپونىيىدە بىللە ئوقۇغان ساۋاقداشلىرىنى شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلەشكە تەكلىپ قىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا «ئاتالمىش» ئون چوڭ دوكتور دەپ ئاتالغان خې يوجۇ (خې گىڭگۇڭ)، كاڭسىڭلىن (كاڭ مىنيۇەن)، لاڭ داخىڭ قاتارلىقلار ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. 7 - ئايدا، خې يوجۇ شېڭ شىسەيگە سىياسىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى تەشكىلات قۇرۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ. شۇ تەكلىپ بىلەن «يېڭى شىنجاڭ جەمئىيىتى» دېگەن سىياسىي ئاممىۋى تەشكىلات قۇرۇلىدۇ. بىرقانچە ھاكىم مۇئاۋىنى ئەمەلدارىدىن تەشكىل تاپقان بۇ تەشكىلات شىنجاڭدىكى تۇنجى ئىجتىمائىي ئاممىۋى مەدەنىي تەشكىلات «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى»غا چاڭ سېلىپ ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشى، ئىقتىسادىي - مەدەنىي پائالىيىتىنى نۇقتىلاپ ئۇنىڭغا سىپاسىي رەھبەر بولۇۋالىدۇ.

بۇ تەشكىلات قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي سوۋېت كونسۇلخانا

كاتتىبېشىنىڭ تەكلىپى بىلەن «يېڭى شىنجاڭ جەمئىيىتى»، «شىنجاڭ جاھانگىر لىككە قارشى خەلق ئۇيۇشمىسى» قىسقارتىلىپ «جاھانگىر لىككە قارشى ئۇيۇشما»غا ئۆزگەرتىلدۇ. بۇ ئۇيۇشمىغا ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇراخمان كومىتېت باشلىقى بولىدۇ. تاھىر بەگ (تاھىر بەگ، ئەينى ۋاقىتتا چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەكىمىسىنىڭ باش كاتتىبى ئىدى) ۋە كېرىمخانلار (كېرىمخان شىنجاڭ مىللەتلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى ئىدى) ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ. بۇ ئۇيۇشما 1934 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، 1935 - يىلى 5 - ئايغىچە داۋام قىلىدۇ.

8. شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۇڭگو گۇڭچەندائى بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق جۇڭگولۇق خەنزۇ، ئۇيغۇر كومۇنىستلار (بولشېۋىكلار) نى شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىدۇ. 1935 - يىلى 5 - ئايدا، ۋاڭ شوچىڭ (يۇي شوسۇڭ)، ۋەن شەنتىڭ، (جاڭ يىخەن)، ۋاڭ باۋچەن (جې جۆ)، ۋو دىمىڭ (جياڭ جىمىڭ)، يۇي چېڭنى، مەنسۇر (ۋەتەن ئوغلى) ياسىن، قادىر ھاجى، جاڭ يۇنرۇڭ، لىيۇ شۇمىڭ، گاۋ شۇيىڭ، ۋاڭ يې، دېڭ يۈگۈي، جاۋ گوگاڭ، جاۋ گويۇەن، لى باۋخۇا، ئەبەي، سىيىت ھاجى، ھاشىم ھاجى، تۇڭ باۋ قاتارلىق 25 كىشىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ.

9. مەزكۇر كومۇنىستلار شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن (1935 - يىلى 5 - ئايدا) جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى ئۆزگەرتىلدى. كومۇنىست ۋاڭ شوچىڭ باش كاتتىپ نامى بىلەن جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇيغۇر كومۇنىست (بولشېۋىك) مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى) ئۇيۇشمىسىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى مەسئۇلى بولىدۇ.

10. 1938 - يىلى 1 - ئايدا جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش

ئۇيۇشمىسى، 2 - قېتىم ئۆزگەرتىلىپ ئۇنىڭغا جۇڭگو كومۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى خۇاڭ مىنخۇ (خۇاڭ خۇاچىڭ) باش كاتتىپ نامى بىلەن رىياسەتچىلىك قىلدى. شۇندىن باشلاپ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى باشقىچە قانات يايدى. يەنى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا رەھبەرلىك قىلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىكى جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش مەركىزىي ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبىلىرىنى جاي - جايلاردا كېڭەيتىپ قۇردى. بىرلا مىسال، 40 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇرۇمچى، تۇرپان، ساتجى قاتارلىق جايدا توققۇز شۆبە ئۇيۇشما، ئۇچ بۆلۈستە قارشىلىق ئۇيۇشما تەسىس قىلدى. باشقا ناھىيە، ۋىلايەتلەرمۇ شۇنداق.

2

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە قىلغان ياردىمى بىلەن، «18 - سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن جىڭ رويچىڭ باشچىلىقىدىكى شەرقىي شىمال پىدائىلىرىدىن 40 مىڭ ھېسابىدىكى قىسىم شەرقىي شىمالدىن (ياپوندىن) چېكىنىپ سىبىرىيە ئارقىلىق روسىيىگە ئۆتتى، سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ قىسمىنىڭ شىنجاڭغا چېكىنىپ چىقىشىنى ئۇقتۇردى.... بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولغان ۋەتەنپەرۋەر شىنجاڭ خەلقى ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىنى قارشى ئالدى. ئۇلاردىن قىزغىن ھال سوردى. ھەم ئۇلارنىڭ بىمەك - ئىچىمەك، كېيىم - كېچەك ۋە بارلىق راسخوتىنى زىممىسىگە ئالدى.

1936 - يىلى سوۋېۋەنگە قىلغان نەقىۋل ياردىمى 1 مىليارد 700 مىليون سېر بولغان، بۇ پۇل كونا ئۆلكە پۇلى بولۇپ، قەشقەر پۇلىنىڭ 160 سېرى، ئۆلكە ئۆرۈمچى پۇلىنىڭ 400 سېرى، 600 سېرى ماۋ زېمىن

ئىسلاھ قىلغان دوللارنىڭ بىر يۈەنگە تەڭ ئىدى.

1937 - يىلى «7 - ئىيۇل» ۋەقەسىدىن كېيىن، شۇ يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭدا ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارقا سېپى قۇرۇلدى. بۇ سىياسىي تەشكىلاتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنى ھەربىر تەلەندۇرۇپ پۈلى بارلار پۇل چىقىرىپ، كۆچى بارلار كۈچ چىقىرىپ ياپونغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە، 8 - ۋە 4 - ئارمىيە ئىشغالىيەتچىدىكى ئازاد رايون خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسادىي (يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك) قىيىنچىلىقىغا ياردەم بېرىش، جۈملىدىن قىشلىق كىيىم ياردەم قىلىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ چاغدا، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇسىغا ئاساسەن قوشنا شىنجاڭنىڭ توققۇز ۋىلايەت 64 ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇيۇشمىلىرى بىرلىكتە ھەربىرىكەتكە كېلىپ، 1937 - يىلى 11 - ئايدا 50 مىڭ كىشىلىك جۇڭا، ئەيلەنگەن تېرە ۋە باشقا بۇيۇملار ياردەم توپى لىدى. مەزكۇر ياردەم 1938 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ جۇڭگو كومموۇنىستلار پارتىيىسى ئەزاسى خوڭ مىڭفۇ (خوڭ خۇا-چىڭ) جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىسىغا رەھبەرلىك قىلىش بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىلدى. بۇ ھەقتە، شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلى «جۇڭگو كومموۇنىستىڭ پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىش ئىزلىرى»دىن ئېلىپ يازغان ماقالىدە: «1938 - يىلى 1 - ئايدا، ياپونغا قارشى توپلانغان ئىئانىدىن 1 - قەدەمدە 3600 جۇڭا، 103 تاي ئەيلەنگەن تېرە، 800 جىڭ تىببىي دورىنى ئون يۈك ماشىنىسى بىلەن شىڭ شىسەي دامىدا ئىچكىرىگە ئەۋەتىلى. ئۇنىڭدىن باشقا 2000 دانە ئات ھارۋا، قېچىر، تۆگە قاتارلىق قاتناش ۋاستىلىرىمۇ بار .....» دەپ يازىدۇ (1981 - يىلى 3 - سان شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلىدىن ئېلىندى).

1938 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىسى سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسى، مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلار، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلار مەسئۇلىنى يىغىنغا چاقىرىپ، ئالدىنقى سەپكە قىشلىق كىيىم - كېچەك ياردەم قىلىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ۋە 24 تەشۋىقات دۇيى ئۇيۇشتۇرۇپ 100 مىڭ كىشىلىك قىشلىق كىيىم ئىئانە قىلىش ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن يېرىم ئاي ئىچىدىلا 10 مىليون سەردىن ئارتۇق ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلىندى. 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغا يەتكەندە ئۇرۇمچى قوشۇلۇپ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن ئىئانە قىلىنغان پۇل 6 مىليون 929 مىڭ 100 سەر كۈمۈشكە يەتتى (مەزكۇر 6 مىليون 929 مىڭ 100 سەر كۈمۈش ئۆلكە پۇلىغا سوندۇرغاندا 56 مىليون سەردىن ئاشاتتى).

1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى دۇبەن مەھكىمىسى غەربىي زالدا ئىئانە توپلاش يۇزىسىدىن ئويۇن قويغان، شۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇۋاتقان شېڭ شىيچى (شېڭ شىسەينىڭ ئىنىسى)، ئۇنىڭ ئايالى چىن شويمن 1 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى، ئىلدا تۇرۇۋاتقان تەلئەت مۇسابايېۋ 30 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلغان (شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ گېزىتى ئېلان قىلغان چېك شاۋرۇقىنىڭ ماقالىسىگە قارالسۇن).

دىخۇا (ئۇرۇمچى)دا تىجارەت قىلغۇچى يو پىڭلۇك دېگەن سودىگەر ئوچ كۈنلۈك سودىسىنى قالدۇرماي ئىئانە قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇرۇمچىدە تىجارەت قىلغۇچى ئويغۇر، ئۆزبېك، تاتار، خۇيزۇ سودىگەرلەردىن 10 مىليوندىن 3 مىليوغچە ئىئانە قىلغانلار 103 نەپەر، 3 مىليوندىن 1 مىليون سەرگىچە ئىئانە قىلغانلار 94 نەپەر، 1 مىليوندىن 1 سەرگىچە ئىئانە قىلغانلار ئۆيدىن - ئۆيگە ئولاشتى، دەپ ئېلان قىلغان (شىنجاڭ گېزىتىدىن).

كىشىنى تەسىر لەندۇردىغىنى دەپ يازىدۇ شىنجاڭ گېزىتى: ئۇرۇمچىدە ئولتۇرۇشلۇق لى ۋاڭشى ئىسىملىك بىر ئائىلە قىزىنىڭ 500 مىڭ سەرگە يارايدىغان بىر پەداز قۇتىسىنى ئالدىنقى سەپ كە يارىدىم قىلدى. ئۇرۇمچىدە كۆنلۈك ئىشلەپ تاپچىلىق قىلغان بىر ئويغۇر بىر كۈنلۈك ئىش ھەققى 3500 سەرنىڭ 500 سەرنى تاماقتا ئېلىپ قېلىپ 3000 سەرنى ئىئانە قىلغان. مانا ستا تۇرۇش لۇق بىر ئۇيغۇر دېھقان جان ئۇزۇش ئالدىدا ئىككى كالىسىنىڭ بىرىنى ئۆيىگە قالدۇرۇپ بىرىنى ئىئانە قىلىپ بولۇپ جان ئۇزگەن (شىنجاڭ گېزىتىدىن).

1937 - يىلى 9- ئايدىن 1938 - يىلى 9 - ئايغىچە پۈتۈن شىنجاڭدىن توپلانغان ئىئانە نەخ پۇل 2 مىليارد 412 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى (شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى 3 - توپلام 286 -بەتتە 1 مىليون 525 مىڭ يۈەن دەپ يازىدۇ) ئىئانە توپلانغان بولۇپ، 3 - قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيى قارار ماقۇللاپ بۇ پۇلغا ئون دانە ئايروپىلان (شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى 8 - سانىدا ۋې پېيرەننىڭ ماقالىسىدە 17 ئايروپىلان دەپ يېزىلغان) سېتىۋېلىپ، «شىنجاڭ» ماركىلىق بۇ ئايروپىلانلار ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلىپ ۋۇخەن مۇداپىئەسى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ئالدىنقى سەپكە كونا كېيىم (ئازاد رايون خەلقلىرىگە) يارىدىم قىلىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان بۇ چاغدا، پۈتۈن شىنجاڭدىن 4 مىليون جىلىتكە، 5 مىليون كونا كىيىم توپلاپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن. 1938 - يىل 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى شىنجاڭ گېزىتى مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، 4 مىليون نوپۇسى بار شىنجاڭ خەلقى بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە 4 مىليون جىلىتكە، 5 مىليون كونا كىيىم يارىدەم قىلىپ ئېچىكى ئۆلكىلەردىكى قېيىنچىلىقى بار ئاھالىنى قېيىنچىلىقىدىن قۇتقۇزدى» دېيدى ۋە ئىككى پارتىيە رەھبەرلىرىنىڭ رەھىمەت تېلېگراممىسىدا ئېلان قىلدى (شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي

ژۇرنىلى ۋە 1938 - يىل 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنخۇا رىباۋدىن ئېلىنىدى).

ئوقۇغۇچىلار ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئىئانە قىلىشتا ئۇرۇمچىدىكى بىر خەنزۇ ئوقۇغۇچى دادىسى بەرگەن خەجلەيدىغان پۇلىنى ئەسلىدە ئۇ، كەمپۇت ئېلىپ يېمەك بولسىمۇ، ئىئانىنى ياد ئېھتىپ ئىئانە قىلغان (شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى 1985 - يىل 3 - سان). قەشقەر دارىلئېتامدا ئوقۇيدىغان بىر يېتىم بالا دارىلئېتام مەكتىپى بەرگەن بىر قۇر پاختىلىق كىيىمنى ياپونغا قارشى ئىئانە قىلغان (قەشقەر گېزىتىدىن). يەنە قەشقەر گېزىتىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا يېزىلاردىكى كۆپلىگەن تۇل ئاياللار تەرگەن باشاقلىرىنى ئىئانە قىلغان، بۇ خىل ئەھۋاللار يۇقىرىغا يەتكەندىن كېيىن مەمۇرىي پالاتا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تېلېگراما يوللاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى بولۇپمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا 73 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇر خەلقىنى مەدھىيىلىگەن (شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى 1985 - يىل 3 - سان).

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر چوڭ ئىش، دارۋاز ھاشىم ھاجى 1937 - يىلدىن 1942 - يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دار ئويناپ كىرگەن كىرىمىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئاشقان قىسمىنى ئىئانە قىلىپ تۇرغان.

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئالتۇن ئىئانە قىلىش ھەرىكىتىدە، ئۇرۇمچىدە تۇرىدىغان شاجىڭشاڭ دېگەن كىشى خوتۇنى بىلەن ئون سەر ئالتۇن ئىئانە قىلغان. بۇ خەۋەر گېزىتتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئالتۇن ئىئانە قىلىش شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىغا - كەنت، ناھىيە، ۋىلايەتلىرىدە قانات يايدى، شۇنىڭ بىلەن 50 سەردىن بىر سەرگىچە ئالتۇن تەقدىم قىلغان كىشىلەر بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن، ئاياللار ئىچىدە ئالتۇن بىلەيزۈك (بەش سەردىن بىر يېرىم سەرگىچە)، ئۈزۈك، قاداق، زىرە، ھالقا، سىرغا،

پەپەيزە، كۈمۈش، يامبۇ، زىنچا ئالتۇن، كىپەك ئالتۇن تەقدىم قىلغانلار ھېسابسىز ئىدى. شۇ ۋاقىتتا، مۇشۇ خىزمەتكە قاتناشقان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، تۇرپان ئاستانىدا ھەر قېتىم ئايالار ئارا ئالتۇن تەقدىم قىلغاندا، بىر قول ياغلىققا زىرە، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، ھالقا ۋە باشقا كۈمۈش سايمانلار پاتمايدۇ، ئايالار بەسلىشىپ ئىئانە قىلاتتى دەيدۇ. مەسىلەن: ئاقسۇدا ئېلىپ بېرىلغان ئىئانە توپلاشتا × × × دېگەن ئايالنىڭ 27 دانە 50 سەرلىك يامبۇنى پەتنۇسقا سېلىپ ئەپچىقىپ ئىئانە قىلغانلىقى ناھايىتى روشەن.

بۇنىڭدىن باشقا بۇ ھەرىكەت ئىداره - جەمئىيەتتىكى كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلغان. بۇ چاغدا، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇيۇشمىلىرى سانايىنەپسە ھەۋەسكار ئارتىسلىرى ئويۇن قويۇپ كىرگەن كىرىمنى ئىئانە قىلغان، ھەتتا نۇراجىم دېگەن مەددادە سۆز قىلىپ تاپقان پۇلىنى داستىخان بەلەن ئىئانە قىلغان.

1942 - يىلى سوۋېتتىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن قەمبەرخانىم سىڭلىسى گۈلبەھرەم بىلەن ئىلى، قەشقەردىكى بەزى ئاتاقلىق ئارتىسلار كوللېكتىپ ئويۇن قويۇپ كىرگەن كىرىمنى ياپونغا قارشى ئىئانە قىلغان.

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخىي دېگەن كىتاب خەنزۇچە 285 - ۋە 286 - بەتلىرىدە: جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان مەزگىلدە، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە يارەم بېرىش خىزمىتىدە ئاممىنى قوزغاپ كۆپلىگەن ئىشلارنى قىلدى. 1937 - يىلى 9 - ئايدىن 1938 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان 13 ئاي جەريانىدا، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش ھەيئىتى، ئۇرۇمچى ۋىلايىتى، قاراشەھەر، ئاقسۇ، ئالتاي، تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەر، خوتەن، قومۇل ۋىلايەتلىرى ۋە زەيسەن، تاشكەنت، شەھەي قاتارلىق جايلاردىكى كونسۇللار، جۇڭگو

مۇھاجىرلىرى ھەم ئىلىدا سېتىلغان مالالارنىڭ پۇلى بولۇپ 2 مىليارد 410 مىليون 755 مىڭ 144 سەركۈمۈش ئىئانە قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەنئالتۇن - كۈمۈش، ھارۋا، فوتو ئاپپارات، گىلەم، سۇغۇر تېرىسىدە ياسالغان جۇۋا، قوي تېرىسىدە ياسالغان جۇۋا، رەخت، تۇماق، ئالتۇن سائەت، كۈمۈش سائەت قاتارلىق نەرسىلەر ئىئانە قىلدى دەيدۇ. يەنە شۇ ماقالىدە: «ستاتىستىكىلىق مەلۇماتتا 1940 - يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى 100 مىليون يارەم قىلغان، قىشلىق كىيىمگە 678 مىڭ يۈەن، ئالتۇن يارەم 94 مىليون يۈەن، زەھەرلىك بۇيۇملارنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قىلغان يارەم 70 مىليون يۈەن، نەخ پۇل 2 مىليون يۈەن، بۇنىڭدىن باشقا ئون دانە ئايروپىلان ئۈچۈن 1 مىليون 525 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلىغان. بۇنىڭدىن باشقا 100 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ھال سوراش خېتى يازغان» دەپ يازىدۇ.

جاڭ داجۇن يازغان «شىنجاڭدىكى بوران چاپقۇنلۇق 70 يىل» دېگەن كىتابنىڭ 5427 - بېتىدە ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشى مەزگىلىدە، شىنجاڭ ئۆلكىسى، بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىش ھەيئىتى تەسىس قىلغان. مىنگو 33 - يىلى مىلادى 1944 - يىلى 8 - ئايدىكى مەزكۇر ھەيئەتنىڭ ئېلان قىلىنىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «مەزكۇر ئۆلكىنىڭ ئىئانە توپلاش ھەيئىتى ئۆتكەن يىلى (14 - ئاۋغۇست)» ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى قوزغىتىلغاندىن بۇيان ھەر ساھەدىكى قېرىنداشلار بۇنىڭغا قىزغىن ئاۋاز قوشتى. خۇسۇسەن ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى مەمۇرىي تەپتىش ئەمەلدارلىرى بىلەن ۋالىيلار، ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرى، ئىدارە باشلىقلىرى، مەكتەپ مۇدىرلىرى قىزغىن يارەم بېرىپ ھەرىكەتتە ئومۇميۈزلۈك توپلانغان پۇلنىڭ مىقدارى غايەت زور بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 144 ئايروپىلانىنىڭ پۇلى توپلىنىپ، مۆلچەردىن 64 ئايروپىلان پۇلى ئېشىپ كەتتى.

بۇ قېتىمقى ئىئانە توپلاش مۇشۇ ئايىنىڭ 8 - كۈنى بىر قېتىمدىلا تاماملاندى. ھەيئىتىمىزگە پۇل تاپشۇرغان ئورۇنلارنىڭ ئىسىملىكى گېزىتتە ئېلان قىلىندى. دېخۇا رايونى (ئۈرۈمچى) 13 ئايروپىلان، قۇتۇبى ناھىيىسى بىر ئايروپىلان بەردى. قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ زايوم ۋە پۇل تەقسىم قىلىش جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە بولدى: 100 يۈەنلىك زايومدىن بىر، 3000 يۈەنلىكىدىن ئالتە، 5000 يۈەنلىكىدىن بىر، 1000 يۈەنلىكىدىن قىرىقنى، 500 يۈەنلىكىدىن يىگىرمىنى، 200 يۈەنلىكىدىن 15. جەمئىي 245 مىڭ يۈەنلىك زايوم ئىئانە قىلدى » دېيىلگەن (شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىيالىرى 19 - سان 104- ۋە 105- بەتلەر). جاڭ داجۇن ئېيتقان بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتى شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارقىلىق قىلغان يارىدەم بولۇپ، باشقا ئەسىيالار بۇ سانغا كىرگۈزۈلمىگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ تەرەققىياتى بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىلىدىغان يارەمنىڭ جىددىي ئېھتىياجى ئۈچۈن 1937 - يىل 7 - ئايدا، ئۈرۈمچى بىلەن ئىلى، ئۈرۈمچى بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدىكى يول ياسالدى. 1939 - يىل 5 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى ئېچىلغان ئۆلكىلىك تاشيول يىغىنىدىن كېيىن، خەلق ئاممىسى ئۆزى پۇل چىقىرىپ يول ياساش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ چاغدا، چۆچەكتىن ئۈرۈمچى، ئۈرۈمچىدىن قاراشەھەر، قاراشەھەردىن ئاقسۇ، ئاقسۇدىن قەشقەر، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان تاشيول ياسالدى. ھەر بىر ۋىلايەت ئۆز تەۋەسىنى ياسىدى. 1942 - يىلى پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ياسالغان تاشيول 3423 كىلومېتر بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا ياسالغان چوڭ - كىچىك كۆۋرۈك 2439 دانە ئىدى. مەزكۇر يول ياسىلىشتا پۇلى بارلار پۇل چىقارغان بولسا، پۇلى يوقلار ھاشا ھېسابىدا كۈچ چىقاردى. مۇشۇ يولنى ياساش جەريانىدا كۆپلىگە كىشىلەر ھەر خىل ھادىسە ۋە

كېسەل سەۋەبىدىن ھاياتىدىن ئايرىلدى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ كېيىنكى يەنە بىر يارىدەمى گومىنداڭ دەۋرى بولۇپ، 1944 - يىلى ئامېرىكا جياڭ جيېشىگە قىلغان يارەمنى دېگىز ئارقىلىق ئۆتكۈزەلمەي ھىندىستان ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈپ ئېچكىرىگە ئېلىپ كەتكەنىدى. بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن خەلق، ئاتچىلار ۋە ئېشەكچىلەر ئامېرىكىدەك بىر دۆلەتنىڭ يارىدەمنى بەش ئايدىن ئارتۇق ئات - ئېشەك ۋە مۇرىسىدە① كۆتۈرۈپ، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېشىپ سالامەت ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى. مۇشۇ جەريانىدا، كۆپلىگەن ئۇيغۇر قېرىنداشلار ئاچلىق، سوغۇق، تۇتەك ۋە قار كۆچۈش ئازابىدىن ئېزىز جېنىدىن ئايرىلدى. بۇ ھەقتە، 1987 - يىلى خەلق گېزىتىمۇ ئىزاھلىق ماقالە ئېلان قىلدى.

خۇلاسە قىلغاندا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە قىلغان يارىدەمى ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدىن پۈتۈن جۇڭگو خەلقى ۋە باش قوماندان جۇدې، مۇئاۋىن باش قوماندان ئىك دېخۇي ۋە گومىنداڭ مەركىزىي پالاتاسى كۆپ قېتىم مەمنۇنلۇق بىلدۈرۈپ تېلېگراممىما يوللاپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش روھىنى مەدھىيىلىگەن (تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى 8 - ئارمىيە ئىش باشقۇرۇش ئورنى رەتلىگەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىش ئىزلىرى خاتىرىسىدە) ئىندى.

① مۇشۇچاغدا، ئالىم ئەھمەت زىيائىمۇ ئۆز ئېتى بىلەن يۈك توشۇغانىدى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقى ۋە ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى

ئىلى ئېزىز

1933 - يىلى 12 - ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇبەنى، قوشۇمچە رەئىسى بولدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەلقنىڭ تەقەززاسى، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ تەسىرى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلھامى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى «ئۇچ بۈيۈك ۋەزىپە»، «سەككىز مادداىلىق ختابنامە» ۋە «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى ئېلان قىلىپ، ئەمەلىي ئىجرا قىلىشقا كىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى تەسىس قىلىندى. ئۇيۇشمىلار قارمىقىدا سەنئەت ئۆمەكلىرى قۇرۇلدى. ئۆلكە بويىچە مائارىپقا كەڭ يول ئېچىلىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى.

فېئودالىزىم بويۇنتۇرۇقى ئاسارىتىدە ئىلىم - پەندىن مەھرۇم قالدۇرۇلغان، بولۇپمۇ ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلارنىڭ «خەلقنى نادان قالدۇرۇش، ئاڭسىز، ساۋاتسىز ئىپتىدائىي ھالەتتە قالدۇرۇپ، مەڭگۈ باش كۆتۈرەلمەس قىلىپ ئېزىش»تەك مۇستەبىت سىياسىتىنىڭ دەرت - ئەلەمىنى يەتكىچە تارتقان شىنجاڭ خەلقىنىڭ، ئۇلۇغ جۇڭگو كومپارتىيەسى شىنجاڭدىكى ئەۋەتكەن كومۇنىستلارنىڭ تەربىيە - تەسىرى بىلەن كۆزى يورۇشقا باشلىدى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكىپ تەشكىل قىلىپ، ۋەتەنىنى مۇنەۋۋەرلىكتىن قۇتۇلدۇرايلى دېگەن چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى بۇ چاقىرىققا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئەمەلىي ھەرىكەتلىرى بىلەن بۇ ئۇلۇغ كۇرەشنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى. بۇ دەۋردىكى مۇشۇنداق بىر پەۋقۇلئاددە ۋەزىيەتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر خەلقى مەنسۇي ۋە ماددىي جەھەتلەردىن ئالاھىدە تۆھپىلەرنى قوشۇپ، دەۋرگە مۇناسىپ بەلگىلىك رول ئوينىدى. بۇ دەۋردىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۆھپىسى بىرجەھەتتە تەشۋىقات جەھەتتىن ئىپادىلەنسە، يەنە بىر جەھەتتىن ماددىي جەھەتتىكى ياردەملەردىن ئىپادىلەندى.

مەن 1937 - يىلدىن باشلاپ ئاقسۇ، باي ناھىيىلىرىدە ئىلغار تىياتىر ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىش جەريانىدا ماقالىنىڭ مەزمۇنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى كۆز ئالدىمدىن ئۆتكۈزدۇم، تۆۋەندە بۇلارنى خاتىرەم بويىچە ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن.

شۇ چاغلاردا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى خۇاڭ خۇچىڭ، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لىن جىلۇ ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن بىر قىسىم ئىلغار زىيالىلارمۇ ناھىيە، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنىدى. ئومۇمەن شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىدە جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن مۇنەۋۋەر ئەزالىرى پېتەكچىلىك رولىنى ئوينىدى. ئالدى بىلەن ئۆلكە ھەركىزىي ئورۇمچىدە ۋە باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەردە «ئالدىنقى سەپكە ياردەم توپلاش ھەيئىتى» قۇرۇلۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن ئايروپىلان تەقدىم قىلىش، ئالتۇن تەقدىم قىلىش، جۇۋا ۋە خەي-پاپياق تەقدىم قىلىش، ئالدىنقى

سەپتە جەڭ قىلىۋاتقان پارتىزان جەڭچىلەردىن ھال سوراش، ئۇرۇش-تا مېيىپ بولغانلاردىن ھال سوراش، ئۇرۇشتا ئاتا - ئانىلىرىدىن ئايرىلغان يېتىم كۈدەكلەرگە كىيىم تىكىپ ئەۋەتىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۈيۇشتۇرۇلدى. خەلق تەشكىلاتلىرى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە مەكتەپلەردە تېياتىر كۆرۈكلىرى قۇرۇلۇپ، سەھنە سەنئىتى ئارقىلىق كەڭ تەشۋىقاتچىلىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، زور ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

بۇ جەھەتتە ئەلنەغمىچى، دارۋاز، سىرىكچى قاتارلىق يەر-لىك خەلق سەنئەتچىلىرى ۋە مەكتەپلەردە تەشكىللەنگەن سەنئەت گۇرۇپپىلىرى تۇرلۇك يېڭى ئويۇنلارنى تەييارلاپ، كوچىلاردا، توي- مەرىكىلەردە، ھېيت - نوروز بايراملىرىدا كەڭ تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. بولۇپمۇ شۇ دەۋرنىڭ تالانتلىق ياش ئاۋانگاردلىرىدىن بولغان مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ دراما - سەھنە ئەسەرلىرى ئويناللاندىن كېيىن ھەر مىللەت خەلق ئامـ-مىسىغا ئالاھىدە تۇرتكە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قەپرەت بىلدۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئۇرلەتتى. بۇنىڭدا تۇۋەندىكى سەھنە نومۇرلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ① يازغان «كۈرەش قىزى»: بۇ ئۇچ پەردىلىك ئوپېرا بولۇپ، ئالدىنقى سەپتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلغان خەنزۇ قىزىنىڭ قەھرىمانلىقى تەسۋىر لەنگەن. «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»: بۇ كىچىك ئوپېرا بولۇپ، ئالدىنقى سەپ پارتىزانلىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇش غەلبىسى تەسۋىر لەنگەن.

ئابدۇشۇكۇر يالقۇن يازغان «شاڭخەي كېچىسى»: بۇ بىر

① لوتپۇللا سەھنە ئەسەرلىرىدىن باشقا ياپونغا قارشى ئۇرۇش تەۋرىسىدا كۆپلەپ ئەسىرى ۋە شېئىرى ئەسەرلەرنى يازغان.

پەردىلىك دراما بولۇپ، شاڭخەي خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرىشى تەسۋىر لەنگەن. «مۇھىم ھۇججەت»: بۇنىڭدا ئالدىنقى سەپ جەڭ تۇرمۇشى تەسۋىر لەنگەن بولۇپ، يەنىمۇ ئالدىنقى سەپ پارتىزانلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ھۇججىتىنى دۇشمەن قولىغا چۈشۈرۈپ قويماسلىقى تەسۋىر لەنگەن.

«18 سېنتەبىر پاجىئەسى» ناملىق ئالدىنقى سەپتە يېزىلغان خەنزۇچە دراما ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدا سۇڭ خۇاجاڭلىق بىر كەمبەغەلنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرى تەرىپىدىن ئائىلە بويىچە خانىۋەيران قىلىنغانلىقى، نارەسىدە قىزىنىڭ پاجىئەلىك ئەھۋالى بايان قىلىنغان. «كۈرەش» دراممىسى: (ماۋدۇن يازغان) خىمىت ھېكمىي ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان «پارتىزان قىز» بىر پەردە ئىككى كۆرۈنۈشلۈك دراما بولۇپ، بۇنىڭ ۋەقەلىكىنى لىن جىلۇ سۆزلەپ بەرگەن، مۇيىدىن غوجا دراملاشتۇرغان. «پارتىزان قىز» دراممىسىدا، بىر پارتىزان قىزنىڭ بىر بەن يا-پون چېرىكلىرىنى ھاراق بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى پارتىزانلار ئېتىرىتىگە تاپشۇرغانلىقى تەسۋىر لەنگەن.

يۇقىرىدىكى سەھنە ئەسەرلىرى 1937 - يىلىدىن 1945 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرى تەسلىم بولغانغا قەدەر شىنجاڭدا كۆپ قېتىم ئويناللغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەت كىرىمى «ئالدىنقى سەپ ئوچۇن ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەيئىتى»گە تاپشۇرۇلغان. تەرغىباتچىلىق پۈتۈن شىنجاڭنىڭ شەھەر، يېزا - قىشلاق ھەتتا ھەر بىر ئائىلىلەرگىچە قانات يايغان، بۇ پائالىيەتكە تەشـ-ۋىقات ئەترەتلىرى، تېياتىر ئۆمەكلىرى، نۇتۇق سۆزلىگۈچىلەر، خەلق سازەندىلىرى ۋە رەسساملار، شائىرلار، يازغۇچىلار تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ تەشۋىقاتچىلىق قىلغان. ئون - ئون بەش كۈادـ-رات مېتر چوڭلۇقتىكى ئاق خەسىگە جۇڭگو ۋە دۇنيا خەـ-رىتىسىنى سىزىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىنى، خەلق نوپۇسىنى ئىپا-

دىلەيدىغان بەلگىلەر ئارقىلىق (شۇ چاغدا جۇڭگونىڭ نوپۇسى 450 مىليون، ياپونلارنىڭ نوپۇسى 45 مىليون ئىدى)، ئەنە شۇ كىچىككىنە بىر ياپونىيەنىڭ جۇڭگودەك بىر چوڭ دۆلەتكە تەپ تارتماي ۋەھشىلەرچە تاجاۋۇز قىلىپ، ئاياغ ئاستى قىلىۋاتقانلىقىنى، جۇڭگونىڭ نېمە ئۈچۈن ھازىرقى يېرىم مۇستەھكەملىكە ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، خەلققە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلغان. شۇنداقلا بىز يەنە شىنجاڭ خەلقى ئانا ۋەتىنىمىزنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئالدىنقى سەپتە جاپالىق جەڭ قىلىۋاتقان قەھرىمانلىرىمىزغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم قىلىش، بۇ بىزنىڭ شەرەپلىك بۇرچىمىز دەپ تەشۋىق قىلاتتۇق. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەر - ئاياللارغا «قوزغال»① مارشىنى ئۆگىتەتتۇق. نەتىجىدە خەلق ئاممىسى بەس - بەس بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، ئات، كالا، قوتاز، قوي لىرىنى؛ ئاياللار ئالتۇن زىرە - سىرغا، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، گىلەم، ئەتلەس، ماتا - چەكمەن گەزلىمىلىرىنى ئىئانە قىلىشتى. «ئالتۇن تەقدىم قىلىش مۇنبىرى» ئالدىدا ھەمراخانىم (باي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىبراھىم ھاجىمنىڭ ئايالى) بىلىكىدىن ئىككى سەرلىك ئالتۇن بىلەيزۈكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ تەقدىم قىلغان. بايىنىڭ گۈڭى رابىيە خېنىم بەش سەر ئالتۇن، گۈۋا خېنىم 100 سەر كۈمۈش تەڭگە، مۇھەممەتخان زەرگەرنىڭ ئايالى بىر دانە ئالتۇن ئۈزۈك، ئەخمەت ئەلەم (قازى ئالان)نىڭ ئايالى ئىككى دانە ئالتۇن تۇغمە، ئەپكەشتە سۇچىلىق قىلىدىغان ھاممىتنىڭ ئايالى ئايتولۇنخان كىر يۇيۇپ تاپقان ئىككى مىسقال ئالتۇن زىرىسىنى تەقدىم قىلغان.

1938 - يىلى 9 - ئايدا ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە ئېلىپ چىلغان ئۆلكىلىك مىللىي، دىنىي، ئاياللار قورۇلتىيىغا باي ناھىيىسىدىن قاتناشقانلار ئىچىدە باي سايراملىق ئەئىلەم مۇھەممەت

① «قوزغال» مارشى - ئازادلىقتىن كېيىن دۆلەت شىئىرى قىلىندى.

رىھىم ئاخۇنۇم شۇ يىغىندىلا 500 يامبۇسىنى «ئايروپىلان تەقدىم قىلىش»قا ئىئانە قىلغان، كېيىن باي ناھىيىسىدە ئېچىلغان بەش كىشى قاتناشقان ئالدىنقى سەپكە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش يىغىندا ئۇ يەنە شىنجاڭنىڭ ئالدىنقى سەپكە يارەم قىلغان ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى توشۇش ئىشلىرى ئۈچۈن 100 تۆگىسىدە ھەقسىز يۈك توشۇپ بېرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرگەن. شۇ كۈنكى يىغىندا باي خەلقى ئىئانە قىلغان نەچچە يۈز يامبۇ، نەچچە مىڭ ئات، كالا، قوتاز، قوي، ئالتۇن جابدۇق (زىرە، ئۈزۈك، تۇغمە)، كۈمۈش تەڭگىلەر توپلانغان. ناھىيە ھاكىمى ئىبراھىم ھاجىم خۇلاسە قىلىپ: «بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان تەقدىم قىلىش» پائالىيىتىدە باي ناھىيىسى ئىككى ئايروپىلان ئېلىشقا يەتكۈدەك ئىقتىساد توپلىدى» دەپ ئېلان قىلغان.

بۇ داغدۇغىلىق پائالىيەتتە، شىنجاڭدىكى كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىدىن باشقا ھەرقايسى ئىدارە ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا قورۇلغان ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرىمۇ ئالاھىدە رول ئوينىدى. شىنجاڭ گېزىتخانىسىدا لوتپۇللا مۇتەللىپ نابورچىكلاردىن سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئۆزى يازغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «كۈرەش قىزى»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» ناملىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىتىپ، ئويۇن كىرىمىگە ئۇيغۇر، قازاق، رۇس نابورچىكلىرى نامىدىن «شىنجاڭ گېزىتى» ناملىق **بىر ئايروپىلان** سېتىۋېلىپ، ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن.

«**بىر ناھىيە بىر** ئايروپىلان تەقدىم قىلىش» ھەرىكىتىدە **ئۇرۇمچى** رايونى 1942 - يىلدىلا توپلىغان ئىئانە پۇلىغا 19 ئايروپىلان سېتىۋېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن. **يۇقىرىدىن جو**بىك (ماۋ زېمىن)غا رەھمەت تېلېگراممىسى كەلگەن. ئۇرۇمچى **كىنو** شىركىتى «شاڭكوكۈەنلى» ناملىق كىنونى شەھەر، يېزىلار-

غا ئاپىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ كىرىمىگە «شىنجاڭ كىنو مەھسۇلاتلىرى» نامى بىلەن بىر ئايروپىلان سېتىۋېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن. ئىلى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىپ، ئويۇن قويۇپ كىرىم قىلغان بەش مىڭ يۈەننى ئالدىنقى سەپكە ئات ئەۋەتىش ئۈچۈن تەقدىم قىلغان. ئۇرۇمچىدىكى ھەرقايسى مىللەت ئۇيۇشمىلىرى ئۆزلىرىگە تەۋە سەنئەت ئۆمەكلىرى ئويۇن قويۇپ كىرىم قىلغان 2557 كىشى 40 پۈتۈك شىنجاڭ پۈلىنى ئالدىنقى سەپكە ھال سوراپ ئەۋەتكەن. ئاقتۇ كونىشەھەر ئۇيۇشما ئويۇن قويۇپ كىرىم قىلغان 450 يۈەن پۇلنى، پوسكام ناھىيىسى 30 مىڭ 700 يۈەن پۇلنى، دۆربىلجىن ناھىيىسى 1900 يۈەن پۇلنى، تۇرپان ناھىيىسى ئىككى قېتىملىق ئويۇندىن كىرىم قىلىنغان 158 يۈەن پۇلنى، ئاستانە مەكتىپى 450 يۈەن پۇلنى، ئۇرۇمچىدىكى تىككۇچىلەر 200 يۈەن پۇلنى ئالدىنقى سەپكە ھال سوراپ ئەۋەتكەن. لوپنۇر ناھىيىسى ھەيئىتى تەشۋىقات ئويۇن كىرىمىدىن 16 مىڭ 425 يۈەن؛ ياردار ھەربىلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن 7580 يۈەن؛ پىچان ناھىيىسى مەكتەپ مۇئەللىملىرى 729 يۈەن؛ قارا شەھەر سەنئەت ئۆمىكى ئويۇن قويۇپ تاپقان كىرىمدىن 10 مىڭ يۈەن؛ كۇچا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى بىلەن توقسۇ ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى بىرلىشىپ 3600 يۈەن توپلاپ ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەيئىتىگە تاپشۇرغان؛ قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، چەرچەن، لوپنۇر، خوشۇت، خېجىك ناھىيىلىرى بىرلىشىپ 230 مىڭ يۈەن توپلاپ ئۆلكىلىك ئايروپىلان تەقدىم قىلىش باش ھەيئىتىگە تاپشۇرغان. يۇقىرقىلاردىن باشقا، 1942 - يىللا شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرىگە خەي، پايپاق ياردەم ئۈچۈن 1 مىليون 646 مىڭ يۈەن ئەۋەتىلگەنىدى. 1944 - يىلى سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باھار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرىدىن ھال سوراپ 100 مىڭ يۈەن ئەۋەتكەن

ئارقىدىنلا يەنە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما خادىملىرى ئىمانە قىلغان 4181 يۈەن؛ مارالبېشى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما خادىملىرى ئىمانە قىلغان 5703 يۈەن؛ پوسكام ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما خادىملىرى ئىمانە قىلغان 30 مىڭ 756 يۈەن پۇل ئۆلكىلىك ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەيئىتىگە تاپشۇرۇلغان. يەكەن ناھىيە قىزىل ئاۋات يېزىسىدىن موھەممەت پاتى 15 مو تېرىلغۇ يېرىنى سېتىپ ئۇرۇش رايونلىرىدىكى يېتىم - مەسۇم بالىلار ئۈچۈن ئىئانە قىلغان.

1938 - يىل 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، ئۆلكىلىك «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» نىڭ يەرلىك ئاممىۋى تەشكىلاتلىرىدىن 500 كىشى ئالدىنقى سەپكە 100 مىڭ كىشىلىك كىيىم ئىئانە توپلاش ئۈچۈن 24 تەشۋىقات ئەترىتى بولۇپ تەشكىللەنگەن. بۇلاردىن ئىشچىلار «ۋەتەن قوتقۇزۇش» ئەترىتى 10 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى توپلىغان. ھەرقايسى ئەترەتنىڭ 15 كۈن ئىچىدە توپلىغان ياردەم پۇلى 6 مىليون 929 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلىغا يەتكەن.

1943 يىلى غۇلجىدىكى ليۇتچىكلەر مەكتىپىگە تەلئەت مۇساباينۇ 3500 دوللار ياردەم قىلغان. ماناسلىق كەمبەغەل ھارۋىكەش ئەمەت بىر دانە كالىسىنى تەقدىم قىلغان. دارۇاز ھاشىم ھاجىم ۋە سىدىق ھاشىملار 1939 - يىلى ۋە 40 - يىللىرى كۇچا، كورلا، بۈگۈر، ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەت ۋە ناھىيىلىرىدە ئويۇن قويۇپ 1000 سەر تەڭگە پۇل توپلاپ كۇچا ناھىيىلىك ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەيئىتىگە تاپشۇرغان. شۇ چاغدا لىن جىلۇ كۇچا ناھىيىسىگە ھاكىم ئىدى. لىن جىلۇ ھاشىم ھاجىمنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنى ماختاپ: «سىزنىڭ بۇ خىل ياردەمڭىزنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىمەن» دېگەن.

يۇقىرقى قىسمەن مىسالاردىن شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى قىيابېتىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى دىخۇا خەلقئارالىق تېلېگراف ئىستانسىسى توغرىسىدا ئەسلىمە

گۇ مېڭلىك

دىخۇا خەلقارالىق تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى:

شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى ئەزەلدىنلا قالاق بولۇپ، ئۆلكە مەركىزى دىخۇا (ئۈرۈمچى) مەركەز قىلىنغان ئاخبارات تۈگۈنى ھەتتا 1937 - يىلىغىچىمۇ شەكىللەندۈرۈلمىگەنىدى. ئەينى زامانلاردا، ئۆلكە مەركىزىدىن ۋىلايەت ۋە قىسمەن مۇھىم ناھىيىلەر ئوتتۇرىسىدا سىمسىز تېلېگراف تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، زاپچاسلار كونا، تېلېگراممۇ دولقۇنىنىڭ ئىقتىدارى بەك ئاجىز بولغاچقا، تېلېگراممىلار ئۈزۈن مەزگىل بېسىلىپ قېلىپ، خەلق ئىچىدە «تۆگە تېلېگراممىسى» دېگەنگە ئوخشاش كۈلكىلىك گەپلەرنىمۇ پەيدا قىلغانىدى.

1937 - يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، دىخۇادا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن «تېلېگراف ئىستانسىسى» قۇرۇش كېلىشىمىنى ئىمزالايدۇ. بۇ خەلقئارا تېلېگراف ئىستانسىسى (15 - تېلېگراف ئىستانسىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئانا تىنا تۇۋرۈكىدىن تاكى سېمونت، ماگنىت تاختا ۋە ئاپپارات ئۈسكۇنىلىرىگىچە ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

قۇرۇلۇش ئىشلەشكە باش ئىنژېنېر ۋورسوف باشچىلىقىدىكى ئون نەپەر ئىنژېنېر تېخنىك ئەۋەتىلىدۇ. قۇرۇلۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئۇلار خىزمەتنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تەقسىم قىلىشىۋالىدۇ. ۋورسوف قۇرۇلۇشقا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولغاندىن سىرت، قالغان توققۇز خادىم ھەربىرى بىر تۈرگە يەنى گېنراتور، قوبۇللىغۇچ، ئانتېننا، بېنزىن ماشىنىسى، ستانوك، باتارېيە، سۇ مۇنارى، توك تەقسىملىگۈچ ۋە مېتالچىلىق قاتارلىقلارنىڭ قوراشتۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولدى.

بۇ ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى 1937- يىلى باشلىنىپ، 1938 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتى. ئۇ سۈپىتى ياخشى، سۈرئىتى تېز، ۋاقىت ئەڭ ئاز كەتكەن قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ ئىستانسا ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن باش ئىنژېنېر ۋورسوف دىخۇادا قېلىپ خىزمەتلەرگە داۋاملىق يېتەكچىلىك قىلدى. قالغانلار ئۆز دۆلىتىگە قايتتى. ۋورسوف خىزمەتتە ئەستايىدىل، ئاددىي - ساددا، مۇلايىم ئادەم ئىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ جاپادىن قاچمايدىغان، ئەمگەكچانلىقى، شەخسىيەتسىزلىكى كىشىلەرگە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇرغانىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى 15 - ئىستانسىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى قاتناش باشقارمىسىنىڭ قاتناش مەكتىپى 2 -، 3- قارارلىرىنى پۈتتۈرگەن ياكى شۇنىڭدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، تېخنىكىنى تېخى ئىگىلەپ كېتەلمىگەچكە، ۋورسوف بىر تەرەپتىن 2 - قارارديكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوسكۇنىلەرنى باشقۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر كۈنى 3 - قارارديكى ئوقۇغۇچىلارغا رادىئو تېلېگراف ئىلمى ۋە ئېلېكتر ماگنىت ئىلمىنىڭ قائىدىلىرىدىن دەرس ئۆتەتتى، ئۇ شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى ئۈچۈن قالتىس ئەجىر سىڭدۈرگەنىدى. 1941 - يىلى قىشتا، ئۇ بۈيرۇقنامە بىنائەن دۆلىتىگە قايتىپ كەتتى. ئاردىدىن 45 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ كىشىلەر ئۇنىڭ شىنجاڭدا بەش يىل خىزمەت قىلغان ۋاقتىدىكى ئىنتېرناتسىئونالىستىك روھىنى تېخى ئۇنتۇغىنى يوق.

خەلقارا تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ يەنئەن بىلەن بولغان ئاخبارات ئالاقە ئەھۋالى: خەلقئارا تېلېگراف ئىستانسىسىدا مۇقۇم ۋاقتلىق قوبۇللىغۇچى، تارقاتقۇچ ئاپپاراتىدىن بىرى، يۇقىرى ئۇنۇملۇك پەرقلەندۈرگۈچ تېلېگرامما قوبۇللىغۇچ ئاپپاراتىدىن ئىككىسى، ئاپتوماتىك سىمسىز تېز سۈرئەتلىك تېلېگرافتىن بىر يۈرۈش ۋە توك مەنبەسى بولغان چوڭ تىپتىكى بېنزىن گېنېراتورىدىن ئىككىسى بارئىدى. شۇنداقلا ئۇلارنى ئىنچىكە رېمونت قىلىش ئىقتىدارىغمۇ ئىگە ئىدى. بۇ ئۇسكۇنىلەر ئەينى زامانلاردا دۆلىتىمىز بويىچە قۇۋۋەتلى زور، ئۇسكۇنىلىرى مۇكەممەل بولۇش جەھەتتە ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئارقىلىق خەلقئارا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئالمۇتا، دۆلەت ئىچىدە ئازاد رايونلارنىڭ بۆشۈكى يەنئەن، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردىن چوڭچىكى، لەنجۇ، قاتارلىق جايلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا بولاتتى. باش ئىنژېنېر ۋورسوفنىڭ ئېيتىشىچە، ئالمۇتىدىكى تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى بىزنىڭ 15 ـ ئىستانسىسىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىكەن، چوڭچىكى، لەنجۇ تېلېگراف ئىستانسىسىلىرىنىڭ قۇۋۋىتىمۇ يۇقىرى ئىكەن. بىراق، ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسىدا قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان 15 ۋاتلىق گېنېراتور ئىشلىتىلگەچكە، بۇنىڭ بىلەن نەچچە مىڭ كىلوۋېتر يېراقلىقتىكى دۇخۇا تېلېگراف ئىستانسىسى بىلەن ئالاقىلىشىش بەكمۇ قىيىنغا چۈشەتتى.

15 ـ تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشىشتىن بۇرۇن، يەنئەن بىلەن دۇخۇا ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى دۇخۇادىكى 1 ـ تېلېگراف ئىستانسىسى ئۈستىگە ئېلىغانىدى. ئىككىلا تەرەپتىكى تېلېگرامما ئاپپاراتىنىڭ قۇۋۋىتى ئاجىز بولغاچقا، قىينىچىلىق كۆپ بولۇپ، ئالاقە دائىم دېگۈدەك ئۈزۈلۈپ قالاتتى. تېلېگراممىلارنىڭ بېسىلىپ قېلىش ئەھۋالىمۇ ئېغىر ئىدى. 15 ـ

تېلېگراف ئىستانسىسى ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، ئالاقە شۇ ئارقىلىق قىلىنىدىغان بولدى. 15 ـ تېلېگراف ئىستانسىسىدىكى ئىستانسا باشلىقى ۋە ئۇچ ماشىنىست، رادىستتىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى 1936 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە دۇخۇا قاتناش مەكتىپىنىڭ 2 ـ، 3 ـ قارارنى پۈتتۈرگەنلەر بولۇپ، 16 ياش بىلەن 20 ياش ئۆچۈرىسىدە ئىدى. ئۇلار كېچىسى يەنئەن، ئالمۇتا بىلەن ئالاقىلەشسە كۈندۈزى چوڭچىكى، لەنجۇ قاتارلىق جايلار بىلەن ئالاقىلىشەتتى. يەنئەن بىلەن بولغان تېلېگراممىلار ئالاقىسىنى 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى بېرەتتى. كۈندە دېگۈدەك قوبۇل قىلىنىدىغان ۋە يوللايدىغان تېلېگراممىلار چېقىپلا تۇراتتى. يەنئەندىن قوبۇل قىلىنغان تېلېگراممىلار 8 ـ ئارمىيە ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا بۆلۈستە ئەۋەتىلەتتى. يەنئەنگە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلار 8 ـ ئارمىيە ئىش بېجىرىش باشقارمىسى تەرىپىدىن بېيىلىياك تېلېگرامما ئىدارىسى ئىش باشقارمىسىدا تىزىمغا ئېلىنغاندىن كېيىن، 15 ـ تېلېگراف ئىستانسىسى ئارقىلىق ئەۋەتىلەتتى. ھەر قېتىملىق تېلېگرامما ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىلاتتى:

«***» (يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ نامى)غا يوللىنىدىغان × پارچە تېلېگرامما ئەۋەتتۇق، بالدۇرراق يوللىشىمىزلارنى سورايمىز. ھۆرمەت بىلەن:

ئىنقىلابىي سالام

8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق

ئىش بېجىرىش باشقارمىسى فاكلىك

× × ـ يىل × ـ ئاينىڭ × ـ كۈنى

يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ ماشىنا ئاپپاراتى كىچىك، سىگنالى ئاجىز بولغاچقا خىزمەتتە قىيىنچىلىق ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇڭا دۇخۇادا ھەر سېمىنغا تېلېگرامما يوللاشقا تېخنىكىدا بىر قەدەر پىششىق رادىستلارنى قويۇشقا توغرا كېلەتتى.

ئەينى چاغدا، يەنئەن بىلەن ئالاقىلىشىشتە لى يۇەنفىن، ساك بۇلىيەن، شۇي ژيلوك، ليۇ جىروك قاتارلىق رادىستلار ئىشلىگەنىدى. ئۇلار 1936 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە دېخۇا قاتناش مەكتىپىنىڭ 2 -، 3 - قارارىنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى. يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي بولسىمۇ، رادىستلارنىڭ خىزمەت پوزىتسىيىسى ۋە تېلېگراممىا ئەۋەتىش تېخنىكىسى بىرئىچى دەرىجىلىك سەۋىيىدە ئىدى، ئۇلار خىزمەتتە مەسئۇلىيەتچان بولۇپ، قىلچە بىخەستەلىك قىلمايتتى، ئالاقە ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلاتتى. ئۇلارنىڭ خىزمەتتىكى سەۋرچانلىقى، ئىنچىكىلىكىنى 15 - تېلېگراف ئىستانسىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ماختايتتى، سەككىز يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار يەنئەن بىلەن دېخۇا 8 - ئارمىيە ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ئوتتۇرىسىدا مىڭ پارچىدىن ئارتۇق تېلېگراممىا ئالاقىسىنى بېجىرگەنىدى.

خەلقئارا تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىدىكى چاقىرىش سىگنال بەلگىلىمىلىرى:

ئازادلىقتىن بۇرۇن سىمسىز تېلېگراف ئالاقىسىدە تېلېگراف ئىستانسىسىلىرىنىڭ نامىنى چاقىرىشتا ئىنىنىق بەلگىلىمە بار ئىدى. يەنە ھەربىر دۆلەتنىڭ سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ ئىنگلىزچە باش ھەرپىنى ئېلىش خەلقئارادا مۇقىم بېكىتىلگەنىدى. ئالايلۇق، جۇڭگو تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ باش ھەرپى «X»، چوڭچىڭنىڭ «xun»، سوۋېت ئىتتىپاقى تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ «R» ئىدى، بىراق يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ «gas» ئىدى، رادىستلارنىڭ قىزىققانلىقىدىنمۇ ياكى باشقا غەرىزى بارمۇ ئەيتاۋۇر چوڭچىڭ تەرەپنىڭ رادىستلىرى ئاپپاراتتا «gas»نىڭ قەيەرلىكىنى سوراپ قالسا دېخۇا تېلېگراف ئىستانسىسىدىكى رادىستلار بۇنىڭغا جاۋاب بېرىشكە پېتىنالمايتتى. شۇڭا مۇ بۇ ئىستانسىسىنىڭ ئورنى ئىزچىل مەخپىي بولۇپ كەلگەنىدى.

شېڭ شىسەي گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن يەنئەن بىلەن بولغان ئالاقە ئۈزۈلدى.

1943 - يىلى، يەنى سوۋېت مېيلىك شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، شېڭ شىسەي ئوپۇچۇق ھالدا گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. شۇنىڭ بىلەن 15 - تېلېگراف ئىستانسىسىمۇ «بۇگۈندىن باشلاپ «gas» بىلەن بولغان ئالاقىنى توختاتسۇن» دېگەن بويرۇقنى تاپشۇرۇۋالدى. ئەڭ ئەشەددى بولغىنى شۇكى، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئادەتتىكى ئالاقە بەلگىلىمىسى بويىچە ئىش كۆرمەي، ئالاقىنىڭ بۇيرۇق بويىچە توختىتىلغانلىقىنى قارشى تەرەپكە ئۇقتۇرماي تۇرۇپلا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئالاقىنى ئۈزگەنىدى. يەنئەن تېلېگراف ئىستانسىسى ھەر كۈنى بەلگىلەنگەن ۋاقىت بويىچە سائەت 21 دىن 23 كىچە دېخۇانى چاقىرسىمۇ، 15 - تېلېگراف ئىستانسىسى بۇيرۇق بويىچە قوبۇلقىنى يوپۇرۇۋېلىپ جىم تۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. ياش رادىستلارنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بۇ خىل قىلمىشىنا غەزىپى كەلسىمۇ گەپ - سۆز قىلالمايتتى. بەزى بىر رادىستلار ھەققانىيەت تۇيغۇسىنىڭ تەسىرىدە ۋاقىت توشقاندا «gas»نىڭ چاقىرىقىنى يوشۇرۇنچە ئاڭلاپ قويىاتتى. تۇختىماي داۋاملىشىۋاتقان «xup»نى چاقىرغان ئاۋاز نەقەدەر زور ئىشەنچ ۋە ئۈمىدنى ئۆز ئىچىگە ئالغان - ھە! بىراق ئۇلار شېڭ شىسەينىڭ ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى تا س س ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋىرىنى قوبۇل قىلىشنىڭ توختىتىلىشى:

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان تېلېگراممىا ئالاقىسىدە 15-تېلېگراف ئىستانسىسى سوۋېت ئىتتىپاقى تا س س ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرىنى قوبۇل قىلىش — تەرجىمە قىلىش ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا تا س س نىڭ خەۋىرىنى قوبۇل قىلىش— تەرجىمە قىلىش ۋەزىپىسى تېلېگراف ئىس-

تانسىسى خىزمەت مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ھەر ئاخشىمى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىككى سىمسىز تېلېگرافىدىن تىز سۈرئەتتە بېرىلگەن خەۋەرنى 15 - تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ ئىككى رادىستى قول بىلەن كۆچۈرۈپ قوبۇل قىلاتتى. دىخۇادا تا س س نىڭ شۇ كۈنلۈك خەۋىرىنى شۇ كۈنى ئاڭلىغىلى بولاتتى. «gas» بىلەن بولغان ئالاقە توختاپ قېلىشى بىلەن تەڭلا تا س س خەۋەرلىرىنى قوبۇل قىلىشمۇ توختىدى. شۇ- نىڭ بىلەن 15 - تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ كەسپىمۇ ئازىيىپ، رادىستلارغىمۇ قىلىدىغان ئىش قالمىدى. بەزىلىرى ئۆز ئورنىدىن ئايرىلىپ، باشقا يول تاپتى. بەزىلىرى بېيىلياڭ تېلېگرامما ئور- نىغا تەقسىم قىلىۋېتىلدى، 15 -ئىستانسىسىدا پەقەت مانتيورلا قې- لىپ ئاپپاراتلارنى ئېچىپ - يېپىشقىلا مەسئۇل بولدى. ھەر كۈ- نى تارقىتىلىدىغان سىگنال سىرتتىن قوبۇل قىلىنىدىغان ئاپپارات ئارقىلىق بېيىلياڭ تېلېگرامما ئورنىغا ئەۋەتىلەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي «xup» نىڭ ئالاقىلىشىش ئوبيېكتى بېي- جىڭ، تيەنجىن قاتارلىق جايلار بولۇپ قالدى.

غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش توغرا- سىدىكى خەۋەرنى قوبۇل قىلىش:

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، 1936 - يىلى يازدا، چېگرا رايون ئىشلىرى باشقارمىسى تېلېگراف ئىدارىسىگە: يېقىندا مۇھىم خەۋەرلەر بولىدۇ، تېلېگراف لىنىيىسىنىڭ راۋانلىقىغا كا- پالەتلىك قىلىشىڭلار، چېگرا رايون ئىشلىرى باشقارمىسى يا- كى ساقچى ئىدارىسىنىڭ خەۋىرىلا بولىدىكەن، ۋاقتىدا تارقىتىشىڭلار ۋە ئەۋەتىشىڭلار لازىم، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. شۇ بىر نەچچە كۈندە، بۇ 15 - ئىستانسىسىنىڭ «ۋاقتى چەكلىك، تېز يەتكۈ- زۈلسۇن» دېگەنگە ئوخشاش ئىمزالار قويۇلغان ئاشكارا ۋە مەخ- پىي تېلېگراممىلىرى ناھايىتى كۆپىيىپ كەتتى. بەلگىلىمە بويىچە بۇنداق تېلېگراممىلار ۋاقتىدا قوبۇل قىلىنىپ، ۋاقتىدا تارقىتىلدى.

غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى شىڭشىڭشياغا كەلگەندىن باشلاپ تاكى دىخۇاغا كەلگەنگە قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە ئىستانسا خادىملىرى 4 - يۆنىلىش ۋە غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش خىزمىتى ئۈچۈن ئالدىراش ئىشلىدى. ئۇلار غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا دوكلات قىلىپ، قوشۇننىڭ دىخۇاغا ئوخشاش يېتىپ كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلدى. بۇنىڭدا قۇمۇل تېلېگراف ئىدارە- سى ئاساسلىق خەۋەرلىشىش تۈگۈنى قىلىنىپ، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە تۆھپە يارىتىپ، قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ئۈ- چۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاپ، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش، چېگ- را رايونىنى ئېچىشنىڭ شانلىق قوشۇنىنى كۈتۈۋالدى.

(ئىزاھات: ئەينى چاغدىكى قۇمۇل چېگرا ئىشلىرى باش- قارمىسىنىڭ مۇدىرى دۇ جاتيەن، لۇ دېشۈن، جۇ ۋېنگى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۈي چىڭفا، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قا- سىم، شىڭشىڭشا چېگرا ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ شۆ- دىيەن، ۋۇ نەنشەنلەر ئىدى.)

شىنجاڭنىڭ تېلېگراف خىزمىتى مەركىزىي تىرانسپورت كول- لېگىيىسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باستۇنچىلە- رىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇش خىزمىتىدە تۆھپە يارىتتى.

سەككىز يىل داۋام قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە دۆلەت ئىچىدە ئۇرۇش ئوتى يامراپ، ھەممە جايىنى قالايمىقانچىلىق قاپلاپ، ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا خەلق بالايىئاپەتكە ئۇچراپ، ئۆي - ماكانلە- رىدىن ئايرىلىپ، خانۇەيران بولغانىدى. بىراق شىنجاڭ دۆلە- تىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقاچقا ياپون جاھانە- گىرلىكىنىڭ ئىبلىس قولى بۇ زېمىننى بولغاشقا يەتمەي قالدى. ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون

باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا مەلۇم دەرىجىدە ياردەم بەردى، ئۇرۇشقا ياردەم قىلىنغان ماددىي ئەشيالار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭنىڭ قورغاس ـ چۆچەك قاتارلىق ئېغىزلاردىن كىرگۈزۈلۈپ، ئۇرۇمچى ـ ئىلى، ئۇرۇمچى ـ چۆچەكتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تىرانسپورت تۈگۈنى بىلەن دىخۇا ئارقىلىق قۇمۇلغا توشۇلۇپ، ئاندىن ئىچكىرىدىن ئەۋەتىلگەن ماشىنىدا ھەرقايسى ئۇرۇش لىنىيىلىرىگە يەتكۈزۈلەتتى. بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن شىنجاڭدا مەركىزىي تىرانسپورت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. سوۋېت ئاپتوموبىل كالونى تۈركۈملەپ تۇرلۇك ماددىي ئەشيانى ئۈزۈلدۈرمەي توشۇپ تۇردى. ھەر تۈركۈمدىكى ئاپتوموبىل سانى تەخمىنەن 100 گە يېتەتتى، تىرانسپورت كوللېگىيىسى پىلانلىق، تەشكىللىك ھالدا ھەرقايسى تاشيول لىنىيىلىرىدە مېھمانخانىلار قۇرۇپ، ئاپتوموبىل كالونىدىكىلەرنىڭ تاماق، ياتاق ۋە يېقىلغۇ مەسىلىلىرىنى ھەل قىلدى. ئاپتوموبىللارنىڭ ئۆگۈشلۈق قاتنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، تاشيول قۇرۇلۇشى ۋە يول ئاسراش ئىشىنى پائال ياخشىلىدى. قاتناش ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، شۇ ئارقىلىق تىرانسپورت كومىتېتى ئاپتوموبىللىرىنىڭ كېچە ـ كۈندۈز توسالغۇسىز قاتنىشىغا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سىپىگە ياردەم بېرىش ۋەزىپىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا، قۇمۇل شىنجاڭنىڭ ئىچكىرىگە بارىدىغان مۇھىم قاتناش ئېغىزى بولۇپ، بۇ جايدا تىرانسپورت كوللېگىيىسىنىڭ ئىش باشقارمىسى قۇرۇلغان، جۈملىگە تەۋەلىكتىن ئىلگىرى قىلىنغان بولۇپ، تېلېگراممىلارنىڭ ھەممىسى قۇمۇل تېلېگراف ئىدارىسىدىن ئەۋەتىلەتتى. قوبۇل قىلغان ۋە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ ھەممىسى مەخپىي سىفىردا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى پەقەت رادىست لى يەن بىلەن ساق بۇجىكلا ۋەكالىتەن تەرجىمە قىلاتتى. تېلېگرامما «×× ـ ئاينىڭ × ـ كۈنى ×× دانە زەمبىرەك. ×× مىلك دانە زەمبىرەك ئوقى، ×× ئايروپىلان، ××× تۇمەنلىك ئوق توشۇپ كېلىندى، تەكشۈ-

رۈپ تاپشۇرۇپ ئالغايسىزلەر» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تېلېگراممىلارنى ئەۋەتكۈچى تەرەپ ھىلە جىلۇنىڭ نامىدىن يوللايتتى. شېك شىسەي دۇبەن مەھكىمىسىگىمۇ بىر نۇسخا يوللاش ھەققىدە كۆرسەتمە بەرگەنىدى.

شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىكى تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ رادىست ۋە خىزمەتچى خادىملىرى يېپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سىپىگە ياردەم بېرىش، ماددىي ئەشيالارنىڭ ئالدىنقى سەپكە توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىش ئىسرىنداا چىڭ تۇرۇپ كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپ تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى قەتئىي تۇردە يېڭىپ، جان دىلى بىلەن تىرانسپورت كوللېگىيىسى بىلەن تىرانسپورت كالونىنىڭ ئالاقىلىشىشى ئۈچۈن تاكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغانغا قەدەر خىزمەت قىلدى. بۇنىڭدا مۇنداق بىر سانلىق مەلۇمات ئۇلارنىڭ خىزمەت مىقدارىنىڭ نەقەدەر زور ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەن ماددىي ئەشيالار قورغاس، چۆچەك، ئۇرۇمچى ئارقىلىق قۇمۇلغا يەتكۈزۈلگىچىلىك بولغان تاشيولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى قۇمۇلدىن شىڭشىڭشاغىچە 1451.8 كىلومېتر؛ چۆچەكتىن شىڭشىڭشاغىچە 1430 كىلومېتر ئىدى. بۇ مۇساپە 14 ناھىيىنىڭ 13 تېلېگراف ئىدارىسىدىن ئۆتەتتى. مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، تىرانسپورت كوللېگىيىسى ئۇچۇن ئەۋەتىلگەن ۋە قوبۇل قىلىنغان تىرانسپورت ئاخباراتىدىن ئېلىنغان تېلېگرامما كەسىپي كىرىمى 8 مىليون 15 مىڭ 290 سەر (شۇ چاغدىكى ئولكە پۇلى) گە يېتىدۇ. بۇ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ئومۇمىي كەسىپي كىرىمىنىڭ 17.01 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ تولۇپ ـ تاشقان سىياسىي قىزغىنلىقى ئارقىلىق مۇقەددەس ۋە جاپالىق خەۋەرلىشىش ۋەزىپىسىنى تولۇق ئورۇندىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەككىز يىللىق جاپالىق مۇساپە شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ئالاقە تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى.

ئىبادەت تۇردى تەرجىمىسى

ماتېريال

شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى پائالىيەتلىرى

ئابلەت نۇردۇن

شېڭ شىسەي 1933 - يىلى ئۇرۇمچى (دىخۇا) دا يۈز بەرگەن «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى داۋامىدا «توپىلاڭ-دىن تۇغاچ ئوغرىلاپ» شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ «چېگرا مۇداپىئە دۇبەن»ى بولۇۋالدى. ئۇ ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەپ، ئۆزىگە قارشى قۇدرەتلىك رەقىبلىرى — جاڭ پېيىۋەن، ما جۇڭيىڭلارنىڭ كۇچلىرىنى يوقىتىپ شىنجاڭنى ئۆزھوكۇمرانلىقى ئاستىغا تولۇق كىرگۈزۈش ئۈچۈن «تەرەققىيپەرۋەر»لىك تونىنى كىيىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا يېقىنلىششى، ئۇلارنىڭ كۇچىنى ئۆزرەقىبلىرىگە سېلىش سىياسىتىنى قوللاندى ھەمدە جۇڭگو كومپارتىيەسى شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيىتىگە ئاساسەن، ياڭ زىڭشىڭ، جىن شۇرېنلار ھوكۇمرانلىقى دەۋرىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، شىنجاڭنى تەمسىرە قىلىشتىن ئىبارەت بەش بۈيۈك سىياسەتنى ئېلان قىلدى. 1935 - يىلى «12 - ئاپرېل»نىڭ بىر يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا يەنە پاك بولۇش سىياستىنى قوشۇپ، ئالتە بۈيۈك

سىياسەت، قىلىپ تولۇقلىدى. ئۇ يەنە بۇ ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى: «بۇ جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى ئاساس قىلىنغان شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۈچۈن نىجادلىق ئېلىپ كېلىدىغان سىياسەت، شۇڭا ھەرمىللەت خەلقى رىئايە قىلىشقا ۋە ھەقىقىي ھمايە قىلىشقا تېگىشلىك»دەپ شەرھىلىدى. «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» بىلەن پارتىيەسىزنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب پروگراممىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئۇ شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت ھازىرلاپ بەردى. شۇڭا بۇ سىياسەت شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت، ھەرساھە خەلقىنىڭ قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كەيپىياتنىڭ پەۋج ئېلىشىدا مۇھىم رول ئويناندى.

1935 - يىلى 5 - ئايدا، كومۇنىستىك ئىنتېرناتسىونال سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق جۇڭگو كومپارتىيەسى ئەزاسى ۋاڭ شۇچىڭ (يوشيۇسوڭ)، ۋەن شەنتىڭ (جاڭ يىفۇ)، ۋاڭ باۋچېەن (جاۋشۇشې) قاتارلىق 25 كىشىنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. 1936 - يىلى يەنى كومۇنىست لىيۇ جىنجۇڭ (جاڭ بىشىڭ) قاتارلىق بەش كىشىنى ئەۋەتىپ چېگرا مۇداپىئە باشقارمىسىنى قۇرۇپ چىقتى، ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرىدى. سۈيىيۈەندە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەندە، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى كەڭ كۆلەمدە ئىئانە توپلاپ 90 مىليون سەر شىنجاڭ پۇلى يارىدەم قىلدى. ھەرقايسى مەكتەپلەردە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان دەرسلىكلەر ئۆتۈلدى.

مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، 1935 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىسى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلدى. شۆبە ئۇيۇشمىلىرىمۇ

شنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلىدى. بارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە تېخنىكىلار، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇشقا قاتناشتى. ئۇيغۇرلارنىڭ پەخرى باشلىقى شېڭ شىسەي بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى كومۇنىستلارنىڭ ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىڭ قولىدا ئىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ شۇچېڭ، ۋاڭ باۋچىەن، خۇاڭ خوچىڭ، بۆلۈملەرنىڭ مەسئۇللىرى ماۋ زېمىن، ۋەن شەنتاڭ، مەنسۇر ئەپەندى، سەيىت ھاجى قاتارلىقلار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن كومىتېت تەسىس قىلىنىپ ئۇنىڭغا بىر كومىتېت باشلىقى، بىر مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى سايلاندى. كومىتېت قارمىقىدا كاتىبات باشقارمىسى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، مائارىپ بۆلۈمى، مەدەنىيەت بۆلۈمى، ياشلار بۆلۈمى، ئاياللار بۆلۈمى، كېيىن ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. باشقارما، بۆلۈمەرگە بىردىن بۆلۈم باشلىقى ۋە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى قويۇلدى. ھەرقايسى شۆبە ئۇيۇشمىلارنىڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، بىرقانچە يېتەكچى تەيىنلەندى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى ھەرمىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كەڭ تۇرده تەشۋىقات ئېلىپ باردى. «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» نامىلىق ژۇرنال چىقاردى①. ئۇيۇشمىنىڭ ئەزالىرى ۋە تەشكىلىي ئاپپاراتى خېلى تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن: ئۇيۇشما ئەزالىرى، 1935 - يىلى 2417گە، 1936 - يىلى 2954گە، 1937 - يىلى 5281گە، 1938 - يىلى 8050 گە يەتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 116سى ئايال ئەزا ئىدى. 1938 - يىلى 10 - ئايدا ئۇيۇشمىنىڭ رايونلۇق

① «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» 1935 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە نەشىر قىلىنغان، خەنزۇچىسى بىر توم، بىر سان، 55 جىلد چىققان، ھەر بىر سانىنىڭ تىراژى 15 مىڭ نۇسخىدىن 4000 نۇسخىغىچە، ئۇيغۇرچىسى بىر توم 2 سان 8 جىلد چىققان.

تارمىقى 17گە، شۆبىسى 84گە، بىۋاستە قاراشلىق گۇرۇپپىسى 18گە، بىۋاستە قاراشلىق ياچېيكىسى 1گە، گۇرۇپپا 793گە يەتتى.

1943 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۇيۇشما ئەزاسى 10 مىڭدىن ئاشتى.

ئۇيۇشما 1935 - يىلدىن 1942 - يىلى ئەتىيازغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئاممىۋى نامايىشلارنى تەشكىللىدى. ھەر يىلى «12-ئاپرىل»، «7 - ئىيۇل»، «1 - ئاۋغۇست» خاتىرە كۈنلىرىدە كەڭ تۇرده تەشۋىقات ھەرىكىتى، ئاممىۋى يىغىن، ئاممىۋى كەچلىك يىغىن ئۇيۇشتۇردى. ھەرقېتىمقى پائالىيەتكە يالغۇز ئۇرۇمچىدىلا 30 مىڭدىن ئارتۇق كىشى يەنى ئۇرۇمچى ئاھالىسىنىڭ ئۈچتىن بىرى قاتناشتى. تۇرلۇك پائالىيەتلەردە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، روسچە تەشۋىقات ماتېرىياللىرى، بىروشۇرلار تارقىتىلدى. 1938 - يىلى تارقىتىلغان تەشۋىقات ماتېرىيالى 450 مىڭ نۇسخىغا يەتتى. شۇ يىلى ئەتىيازدا ئىككى قېتىم سەكسەن ناھىيىگە تەشۋىقات ئەترىتى ئەۋەتىلدى.

ئۇيۇشما يەنە «ئۇيۇشما كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى» ئېچىپ 1934 - يىلدىن 1943 - يىلىغىچە 20 قاتارلىق كادىر تەربىيىلەش كۇرسىدا 34 سىنىپ، 1700 گە يېقىن كۇرسانت تەربىيىلىدى. 1940 - يىلى ئۆلكە بويىچە ئومۇمىي ئىمتىھان ئېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سۆز مۇسابىقىسى، دراما مۇسابىقىسى، ناخشا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. رەسىم، فوتو سۈرەت، كىتاب كۆرگەزمىسى ئېچىلىپ ۋىلايەتلەرگە ئاپىرىپ سەييارە كۆرگەزمە قىلدى.

1937 - يىلى 9 - ئايدا، شنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش بويىچە ئارقا سەپ يارەدەم بېرىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئاممىغا ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىشقا چاقىرىق قىلىندى. 1937 - يىلى 9 - ئايدىن 1938 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان 13 ئايدا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى

تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش بويىچە ئارقا سەپ يارىدەم بېرىش باش ئۇيۇشمىسى، ئۇرۇمچى ۋىلايىتى، قارا شەھەر ۋىلايىتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى، ئالتاي ۋىلايىتى، تارباغاتاي ۋىلايىتى، ئىلى ۋىلايىتى، قەشقەر ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتى، جۇڭگونىڭ زەيسان، تاشكەنت، شەمەيلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرى ۋە مۇھاجىر قېرىنداشلاردىن ئىلىدا ياپون مىلىتىن ئېلىنغان جەڭسىمانە بولۇپ جەمئىي 2 مىليارد 410 مىليون 755 مىڭ 144 سەر پۇل ۋە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، بىزەك، تەڭگە، ھارۋا، فوتو ئاپپاراتلىرى، يۇڭ ئەدىيال، ئوي جاھازلىرى، كەمچەت جۇۋا، تېرە جۇۋا، رەخت، قولاقچا، ئالتۇن سائەت، كۈمۈش سائەت تاپشۇرۇۋالدى. 1938 - يىلى 9 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئۆلكىلىك مىللىي دىنىي ئايالار قۇرۇلتىيىدا ئون دانە ئايروپىلان ئىپاسپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىش قارار قىلىندى. 1939- يىلى شىنجاڭدا ئىشانە توپلانغان بىرمىليون 525 مىڭ يۈەنگە ئون دانە كۇرەشچى ئايروپىلان سېتىۋېلىپ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ دۆلەت مۇداپىئە كۇچىنى كۇچەيتتى. بۇ ئايروپىلانلار 1939 - يىل 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلىپ، ۋۇخەننى قوغداش جېڭىدە «دۆلەت مۇداپىئىسى شىنجاڭ» ماركىلىق ئايروپىلانلار ۋۇخەن ھاۋا بوشلۇقىدا پەرۋاز قىلدى. 1938 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىسى، ئايالار جەمئىيتى، ئىشچىلار ۋەتەن قۇتقۇزۇش باش ئۇيۇشمىسى، خەلق ئۇيۇشمىسى، سودىگەرلىك جەمئىيتى، ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسى، دۇبەن مەھكىمىسى سىياسىي تەربىيە باشقارمىسى، خەلق ئاقارتىش يۇرتى قاتارلىق ئون نەچچە ئاممىۋى تەشكىلات بىرلىشىپ، قىشلىق كىيىم ئىشانە توپلاش ھەيئىتى قۇردى. بۇ ھەيئەتنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئالدىنقى سەپتىكى كوماندىر - جەڭچىلەرگە قىشلىق كىيىم - كېچەك سېتىۋېلىش ئۇچۇن، شىنجاڭ

بويىچە 230 مىڭ يۈەن (فابى) ئىشانە قىلدى. كېيىنكى يىللاردا ھەر يىلى 200 مىڭ يۈەن (فابى) دىن ئىشانە ئەۋەتىلىپ تۇردى. شۇ چاغدا بىر ئۇيغۇر يېتىم بالا دارىلئېتامدىن بېرىلگەن بىر قۇرپاختىلىق كىيىمنى ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەرگە ئەۋەتكەنىدى.

شىنجاڭدا يەنە ئىتتىپاقچى دۆلەتلەرنىڭ غەلبىسى ئۈچۇن غەزىنە چېكى سېتىۋېلىش دولقۇنى قوزغالدى. مەسىلەن، 1942 - يىلى شىنجاڭ بويىچە 26 مىليون 666 مىڭ 600 يۈەن، 1943 - يىلى 50 مىليون يۈەن خەزىنە چېكى سېتىلدى.

1943 - يىلى دۇنيا بويىچە فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە ياخشىلىنىش بولدى، جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىدىمۇ قىسمەن قايتۇرما ھۇجۇم باشلاندى. بۇ خىل ياخشى ۋەزىيەتنىڭ ئىلھامىدا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى بىر ناھىيە بىر ئايروپىلانغا يەتكۈدەك ئىشانە توپلاش چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشتى. 1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 1944 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنگىچە شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 940 مىليون 583 مىڭ يۈەن (سەر) پۇل ئىشانە توپلىنىپ، 144 ئايروپىلان سېتىۋېلىش ئۇچۇن ھەدىيە قىلىندى. بۇنىڭغا 1939 - يىلى 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن «دۆلەت مۇداپىئىسى شىنجاڭ» ماركىلىق ئون كۇرەشچى ئايروپىلاننى قوشقاندا جەمئىي 154 ئايروپىلان بولىدۇ.

1939 - يىلى 4 - ئايغىچە شىنجاڭ خەلقى يەنە 500 مىليون يۈەننى زەھەرلىك گازدىن مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن ئالدىنقى سەپكە ھەدىيە قىلدى.

جەڭچىلەرگە تۇمەن مىڭ پارچە ھال سوراش خېتى يېزىلدى

پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشى غەلىبە قىلاي دەپ قالغان، جۇڭگو خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن 1944 - يىلى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى 3 - ئاينىڭ 16 - ۋە 19 - كۈنى ئىسرى «ھەربىي ئات يېشىپ ھەدىيە قىلىش چارىسى»، «مۇراجىئەتنامە»نى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 10 مىڭدىن كۆپ ھەرىمي ئات يېغىلدى. ئىلى، تارباغاتاي، قاراشەھەر ئۆلايەتلىرى يۇقىرىقا ئات تاپشۇردى، قالغان ئۆلايەتلەر ئات كەلگۈدەك پۇل تاپشۇردى، بۇ پۇلغا يۇقىرىقى ئۇچ ئۆلايەتتىن ئات سېتىۋېلىندى. بۇ قېتىمقى ئات يىغىش پائالىيىتىدە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى تولۇق نامايان قىلدى. مەسىلەن، كۇنەس ناھىيىسىدىن ئاجا ئىسىملىك بىر دېھقان 25 ئات تەقدىم قىلغان. ھەرقايسى جايلارنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

ئىلى ۋىلايىتى 2200 ئات تاپشۇرغان، 4100 ئات سېتىپ بەرگەن؛ تارباغاتاي ۋىلايىتى 1300 ئات تەقدىم قىلغان، 900 ئات سېتىپ بەرگەن؛ قاراشەھەر ۋىلايىتى 200 ئات تاپشۇرغان، 1000 ئات سېتىپ بەرگەن؛ ئۇرۇمچى ۋىلايىتى 1800 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ قەشقەر ۋىلايىتى 1500 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ ئاقسۇ ۋىلايىتى 1100 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ خوتەن ۋىلايىتى 700 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ قۇمۇل ۋىلايىتى 100 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ يەكەن ۋىلايىتى 1000 ئات ئېلىشقا پۇل ھەدىيە قىلغان؛ ئالتاي ۋىلايىتى 100 ئات تاپشۇرغان. مۇھاجىرلار ھەتتا مۇساپىرلار، جىنايەتچىلەرمۇ ئىئانە توپلاش ھەرىكىتىگە قىزغىن ئاۋاز قوشتى. كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان، ھاياجانلاندۇرىدىغان ياخشى ئىشلار كۆپىلەپ مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، ئىشچىلار ۋەتەن قوغۇزۇش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان (17 شۆبە ئۇيۇشمىسى بار ئىدى) دىن كېيىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا پۇل ۋە قىشلىق كىيىم ئىئانە توپلاش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ كىرىشتى، ئۇلار ئۇچ ئاي

ئىچىدە توپلىغان ئىئانە پۇل 16 مىليون سەرگە يەتتى. بىر مۇنچە ئىشچىلار يېرىم ئايلىق ياكى بىر ئايلىق ئىش ھەقىنى ئىئانە قىلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ سەپەرۋەرلىكى بىلەن غوپۇر ھاجى 15 مىليون سەر قىممەتلىك مال چارۋىسىنى ئىئانە قىلدى. چۆچەكتە تاتار ئۇيۇشمىسى يېڭىچە تىياتىر قويۇپ تاپقان كىرىمىنى پۈتۈنلەي قىشلىق كىيىم ئۈچۈن ئىئانە قىلدى. ئۇرۇمچىدە نەسەندىكى قازاق خەلقى 300 سەر ئالتۇن ئىئانە قىلدى. ئۇرۇمچى دوختۇرخانىسى تاشقى كېسەللەر بۆلۈمىنىڭ دوختۇرى جىن يۈنخۇا ئەر - خوتۇن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش يۈزىسىدىن قويۇلغان خالىس ئويۇننى كۆرگەندىن كېيىن، ئويۇن مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا ئىككى مىسقال ئالتە پۇتلۇق ئالتۇن بىلەيزۈك، ئالتۇن چاچ قىستۇچىنى ئىئانە قىلغان. ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدە مەرھۇم ئىسمايىل ياي ھايات ۋاقتىدا باشقىلارغا 27 يامبۇ قەرز بەرگەنىكەن، ئۇنىڭ ساقچى ئىدارىسى سۈرۈشتۈرۈپ خوتۇنى ئاتىكىخانغا ئېلىپ بېرىگەندە، ئاتىكىخان ئۇنىڭ ھەممىسىنى ئىئانە قىلغان. ئۇيغۇر يۈسۈپ ئاخۇنۇم قۇربان ھېيىتتا چۇشكەن 94 دانە تېرە، 50 يۈرۈش ئۇچەي، بىر پارچە كالا تېرىسىنى ھەدىيە قىلغان ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاخۇن، موللىلارنى شۇنداق قىلىشقا چاقىرغان. ئۇيغۇرلاردىن سابىت، توختى، ئېلى ئۇچ كىشى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ دۈشمەنلەرنى قىرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇرۇمچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى لى شۇخۇا ئاتا - ئانىسى خەجلەشكە بەرگەن پۇللاردىن يىغىلغان 9 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلىنى تەقدىم قىلغان. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە يىراق شەرق رايونىدىكى مۇھاجىرلارمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش ھەرىكىتىگە قىزغىن ئاۋاز قوشتى. ئۇ

چاغدا، مۇھاجىرلارنىڭ سانى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ كۇنى نامراتلىقتا ئۆتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كۆمۈر كېنى ئاستىدا، كارخانىلاردا، پاختا پروكاتلاش زاۋۇتلىرىدا، ماي زاۋۇتلىرىدا ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلاتتى، ئەمما ئىش ھەققى تۆۋەن ئىدى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش روھىنى ئىپادىلەپ، 1937 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 1938 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىگىچە ھەرمىللەت مۇھاجىرلىرىدىن 282 كىشى 10 مىڭ رۇبلىدىن كۆپرەك پۇل ئىئانە قىلدى. شەھەرلىك رايونىدىكى ھەرمىللەت مۇھاجىرلىرى نەچچە يۈز كىشىگە يەتمەسمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىئانە قىلغان پۇلى نەچچە مىڭ رۇبلىدىن ئېشىپ كەتتى. ئەنجان ۋە تاشكەنت رايونىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ مۇھاجىرلار 1940 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئىچىدە 100 مىڭ رۇبلىدىن كۆپرەك پۇل ئىئانە قىلدى. ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلارنىڭ بەزىلىرى تېياتىر ئۆمىكى تەشكىللەپ ئويۇن قويۇپ، تاپقان كىرىمنى ئىئانە قىلدى.

شىنجاڭنىڭ تاشيول تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مەقسۇت تېمىپوۋ

ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي دەرۋازىسى بولغان شىنجاڭ — ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە گەنسۇ، چېكىخەي ئۆلكىسى، جەنۇبتا شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن تۇتۇشىدۇ، شەرقىي شىمالدا موڭغۇلىيە، غەربىي شىمالدا سوۋېت ئىتتىپاقى، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

يەر ئاستى ۋە ئۈستى تەبىئىي بايلىقىغا تولغان بۇ باي، گۈزەل شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر گۆھەر زېمىنى. لېكىن ئازادلىقتىن ئىلگىرى ھەرقايسى دەۋردىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشى، ئۇرۇش يېغىلىقى ۋە تۇرلۇك تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىسادىي ئىنتايىن قالاق، تاشيول، ترانسپورت ئىشلىرى بەكمۇ ۋەيرانە ھالەتتە ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە سىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە پارتىيە سىلىي سىياسىتىنىڭ شانلىق نۇرىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ئوخشاش قەد كۆتۈرۈپ دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولدى؛ يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئىشلىرى كۈنسېرى تەرەققىي قىلدى، شىنجاڭنىڭ سىمالىي ۋە جەنۇبىدا نېفىت، كۆمۈر، ماشىنىسازلىق، توقۇمچىلىق، مېتاللۇرگىيە ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائەتلىرى بارلىققا كېلىپ خەلق ئىگىلىكى ئۈچقانداق تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تومۇرى بولغان تاشيول

ئىشلىرىمۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىدى.

1. ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يول ئەھۋالى

تاشيول — قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئاھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق، ئازادلىقتىن ئىلگىرى كونا - يېڭى فېئودال بۇرژۇئازىلار ۋە مىللىتارىست ھۆكۈمرانلارنىڭ بىلىدىغىنى يەقەت ھەر- مىللەت خەلقىنىڭ مال مۈلكىنى شۇلۇش بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە خەلقە بەخت - سائادەت يارىتىشنى زادىلا بىلمەيتتى. شۇڭا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى تا ئازادلىق ھارپىسىگىچە، قەدىمىي يىپەك يولى ئاساسىدا بار- لىققا كەلگەن كارۋان يوللىرى ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە ئاسىيا، ياۋروپا ئەللىرى بىلەن بارىدى - كېلىدى قىلىشىپ كېلىگەنىدى. ۋەھالەنكى، بۇ كونا يوللار بەكمۇ تار ۋە ناچار بولغاچقا، شۇ چاغنىڭ قاتناش قوراللىرى بولغان ئات - ئۇلاغ، تۆگە - ئېشەكلەر داۋانلاردىن ئۆتۈشتە دائىما دۇملاپ كېتىپ ئۆلەتتى، ئونىڭ ئۈستىگە پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن قاتناش توختاپ قالاتتى. كونا مىللىتارىست ياڭ زېڭشىندىن تارتىپ يېڭى مىللىتارىست شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭلار شىنجاڭغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. بۇ مىللىتارىستلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار نامدا ھازىرقى زامان تاشيولى دەپ ئاتىغالىغان ئۇرۇمچى - گۇچۇڭ، شىكشىكشىيا - قورغاس، ئۇرۇمچى - قەشقەر يولى قاتارلىق ئادەتتىكى ئات - ئۇلاغ، ھارۋا يوللىرى بار ئىدى. ئادەتتە بۇ يوللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3361 كىلومېتر بولۇپ، ھەر 500 كىلومېتر دائىرىگە بىر كىلومېتر يول توغرا كېلەتتى. يولنىڭ زىچلىق ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە خەلقئارادىكى دۆلەتلەرنىڭ يولىغا سېلىش-

تۇرغاندا، يول ئىنتايىن شالاڭ جايلارنىڭ بىرسى ھېسابلىناتتى. زامانىۋى تاشيول دەپ ئاتالغان بۇ يولنىڭ ھەممىسى توپا يول بولۇپ سۇپىتى ناچار، يول ئۇستى ئوي - دوڭغۇل، ئېگىز- پەس، يول كېسىپ ئۆتكەن دەريا ئۆستەڭلەر كۆۋرۈكسىز بولغاچقا، ئاپتوموبىللارنىڭ ھېڭىشى ئىنتايىن قىيىنغا چۈشەتتى. گومىنداڭ دەۋرىدىكى ئىسمى بار جىسمى يوق بۇ تاشيولدا ئاپتوموبىللار ئۇرۇمچىدىن لەنجۇغا 30 كۈندە بارالايتتى، ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە بېرىشتىمۇ بىر ئاي ئەتراپىدا ۋاقىت كېتەتتى. مەن 1925 - يىلى شوپۇرلۇق مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر ئاشۇنداق ئادەتتىكى كارۋان يوللىرىدا 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئاپتوموبىل ھەيدەگەن ئىدىم. ئاشۇنداق ناچار يوللاردا ئاپتوموبىل ھەيدەش ئات، كالا قوشقان كۆتەك ھارۋىسى ھەيدەشتىن قىيىن ئىدى. مەن ئاپتوموبىل ھەيدەگەن ۋاقىتلىرىمدا، كۆڭلۈمدە شىنجاڭدىمۇ سۇپەتلىك تاشيوللار قاچان ياسىلار، بىز قاچان ۋاقىتتا توپا - چاڭ يېيىشتىن قۇتۇلارمىز؟ دەپ ئويلايتتىم. ئاخىرى مېنىڭ بۇ ئويۇم رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئەمەلگە ئاشىدىغان كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلدى. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەنازاد قىلىنىدى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ھەر مىللەت خەلقى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭنىڭ تاشيول ئىشلىرى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ياسىلىشقا باشلىدى.

2. ئازادلىقتىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ تاشيول ئەھۋالى

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، تاشيول سىستېمىسىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، تومۇز ئىسسىق، قەھرىتان سوغۇقتا بەرداشلىق بېرىپ، قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تاغلارنى يېرىپ يول ئېچىپ، سۇ ئېچىدە كۆۋرۈك سېلىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى،

چارۇپچىلىق ۋە دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىغا، شۇنىڭدەك خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ئېھتىياجلىق بولغان زامانىۋى تاشيوللارنى ياساپ، شىنجاڭنىڭ تاشيول ئىشلىرىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى.

1950 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك قاتناش نازارىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان شىنجاڭدا تاشيول قاتناش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئورگان بولماسلىقتەك ھالەتكە خاتىمە بېرىلدى. مەن ئۇزۇن مۇددەت شوپۇرلۇق ۋە قاتناش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىم ئۈچۈن شىنجاڭ شۆبە بىيورۇسى تەرىپىدىن قاتناش نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەيىنلەندىم. ئەمدىلا ئازاد بولغان شىنجاڭ، گومىنداڭ قوزغىغان ئىچكى ئۇرۇشنىڭ كاساپىتىدىن ئىگىلىكى ۋەيران قىلىنغان، خەلق تۇرمۇشى ناچار، يول - كۆۋرۈكلەر تېخىمۇ ۋەيرانە قىلىنغان ئەھۋالدا ئىدى. ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، دۆلەت مۇداپىئىسىنى مۇستەھكەملەشتە قاتناشنىڭ رولى ناھايىتى مۇھىم ئىدى، شۇڭلاشقا يوللارنى رېمونت قىلىپ قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش بىزنىڭ قاتناش نازارىتىمىزنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ۋەزىپە بولۇپ قالغانىدى.

1950 - يىلى مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ يوللارنى رېمونت قىلىش، ئاسراش يولىيورۇقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇ يىلى مەملىكەتلىك قاتناش يىغىنى ئېچىلغاندا، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئاممىغا يۆلىنىپ، ئاز پۇل خەجلەپ كۆپ يول ياساش پرىنسىپى بەلگىلەندى، بىز مەركەزنىڭ بۇ پرىنسىپىنى شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالىغا تەدبىقلاپ ئالدى بىلەن دۆلەت ۋە ئۆلكە يوللىرىنى نۆۋەتلىق رېمونت قىلىپ ياساشنى بەلگىلدۇق.

1950 - يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى غوللۇق يوللار رېمونت قىلىندى ۋە بىر قىسىم يوللار يېڭىدىن ياسالدى.

(1) قىسقا مۇددەت ئىچىدە رېمونت قىلىنغان ۋە ئۆزگەرتىپ ياسالغان يوللار:

شىگشىگشىيا - قورغاس تاشيولى: بۇ غول لىنىيە شىنجاڭنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ قان تومۇر. 1950 - يىلى غەربىي شىمال قاتناش يىغىنىدا شىگشىگشىيا - قورغاس غوللۇق لىنىيىسىنى دۆلەت يولى قىلىپ ئايرىغان. بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1468 كىلومېتر بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن قورغاسقىچە 655 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ لىنىيە شەرقىتە شىگشىگشىيادىن باشلىنىپ قۇمۇل، يەتتەقۇدۇق، پىچان، تۇرپان، ئۇرۇمچى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس، شىخو، جىڭ قاتارلىق جايلارنى كېسىپ ئۆتۈپ قورغاسقا بارىدۇ. يول لىنىيىسىنى 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھەر مىللەت خەلقىگە ھاشار سېلىپ ياساتقان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆلچەمگە يەتمەيدىغان توپا يول ئىدى. 1945 - يىلى گومىنداڭ ئارمىيىسى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن قاخشاتقۇچ زەربە يېگەنىدىن كېيىن شەرقىقە چېكىنىپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن يوللارغا ۋە كۆۋرۈكلەرگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلغان، ھەتتا ماناس دەريا كۆۋرۈكىنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈپ، قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلىغانىدى.

گومىنداڭ دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ يول - كۆۋرۈكلىرى پۈتۈنلەي ۋەيرانە قىلىنغان بولغاچقا، شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن قۇرۇلغان يېڭى ھۆكۈمەت مالىيىسىگە تايىنىپ يوللارنى رېمونت قىلىپ، كۆۋرۈكلەرنى سېلىپ قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش ناھايىتى قىيىن ئىدى. يېڭى ئازاد بولغاندا تاشيول ئاسراش ئىشچى - خىزمەتچىلىرىمۇ ئاران تۆتىيۈزگە يېتەتتى. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، شىنجاڭ شۆبە بىيورۇسىنىڭ سىكرىتارى، ھەربىي رايونىنىڭ سىلىكىيۈەنى يولداش ۋاڭ جىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ماناس دەريا كۆۋرۈكىنى سېلىش توغرىسىدا

يولبورۇق بەردى. 1950 - يىلى 2 - ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش قىسىملىرى كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىنى باشلاپ ئىككى ئايدىن ئارتۇق جاپالىق ئىشلەپ 4 - ئايدا 246 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى، سەككىز مېتر كەڭلىكتىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈك پۈتتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بەش يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇمچى بىلەن ئىلى، ئالتاي، چۆچەك، بورتالا قاتارلىق جايلارنىڭ قاتنىشى ئۇزۇلۇپ قېلىش هالىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، ئۇرۇمچى بىلەن شىمالدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ قاتنىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ، غوللۇق لىنىيىدە ئاپتوموبىل قاتنىشى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئاپتوموبىلنىڭ ئۆتۈشىگە كاپالەتلىك قىلىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تاشيول ئىشچىلىرى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ يولنى ھەر يىلى رېمونت قىلىپ، پەيدىنپەي ئۆزگەرتىپ ياساپ، قۇم كۆچۈش، شور كۆچۈش، پاتقاق ئۆرلەش، تاش غولاش، قېلىن قار يولنى توسۇۋېلىش قاتارلىق توسقۇنلۇق ھادىسىلەرنى يېڭىپ يولنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش چىڭ تۇتۇلدى. 1953 - يىلدىن باشلاپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ 1 - بەشىللىق پىلانى ئىجرا قىلىنىش بىلەن مەركەز شىنجاڭنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالاھىدە ياردەم بەردى، تاشيول قۇرۇلۇش ئىشچىلىرى يىلدىن يىلغا كۆپەيتىلىپ ئۇرۇمچى - قورغاس لىنىيىسىنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى تېزلىتىلدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ياردەم بېرىشى، خەلق ئىشچىلىرى ۋە تاشيول ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ سەككىز يىلدىن ئارتۇق جاپالىق مۇشەققەتلىك كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا، 1958 - يىلى ئۇرۇمچى - قورغاس لىنىيىسى سۈپىتى خېلى ياخشى زامانىۋى تاشيول قىلىپ پۈتتۈرۈلدى. 1956 - يىلى قاراماي نېفتلىكى تېپىلغاندىن كېيىن، بۇ لىنىيە ئارقىلىق ئاپتوموبىللار كۆپەيىپ تاشيوللارنىڭ سۈپىتىگە يەنمۇ يېڭى تەلەپلەر قويۇلۇشقا باشلىدى. تاشيوللارنى ئاسراش

ياخشى بولىسا، تاشيول ئۈستى ئاسانلا ئويدۇڭغۇل بولۇپ، ئاپتوموبىللارنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىپ قالماستىن بەلكى زاپچاسلارمۇ ئاسانلا كېرەكتىن چىقىدۇ. تاشيول بولسا ئاساس، قاتناش بولسا مەقسەت؛ قاتناشنى بىخەتەر، راۋان قىلىشتا تاشيولنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇش كېرەك، ئەلۋەتتە. بىرىنچى بەشىللىق پىلاننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ ئۇرۇمچى - قورغاس لىنىيىسىنى ئوچاستىكىلارغا بۆلۈپ قاراماياشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. 1956 - يىلى تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچى - قورغاس لىنىيىسىنى ئۇرۇمچىدىن سانجىغىچە قاراماياشتۇردى، 1960 — 1964 - يىلىغىچە سانجىدىن كۈيتۇڭغىچە، كۈيتۇڭدىن قاراماياغچە ئارىلىق قاراماياشتۇرۇلدى، 1974 - يىلدا، گوزىگۇ قار شۇڭغارغانلىق ئارىلىقتىن باشقا پۈتۈن لىنىيە ئوموميۇزلۇك قاراماياشتۇرۇلۇپ بولۇندى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇمچى - قورغاس لىنىيىسىنىڭ قىياپىتىدە يېڭى كەيپىيات بارلىققا كېلىپ ئاپتوموبىللارنىڭ ئۆتۈشۈشى ئەڭ يۇقىرى لىنىيىگە ئايلاندى. ھازىر بۇ غوللۇق لىنىيە شىمالىي ۋە غەربىي شىنجاڭ رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا چېگرىداش رىسپوبلىكىلىرى بىلەن دوستلۇق ۋە سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئۇرۇمچى - قەشقەر يولى: بۇ غوللۇق لىنىيە، ئۇرۇمچىدىن باشلىنىپ توقسۇن، قاراشەھەر، كورلا، بۇگۇر، كۇچا، ئاقسۇ، سانساكۇ، ئاتۇشنى كېسىپ ئۆتۈپ قەدىمىي شەھەر قەشقەرگە تۇتۇشىدۇ. 1970 - يىللاردا بۇ يول جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسى بولغان قۇنجىراپ ئېغىزىغىچە ئۇزارتىلىپ ياسىلىپ، پاكىستان تاشيولىغا تۇتاشتۇرۇلغان.

ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگىچە بۇ غوللۇق لىنىيىنىڭ تومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1438 كىلومېتر بولۇپ، يېپەك يولى ئاساسىدا شەكىللەنگەن

ئىككىنچى ئۇزۇن لىنىيە ھەم جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ قاتنىشىنى باغلايدىغان مۇھىم تۇغۇن. 1950 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىگە ئاساسەن، بۇ يولنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ رېمونت قىلىش ۋە ياساش پىلانلاندى. بىرىنچى باسقۇچتا، كونا يولنى ئاساس قىلىپ، يولنى ئومۇميۈزلۈك تۇپا بىلەن تەكشىلەپ قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش، ئاندىن ئىككىنچى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇشنى ھەر يىلى تۇرکۈمگە بۆلۈپ ياساپ 2 - بەشيىللىق پىلاننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشنى پۈتتۈرۈش كېرەك ئىدى. شۇڭا 1950 - يىلى قاراشەھەردە ۋاقىت جىن سىلكىيوەننىڭ بۇاستە قاتنىشىشى بىلەن ئۇرۇمچى - قەشقەر يولىنى تېزدىن رېمونت قىلىپ پۈتتۈرۈش تۇغرىسىدا ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندىن كېيىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر جەڭچىلىرى، ھەرمىللەت دېھقان - چارۋىچىلىرى يول رېمونت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، 1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا يول رېمونت قىلىشنىڭ بىرىنچى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، يول ياساشقا قاتناشقان ھەربىي ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇچ ئايدىن ئارتۇق جاپالىق ئىشلىشى ئارقىسىدا، 1951 - يىلى 2 - ئاينىڭ بېشىدا يول رېمونت قىلىنىپ بولۇندى. يول رېمونت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنغان ئادەم 550 مىڭ ئادەم قېتىم، يولغا توشۇلغان توپا ۋە شېغىل تاشلار 780 مىڭ كۇپ مېتر، توشۇشقا ئىشلىتىلگەن ئاپتوموبىل ۋە ئات، كالا ھارۋىلىرى 210 مىڭ دانە بولۇپ، ئۇچ ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 26 ئورۇنغا سۆڭگۈچ ياسالدى ھەم 84 مېتر ئۇزۇنلۇقتا كۆۋرۈك سېلىندى.

بۇ يولنى جىددىي تۈتۈش قىلىپ رېمونت قىلىش ئارقىلىق يول ئەھۋالىدا روشەن ياخشىلىنىش بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا توپا يول بولغاچقا ئاپتوموبىل قاتنىشى ئېھتىياجىغا تازا ماسلى-

شالمايتتى. 1951 - يىلدىن باشلاپ بۇ يولنى ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئۆزگەرتىپ ياساش ئېلىپ بېرىلدى، قەشقەر، قاراشەھەرگە ئىككى تاشيول ئاسراش باش ئوچاستىكسى قۇرۇلدى، ئوچاستىكا قارمىقىدا 61 ئىش رايونى تەشكىللەندى، تاشيول ياساش خادىملىرىمۇ 414 ئادەمدىن 1175 ئادەمگە كۆپەيتىلىپ، ئۆزگەرتىلىپ ياساش يىلدىن - يىلغا كۆچەيتىلدى. ئۇرۇمچى - قەشقەر يولى كېسىپ ئۆتۈدىغان كۆپ جايلىرىنىڭ يەر تۇپراقى زەي، شورلۇق بولغاچقا ئەتىياز ۋاقىتلىرى يول ئۇستىدىن پاتقاق ئۆرلەپ ئاپتوموبىللارنىڭ قاتنىشىغا قىينچىلىق كەلتۈرەتتى. تاشيول ئاسراش خادىملىرى ياز ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ يولنىڭ پاتقاقلىشىشىنى كونترول قىلىش، زەي، پاتقاق ئۆرلەيدىغان جايلارغا قۇم تۆكۈپ، شېغىل يېتەكلەپ، يول ئۇلىنى ئېگىزلىتىپ، ئون يىلدىن ئارتۇق كونا يول ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ياساش ئارقىلىق 1960 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى زامانىۋى بولغان تاشيولنى بارلىققا كەلتۈردى. 1966 - يىلغا كەلگەندە، بۇ لىنىيىگە ماي يېتەكلەيدىغان ئىشى باشلىنىپ 1979 - يىلىغىچە گەنگۇدىكى 33 كىلومېتر تاغ ئېچىدىن باشقا جايلار قارامايلاشتۇرۇلۇپ بولۇندى، ھەتتا قاراماي يول قەشقەردىن خوتەنگىچە ئۇزارتىلدى. ھازىر قاراشەھەر، تارىم دەريالىرىغا ئوخشاش چوڭ - كىچىك دەريا - ئۆستەڭلەردىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈكنىڭ ئورنىنى پولات چۆمۈلىق بېتون كۆۋرۈكلەر ئىگىلىدى. ئۇرۇمچى - قەشقەر غوللۇق لىنىيىسى قارامايلاشتۇرۇلۇپ يېڭى قىياپەت يارىتىلغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. پاكىستان بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم تۆگۈن بولۇپ قالدى.

(2) يېڭىدىن ياسالغان يوللار:

قەشقەر ـ ئۇلۇغچات يولى: 1950 ـ يىلى قاتناش نازارىتى ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا قەشقەر ـ ئۇلۇغچات يولىنى ياسىدى، بۇ يول قەشقەردىن ئۇلۇغچاتقىچە 240 كىلومېتر كېلىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇ يوللار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك بۇرغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولغاچقا، ئات ـ ئۇلاغ ۋە كۆتەك ھارۋىلىرىمۇ ناھايىتى تەستە ماڭالايتتى. بۇ يولغا 1950 ـ يىلى قاتناش نازارىتى تېخنىكا خادىم ئەۋەتىپ ئۆلچەپ لايىھىلگەندىن كېيىن، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ياسىلىشقا باشلىنىپ، 9 ـ ئايدا پۈتتۈرۈلۈپ، يول ئەھۋالىدا خېلىلا ياخشىلىنىش بولدى. يولغا سەپەرۋەر قىلىنىپ قاتناشتۇرۇلغان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر جەڭچىلىرى ۋە ھەر مىللەت خەلقىدىن بولۇپ 190 مىڭ ئادەم كۈن، ھەر خىل ئۇستامىلار 14 مىڭ ئادەم كۈن، توشۇشقا ئىشلىتىلگەن ماشىنا ـ ھارۋىلار 800 داندىن ئارتۇق بولغاندى. ھازىر بۇ لىنىيە دۆلەت مۇداپىئىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇلۇغچات ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەشقەر، قىزىل سۇ بىلەن سودا ـ ئىقتىسادىي ئالاقە ئېلىپ بېرىشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلمەكتە.

قەشقەر ـ تورغات لىنىيىسى: قەشقەر ـ تورغات تاش يولى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتاشتۇرۇلغان ئىككىنچى مۇھىم لىنىيە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 149.6 كىلومېتر كېلىدۇ. 1951 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قاتناش نازارىتى تەرىپىدىن لايىھىلەش ئېلىپ بېرىلىپ، 8 ـ ئايدا لايىھىلەپ ئۆلچەش ئاخىرلاشتۇرۇلغان، 9 ـ ئايدا يول ياساش باشلىنىپ 11 ـ ئايدا بۇ يول پۈتتۈرۈلدى. يول ياساشقا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىدىن 3600 ئادەم كۈن، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر جەڭچىلىرىدىن 1000 ئادەم كۈن سەپەرۋەر قىلىندى؛ يولغا توشۇلغان توپا،

تاشلار 143 مىڭ كۇب مېترغا يېتىپ، تۆت مېتر ئۇزۇنلۇقتا بىر ياغاچ كۆۋرۈك، 500 مېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇسمىسى ياسالدى. بۇ لىنىيە 1951 ـ يىلى ئىقتىسادىي قىمىنچىلىق سەۋەبىدىن ئۆلچەم بويىچە ياسالماي پەقەت ئات ـ ئۇلاغ ھارۋىلىرى قاتنىيالىغۇدەكلا قىلىپ ياسالغاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن يولنىڭ بىر قىسىم جايلىرى بەك ئەگرى ـ بۇگرى، يول ئۇستى تار بولۇپ قالغانىدى. 1954 ـ 1955 ـ يىلىغىچە بۇ يول قايتىدىن ئۆلچەم بويىچە ياسىلىپ، ماشىنا راۋان قاتنىيالايدىغان، سۇپىتى بىرئاز ياخشى بولغان تاشيول قىلىپ پۈتتۈرۈلدى. بۇ لىنىيە ھازىر قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قەشقەر رايونلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى ئېلىپ بېرىشتا ئۆز رولىنى ياخشى جارى قىلماقتا.

شىنجاڭ ـ شىزاڭ تاشيولى: بۇ لىنىيە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالىي رايونىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1000 كىلومېتردىن ئارتۇق. قاغىلىقتىن ئالىي رايونىغا بارغۇچە 5000 مېتردىن ئېگىز ئون داۋاندىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (بىزنىڭ چارلاپ بارغان خادىملىرىمىز يول شارائىتىنى چارلاش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا تاغدىن دومىلاپ ئۆلگەن چارۋىلارنىڭ ئىسكىلىتىنى ناھايىتى كۆپ ئۇچراتقان). ئالىي رايونى دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتالغان پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، قاتمۇ قات كەتكەن تاغلارنى ئارىلاپ ئەقلىغە مۇۋاپىق تاشيول لايىھىسىنى ئىشلەپ چىقىشمۇ ناھايىتى قىيىن ئىدى. 1954 ـ يىلى قاتناش نازارىتى مەركەزنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ئالدىدىن بىر چارلاش دۇيى تەشكىللەپ بۇ يول ئورنىنى چارلاش ئېلىپ باردى. بىرىنچى قېتىم چارلاپ تاپقان يول لىنىيىسىنى ئاساس قىلىپ، 1955 ـ 1956 ـ يىللىرىنىڭ ياز پەسلىدە قاتناش نازارىتى چارلاش لايىھىلەش دۇيى بىلەن قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ چارلاش ـ لايى ـ

هىلەش ئەترىتى بىرلىكتە تەپسىلىي ئۆلچەش ئېلىپ بېرىپ، يولنى تېزدىن ياساشقا ئاساس سالدى. 1956 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن قاغىلىق ناھىيىسىدە يول ياساشقا قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيول قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇشقا 5000 ئادەم يۆتكەپ كېلىنىپ، ئۇچ چوڭ قۇرۇلۇش ئەترىتى ۋە 22 ئوتتۇرا ئەترەت قىلىپ تەشكىللەندى. بىز 1957 - يىلى قۇرۇلۇشتا ساقلانغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىش رايونلىرىغا بېرىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىلەن جاپا - مۇشەققەتلەرنى بىرگە بولدۇق، نۇرغۇنلىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ ۋە ئىلھاملىنىپ، تېخىمۇ غەيرەتكە كەلدى. قىشتا قېلىن قار يېغىپ، قاتتىق سوغۇق بولغاچقا، 10 - ئايدىن كېلەر يىل 5 - ئايغىچە يول ياساشقا مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭا بۇ يولنى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە ئۆچ يىلدا پۈتتۈرۈش مۆلچەرلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما يول ياساشقا قاتناشقان ئازادلىق ئارمىيە كوماندىر جەڭچىلىرى بىلەن تاشيول ئىشچىلىرى ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، خىزمەت ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، ئىشنىڭ سۈرئىتى ۋە ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش تەتبىسىدە 1210 كىلومېتىرلىق تاشيولنى پىلاندىن بىر يېرىم يىل بۇرۇن ياساپ پۈتتۈردى. يول ئۇستىگە پۈتۈنلەي ئۇششاق شېغىل تاش ياتقۇزۇلغان بولۇپ، ئوشۇلغان شېغىل تاشلار 3 مىليون كۇپ مېتردىن ئاشىدۇ. يولغا يەنە ئالتە ئورۇنغا كۆۋرۈك، سەككىز ئورۇنغا يول مۇھاپىزەت قىلىش قۇرۇلۇشى سېلىندى. بۇ يولغا جەمئىي 16 مىليون 136 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنغان بولسىمۇ خام چوتىدىكى مەبلەغدىن 3 مىليون يۇەن تېجەپ قىلىندى. بۇ تاشيولنى دۆلەت 1957 - يىلى 10 - ئايدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ، شۇ يىلى رەسمىي ماشىنا قاتناشقا باشلىدى. بۇ يولنىڭ ياسىلىشى ـ ئالىي رايونغا بەخت سائادەت ئېلىپ كەلدى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىكىنمە ھالەتتە تۇرۇپ، دۇنيادىن خەۋەرسىز بولغان ئالىي

رايوندىكى 30 مىڭدىن ئارتۇق زاڭزۇ قەبىلىداشلارغا ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، جۇڭگونى چۈشىنىشكە قولايلىق قاتناش شارائىتى يارىتىلدى؛ قوللۇق توزۇمىدىكى زاڭزۇلار پارلاق بەختلىك كەلگۈسىنى كۆردى. شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى ئېگىز تاغ يوللىرى بولغاچقا، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى كۆپ بولاتتى، شۇڭلاشقا مەركەز ھەر يىلى بۇ يولغا مەبلەغ ئاجرىتىپ بەرگەچكە بىر قانچە يىل ئۇدا ئىشلەش ئارقىلىق يولنىڭ سۈپىتى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مەركەز ۋە قاتناش نازارىتىمىز شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىغا ئىلگىرىي - كېيىن بولۇپ 20 مىليون يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سالدى، ھازىر بۇ يولدا ياز ۋاقىتلىرى سوتكىسىغا 200 دىن ئارتۇق ئاپتوموبىل ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ.

قەشقەر - قونجىراپ يولى: بۇ يولنى ھازىر كۆنلۈن تاشيولى دەپ ئاتايدۇ. بۇ يول ئۇرۇمچى - قەشقەر يولىنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى توققۇزاق يول ئېغىزىدىن باشلىنىپ، جۇڭگو پاكىستان ئىككى دۆلەت چېگرا سىزىقى قىلىپ ئايرىلغان قونجىراپ داۋىنىغا بېرىپ توختايدۇ. لىنىيە قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى، ئاقتۇنىڭ ئويتاغ يېزىسى، سۇگەز دەرياسىنى بويلاپ، كۆنلۈن تاغ تىزمىسىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنى كېسىپ، بۇلۇڭكۆل سۇباش داۋىنىدىن ھالقىپ تاغارما ۋە تىزىپ ئارقىلىق تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ قونجىراپ ئېغىزى ئارقىلىق پاكىستان تاشيولىغا تۇتىشىدۇ، قەشقەر - قونجىراپ تاشيولىنىڭ قەشقەر - تاشقورغان بۆلۈكىنى شىنجاڭدا ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىنلا ياساش پىلانلانغانىدى. بىراق بۇ لىنىيە ئۆتىدىغان جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى مۇرەككەپ بولۇپ، 7000 مېتردىن ئېگىز مۇز داۋاننى كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلگەچكە، يول سەل كېچىكتۈرۈلۈپ 1956 - يىلى ياسىلىشقا باشلىدى. يولنىڭ قەشقەر - تاشقورغان بۆلۈكى دېگىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە 3000

مبتر ئېگىز بولغاچقا، يول ياساشتا يەنىلا تۆگە، قوتاز ماڭىدىغان كونا كارۋان يولى ئاساسىدا 6 - دەرىجىلىك تاشيولغا ئايلاندۇرۇش پىلانلاندى. 1956 - يىلى قاتناش نازارىتىگە قاراشلىق 1 - تاشيول قۇرۇلۇش دۇيى يول ياساشنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىككى يىل جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق لىنىيىنى ياساپ پۈتتۈرۈپ، ئۇرۇمچى - قەشقەر تاشيولىنى 1958 - يىلى تاشقورغان ناھىيىسىگە تۇتاشتۇردى. بۇ يول 1958 - يىلدىن كېيىن داۋاملىق ياسىلىپ 1959 - يىلى جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسىدىكى قونجىراپ ئېغىزىغىچە ياسالدى. ئەينى ۋاقىتتا مەبلەغ ۋە شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن بۇ يول 6 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بىلەن ياسالماي، يولنىڭ كۆپچىلىك بۆلەكلىرىدە توپا بىلەن تەكشىلەپ يول چىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، شۇڭا دۆلەت 1966 - يىلى بۇ يولغا ئىككىنچى قېتىم مەبلەغ سېلىپ ياساشقا ئورۇنلاشتۇردى. 1966 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە تاشقورغاندىن قونجىراپ ئېغىزىغىچە ئارىلىق 5 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بىلەن ياساپ پۈتتۈرۈلدى. بۇ يول بۇرۇن ئىككى قېتىم ياسالغان بولسىمۇ تاشقورغان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى بىر قىسىم جايلارنى كەلكۈن كېلىش، قار توسۇۋېلىش، تاغ ئۆرۈلۈش سەۋەبلىرىدىن يوللاردا قاتناش توسۇلۇپ قالاتتى. قەشقەر - قونجىراپ تاشيولىدا تاشيول ئاسرىغۇچى ئىشچىلار ئاز بولغانلىقتىن ئۇچۇن، ئىشچىلار ئۇزۇن يىللار جاپالىق بىلەن يول ئاسرىسىمۇ ئادەم كۆچى يېتىشمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن تاشيول قىيابېتىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولماي كەلگەنىدى. 1983 - يىلغا كەلگەندە، گوۋۇيۈەن بۇ تاشيولنى ياساشنى كۈندىلىك ئىش تەرتىپىگە قويۇپ، بۇ يولنى قايتىدىن 3 - دەرىجىلىك ئۆلچەم بىلەن ياساشنى بېكىتتى ھەم 7 - بەشىنچىلىق پىلان مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرىگە كىرگۈزدى. بۇ يولنىڭ 3 - دەرىجىلىك قارامايى يانتۇزۇپ ياساش قۇرۇلۇشى 1986 - يىلى 3 - ئايدا

باشلىنىپ، 2000 نەپەر ھەر مىللەت تاشيول ياساش تېخنىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىككى يېرىم يىل جاپالىق كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا پىلاندىن بىر يىل بۇرۇن پۈتتۈرۈلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، يۇقىرىدىكى تاشيوللاردىن باشقا دۆلەتلىك ۋە ئۆلكىلىك يوللاردىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆكتوقاي - جېمنەي، بورچىن - ئالتاي، ئىلى - كۇنەس، قەشقەر - نىمە، نىمە - چاقىلىق، ئۇرۇمچى - كورلا، كورلا - چاقىلىق قاتارلىق نۇرغۇنلىغان غولۇق لىنىيىلەر ياسىلىپ ھەم ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ھالقىسىمان تاشيول تورى بەرپا قىلىندى.

(3) ناھىيە، يېزا يوللىرى:

1955 - يىلى شىنجاڭدا مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىز 16 ۋىلايەت، ئاپتونوم ئوبلاست، شەھەر ۋە 86 ناھىيە، ئاپتونوم ناھىيە ۋە ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر قىلىنىپ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلدى. بىراق ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەلىكىدە ناھىيە بىلەن ناھىيە ئارىلىقى تەخمىنەن 110 كىلومېتر، ناھىيە بىلەن يېزا ئارىلىقى تەخمىنەن 35 كىلومېتر كېتراپىدا بولغاچقا، مۇقىم قاتناش ئاساسى بولمىسا يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ناھىيە تاشيولى دەپ ئاتالغان ئادەتتىكىچە يولدىن 39 كىلومېترلا بولۇپ، پەقەت بىر ناھىيىنىڭ بىر يېزىسى ئارىلىقىدىكى يولغىلا توغرا كېلەتتى. شىنجاڭ ئازاد بولۇپ ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا خېلى زامانىۋى دۆلەت، ئۆلكە تاشيوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، ناھىيە يېزا يوللىرىمۇ كۆپلەپ بارلىققا كەلدى، 1950 — 1952 - يىللىرىدىكى ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە، مەركەز ئاممىغا يۆلىنىپ يول ياساش فاكىجىنىنى ئوتتۇرىغا قويدى، قاتناش نازارىتى مەركەزنىڭ فاكىجىنىغا ئاساسەن ھەر مىللەت خەلقىدىن 1 مىليون 510 مىڭ ئادەم كۈن سەپەرۋەر قىلىپ يول

ياساشقا قاتناشتۇردى ۋە 280 مىڭ ئات، كالا كۆتەك ھارۋىلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈپ 3529 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ھارۋا يولى ياساپ چىقتى. 1953 - يىلى قاتناش مىنىستىرلىكى مەركەزدە ئاچقان قاتناش يىغىنىدا: «ئاممىۋى خاراكتېرلىك ۋە يەرلىك خاراكتېرلىك قاتناش خىزمىتىدە، يەرلىكتىكى ئاممىغا، يەرلىكنىڭ مالىيىسىگە تايىنىپ، ئۆز جايىدىن ماتېرىيال تەييارلاپ، مەسىلەرنى ئۆز جايىدا ھەل قىلىش لازىم» دەپ كۆرسەتتى. 1953 - يىلى بىرىنچى بەشيىللىق پىلان يولىغا قويۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىدىمۇ بىرئاز ياخشىلىنىش بولدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ يەرلىك يوللارغا بىرئاز مەبلەغ ئاجراتتى. 1953 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا قاتناش نازارىتى ھۆكۈمەت مەبلىغى بىلەن ئاممىنى يول ياساشقا ھەركەتلەندۈرۈپ ئىلى، چۆچەك، ئۇرۇمچى، قاراشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە يەرلىك يول ياساش دولقۇنىنى قوزغاپ، 1953 — 1955 - يىلىغىچە 1074 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ناھىيە ئادەتتىكى يوللىرى ياساپ چىقىلدى، بىر قىسىم ناھىيىلەرنىڭ يوللىرىدا خېلىلا ياخشىلىنىش بولۇپ ئاپتوموبىل قاتنىيالايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈلدى. بۇ قېتىملىق يول ياسىلىشتىن كېيىن ئاقسۇدىن - ئۇچتۇرپانغا، خوتەندىن - نىيەگە، ئىلىدىن ناقا، تىكەس، كۇنەس، موڭغۇلكۈرە ناھىيىلىرىگە ئاپتوموبىللار بارالايدىغان بولدى. 1956 - يىلى ئۇرۇمچىدە يەرلىك قاتناش ۋە يېزا كەنت پوچتا تېلېگراف ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدا يىغىن چاقىرىلدى. يىغىندا: پوچتا تېلېگراف ۋە تاشيول تورىنى تېزلىتىش بەلگىلەندى، يىغىندىن كېيىن قاتناش نازارىتى تاش يول ياساش تېخنىكا خادىملىرىنى تۆۋەندىكى ناھىيىلەرگە ئەۋەتىپ، خەلق ئاممىسىنى قوزغاپ خەلقنىڭ يولىنى خەلق ياساش دولقۇنى قوزغىتىلدى. بۇ قېتىملىق يول ياساشتا ئون ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە 78 ناھىيىنىڭ ھەر مىللەت خەلقى قوزغىتىلىپ، بىر يىل ئىچىدە 4200 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ناھىيە يېزا يوللىرى

ياسالدى. 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ياسالغان ناھىيە يېزا يوللىرىنى 1950 - يىلىدىكى يولغا سېلىشتۇرغاندا 68 ھەسسە ئارتۇق بولۇپ، بىرىنچى بەشيىللىق پىلان مەزگىلىدىكى يول ياساش پىلانى مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇندالدى. يەرلىككە تايىنىپ، خەلقنى قوزغاپ ئالتە يىل كۆرەش قىلىش ئارقىلىق تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا بارلىق ناھىيە، شەھەر ۋە يېزا - ئىگىلىك مەيدانلىرىغا ھەرخىل ئات، كالا ھارۋىلىرى ۋە ئاپتوموبىللار بارالايدىغان يول ئاساسى يارىتىلدى.

1958 - يىلى مەملىكەت مىقياسىدا پولات تاۋلاش دولقۇنى قوزغالغاندا، ھەرساھە - ھەركەسىپلەر پولات تاۋلاش جېڭىگە ئاتلاندى. قاتناش سىستېمىسىمۇ پولات تاۋلاش ھەرىكىتىگە ماسلىشىش ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن 1958 — 1960 - يىلىغىچە ئىككىنچى قېتىملىق يول ياساش دولقۇنىنى قوزغىدى. يول ياساش ئېلىپ بېرىلغان ئىككى يىل ئىچىدە پولات تاۋلاش ۋە يېزا - ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلىپ ياسالغان يوللار 9164 كىلومېتر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئات - ئۇلاغ ھارۋىلىرى قاتنىيالايدىغان يوللار 3100 كىلومېتر‌غا، قاتناش نازارىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق يول ياساشقا سالغان مەبلىغى 20 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە يەتكەنىدى. ئىككىنچى قېتىملىق يول ياساش دولقۇنى ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 84 ناھىيە ۋە يېزا - بازارلارنىڭ يوللىرى راۋانلاشتۇرۇلدى. 1958 — 1960 - يىلىغىچە ياسالغان يولنى ئىلگىرىكى يوللارغا سېلىشتۇرغاندا 3.2 ھەسسە ئارتۇق بولدى. 1961 - يىلى گوۋۇيۈەن تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت سەككىز خەتلىك فاڭجېننى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ياساشقىلا ئېتىبار بېرىلىپ ئاسراشقا ئېتىبار بەرمەيدىغان ئەھۋاللارغا خاتىمە بېرىلدى. مەخسۇس كەسىپى يول ئاسراش ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ، شۇ ۋاقىتدا بار بولغان يوللارنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاش چىڭ تۇتۇلۇپ يوللاردا

ئاپتوموبىللارنىڭ قاتناش ئۇنۇمى كۆنسېرى ئۆسۈپ ماڭدى.
1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەشته ياخشى يېزا قۇ-
رۇش فاكتېرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ناھىيە يوللىرى
يېزا - كەنتلەرگىچە تەرەققىي قىلىشنىڭ يولى ئېچىلدى. 1966 -
يىلى ئاپتونوم رايونىمىز مېقىياسىدا يەنە بىر قېتىملىق ئاممىۋى
خاراكتېرلىك يول ياساشنىڭ دولقۇنى كۆتۈرۈلگەندە، مەدەنىيەت
ئىنقىلابىدىن ئىبارەت ئىچكى مالىمانچىلىق باشلىنىپ، جۇشقۇن
كۆتۈرۈلگەن بۇ يول ياساش دولقۇنىنى ئۇزۇپ قويدى. «تۆت
كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلۇپ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 -
ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ئىقتىسادىي
سىياسىتى ناھىيە، يېزا يوللىرىنىڭ قايتىدىن تەرەققىي قىلىشىغا
زور ئىمكانىيەت ياراتتى. بولۇپمۇ يېزا - كەنت يوللىرى ناھايىتى
تېز تەرەققىي قىلدى. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە، يېزا - كەنتلە-
رىدە 1978 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە 110 مىڭ كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا
يول ياسالدى؛ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا - كەنتلىرىدە 1983 - يىلە-
غا قەدەر 5800 كىلومېتر يول ياسالدى؛ تۇرپان ۋىلايىتى يېزىلىرى-
دا 1984 - يىلىغىچە 559 كىلومېتر قارامايلاشتۇرۇلغان يېزا - كەنت
يوللىرى ياسالدى. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنى-
دىن كېيىن ناھىيە، يېزا يوللىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ
توپا يولغا، توپا يولدىن تاشيولغا، تاشيولدىن ئاسفالت - قارا-
ماي يوللارغا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ تاشيول ترانسپورت ئىشلىرىدىن ئەسلىمە

سۇپاخۇن سۆزۈروۋ

شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاش-
قان. شەرقىي شىمالىي تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن، شەرقىي مەملە-
كىتىمىزنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى، جەنۇبىي شىزاڭ ئاپ-
تونوم رايونى بىلەن قوشنا. غەربىي جەنۇبى ھىندىستان، پاكىستان ۋە
ئافغانىستانلار بىلەن چېگرىداش، غەربىي شىمالىي 1000 كىلو-
مېتردىن كۆپرەك ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول،
ستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم بولغان ئۆلكىنىڭ بىرى. ئەينى
ۋاقىتتا شىنجاڭ، ئۇرۇمچى (دىخۇا)، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، قۇ-
مۇل، قاراشەھەر (يەنجى)، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەندىن ئىبارەت
توققۇز ۋىلايەتكە ئايرىلاتتى. ئۆلكىنىڭ مەركىزىي ئۇرۇمچى ئىدى.
بۇ چاغلاردا تاشيول ترانسپورت ئىشلىرى تولىمۇ قالاق بولۇپ
خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزگەنىدى.
سودا - سانائەت، مەدەنىي - مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش قاتار-
لىق ئىشلارمۇ تەرەققىي قىلالماي بىر ئىزدا توختاپ قالغانە-
دى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىغا
كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكتىن ئەسلىدە بار بولغان تاشيول ترانسپورتى-
مۇ يوقلىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغانىدى.
شىنجاڭدا «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن جىن شۇرېن
ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ سەيىنىڭ يېڭى
ھاكىمىيىتى تىكلەندى. بۇ ھاكىمىيەت شىنجاڭنىڭ قالاق ھالىتە-
نى ئۆزگەرتىپ، ئىقتىساد، سودا - سانائەت ئىشلىرىدا بىر قەدەر

تەرەققىياتلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا، ئالاقە ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلق تۈرمۇشىنى ياخشىلاش شۇنداقلا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئالدىنقى سەپتە كۈرەش قىلىۋاتقانلارغا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ماددىي ياردىمىنى ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش نىڭ زۆرۈر ئېھتىياجى بىلەن تاشيول ترانسپورتىنى ياخشىلاشنى دەسلەپكي قەدەمدە تۇتۇشقا كىرىشىپ، ئۇرۇمچىدىن جىمىسار ئارقىلىق قۇمۇل - شەكشەكشياغا بارىدىغان بۇرۇنقى ھارۋا يوللىرىنى ئۆزگەرتىپ ياساپ ماشىنا قاتنىيالايدىغان يولنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. 1934 - يىلىغا كەلگەندە تۇرپان، پىچان كونا كارۋان يولىنى ئاساس قىلىپ ئۇرۇمچىدىن يەتتە قۇدۇققا بارىدىغان تاشيولىنى ياساپ چىقتى. ھازىر داۋانچىگىدىكى خوگۇلۇغا كىرىش ئېغىزىدا ساقلىنىۋاتقان ياغاچ كۆۋرۈك شۇ چاغدا سېلىنغان كۆۋرۈك بولۇپ، ئەڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاشيول كۆۋرۈكى ھېسابلىنىدۇ.

1935 - يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدىن ئىلىغا بارىدىغان تاشيولىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ ياساش قارار قىلىنىدى ھەم بىرىنچى باسقۇچتا ئۇرۇمچىدىن شىخوغىچە، ئىككىنچى باسقۇچتا شىخوغىچە جىڭدىن قورغاسقىچە ياسىلىپ پۈتتۈرۈلدى. بۇ يوللارنى ياساش بىلەن بىرلىكتە يەنسىخەي، جىك، تاللىق، چىگشور كۆۋرۈكلىرىمۇ ياسالدى. يول ياسىلىپ پۈتكەندىن كېيىن يولنى ئاسراپ، رېمونت قىلىش ئۈچۈن تېخنىكلار ۋە ئىشچىلار قويۇلۇپ ئۇلار ئۈچۈن ياتاق - ئۆيلەرمۇ سېلىندى. يوللارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۇچاستىكا ۋە دۆبەنلەر (يول ئاسراش گۇرۇپپىلىرى) قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشيول يەنە چىگشوردىن غۇلجىغا قەدەر ئۇزارتىپ ياسالدى. ئاندىن بۇ يوللارنى مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا جەھەتلەردىن باشقۇرۇش ئۈچۈن غۇلجىدا بىر باش ئۇچاستىكا قۇرۇلدى.

تاشيولنىڭ ياسىلىشى ئىلەن بىللە كەڭسايدا بىر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىمۇ قۇرۇلغان. بۇ ئىستانسا شىنجاڭدىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ ئىچىدە تارىخي ئەڭ ئۇزۇن ئېلېكتر ئىستانسىسى بولۇپ ھازىرمۇ شۇ جايدىكى كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كەلمەكتە.

ئۇرۇمچى - ئىلى تاشيولى شىنجاڭدا بىرىنچى قېتىم رەسمىي ياسالغان، مۇساپىسى ئەڭ ئۇزۇن تاشيول بولۇپ، كېيىن دۆلەت مۇداپىئە تاشيولى بولۇپ قالدى. 1938 - يىلى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ۋەتەنگە قايتتى، يەنە بىر قىسىملىرى شىنجاڭدىكى تاشيول ئىدارە، ئۇچاستىكىلىرىدا قېلىپ ئىشلەۋەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇمچى - شەكشەكشيا، ئۇرۇمچى - قورغاس، شىخو - ئالتاي، شىخو - چۆچەك ۋە ئۇرۇمچى - ئاقسۇ، قەشقەر - خوتەنگىچە بولغان ئاساسلىق يوللار ياسىلىپ، ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ شىنجاڭنىڭ مالىيە - ئىقتىسادىي ئەھۋالى بىرقەدەر ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى راۋاجلىنىپ ئېڭى ئۆستى، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كېسەل، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئازايدى.

شىنجاڭدا دەسلەپكى مەزگىلدە ئامېرىكىنىڭ دوتكى ماركىلىنق ئاپتوموبىللىرى بولۇپ ئۇرۇمچى - گۇچۇڭ ئارىلىقىدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇلاتتى. كېيىن چۆچەك ئارىلىقىدا (جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىدىن كىرىپ - چىققۇچىلار ئۈچۈن) قاتناش باشلاندى. يول ناچار بولغانلىقتىن ئاپتوموبىللار بۇزۇلۇپ ياكى پاتقاققا پېتىپ قېلىپ چۆللەردە قېلىشتەك ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. بۇنى نەزەردە تۇتۇپ يولنى چىڭداش، رېمونت قىلىش ئۈچۈن بورھان ئەپەندىم گېرمانىيىگە بارغاندا يول چىڭداش ماشىنىلىرىدىن تۆت - بەشنى سېتىۋالدى. بۇ ماشىنىلار كېيىن تاشيول ئاسراشتا ئىشلىتىلدى. كېيىنچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

يەنە بىرقىسىم ئاپتوموبىللار ئىمپورت قىلىنغانلىقتىن شوپۇر يېتىشمەسلىك ئەھۋالى كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى سەنسى (هازىرقى خەلق مەيدانى) غىچە تاش ياتقۇزۇلدى. ئاندىن ئاساسلىق كوچا ياكخاكغىچە (هازىرقى 3 - دوختۇرخانىغىچە) تاش ياتقۇزۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارا-بارا باشقا كوچىلارغىمۇ تاش ياتقۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر كوچىلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن تاش ياتقۇزۇلۇپ، شەھەر كوچىلىرى ئەسلىدىكىدىن بىرئاز ياخشىلاندى.

* * *

1942 - يىلى شېئ شىسەي قەشقەردىكى مۇستەقىل 6 - باتالىيونىنى (6 - يىگىنى) تۇرپانغا يۆتكىمەكچى بولىدۇ. پۇتۇن ھەربىلەر بالا - چاقىلىرى بىلەن كورلىغا يېتىپ كەلگەندە ھۆكۈمەت قورال - ياراقلىرىنىمۇ ئېلىۋېلىپ (خوتۇن، بالا - چاقىلىرىنىمۇ قاراشھەردىكى دەك، سارايلارغا سولاپ قويۇپ) ئەرلەرنىڭ قولىغا كەتمەن، گۈرجەكلەرنى تۇتقۇزۇپ كورلىدىن چاقىلىققىچە بولغان 448 كىلومېتر يولنى ياساشقا بۇيرۇدى. بىزنىڭ باتالىيونغا كورلىنىڭ كۆنچى ناھىيىسىنىڭ ئولوغ كۆل، چوڭ كۆل ئارقىلىق چاقىلىققىچە بولغان 100 كىلومېتر يولنى تەقسىم قىلىپ بەردى. مەن شۇ چاغدا باتالىيونىنىڭ سەنمۇسى (سەنمۇجاڭ) قوشۇمچە 1 - لىيەنناڭ لىيەنجاڭى ئىدىم. بىزگە سابىق تاشيول ئىدارىسىدىن يول ئۆلچەش ۋە قوزۇق قېقىش ئىشلىرىنى قىلىش ئۈچۈن ئىككى نەپەر تېخنىكىنى ئاجرىتىپ بەردى. بۇلارىدىن بىرسىنىڭ ئىسمى جاڭچىشۇەن، يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى ۋاڭ چىشۇەن ئىدى. بۇلار پۈتۈن باتالىيوننىڭ يول قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. سابىق تاشيول ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ جۇيجاڭ ۋە سوۋېتلىك بارىسكوپ ئىسىملىك بىر ئىنژېنېر كورلىدىكى قوماندانلىق پونكىتىدا تۇرۇپ كورلا - چاقىلىق تاشيول

غا تاش ياتقۇزغاندىن كېيىن، كوچىلاردىكى پاتقاقچىلىق بىرقەدەر تۈگىدى. ئاۋۋال دوڭسەن (شەرقىي دەرۋازا)دىن دۇبەن مەھكىمىسى (هازىرقى خەلق مەيدانى) غىچە تاش ياتقۇزۇلدى. ئاندىن ئاساسلىق كوچا ياكخاكغىچە (هازىرقى 3 - دوختۇرخانىغىچە) تاش ياتقۇزۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارا-بارا باشقا كوچىلارغىمۇ تاش ياتقۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر كوچىلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن تاش ياتقۇزۇلۇپ، شەھەر كوچىلىرى ئەسلىدىكىدىن بىرئاز ياخشىلاندى.

* * *

1935 — 1936 - يىللىرى ھەربىلەر شىخابا (ئۇرۇمچى دەريا‌سى) دىن چوڭ - كىچىك تاشلارنى تېرىپ ئەكىلىپ كوچىلار-

قۇرۇلۇشىغا قوماندانلىق قىلاتتى.

يول قۇرۇلۇشى ئۇچۇن بىر ئاتلىق پولك (تۆەن)، يەنە بىر پىيادىلەر باتالىيونىمۇ ئاجرىتىلغان بولۇپ، بۇلار چاقىلىقتا تۇراتتى. ئۇچمىكدەك پۇقرا يول ياساش ئالۇتىغا تۇتۇلغان. بۇلار قاراشەھەر، خۇتۇنسۇمبۇل (خېجىك)، كۆنچى (لوپنۇر)، كورلا، بۇگۇر، چەرچەن، چاقىلىقتىن ئىبارەت يەتتە ناھىيىدىن يىغىلغان دېھقان ـ چارۋىچىلار ئىدى.

باتالىيونغا بىرلىگەن تېخنىكلار يېتىشمىگەنلىكتىن يول ئۆلچەش، قوزۇق قېقىش، ئايلانمىنى ئۆلچەش قاتارلىق خىزمەتلەرنىڭ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۇچۇن مېنى قىسقا مۇددەتلىك كۇرسىغا ئەۋەتتى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پۇتۇن باتالىيونىنىڭ ئادەتتىكى بەزى تېخنىك خىزمەتلىرىنى ئىشلەشكە بەلگىلەندىم. شۇنداق قىلىپ 1942 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە بىر يىل پۇقرالار بىلەن بىرلىكتە ئىشلەپ، كورلىدىن چاقىلىققىچە بولغان 448 كىلومېتر يولنى بۇتتۇردۇق.

* * *

1945 ـ يىلى ئىلى، چۆچەك، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت گومىنداڭنىڭ ھۆكۇمرانلىقىدىن ئارقىمۇ ـ ئارقا ئازاد بولدى. 1946 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۇمىتى قۇرۇلۇپ ھەرقايسى ئىدارىلەرمۇ يېڭىدىن تەسىس قىلىندى. شۇ قاتاردا تاشيول ئىدارىسىمۇ قۇرۇلۇپ مىجىت كەنجى (تاتار) تاشيول ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى بولدى (ئازادلىقتىن كېيىن قاتناش نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان). بىر نەچەر رۇس مۇئاۋىن جۇيجاڭ ھەم تاشيول تېخنىكىسى بولۇپ، تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئورنى غۇلجىدا بولدى.

مەزكۇر ئىدارىنىڭ ئاساسىي شېكى شىسەي ۋاقتىدا قۇرۇلغان ئۇچاستىكىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، يوللار يەنىلا شۇ چاغ

لاردا ياسالغان تاشيول ئىدى ھەمدە شۇ چاغدىكى ئۇچاستىكا دۇبەنلەر ۋە تېخنىكلاردىن پايدىلىنىپ باشقۇرۇلاتتى. ئۇچ ۋىلايەتتىكى تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئاسرايىدىغان تاشيول لىنىيىسى غۇلجىدىن ماناس دەريا‌سى بويىغىچە، شىخودىن چۆچەك، ئالتايلارغىچە ئىدى. ئاپتوموبىللارنىڭ كۆپرەكى ھەربىلەرنىڭ بولغاچقا يول ئاسراش ھەققى ئېلىنمايتتى. يول ئاسراش چىقىملىرى ھۆكۇمەت ھېسابىغا بولغانلىقتىن، ئىقتىساد يېتىشمەيدىغان يوللارمۇ دېگەندەك ئاسرالماي قاتناش ھادىسىلىرىمۇ يۇز بېرىپ تۇراتتى. يوللارنىڭ سۇئىگۇچ ۋە تاشما سۇلۇق يۇزىنى ياساشتا پولات ماتېرىياللىرى ۋە سېمونت بولمىغانلىقتىن چەتتىن ئىمپورت قىلىشقا توغرا كېلەتتى. ماتېرىياللارنى يۆنكەشتە قاتناش قولايسىز بولغانلىقتىن چىقىمى كۆپىيىپ كېتەتتى. شۇڭا چىقىمنى ئازايتىش ئۇچۇن بۇنداق يوللارمۇ ياغاچ ـ تاشلاردىن ياسىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئورمانلار كېسىلىپ ئورنىنى تولدۇرۇۋالغۇسىز زىيان بولاتتى. يول ئاسراشقا كەلسەك، يول يۇزىنى رېمونت قىلىش ۋە تۇزلەشتە كالىغا سۆرەم سۆرۈتۇش ئارقىلىق تۇزلىنەتتى. بەك ناچار يەرلەر گىردىر (يول تۇزەش ماشىنىسى) بىلەن تۇزلىنەتتى. بۇ ئۇسۇل تاكى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ 1960 ـ يىللارغىچە داۋام قىلىشىپ كەلدى.

يولنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، كەڭلىنىڭ يولى ھەم تار ھەم تىك داۋان بولغاچقا مال ـ چارۋىلار، ئات ھارۋىلىرى، ماشىنا ۋە پىيادىلىقلارنىڭ ھەممىسى شۇ يولدىن ئۆتۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا بۇ يولدا دائىم دېگۈدەك خەتەرلىك ھادىسىلىرى كۆرۈلۇپ تۇراتتى. چارۋىلارنى بېسىپ ئۆلتۈرۈۋېتىش سەۋەبىدىن چارۋا ئىگىلىرى بىلەن ھادىسە تۇغدۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا دائىم جېدەل ـ ماجىرالار بولۇپ تۇراتتى.

* * *

موڭغۇلكۇرە ناھىيىسى تەڭرىتېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولغاچقا، بۇ ناھىيىنىڭ بەزى جايلىرىغا بېرىش ئۇچۇن تېكەس

دەریاسىدىن كېيىنكى ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇڭا دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشى ناھايىتى تەسكە توختايتتى. چارۋا - مالالارنى يايلاقتىن قىشلاققا ۋە قىشلاقتىن باشقا جايلارغا يۆتكەشتە مال - چارۋىلىرى ئېقىپ كېتىپ ياكى دەريا بويىدىكى پاتقاقلىققا پېتىپ قېلىپ نۇرغۇنلىغان زىيان بولاتتى. 1937 - يىلى شۇ جايدىكى قۇربانجان ئاكا، ئىنىسى مەمەتنىياز قارى قاتارلىقلار يەرلىك خەلقلەردىن ئىئانە توپلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پېيتەكچىلىكىدە بىر ياغاچ كۆۋرۈك سېلىپ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغانىدى. 1946 - يىلىغا كەلگەندە دەريا كۆۋرۈكىنىڭ ئىككى تەرەپتىكى ئۇلى ئولتۇرۇشۇپ كېتىپ يەنە قۇربانجان ئاكىنىڭ تەكلىپى بىلەن مىللىي ئارمىيە قوماندانى گېنېرال لېتنانت ئىسھاقبەگ مەزكۇر كۆۋرۈكنى تېكەس ئاتلىق 5 - پولكىنىڭ ياسىشىغا تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن پولكتىكى ھەممە جەڭچى، كادىرلار قورال - ياراق، ئورۇن - كۆرپىلىرىنى يۇدۇپ كېلىپ دەريا بويىدىن ماكان تۇتۇپ، ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئۇچ كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنى ئون نەچچە كۈن جىددىي ئىشلەپ، بەزى جايلىرىنى ئىككى مېتر، بەزى يەرلىرىنى يېرىم مېتر كۆتۈرۈپ ياساپ چىقتۇق. بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن ئارقىدىن يەنە موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى ئاقسۇ دەريا‌سىنىڭ بىر قانچە كۆۋرۈك ۋە يوللىرىنى ياساپ چىقتۇق. بۇنىڭدىن تاكى ئازادلىققىچە خەلقلەر پايدىلىنىپ كەلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش ۋە ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ خەلقنىڭ رەھمەت - ھەشقالىسىغا سازاۋەر بولدى.

بۇ ئىشلارغا 50 يىلدەك بولغان بولۇپ ئۆزۈم كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمنى يېزىپ چىقتىم. ۋاقتىنىڭ ئۆزىراپ كېتىشى، يېشىمنىڭ چوڭىيىپ قېلىشى سەۋەبىدىن تولۇق ۋە توغرا بولماي قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق جايلىرىنى ئەينى ۋاقىتتا شۇ ئىشلارغا قاتناشقان يولداشلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئەسلىمىسى

قۇددۇس ئابدۇسەمەت رەتلىگەن

ئۇيغۇر سايرانى — تۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاستانە يېزىسىدا ھەيدەر سايرانى ئائىلىسىدە 1919 - يىلى دېكابىرنىڭ 18 - كۈنى دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ھەيدەر سايرانى ئاكا ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىلغار، مەرىپەتچى ئادەم بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئۇرۇمچى، چۆچەك، تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلاردا مائارىپ خىزمىتىدە بولغان.

ئاپىسى ئايخان ھەدە باھاۋۇدۇن ئىسمىلىك كاسپىنىڭ قىزى ئىدى. ئۇيغۇر سايرانى بىرنەچچە ئايلىق ۋاقتىدىلا ئاپىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ، مومىسى مەكلىك قىز قولىدا چوڭ بولدۇ. ئۇيغۇر سايرانى مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، دادىسى ھەيدەر ئەپەندىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ چىققان مۇئەللىملەردىن ئابباس ئەپەندى، ئابدۇرۇسۇل ئەپەندى، مۆمىن ئەپەندى قاتارلىق مۇئەللىملەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئاستانىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. كېيىن چۆچەك، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ئوقۇتىدۇ. ئۇرۇمچىدە ئەلى ئەپەندى (ئەلى ئىبراھىموۋ) نىڭ قولىدا تەربىيە كۆرىدۇ. چۆچەك ۋە ئۇرۇمچىدە تۇرغان ۋاقىتلىرىدا، دادىسى ھەيدەر ئەپەندى رۇس تىلى مۇئەللىمى تەكلىپ قىلىپ ئۇيغۇر سايرانىغا رۇسچە ئوقۇتىدۇ، ئىنگلىز تىلى ئوقۇتقۇچىسى روسسۇف دېگەن ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ئىنگلىز تىلىنىمۇ ئوقۇتىدۇ. ئۇرۇمچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ (كېيىن 6 - مەكتەپ دەپ ئاتالـ

غان) ته ئوقۇغاندا، بۇ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىمۇ ئۆگىتىلىدۇ (خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى يونۇس بەگ، ئىبراھىم شاھ قاتارلىقلار ئىدى).

1933 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدە رۇس ئوتتۇرا مەكتىپى (گىمنازىيىسى) قۇرۇلىدۇ ۋە ئۇيغۇر سايرانىمۇ شۇ مەكتەپتە تەربىيە ئالىدۇ. 1934 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر سايرانى، ئەنۋەر-خانبابا، ئەسئەت ئىسھاقوپ، نۇسرەت شەھىدى ۋە يەنە خەنزۇ بالىلاردىن تۆت نەپەر ئوقۇغۇچى بىرلىكتە شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتى بىلەن موسكۋاغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن بۇ ئوقۇغۇچىلار بىرنەچچە ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە تەخسىم قىلىنىپ، سوۋېت ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىرلىكتە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1938 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى بەلگىلىمە بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىرەر داشۋېسكە كىرىش مەقسىتىدە رەسمىيەت ئۆتەش ئۈچۈن مەزكۇر ئوقۇغۇچىلار ئالدى - كەينى بولۇپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. چۈنكى، شۇ چاغدىكى بەلگىلىمە بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى داشۋېلەرگە كىرىش ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئارقىلىق يەنە بىر رەسمىيەت ئۆتەش لازىم ئىدى. ئۇيغۇر سايرانىمۇ 1938 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگىتىپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندە، شۇ چاغدا شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىلىتارىست شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئىلغار كۈچلەرگە قاتتىق زەربە بېرىپ تۇرغان ۋاقىتلار ئىدى. بولۇپمۇ شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجى ناھەق قاماققا ئېلىنغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ كۆپلىگەن تەرەققىيپەرۋەر زىيالىلارنى قولغا ئالىدۇ ۋە زىيانكەشلىك قىلىدۇ (مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق

قىلغان ئون يىل ئىچىدە 120 مىڭ ئادەم تۈرمىگە تاشلانغان ئىكەن، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى تۈرمىدا ئۆلتۈرۈلگەن). شۇ ۋاقىتتا قولغا ئېلىنغان، تۈرمىگە قامالغانلار ئىچىدە ئۇيغۇر سايرانىنىڭ دادىسى ھەيدەر ئەپەندى بار ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر سايرانى قاتارلىق ئوقۇغۇچىلارغا قايتىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇشقا رەسمىيەت ئۆتەپ بەرمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇيغۇر سايرانىنى 1938 - يىلى يىل ئاخىرىدا تۈرمىگە ئېلىنغانلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى قاتارىدا (شېڭ شىسەينىڭ شۇ چاغدىكى قالپىقى بويىچە «خائىنلار ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى» دەپ قارىلىپ) ساۋەنگە سۈرگۈن قىلىدۇ. بۇلارغا قويۇلغان شەرت ھېچكىم بىلەن خەت ئالاقە قىلىشماسلىق، ناھىيە دائىرىسىدىن شېڭ شىسەينىڭ رۇخسىتىسىز چىقماسلىق ھەم چىقارماسلىق، ناھىيە ئىچىدە خىزمەت ئىشى بىلەن ئۇياق - بۇياقا بېرىشقا ئوغرا كەلسە، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ئادەم قوشۇپ قويۇشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇيغۇر سايرانى ساۋەنگە ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىدىكى بىر خەنزۇ مەكتەپكە مۇئەللىم قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. كېيىن بۇ مەكتەپتە شۇ يەرلىك ئۇيغۇر، قازاق بالىلىرىدىن بىر سىنىپلىق ئوقۇغۇچى يىغىپ دەرس ئۆتىدۇ.

بىرەر يىلدىن كېيىن، ساۋەن ناھىيىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا يەنى بورتۇگەگە تېخى سېلىنمىغان قازاق مەكتىپىگە مەكتەپ مۇدىرى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ، ھەمدە مەكتەپ سېلىش ۋەزىپىسى ئۇيغۇر سايرانىغا يۈكلىنىدۇ. ئۇ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇچ ئاي ئىچىدىلا ئالتە سىنىپلىق ئاستى - ئۇستى تاختايلىق، زامانىۋى پارتا - ئورۇندۇقلىرى ۋە بىر قاتار ئىشخانىلىرى بولغان مەكتەپ سېلىنىپ بولۇنىدۇ. بۇ مەكتەپ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلار بويىچە ئەڭ ياخشى سېلىنغان

مەكتەپ دەپ باھالاپ كۆرستىشى بىلەن، شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى ئۇيغۇر سايرانىنى پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرگە تونۇشتۇرىدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ زامانىۋى پوسۇندا سېلىنىپ، تېز پۈتۈشىگە شۇ چاغدا ساۋەندىكى قولاي شەرت - شارائىت سەۋەب بولغانىدى. يەنى ساۋەنگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېراق شەرقتىن بىر تۈركۈم خەنزۇ (ئايالىرى رۇس) لار كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. شۇ ئادەملەر ئىچىدە ياغاچچى، تامچى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانغان ئۇستىلار بولغاچقا، شۇلارنىڭ يارىدىمىدە بۇ مەكتەپ تېز ھەم چىرايلىق پۈتكەنىدى.

ئۇيغۇر سايرانى ساۋەندە تۇرۇپ ئاردا بىر يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا (8 - 9 - ئايلار چامىسىدا)، ئابدىكېرىم ئابباسوۋۇمۇ ساۋەنگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى بىلەن ئابدىكېرىم ئابباسوۋ بىر ياتاقتا يېتىپ، شۇ كونا ساۋەن ناھىيىسىدە ئۇچ يىل بىرگە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. كونا ساۋەندە بار- يوقى تۆت ئائىلە ئۇيغۇر بولۇپ (شەھەر ئىچىدە قورۇ - جايلىق بولۇپ تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلار نەزەردە تۇتۇلمىدۇ)، مەكتەپ يېشىدىكى بالىلىرى يەتتە - سەككىز نەپەردىن ئاشمايتتى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر سايرانى بىلەن ئابدىكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئۆگىنىشىگە، ماتېرىيال تەرجىمە قىلىشقا ۋاقىتلىرىمۇ يېتەرلىك بولۇپ تۇرىدۇ. بوش ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ مارکسچە - لېنىنچە پەلسەپە ئۆگىنىپ، شۇ پەلسەپىگە ئائىت ماتېرىيالارنى تەرجىمە قىلىپ ئۇرۇمچىدىكى گېزىت ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ «يېڭى نۇر» تەھرىر ھەيئىتىگە ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە «يېڭى نۇر» تەھرىر بۆلۈملىرى ئۇيغۇر سايرانى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىپ ئەۋەتكەن پەلسەپىگە ئائىت ماتېرىيالارنى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ.

شۇ يىللاردىكى قاتناش قولايسىزلىقىدىن چەت - ياقا، ئا-

ھالىسى شالاق ھېسابلانغان كونا ساۋەن ناھىيىسىدە ئۇيغۇر سايرانى، ئابدىكېرىم ئابباسوۋلارنىڭ ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يەنە بىر ئەپلىك شەرت - شارائىت بار ئىدى. چۈنكى ساۋەن ناھىيىسىنىڭ چۆۋگەي دېگەن رايونىدا بىر رۇس مەھەللىسى (ئەينى ۋاقىتتا جىن شۇرېنغا ئەسكەر بولۇپ، يەرلىك خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرغان ئاق رۇسلارغا شۇ جايدىن يەر بېرىپ مەھەللە قۇرۇپ بەرگەن) بۆلۈپ، روسلارغا ئۇرۇمچىدىكى مەركىزىي رۇس ئۇيۇشمىسىدىن سوۋېتنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرى ئېلىپ بېرىلاتتى. ئۇيغۇر سايرانى شۇلار بىلەن سۆزلىشىپ ئۆزىگىمۇ بىر نۇسخا «پىراۋدا» (ھەقىقەت) گېزىتى، بىر نۇسخا «بولشېۋىك» (كوممۇنىست) ژۇرنىلىدىن زاكاس قىلىپ ئالاتتى. ئەينى ۋاقىتتا بۇنىڭغا ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى رۇخسەت قىلمىغاچقا مەخپىي تۇتاتتى. مانا مۇشۇ ماتېرىياللار بۇلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە ئىلمىي پائالىيىتى ئۈچۈن چوڭ ياردەم ئىدى. 1941 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر سايرانىنى شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن يۆتكەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ شېڭ شىسەيگە مۇراجىئەت قىلىدۇ، شېڭ شىسەي بۇنى تەستىقلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر سايرانى 1941 - يىلىدىن تارتىپ شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە تەھرىر، تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ. تاس سنىڭ خەۋەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ بىۋاستە چىقىرىدۇ. شۇ چاغدا گېزىتخانىدا يەنئەندىن كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستلىرىمۇ بار ئىدى، گېزىتنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى يۆنىلىشى چىن تەنچىۋۇ، ماۋ زېمىن باشچىلىقىدىكى كوممۇنىستلارنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇيغۇر سايرانى مۇشۇ كوممۇنىستلارنىڭ ھەمكارلىقىدا ئىشلىگەنىدى. كوممۇنىستلار ئىچىدە خەلقارا خەۋەرلەر تەھرىرى لى خى (شاۋلى) ئىسىملىك ياش يىگىتمۇ بولۇپ، بۇنىڭ ئىشلىگەن كەسپىي ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئىشلىگەن كەسپىگە ماس كەلگەچكە، ئىككىسى

بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ ئىشلەيتتى. 1943 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شېڭ شىسەي كومموئنستلارنى قولغا ئالغاندا، ئۇيغۇر سايرانىنىمۇ شۇلار بىلەن قوشۇپلا تۇرمىگە قامايدۇ (كومموئنست يولداشلارنى رەسمى قولغا ئېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنى بىرنەچچە ئورۇنغا بۆلۈپ قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالغانىدى). تۇرمىدە كومموئنستلاردىن لىيۇ خېپىڭ (ئازادلىقتىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، پارتكۇرۇپپا شۇجىسى بولغان)، لى ۋۇرۇ (ئازادلىقتىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىدە مەسئۇل خىزمەتتە بولغان، ھازىر مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى)، گۇ چۇنزى (ھازىر جىڭجۇدا دەم ئېلىشقا چىقتى) لار بىلەن بىر كامىردا ياتىدۇ.

بۇ يولداشلار تۇرمىدە ئۇيغۇر سايرانىغا جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ تەشكىللىنىشى، ئۇلارنىڭ ئېلىپ بارغان پائالىيىتى، شىنجاڭغا جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە كېلىپ ئىشلىگەنلىكلىرىنى ۋە شېڭ شىسەينىڭ خائىنلىقى تۈپەيلىدىن قولغا ئېلىنىپ، ناھەق تۇرمىدە ياتقانلىق ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر سايرانىنىمۇ كېلەچەكتە ئىسمى - جىسمىغا لايىق بىر كومموئنست بولۇپ يېتىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە بۇ توغرۇلۇق سىياسىي - ئىدىيەۋى جەھەتلەردىن نۇرغۇن مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ. تۇرمىدە مەزكۇر كومموئنستلار ئۇيغۇر سايرانىدىن رۇسچە ئۆگىنىدۇ. كومموئنست يولداشلارنىڭ قوللىرىدا ئۇ كۇپ تارىخي (سوۋېت كومموئنستىك پارتىيەسىنىڭ تارىخى) نىڭ خەنزۇچىسى ۋە رۇسچىسى بار بولغانلىقتىن (ھەر ئىككىلىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان)، بۇ يولداشلار تۇرمىدە شۇ ئىككى كىتابنى سېلىشتۇرۇپ بىر تەرەپتىن نەزەرىيە ۋە ماركسچە پەلسەپە ئۆگەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن رۇسچە ئۆگىنىدۇ. رۇسچە ئۆگىنىشتە ئۇيغۇر سايرانى بۇلارغا كۆپ ياردەمدە بولىدۇ.

شېڭ شىسەي 1944 - يىلى 10 - 11 - ئايلاردا شىنجاڭدىن يۆتكىلىدۇ. بۇ چاغ ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر ئەۋج ئالغان ۋاقىت ئىدى. شىنجاڭنىڭ باشقا يەرلىرىدىمۇ جۈملىدىن ئۇرۇمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ چوڭ - كىچىك شەھەرلىرىدىمۇ بۇنىڭ تەسىرى كۈپ بولىدۇ، جايلاردىكى تەرەققىيپەرۋەر زىيالىلار ئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تىكلەنگەندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تۇرمىدە ياتقان سىياسىي مەھبۇسلارغا مۇراجەتنامە چىقىرىپ، بۇنى يوشۇرۇن يوللار بىلەن تۇرمىگە كىرگۈزۈپ بېرىدۇ. مۇراجەتنامىدە ئۇچ ۋىلايەتتە ئىنقىلاب ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلەنگەنلىكى، سىياسىي مەھبۇسلارنىڭ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىنلا پۇتۇن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە تولۇق قاتنىشىشى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغانىدى.

شېڭ شىسەي كېتىشى بىلەنلا بىر تۈركۈم دىنىي زاتلار، ئامان قالغان باي سودىگەرلەر ۋە شۇ قاتاردا ياشلارمۇ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ. مۇراجىئەتنامىنىڭ روھىغا ئاساسەن تۇرمىدىن دەسلەپتە قويۇپ بېرىلگەن ياشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا غۇلجا ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىگە بېرىپ ئىنقىلابىي ئىشلارغا قاتنىشىشقا باشلايدۇ. بۇنى بايقىغان گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئوجۇڭشىن ھاكىمىيىتى تۇرمىدىن ياشلارنى چىقىرىشنى بىر مەزگىل توختىتىپ قويىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى مانا مۇشۇ توختىتىپ قويۇلغان ياشلارنىڭ قاتاردا يەنىلا تۇرمىدە قېپقالىدۇ، ئاخىرىدا تۇغقانلىرىنىڭ قايتا - قايتا ھۆكۈمەتكە مۇراجىئەت قىلىپ، كاپالەتلىك قىلىنىشى نەتىجىسىدە 1945 - يىلى 6 - ئايلاردا تۇرمىدىن بوشىنىدۇ. ئۇ تۇرمىدىن چىقىشى بىلەنلا ئۇرۇمچى

رايونىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغان ئىنقىلابىي پائالىيەتكە قاتنىشىدۇ، شۇ يىللاردا بورھان ئەپەندىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىڭ غوللۇق ئادىمى بولۇپ قاتنىشىدۇ. ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئۇرۇمچىدىكى مەخپىي خىزمەتلەرنى ئېلىپ بارىدىغان ئادەملىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىدۇ.

ئۇيغۇر سايرانىنىڭ تۇرمىدىن چىقىپلا ئىنقىلابىي ئىشلارغا قىزغىن كىرىشىپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئۇيغۇر سايرانىغا تۇرمە كامىرلىرىدا بەرگەن سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيىسى بولغانىدى. ئۇيغۇر سايرانى مۇشۇنداق قىزغىنلىق بىلەن ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئۇچ ۋىلايەتتىن گومىنداڭ تەرەپ بىلەن سۆھبەت قىلىش ئۈچۈن رەھىمجان سابىرھاجى باشچىلىقىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى، ئوبۇلخەيرى تۆرىلەر قاتناشقان ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ.

ئۇيغۇر سايرانى ئۇرۇمچىدە بىرىنچى بولۇپ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ۋەكىلى بىلەن كۆرۈشىدۇ① ھەم ۋەكىللەرگە ئۆزىنىڭ قىسقىچە

① بۇنىڭغا بىر تاسادىپىي ئەھۋال سەۋەبچى بولغانىدى، يەنى شۇ يىللاردا ئۇرۇمچى رۇس كونسۇلخانىسىنىڭ مۇدىرى، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ گېنېرال مايورى سوك سىك ئۇلجا ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدا ئىلگىرى بىر مەزگىل تۇرغاچقا، ئۇ تەرەپتىكى خېلى كۆپ كىشىلەر بىلەن تونۇشاتتى. شۇڭا جاڭ جۇڭۇك ئۇنى ئۇچ ۋىلايەتتىن كەلگەنلەر بىلەن تەنھەددىن ئىلگىرى كۆرۈشۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى سىرىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۇپ بېقىشقا ئۇندىگەنىدى. سوك سىك ئىلگىرى ئۇيغۇر سايرانىنى تەرجىمان قىلىپ بىر مەزگىل ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ قېتىم ئۇ، ئۇيغۇر سايرانىنى تەرجىمان سۈپىتىدە بىللە ئېلىپ كەلگەن. شۇڭا ئۇيغۇر سايرانى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن كۆرۈشۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەنىدى.

ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمى: «بىز سىز توغرۇلۇق غۇلجىدا سۆزلىشىپ كەلگەنىدۇق، سىزنىڭ يېقىن دوستىڭىز ئابدۇكېرىم ئابباسوۋۇ ئەھۋالىڭىزنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەنىدى، ئۇنىڭ سىزگە يازغان شەخسىي خېتىنى ئالغاچ كەلدىم»، دەپ ئابباسوۋنىڭ ئۇيغۇر سايرانىغا يازغان خېتىنى تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خېتىدە: «.....ئاغىلسام غۇلجىغا كېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنسىز، غۇلجىغا كەلسىڭىزمۇ بولىدۇ. ئەگەر ياخشىسى ئىنقىلاب مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىقراقى سىزنىڭ ئۆرۈمچىدە تۇرۇپ بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزنىڭ مەقسىتىنى خەلقتە چۈشەندۈرۈپ، كۆپچىلىكنىڭ بۇنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يارەمدە بولسىڭىز ئىدى. بىزنىڭ سىزدىن كۈتكەن ئۈمىدىمىز مۇشۇ .....» دەپ يېزىلغانىدى. شۇڭا ئۇيغۇر سايرانى غۇلجىغا كېتىشكە ھازىرلىنىۋاتقان نىيىتىدىن يېنىپ، ئۇچ ۋىلايەتتىكى يولداشلارنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قالىدۇ، ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىنقىلابىي ئىشلارنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بىۋاستە كۆرسەتمىسى بىلەن ئېلىپ بارىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ مەتبەئە ساھەسىدە داۋاملىق ئىشلىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ ۋە ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىگە ئاساسەن قايتا تەشكىللەنگەن ئۇيغۇر - قازاق گېزىت ئىدارىسىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىگە بېكىتىلىدۇ، بۇ ئىش ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مەجلىسىگە قويۇلۇپ، تەستىقتىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن رەسمىلەشتۈرۈلىدۇ. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرقى قارارىغا ئاساسەن، 1946 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇر سايرانى شىنجاڭ گېزىتخانىسىنىڭ مىللىي تىل - يېزىقتا چىقىدىغان تارماقلىرىنى قايتا تەشكىللەشكە كىرىشىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ گېزىتنىڭ مەزمۇنىمۇ يېڭى تۈس ئالىدۇ، يەنى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىنى ئەشۇ

ۋىق قىلىش، ئۇنى قەتئىي تەۋرەنمەستىن ئىجرا قىلىش ھەققىدىكى تەشۋىقاتلار ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىنىدۇ. 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى ئىجرا قىلىش ۋە ئىجرا قىلىنىشقا نازارەت قىلىش شىنجاڭدىكى پۈتۈن خەلقنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ۋە ۋەزىپىسى ئىكەنلىكى توغرۇلۇق تەشۋىقاتلار ئېلىپ بېرىلىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شىنجاڭنىڭ بارلىق ناھىيىلىرىدىن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنىڭ شۇ ناھىيە تەۋەسىدە ئىجرا قىلىنىشى ۋە بۇنىڭغا بولغان توسقۇنلۇقلار توغرىسىدىكى ئامېرىكا ئىنكاسلىرى گېزىتخانىغا كېلىپ تۇرىدۇ. گېزىتتە بۇ نەرسىلەر تولۇق ئېلان قىلىنىدۇ، لېكىن بېتىمنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا بولغان توسقۇنلۇقلار شۇ چاغدىكى گومىنداڭچىلارنىڭ ئەشەددى رېئاكسىيونلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. گومىنداڭچىلار بېتىمنى ئىجرا قىلغۇچىلارنى، ئىجرا قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنى يەتتە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيىلەردە قوراللىق كۈچ بىلەن باستۇرۇشقا كىرىشىدۇ. 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمگە ئاساسەن، ھەربىر ناھىيىلەردىكى ھاكىملارنى سايلام ئارقىلىق خەلق ئۆزى سايلاپ چىقىش كېرەك ئىدى، شۇڭا مۇشۇ ئىشلارنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت رەئىسى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرىدىن جاڭ جۈجۇك، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە بورھان شەھىدىلەرنىڭ كۆرسىتىشى يەنى ھەربىر رەئىس بىردىن كىشىنى نامزاتلىققا كۆرسىتىشى كېرەك ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قۇمۇل ۋىلايىتى سايلام گۇرۇپپىسىغا ئۇيغۇر سايرانىنى نامزات قىلىپ كۆرسەتتىدۇ، بورھان شەھىدى نىغمەت خەلپەتنى نامزات قىلىپ كۆرسەتتىدۇ، گېنېرال جاڭ جۈجۇك شۇ چاغدىكى گۇچۇك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى كوك شىنجاڭنى نامزات قىلىپ كۆرسەتتىدۇ (كوك شىنجاڭ ئىشپىيونلار تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى بولغاچقا، ئازادلىقتىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئىجرا قىلىنىدى). ئاخىرى بۇلار بېكىتىلىپ ئۇيغۇر سايرانى سايلام ھەيئىتىگە گۇرۇپپا باشلىقى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى سايلام شۇ ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىدۇ. لېكىن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ھەربىلىرى سايلامغا تۇرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قارشى تۇرىدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى خەلق، بولۇپمۇ ياشلار تەرەققىيپەرۋەر ئىسمائىل تاھىر (بۇ ئادەم شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا ئەكسىيەتچى كۈچلەر تەرىپىدىن سۈيىقەستكە ئۇچرىدى) دېگەن كىشىنى ھاكىم كاندىداتلىققا كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بۇرۇنقى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادى بولغان بىشىر ئاخۇننى شىيەنجاڭلىققا كۆتۈرۈشنى ئۈتتۈرىغا قويىدۇ، نەتىجىدە بىشىر ھاكىملىققا سايلىنىدۇ، ئاراتۈرك ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا ئابدۇللا سايلىنىدۇ. لېكىن سايلام جەريانىدا كەسكىن توقۇنۇشلار يۈز بېرىدۇ. ئەسلىدە ئابدۇللانى سايلاشقا كۆرسىتىشتە ھەربىلەر چىڭ تۇرىدۇ، ئەمما خەلق ئاممىسى كۆرسەتكەن كىشى ھاكىملىققا سايلىنىش ئالدىدا، ھەربىلەر كېچىسى بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىگە كېرىپ ئۇنى ھاكىملىق ئورنىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلايدۇ. ئەگەر بۇ ئادەم سايلىنىپ قالىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ئوچۇق - ئاشكارا تەھدىت سالىدۇ. خەلق كۆرسەتكەن ھاكىملىق نامزاتتىكى بۇ كىشى، ئەتىسى سەھەر بامدات نامىزىدىن چىقىپلا ئەھۋالنى سايلام گۇرۇپپىسىغا ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ، ھەمدە ئۆزىنىڭ ھاكىم بولماسلىق نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. سايلام يۇرگۈزۈشكە بىرەر سائەت قالغاندا، بۇ ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن ئاخىرى ھەربىلەر قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن ئابدۇللا ھاكىملىققا سايلىنىدۇ (ئابدۇللا ئەسلىدە مۇسۇلمان بولغان خەنزۇ بولۇپ، شۇ ناھىيىدە ئۇششاق سودىگەرچىلىك قىلىپ يۈرىدىغان كىشى ئىدى). ھاكىم بولغان كىشى شۇ ۋاقىتتىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە مۇئاۋىن ھاكىمنى ۋە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنى خىزمەتكە تەيىنلەيتتى.

شۇڭا ئابدۇللا ئاراتۇرك ناھىيىسىدە 11 ماددىلىق تىنچلىق ھېتىمىنى قەتئىي ئىجرا قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن ۋە سايلام گۇرۇپپىسىغا بۇ جەھەتتىن كۆپ ياردەم كۆرسەتكەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ (پەيچۇسونىڭ) سوجىڭى بەكرىنى مۇئاۋىن ھاكىم ۋە قوشۇمچە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەيدۇ. كېيىن ئەكسىيەتچى كۈچلەر (رېئاكسىئون ھەربىلەر) مۇئاۋىن ھاكىم، قوشۇمچە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەن بۇ ئادەمنى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللايدىكەنسەن» دېگەن بەتنام بىلەن قولغا ئالدۇ ۋە ئۇنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇ مەزگىللەردە قۇمۇل ناھىيىسى بىلەن باريكۆل ناھىيىسىنىڭ تاغ رايونلىرىدا سىيىت ۋە ئونانبايلار باشچىلىقىدا خەلق قوزغىلىپ، بىرمۇنچە رايونلارنى ئىگىلىۋالىدۇ ھەم قاتناش يولىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بۇلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن يەنە ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىش 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىگە ئويغۇن كەلمىگەچكە، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى بىلىپ كېلىش ھەم قوراللىق كۈرەشنى توختىتىشقا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن 1946 - يىلى 9 - ئايلاردا بورھان شەھىدى، ئابدىكېرىم ئابباسوۋ ۋە ئۇيغۇر سايرانلارنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. بورھان شەھىدى قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىدە سىيىت ۋە ئونانبايلارنىڭ ۋەكىلىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلار بىلەن سۆزلىشىش ئارقىلىق قوراللىق كۈرەشنى توختىتىش ھەققىدە كېلىشىدۇ. نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ قورالى ئۆزلىرىدە ساقلىنىدۇ، قاتناش يوللىرىنى توسۇمايدۇ، سىيىت ۋە ئونانبايىنىڭ ھەرىكەتلىرى ئىنقىلابىي ھەرىكەت دەپ تونۇلىدۇ. 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئۇزۇلۇپ بولغاچقا، بىتىمنى ئىجرا قىلىۋاتقاندا جايلاردا قوراللىق كۈرەشنى توختىتىپ تۇرۇش زۆرۈرلىكى ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. بورھان شەھىدى، ئابدىكېرىم ئابباسوۋلار بۇنىڭ ئىجراسىنى سايلام گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانغا تاپ-

شۇرۇپ قويۇپ قايتىپ كېتىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر سايرانى نەغمەت خەلپەت، كوك شىيەنجاڭلار بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭچىلار تۇرۇشلۇق جايغا كېلىپ تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىنى ئىجرا قىلىش ۋە ھىمايە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، قوراللىق كۈرەشنى ئېلىپ بېرىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇدۇ. ئەمما سىيىت ۋە ئونانبايلارنىڭ كۈرەشلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن زاكىرىيە (زاكچىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ، پولكوۋنىك، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىشپىيونلار باشلىقى، دەرىجىسى گېنېرال مايور) قوزغىلاڭچىلار رايونىغا قوراللىق بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن يېتىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ كەلگىنىنى كۆرگەن سىيىت باتۇر سايلام گۇرۇپپىسىنىڭ ئالدىدا زاكىرىيىنى ئېتىپ تاشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر سايرانى، نەغمەت خەلپەتلەر سىيىت باتۇرنى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم روھىغا ئەمەل قىلىشنى دەۋەت قىلىپ، ئوق چىقىرىش ئالدىدا تۇرغان سىيىت باتۇرنى نەغمەت خەلپەتتىم قوچاقلۇۋېلىپ توسۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا سىيىت باتۇر، زاكىرىيىنىڭ سىيىت باتۇرنى گومىنداڭچىلارغا تۇتۇپ بېرىش ياكى ئېتىۋېتىش توغرۇلۇق ئونانبايغا يازغان خەتلىرىنى سايلام ھەيئىتىگە كۆرسىتىدۇ (مۇنداق خەتلەر بەش - ئون پارچىنچە بولۇپ، ئونانبايلار بۇ خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ۋاقتىدا سىيىت باتۇرغا تاپشۇرۇپ بەرگەنمىكەن). نەتىجىدە ئۇيغۇر سايرانى، نەغمەت خەلپەتلەر زاكىرىيىنى مەزكۇر خەتلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈن ئەيىبلەيدۇ. سىيىتقا بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈسۈلى زاكىرىيىنى ئېتىۋېتىش بىلەن پۈتمەيدىغانلىقىنى، ئەھۋالنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت رەئىسلىرىگە خەۋەر قىلىپ شۇلار ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىشنى ئېيتىدۇ. سىيىت، ئاخىرى بۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ (ئازادلىق تېن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى زاكىرىيىنى ئوسمانغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇ ئوسمانغا بېتىمگە كېلىشكە دەۋەت قىلىشنىڭ ئورنىغا پاندىتلىق قىلىشقا قۇتراتقانلىقى ئۈچۈن، قانۇن بويىچە ئۆلۈم

جازاسی بېرىلگەنىدى).

مۇشۇنداق جەددىي ۋەزىيەتتە، شۇڭ شىلىەننىڭ ھەربىي شـ
تابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر سايرانىنى سايلام خىزمىتى
يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتتا تاغ ئارىسىدا ئېتىۋېتىپ، بۇنى سىيىت باـ
تۇر ۋە ئونانباينىڭ ئادەملىرى قىلغان، دېمەكچى بولۇپ سۆيـ
قەست ئىشلىتىشنى پىلانلايدۇ.

بۇنىڭ سەۋەبى: ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت 11 ماددىلىق
تىنچلىق بېتىم ۋە سىياسىي پروگرامما بويىچە، ناھىيىلىك سەنىيـ
خۇي ھەيئەتلىرى بىلەن ناھىيە ھاكىملىرىنى خەلق سايلىمى ئارقـ
لىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ. شۇڭا ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە
بىردىن سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، سايلام
ئۇستىدىن نازارەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن گۇرۇپپا تەشكىل قىلىدۇ.
ئالتاي ۋىلايىتى سايلامغا نازارەت قىلىش بويىچە 6 ـ گۇرۇپپا بولۇپ،
مەزكۇر ۋىلايەتنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى، قازاق مىللىتىدىن بولغان
تۈركىستان گۇرۇپپا باشلىقى بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتـ
نىڭ كاتىبى (قازاق مىللىتىدىن) كې بىكچۇەن بىللە ھەمراھ بولۇپ
ماڭىدۇ. ئۇلار 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى تارباغاتايغا قاراشلىق دۆربىلجىن
ناھىيىسىگە يېتىپ بارىدۇ ھەم كەچلىكى كىنوغا كىرىدۇ. كىنو تازا
قىزىق قويۇلۇۋاتقاندا، تۈركىستان ئۇرۇمچىدىن ئېلىپ كەلگەن
ئەكسىيەتچى تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىدۇ.
بۇنىڭدىن ئىلگىرى قاتتىق غەزەپلىنىپ، تۈركىستان چۇشكەن
ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ. گومىنـ
داڭچىلارنىڭ ئەشەددى رېئاكسىونلىرى تۈركىستانىنىڭ ئۇرۇپ ئۆلتۈـ
رۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ (نەزەردە تۇتۇپ)، بۇنىڭ ئىنتىقامىنى سايلام
گۇرۇپپىسىدىكىلەردىن ئۇيغۇر سايرانىنى ئېتىۋېتىپ ئالمىز، شۇنـ
داق قىلغاندا قانغا ـ قان، جانغا ـ جان بولامدۇ؟ دېگەن
داۋۇلنى ئوتتۇرىغا قويۇپ چىقىدۇ. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت
رەئىسى گېنېرال جاڭجۈڭ بۇ ئىشنى ھەۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن

كېيىن، سۇڭ شىلىەن ۋە باشقىلارنى بۇنداق قىلماسلىققا كۆندۈرۈـ
دۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ گەپ ئازراق ۋاقىت جىمىپ قالغاندەك
قىلىدۇ. ئاردىدا يەنە بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ
ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي شتابىدا بۇ گەپ يەنە ئوتتۇرىغا
چىقىپ، يەتتە ۋىلايەت تەرەپتە سايلامغا قاتناشقانلاردىن بىرسىنى
ئۆلتۈرمەسەك بولمايدىكەن، ئۆلتۈرۈشكە قولاي شارائىت باشقا يەرگە
نىسبەتەن قۇمۇل تاغ رايونى ئەپلىك ئىكەن، ئۆزىمىز ئېتىپ تاشلاپ
تاغلىقلارغا دۆگدەپ قويىمىز، دەپ بۇنىڭ ئىجراسىنى تەشكىللەشـ
كە كىرىشىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى تاغ رايونىدىكى سايلام ئىشلىرىنى
ئاياقلاشتۇرۇپ، سايلام گۇرۇپپىسى بىلەن قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.
قۇمۇلنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ۋالىيسى ۋە قوشۇمچە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق
دۆنزىيە كوماندىرى ئۇيغۇر سايرانىغا: «سىيىت بىلەن ئونانبايلار
تىنچلاندى دەيسىز، ئەگەر ئۇلار راست تىنچلانسا نېمىشقا قۇمۇلـ
غا كەلمەيدۇ؟ ئۇلار كەلمىگەنلىكتىن بىز قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەرـ
كەتلىرى ئاخىرلاشتى دەپ ھېسابلىمايمىز، ئۇلار ئۆزلىرى كېلىپ
قۇمۇل ۋالىيسى ۋە شىيەنجاڭغا ئۆزىنىڭ سەممىلىكىنى كۆرسەتسۇن»
دەيدۇ. ئۇيغۇر سايرانى: «قۇمۇلدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەرىكىتى
بېسىقىپ بولدى، بورھان شەھىدى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە
ۋەكالىتەن بۇ ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى، سىيىت بىلەن ئونانباتۇرنىڭ
ھازىرقى پەيتتە قۇمۇلغا كېلىپ ۋالىي بىلەن شىيەنجاڭغا ئۆز سەمـ
مىيىتىنى كۆرسىتىشنىڭ ھېچبىر ھاجىتى يوق، ئەگەر سىز قەتئىي
تەلەپ قىلىپ تۇرسىڭىز ئۇلارغا خەۋەر يەتكۈزسەكلا كېلىدۇ» دەيدۇ.
ۋالىي: «ئۇلار (سىيىت بىلەن ئونانبايىنى دېمەكچى) سىزنىڭ
سۆزىڭىزگە كىرىدىكەن، سىز ئۆزىڭىز بېرىپ ئەكەلمىسىڭىز ئۇلار
كەلمەيدۇ» دەيدۇ. ئۇيغۇر سايرانى جاۋابەن: «سىزنىڭچە قۇمۇلنىڭ
تىنچلىقى سىيىت بىلەن ئونانبايلارنىڭ قۇمۇلشەھەرگە كېرىپ سىزگە
كۆرۈنۈپ قويۇشىغىلا باغلىق بولىدىغان بولسا، ئۇلارنى سايلام
گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ بىرسى بېرىپ ئەكەلسۇن» دەيدۇ. ۋالىي

ئۆزىڭىز يالغۇز ببرىڭ دەپ تۇرۇۋالمىدۇ، ئۇيغۇر سايرانى ۋالىيـ
نىڭ غەرىزىنى چۈشىنىپ يەتمەي، يالغۇز ببرىشقا ماقۇل بولۇپ
بولغا چىقىشقا تەييارلىنىدۇ. ۋالىي ئۇيغۇر سايرانىنى ھەربىي
شتابىنىڭ ماشىنىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ، بىر ئەسكەرنى قوشۇپ يولـ
غا سېلىپ قويمىدۇ. ئەسكەر ئۇيغۇر سايرانىنى ھەربىلەر تۇرغان
يەردىن بەش ـ ئالتە كىلومېتر يىراقلىقتىكى يەرگە ئاپىرىپ قويۇپ ما-
شىنىنى ئالماشتۇرىمىز، باشقا ماشىنا كېلىپ ئەسكەر بىلەن سىزنى
مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىدۇ، دەپ يالغۇز قالدۇرۇدۇ. ئۇيغۇر
سايرانى شۇ ئارىلىقتا جاڭگالدا يەتتە سائەت تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە
مۇشۇ كۈنى كەچقۇرۇندا ئۇيغۇر سايرانىنى تاغلىق رايونىغا ئا-
پىرىپ، پىلانلىغان سۈيىقەستىنى ۋاقتىدا ئىجرا قىلماقچى ئىكەن①.

لېكىن ئۇيغۇر سايرانى ئۇلارنىڭ مەقسىتىنى بىلمەي يەنىلا
كەلمەكچى بولغان ماشىنىنى كۈتۈپ تۇرۇۋېرىدۇ. قاراڭغۇ چۈشـ
كەندە ئالتە ـ يەتتە ئەسكەر بىلەن بىر چوڭ ماشىنا كېلىپ،
ئۇيغۇر سايرانىغا: «ئەمدى كەچ بولۇپ كەتتى، قۇمۇلغا قايتامـ
سىز؟» دەيدۇ. ئۇيغۇر سايرانى: «مەن سىيىت بىلەن ئۇنانباينى
ۋالىيغا ۋە بۇ يەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىلەرگە كۆرسىتىپ
قويمىسام ئۇلار خاتىرجەم بولالمايدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن
بۇرۇنقى سۆزىمىز بويىچە كەچ بولۇپ قالغان بولسىمۇ تاغ رايونىغا
بارايلى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار چوڭ ھەربىي ماشىنا(دادۇچى)غا
ئولتۇرۇپ تاغلىق رايوندىكى قوزغىلاڭچىلار تۇرغان جايغا بارىدۇ.
ئۇيغۇر سايرانى ئۇلارغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن

① دەل مۇشۇمەزگىلدە كېنېرال جاڭ جۆڭۈك بۇ سۈيىقەستلىك ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇيغۇر سايرانىغا دەرھال قۇمۇلدىن ئايرىلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىڭ دەپ تېلېگرام بې-رىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋېلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ سۈيىقەستلەرنىڭ ئۈيۈشتۇرۇلۇش جەريانلىرىدىن تەشكىل ئارقىلىق ئاندىن خەۋەر تاپـ قۇ. كېنېرال جاڭ جۆڭۈك قۇمۇلدىكى گومىنداڭ باش شتاپ ئورگىنىغا بۇلىڭدىن كېيىن سۈيىقەست پىلانلىماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر سايرانىنى سۈيىقەستكە ئۈچراشتىمەن قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىرىسى ماشىنىغا ئولتۇرۇپ توپتوغرا سىيىتـ
نىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ بارىدۇ. سىيىت ئەھۋالنى ئۇققاندىن
كېيىن ئونانبايغا خەۋەر قىلىدۇ، ئونانبايمۇ دەرھال كېلىدۇ، بۇـ
لار ئۇيغۇر سايرانىنىڭ سۆزىگە كۆنۈپ، قۇمۇلدىكى ھەربىلەرگە
ئۆزلىرىنى كۆرسىتىپ قويۇپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلماقچى بولىدۇ.
ئەتىسى بۇلار ئۇيغۇر سايرانى بىلەن بىرگە قۇمۇلغا كېلىپ توپـ
توغرا ۋالىي مەھكىمىسىگە كىرىپ، ۋالىي ۋە قۇمۇلدا تۇرغان ھەربىي
قىسىملارنىڭ قوماندانلىغا ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىدۇ. ۋالىي بۇلارنى
كۆرگەندىن كېيىن بۇرۇنقى گېپىدىن يالتىيىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
سىيىت ۋە ئونانبايلار قايتماقچى بولغاندا، ۋالىي: «سىيىت بىلەن
ئونانباتۇرنىڭ قۇمۇلدىن ئامان ـ ئېسەن تاغ رايونىغا چىقىشىغا
مەن كاپالەتلىك قىلالمايمەن، مۇشۇ شەھەردىمۇ بۇلارنىڭ ھاياتىغا
كېپىللىك قىلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى تاغدىكى قوزغىلاڭچىلار بىر
قانچىلىغان ھەربىلەرنى ئۆلتۈرگەن، ئۇلارنىڭ يارۇ ـ بۇرادەر،
ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى مۇشۇ يەردە، ئۇلار كېلىپ ئېتىۋېتىشى مۇم-
كىن» دەيدۇ. ئۇيغۇر سايرانى بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ۋالىيغا
قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ: «سىيىت بىلەن ئونانباي بۇگۈنسىزنىڭ
ئىشخانىڭىزدا ياتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلارنى قانداق قىلىش توغرۇـ
لۇق بىز ئۆزىمىز بىر پىكىرگە كېلىپ سىزگە ئۇقتۇرىمىز، سىزئىشخانىڭىز
ئەترابىغا كۆزەتچى قويۇپ كاپالەتلىك قىلمىسىز، ئادەم ئوروئىلاشـ
تۇرۇڭ» دەيدۇ. ئۇيغۇر سايرانى ۋالىي مەھكىمىسىدىن چىقىپ ئۇـ
رۇمچىگە ئۇچىدىغان ئايروپىلانىنىڭ قايسى كۈنى ئۇچىدىغانلىقـ
دىن خەۋەر تاپىدۇ، چۈنكى، ۋالىي ۋە قوشۇمچە دىۋىزىيە كومانـ
دىرى بولغان ئادەم بۇلارنىڭ ئامان ـ ئېسەن ئۆيلىرىگە بېرىۋې-
لىشىغا كاپالەتلىك قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن
بىرگە ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى سـ
يىت باتۇر بىلەن ئونانبايىنى ۋالىي مەھكىمىسىدىن ئېلىپ چىقىپ

كېتىش ۋاقتىدا، ۋالىي ۋە باشقىلارغا بۇ ھەقتە خەۋەر بېرىپ مۇ قويمايدۇ.

ئۇلار قۇمۇل ـ ئالمۇتا ئايروپىلان شىركىتىنىڭ ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، توپتوغرا ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. سىيەت بىلەن ئونانباتۇر ئەخمەتجان قاسىمى ۋە باشقا رەھبەرلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ، بۇلار ئۈرۈمچىدە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە كېتىدۇ. ئۈچ ۋىلايەت خەلقلىرى بۇ ئىككىسىنىڭ ھەۋىكىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ ئۇلارنى «باتۇر» دەپ ئاتايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سىيەت باتۇر، ئونانباي باتۇر دېگەن ئىسىم خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىدۇ.

1946 ـ يىلىدىن 1947 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى گىچە، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپتىن ئۈرۈمچى ئىدارىلىرىگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەنگەنلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۇركۈمى ـــ رەھىمجان سابىرھاجى، ئۇيغۇر سايرانى، ئەنۋەرخانبابالار ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىپ غۇلجىغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ، بۇ ئارىلىقتا ئۆتكەن بىر يىل سەككىز ئاي پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدە 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى قەتئىي ئىجرا قىلغۇچىلار بىلەن ئۇنى بۇزغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتكەن جىددىي كۈرەش مەزگىللىرى بولىدۇ.

11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ئىجرا قىلىنمىغانلىقتىن، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ ۋەكىللىرى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىن چېقىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ نەشىر ئەپكارى بولغان ئۇيغۇرچە، قازاقچە شىنجاڭ گېزىتلىرىدە گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرىنىڭ 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى ئىجرا قىلمىغانلىق ئەھۋاللىرى، قارشىلىق كۆرسىتىش ئەھۋاللىرى ئوچۇق ـ ئاشكارا پاش قىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس بورھان شەھىدى، ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ نامىغا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنىڭ

ئىجرا قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە كەلگەن ئەرز، شىكايەت ۋە ئىلتىماسلار مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت كاتىبات باشقارمىسى تەرىپىدىن گېزىتخانىغا يوللىنىپ، گېزىت يۈزىدە ئارقىمۇ ئارقا ئېلان قىلىنىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى شىنجاڭ گېزىتى گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرىنىڭ كۆزىگە قادالغان تىكەندەك كۆرۈنىدۇ. ئاخىرى بۇلار گېزىتخانا باشلىقى ئۇيغۇر سايرانىنى ھەربىي سوتقا تاپشۇرۇپ سوتلىتىش قارارىغا كېلىپ، ئۇنى تۇتۇش بۇيرۇقىنى ئالتە ئەسكەرگە بېرىپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. 1947-يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، گومىنداڭنىڭ بىر ئوفېتسىرى ئالتە ئەسكىرنى باشلاپ شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىگە كېلىپ ئۇيغۇر سايرانىنى سۈرۈشتۈرىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى ئۆز ئادىتى بويىچە خىزمەت ئورنىغا 10 ـ 15 مىنۇت بالدۇر كېلىدۇ. پايلاپ يۈرگەن ئەسكەرلەر بۇ كىشىنى تونۇمىغاچقا، توپتوغرا ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنى قاماققا ئېلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش قەغىزىنى كۆرسىتىپ، بۇ ئادەمنى ئىزدەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى ئوتۇش بۇيرۇقىنى كۆرگەندىن كېيىن قىلچە چاندۇرماستىن، بۇ ئادەم مۇشۇ يەردە بار، ئىشخانىسى بۇ، مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ تۇرۇك، دەپ ئىشخانا ئالدىدىكى مەجلىسخانىغا كىرگۈزۈپ قويىدۇ. ئاندىن مەن بۇ كىشىنى ئىزدەپ تېپىپ سىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويای، دەپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇرسايرانى شۇچىققانچەئۇدۇل ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئىشخانىسىغا ھەم ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئىش باشقۇرۇش ئورنىغا كىرىۋالىدۇ. ئادەتتە بۇ يەرگە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ياكى ساقچىلىرىمۇ ھەرقانداق سەۋەبلەر بىلەن باستۇرۇپ كىرەلمەيتتى. چۈنكى گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى كۈچەيىشكە باشلىغاندىن كېيىن، بۇ جايىنى مىللىي ئارمىيىنىڭ بىر پەي ئەسكىرى ساقلاپ تۇراتتى. ئۇيغۇر سايرانىنى تۇتۇش ئۈچۈن

گېزىتخانىغا گەلگەن گومنداڭنىڭ بەش - ئالتە ئەسكىرى، ئۇدا ئۇچ كۈن ئاۋارە بولۇپ ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئىدارىگە كەلمەيۋاتقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، كېلىپ قالسا قولغا ئالىمىز دەپ ئۇچ نەپەر ئەسكەرنى گېزىتخانىدا قالدۇرۇپ، قالغان ئۇچ نەپىرىنى ئۇيغۇر سايرانى تۇرغان ئۆينىڭ (ئائىلە قورۇسىنىڭ) دەرۋازىسىدا تۇرغۇزۇپ قويىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەھۋاللار ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرىگە دەرھال يەتكۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى ئۆزىنىڭ مۇئاۋىنى قالى ئىسھاق ۋە قازاق تەھرىر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى خەلىم ۋەلىيوق قاتارلىقلارنى ئۆزىنى تۇتۇشقا ھۆكۈم چىقارغان ئۇرۇمچى جىڭبېي سىلىكبۇسىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېرىپ «نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر سايرانىنى ئىزلەپ يۈرىسىلەر؟ بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش ئۈچۈن كەلدۇق» دەيدۇ. ھەربىلەر بۇلارنى دەرھال قورشىۋېلىپ: «مۇشۇ بىر نەچچە ئايدىن بېرى گېزىت يۇزىدە 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى بۇزغۇچىلار قاتارىدا گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى پاش قىلىنغان ماقالىلەر بىلەن ئەرز شىكايەتلەر ئارقا - ئارقىدىن گېزىتخانا تەرەپتىن ئېلان قىلىندى. سۇرۇشتۇرسەك بۇنى ئۇيغۇر سايرانى ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر سايرانىنى ھەربىي سوتقا تاپشۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلدۇق، بۇ ئىشلارنى ھەربىي سوت بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئەمدى سىلەر 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى بۇزغۇچىلار دەپ پاش قىلىنغان ماقالىلىرىڭلارنى، بولۇپمۇ ھەربىلەرگە قارىتىلغان ماقالىلەرنىڭ ھەممىسىنى خاتا دەپ ئىنكار قىلىپ، بۇ ھەقتە گېزىت يۇزىدە ئۇدا ئون كۈن ئېلان چىقىرىسىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىلدىكى مەزمۇندا يېزىلغان ئەرىسىلەرنى قەتئىي باسمايسىلەر» دەيدۇ. ئارقىدىنلا گېزىتخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە تەھرىر بۆلۈم باشلىقلىرىغا قارىتا ھۇججەت يېزىپ، جىڭبېي سىلىكبۇدىن ئالتە - يەتتە ئادەم قول قويغاندىن كېيىن جىڭبېي

سىلىكبۇنىڭ تامغىسىنى بېسىپ ھېلىقى ئادەملەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويىدۇ. بۇنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئۇيغۇرچە، قازاقچە شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىنىڭ
مۇدىرى ئۇيغۇر سايرانوۋكە:

سالامدىن سۆڭرە يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى: 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئەۋەتكەن ئالاقىزدىن ۋاقىپ بولدۇق. «بۇگۈنكى كۈندە ھۆكۈمەتنىڭ مەتبۇئاتىدە ئەركىنلىك دېگەن شوئار ئاستىدا سىرتتىن كەلگەن ماقالىلەردىن پەچەت باسقانلار بولسا گېزىتتە بېسىپ چىقاردۇق» دەپسىزلەر. ئەمما مەتبۇئاتتا ئەركىنلىك دېيىشتە ئەلۋەتتە ئۇنىڭ قانۇنىي چەكلىمىسى بىلەن دېيانەتلىك مەسئۇلىيەتلىكى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئىدارىڭىزنى ھۆكۈمەت تەرەپتىن قۇرغان بولۇپ ئەلۋەتتە تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق پرىنسىپ ئاستىدا تۇرۇپ سۆزلىرى ھەقىقەت بولۇش بىلەن يەتكۈزگەن خەۋەرلىرى سادىق بولۇشى لازىم. يالغۇزلا بىر كىشىنىڭ بىر پارچە قەغەزى ۋە پېچىتىگە ئاساسلىنىپلا ئۇنىڭ ھەقىقىتىنى سۈرۈشتۈرمەي تىنچلىقنى بۇزۇدىغان، ھەربىي بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى بۇزۇدىغان ۋە باشقىچە غەرىزى بار بولغان ماقالىلەرنى - كەلسە - كەلمەس بېسىپ چىقىرىش توغرا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سىزلەر ئەلۋەتتە قانۇنىي مەسئۇلىيەتكە جاۋابكار.

ۋە يا سىزلەر تەرەپتىن تۇزىتىشكە «شۇ ماقالىلەرنى بەرگۈچى كىشىلەردىن ماقالە بېرىشنىڭ سەۋەبىنى ئاۋۇال سوراپ ئالايلى» دەپسىزلەر، مۇنداق ئېيتىشمۇ ھېيلە ئىشلىتىپ مەسئۇلىيەتلىكنى ئىتتىرىشتىن ئىبارەتتۇر. سىزلەر مەزكۇر ماقالىلەرنى جەمئىيەتكە مەسئۇل بولۇپ يېزىپ چىقاردىڭىزلار ۋە ھەم كەلگەن ماقالىلەر تەھرىر تەرەپتىن توغرا تېپىلىپ، مۇدىر تەرەپتىن تەستىقلاپ ئۆتكەن بولغاندىكىن، مەزكۇر

ماقاله بەرگۈچى كىشىلەر قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى جەمئى-
يەت بىلمەيدۇ. بۇنداق تەتۇر تەشۋىق تارقىتىشقا قەست قى-
لىش، پىتنە - ئىغۋا تۇغدۇرۇش، ھەربىي بىلەن خەلق
ئوتتۇرىسىغا زىتلىق پەيدا قىلىش، جەمئىيەتتە غەۋغا پەيدا
قىلىپ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇش ۋە بۇزغۇنچىلىق پارا-
كەندىچىلىك تۇغدۇرماقچى قەستىگە قانۇن پەقەت يول قويۇ-
مايدۇ. شۇنا بىمىز بۇنداق بۇزغۇنچىلىق تۇغدۇ-
رۇش قەستىنىڭ بارلىقىغا نەزەر سالماي پەقەت مۇمكىن
ئەمەس. بۇ ھەقتە يەنە شۇ ئالدىنقى كۇنىدە سۆھبەتلەش-
كەن ئۇچ نوقتا خۇلاسىنى بۇگۇن دەرھاللا ئىجرا قىلىشقا
لازىم ئۇمىد قىلىمىز. ئۇنداق بولمىسا ئەلۋەتتە قانۇن بو-
يىچە چارە كۆرىمىز دەپ ئالاھىدە جاۋاب قايتۇردۇق.

ئۇرۇمچى جىڭىبىي سىلىڭبۇدىن (تامغا)

مىنگونىڭ 36 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11- كۇنى IV 36.5.11 كېيىن
تەكشۈرۈلۈش ئارقىلىق، گېزىتتە ئېلان قىلىنغان يۇقىرقىدەك ماقالىلەر-
نىڭ ھەممىسى 11 ماددىلىق تىنچلىق بۇزۇلۇۋاتقانلىقىغا دائىر خەلق
تەرىپىدىن يوللانغان ۋە رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنىڭ نامىغا كەلگەن
ئەرز شىكايەت ھەم پاش قىلىش ماقالىلىرى ئىكەنلىكى، بۇ ماقالىلەر
مۇئاۋىن رەئىسلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، تەستىقلىنىشى بىلەن
ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت كاتىبات باشقارمىسى ئارقىلىق گېزىت-
خانىنىڭ ئېلان قىلىشىغا يوللاپ بېرىلگەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ
ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مۇئاۋىن
رەئىسلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، بورھان شەھىدىلەرگە دوكلات
قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار ھەربىي سوتنىڭ ئەيىبلەۋاتقان ئادىمى ئۇيغۇر
سايرانى بولماستىن بەلكى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئىكەنلىكىنى،
ماھىيەتتە ھۆكۈمەت رەئىسلىرىنى ھەربىي سوت سوتلىماقچى بولغانلىقىنى
بىلىپ، ئۇلار ھەربىلەرگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ جاڭ جۈجۇڭغا
ئارقا - ئارقىدىن خەت يازىدۇ. شۇ قاتاردا گېزىتخانىغا كەلگەن جىڭىبىي

سىلىڭبۇنىڭ: «گېزىتتىكى ئېلان قىلىنغان خەلقنىڭ ئەرز - شىكا-
يەتلىرى پۈتۈنلەي خاتا بوپتۇ دەپ ئون كۈن ئۇدا ئېلان قىلىڭ-
لار» دېگەن ئورۇنسىز تەلەپلىرىنى ئىجرا قىلماسلىق توغرىسىدا
يۇقىرىدىن ئۇقتۇرۇشلار كېلىدۇ. جىڭىبىي سىلىڭبۇ بۇنىڭغا قانائەت
ھاسىل قىلماستىن، ئەكسىچە ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئىشىنى مەمۇرىي
ھاكىمىيەتنىڭ ساقچى ئورگانلىرى ئارقىلىق ھەل قىلىمىز، دەپ
ئۆلكىلىك باش ساقچى ئىدارىسىگە چارە كۆرۈش ئالاقىسىنى ئە-
ۋەتىدۇ. باش ساقچى ئىدارىسى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ نەلىياڭ
پەيچۇسوسىغا ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىپ، باش ساقچى ئىدارە-
سىگە يوللاپ بېرىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇ چاغدا
نەنلىياڭدىكى پەيچۇسونىڭ باشلىقى ئۇبۇلقاسىم سابىتوۋ
(ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن باش
كاتىپى ئىدى، ۋاپات بولۇپ كەتتى) ئىدى. بۇ كىشى ئۆزىگە
چۈشۈرۈلگەن بۇيرۇقنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرۇلۇق
يولىيورۇق سوراپ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمغا
تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى ئۇبۇلقاسىمغا: «بۇ
ئەھمەلگە ئاشمايدىغان ئىش، گومىنداڭ ئەشەددى رېئاكسىئونلىرىنىڭ
11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى بۇزۇشتىكى غالجىرانە ھەرىكەت-
لىرىنىڭ بىرى»، دەپ قولدىكى بۇيرۇقنى ئۇبۇلقاسىمگە بەرمەيدۇ.
ھەمدە شۇ ۋاقىتتىلا باش ساقچى ئىدارىسىگە ئۆلكىلىك بىرلەشمە
ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككىنچى بۇنداق بىمەنا ھەرىكەتنى قىلىشقا
بولمايدۇ، دەپ ئۇقتۇرىدۇ.

ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم
ئاخىرى گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرى تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ، ئۇچ ۋىلا-
يەت تەرەپنىڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى
كادىرلىرى ھۆكۈمەت تەركىبىدىن چېقىپ ئىلىغا كېتىشكە مەجبۇر
بولىدۇ. ئۇيغۇر سايرانىمۇ ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ئۇقتۇ-
رۇشىغا ئاساسەن، 1947 - يىل 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەھبە-

جان سابىرھاجىيوۋ، ئەنۋەرخانبابا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا قايتىدۇ.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈندىن باشلاپلا ئۇيغۇر سايرانى ئىلى گېزىتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىكىنى ۋە گېزىتخانىنىڭ ئاساسىي مەسئۇللۇقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

بۇ چاغدا ئىلى گېزىتخانىسىدا ئالتە خىل تىلدا، يەنى ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى، شىبە تىلى، رۇس تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە موڭغۇل تىللىرىدا گېزىت چىقىرىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «ئالغا» گېزىتى بىلەن «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىمۇ چىقىرىلاتتى. «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىلىكىنى ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەندى. 2 - ساندىن باشلاپ بۇ ژۇرنالنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىكىنى ئۇيغۇر سايرانى ئۈستىگە ئالىدۇ. چۈنكى، تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ بىر قېتىملىق مەجلىسىدە ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز خىزمىتىنىڭ ئالدىراشلىقى تۈپەيلىدىن ژۇرنالنىڭ كونكرېت ئىشلىرىغا ۋاقىت ئاجرىتالمىغاچقا، ژۇرنالنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىك ۋەزىپىسىنى ئۇيغۇر سايرانى ئۆتەسە، دەپ تەكلىپ بېرىدۇ، ھەيئەتلەر بىر ئېغىزدىن ماقۇللايدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تاكى ئۆلكە ئازاد بولۇپ، ئۇيغۇر سايرانى خارجى ئىشلار مۇناسىۋىتى بىلەن دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا خىزمەتكە چىقىپ كەتكەنگە قەدەر مۇشۇ ۋەزىپىنى ئۆتەپ كېلىدۇ.

1948 - يىلى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلغاندا، ئۇيغۇر سايرانى مۇشۇ ئاممىۋى ئىجتىمائىي تەشكىلاتنى قىزغىن قوللاپ، تەشەببۇسكار بولغان شەخسلەرنىڭ بىرى بولىدۇ. «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئىتتىپاق»نىڭ دائىملىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن 11 نەپەر ئادەمدىن تەركىپ تاپقان دائىمىي ھەيئەت قۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى مانا مۇشۇ دائىمىي

ھەيئەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ «ئىتتىپاق»نىڭ تەشۋىقات ئىشىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلەيدۇ. «ئىتتىپاق»نىڭ سىياسىي يۆنىلىشى، قارارى ۋە بەلگىلىمىلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن گېزىت يۈزىدە تەشۋىق قىلىدۇ، ھەتتا «ئىتتىپاق» ئۇرۇمچىنگە يۆتكىلىپ قايتا تەشكىللەنگەندىمۇ ئۇيغۇر سايرانى ئۆز ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتەيدۇ.

1949 - يىلى 12 - ئايدا، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ سېكرېتارى يولداش ۋاڭ جىننىڭ مەركەزگە ئىلتىماس يېزىشى بىلەن شىنجاڭدىن 17 نەپەر ئادەم جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. شۇ قاتاردا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇر سايرانى تۇنجى بولۇپ كاندىداتسىزلا رەسمىي پارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ (بۇ ھەقتە 1950 - يىلى 3 - ئايدا يولداش ۋاڭ جىننىڭ ئايرىم سۆزلىگەن سۆزىمۇ بار).

ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇر سايرانى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمۇتادا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كونسۇللۇق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. جۇڭگو نىڭ ئالمۇتادىكى باش كونسۇلخانىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە قازاق سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپۇبلىكىسى كىرەتتى. ئۇيغۇر سايرانى ئالمۇتاغا بېرىش بىلەنلا، كونسۇلخانا خىزمەتچىلىرى ۋە باش كونسۇل ۋاڭ يېڭپۇ بىلەن بىرلىكتە ئىشلەيدۇ، ئۆتەشكە تېگىشلىك خارجى ئىشلار خىزمەتلىرىدىن باشقا، كونسۇل خادىملىرىنى رۇس تىلى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى رۇس تىلىنى پۇختا بىلگەچكە، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە جۇڭگونىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ تەستىقى بىلەن قازاقستانىنىڭ قوشۇمچە ئىككى يىللىق ماركسىزم - لېنىنىزم ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ (بۇ جەر-

یاندا کونسۇلخانىنىڭ خىزمىتىنىمۇ بىرلىكتە ئىشلەپ ماڭىدۇ).
ئوقۇشى ئاياقلاشقان ۋاقىتتا، يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن ئالىي ئوتادىكى باش كونسۇل ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. خىزمەتچى لەرنى موسكۋادىكى باش ئەلچىخانا ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يۆتكەيدۇ. تەشكىل ئۇيغۇر سايرانىدىن سىزنى قايسى يەرگە يۆتكىگىنىمىز ئەپلىك بولىدۇ، دەپ سورىغاندا، ئۇيغۇر سايرانى مەن يەنە بىر مەزگىل ئوقۇسام دەيمەن، ئەگەر تەشكىل لايىق كۆرسە مۇشۇ قازاقىستانىنىڭ داشۆلىرىدىن بىرسىدە ئوقۇسام، ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن تەشكىل ئويلىشىپ خىزمەتكە تەقسىم قىلار، دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇيغۇر سايرانىنىڭ پىكرى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللانغاندا، مىنىستىر جۇ ئېنلەي زۇڭلى (شۇ يىللاردا جۇزۇڭلى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئىدى) ئۇيغۇر سايرانىنىڭ پىكرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇشىغا تەستىق چۈشۈرىدۇ. جۇ ئېنلەي زۇڭلى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ يولداشى سۈيۈمىمۇ (سۈ يۈم بىكە) بىرلىكتە ئوقۇسۇن دەپ ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ، سۈيۈمنى ئۇرۇمچىگە كېتىشكە تەييارلىق قىلىۋاتقان يېرىدىن توختىتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا قېلىپ ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى قازاقىستان پىدا گوگىنا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ. يولداشى سۈيۈم قازاقىستان ئاياللار پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ جۇغرافىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ.

1956 - يىلى 7 - ئاي ئىچىدە، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئوقۇشنى تاماملاپ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ. تەشكىل ئۇيغۇر سايرانىنى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ۋە قوشۇمچە پارتكۇرۇپپا سېكرېتارلىقىغا تەينىلەيدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلغان مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مىللەتلەر كومىتېتىنى تەرىپدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە تارىخىنى

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى»نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. گۇرۇپپا باشلىقى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسورى ئىمىن جىياشىڭ ئەپەندى ئىدى. بۇلار يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۆز خىزمىتىنى ئوكتۇشلۇق ئېلىپ بارىدۇ. ئەمما 1957 - ۋە 1958 - يىللىرى يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇيغۇر سايرانىغا ناھەق «يەرلىك مىللەتچى»، «ئوڭچى» دېگەن قالپاق كىيدۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە 1959 - يىلى 5 - ئايدا، پارتىيىدىن چىقىرىلغانلىقى ئوقتۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى ئۆزىگە چاپلانغان تۆھمەتلەرنىڭ يالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، پارتىيە تەشكىلىنىڭ قايتا قاراپ چىقىشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئىلتىماسىنى رەددىيە كومىسسىيسى قوبۇل قىلىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، بۇ تەلەپلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئوقتۇرىدۇ. لېكىن شۇ چاغدىكى سولچىللىق لۇشىيەن تۇپەيلىدىن ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى بەزى يولداشلار ئارىلىشىپ بۇنى باسۇرۇپ قويىدۇ.

1980 - يىلى پارتىيە تەشكىلىي ئۇيغۇر سايرانىنىڭ مەسىلىسىنى ئۆزۈل - كېسىل ھەل قىلىپ، پارتىيىلىكى ۋە بۇرۇنقى خىزمەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئون يىللىق مالىمانچىلىق جەريانىدا، ئۇيغۇر سايرانى يەنە 1968 - يىلى 7 - ئايدىن 1978 - يىل 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنىگىچە تۈرمىگە سولاپ قويۇلىدۇ. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، قايتا تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا ئۇيغۇر سايرانىغا قىلىنغان بۆھتان - تۆھمەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يالغان ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ، تەلتۆكۈس ئاقلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر سايرانى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پارتىگۇرۇپپىسىنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن سېكرېتارى ھەم بىرىنچى مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ خىزمەت ئۆتەپ كەلدى.

گەرچە پېشقەدەم زىيالىي ئۇيغۇر سايرانىنىڭ يېشى چوڭ

ئىيپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت بىرنەچچە كىتابنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تەرجىمە قىلىپ چىقاردى.

پارتىيە تەشكىلىي ئۇيغۇر سايرانىنىڭ يېشىنىڭ چوڭيىپ قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ تەلىپى بويىچە 2 - سەپكە چېكىندۈردى. 1987 - يىلى دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى بەش كىتاب ئىشخانىسى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلۇپ يېزىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىشقا ۋە ئاخىرقى نۇسخىسىنى پىكىتىشكە قاتناشتى. ئاپتونوم رايون رەھبەرلىكى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ بۇ خىزمەتلىرىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بەردى ھەم ئۇنىڭغا غەمخورلۇق قىلىپ «تەتقىقاتچى» ئۇنۋانىنى بەردى.

ئەھمەد زىيائىنىڭ ئۆز ھاياتى توغرىسىدىكى ئەسلىمىسى

(ئۇن ئالغۇغا ئاساسەن رەتلىگۈچى دىلدار)

بىلىم ئىزدەش يولىدا

مەن 1913 - يىلى 17 - ئاپرېلدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئاتا - بوۋىلىرىم شۇ يۇرتنىڭ مۆتىۋەر ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ①، چوڭ دادامنىڭ ئىسمى ئاخۇن قازاخۇنۇم ئىكەن. دادام بەش ياشقا كىرگەن يىلى چوڭ دادام ۋاپات بولۇپ كېتىپتۇ. چوڭ ئانام دادامنى موللا قىلىش ئارزۇسىدا دادامنىڭ ئەسلىدىكى «توختاخۇن» ئىسمىنى «موللاخۇن»غا ئۆزگەرتكەنىكەن. دادام ئون تۆت ياشقا كىرگەن يىلى، چوڭ ئانام ئايشەمخان ئىلىم ئەھلى قىلىپ تەربىيىلەش نىيىتىدە ئۇنى ھەج سەپىرىگە ئاتالانغانلارغا قوشۇپ، ھەرەمگە ئەۋەتكەنىكەن. دادام موللاخۇن مەككە - مەدىنىلەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئون ئىككى يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ 26 يېشىدا ئەزىز دىيارى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، شۇ زامانىنىڭ داڭلىق مەرىپەتپەرۋەر ئۆلىمالىرىدىن بولغان. ئابدۇقادىر داموللا قاتارلىقلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان ۋە خانئېرىق يېزىسىدا 24 ھۇجرىلىق مەدرىسە بىنا قىلىپ،

① ئەھمەد زىيائىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىلمىي پائالىيىتى توغرىسىدا قەشقەر گېزىتىنىڭ 1989 - يىلى 16 - ئاۋغۇستتىكى تونۇشتۇرۇپ يېزىلغان ماقالىسىگە قارالسۇن.

يۇرتداشلىرىدىن 3 ـ 4 مىڭ كىشىنىڭ جاھالەتتە قالغان دىلـ لىرىنى بىلىم مەشئىلى بىلەن يورۇتقان. شۇنداقلا، قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك موللىلىرىمۇ دادام موللاخۇن ھاجىمنىڭ مەدرىسىگە كىرىپ، ئۆز بىلىملىرىنى تولۇقلاپ كېتىشكەن.

بىز 13 بالا (سەككىز ئوغۇل، بەش قىز) بولۇپ، ھەممىمىز دادىمىز ئاچقان مەدرىسىدە بىلىم ئالغانىدۇق. مەن بالىلارنىڭ ئىككىنچىسى ئىدىم. ئاكام مۇھەممەت پەيزى① نى دادام ئالىم قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىش نىيىتىدە، ئۇنى كاماليەتكە يەتكۈدەك ئوقۇتقاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىدىكى قارىسۇ مەدـ رىسىگە ئەۋەتتى. نەتىجىدە ئائىلىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ئىشى پۈتۈنلەي مېنىڭ زىممىمگە يۈكلەندى. بىر تەـ رەپتىن ئوقۇش، يەنە بىر تەرەپتىن خېلى چوڭ بولغان ئائىلىـ مىزنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش بەزىدە كىچىككىنە مېنى تەمتىرىتىپمۇ قوياتتى. بىراق، دادامنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى توغرا بولغاچقا، مەن 24 ياشقا كىرگەندە خېلى كۆپ ئىلىملازنى ئۆگىنىپ بولغانىدىم. كېيىنكى چاغلاردا، خەلقىمىز ئۈچۈن پايدىلىق بولىدىغان ئىشلارنى قىلىشىمدا دادامنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىن باشلاپلا مېنى قاتتىق قوللۇق بىلەن تەربىيىلىشى ۋە چېنىقتۇرۇشى ئالاھىدە رول ئوينىغان. مەسىلەن، ئەرەپ تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان «ماقاماتى ھىرى»نى مەن شۇ چاغـ دىلا ئوقۇپ تۈگەتكەن؛ يەنە ئەرەپ تىلىدىكى «قىقـەھەدىس» قاتارلىقلارنىمۇ ئۆگەنگەن؛ پارس كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يۇكـ سەك پەللىسى ـــ بېدىل ئەسەرلىرىنىمۇ شۇ چاغدىلا ئوقۇپ بولـ غانىدىم. بۇنىڭدىن تاشقىرى، دادامنىڭ بىر شەخسىي كۇتۇبخانـ سى بولۇپ، بۇ كۇتۇبخانىدا ئەرەپ، پارس، ئۇيغۇر كلاسسىك

① مەھەممەت پەيزى ـــ تونۇلغان ئەرەپ تىلى ئالىمى، 1967 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئەسەرلىرى ۋە شۇ دەۋرنىڭ نادىر ئەسەرلىرىدىن بىرنەچچە مىڭ توم كىتاب ساقلىناتتى. مەن ۋە باشقا تالىپلار ئۇچۇن بۇ كۇـ تۇبخانىنىڭ ئىشكى ھەرقاچان ئوچۇق بولۇپ، بىز ئۆزىمىز خالىغان پەنلەردىن ئوخشىمىغان دەرىجىدە بىلىم ئالالايتتۇق. دادام يەنە شۇ دەۋردە تۇركىيىدە، ئافغانىستاندا، مىسىردا، ئىراندا چىقىدىغان گېزىت ـ ژۇرناللارغىمۇ مۇشتەرى ئىدى. مۇشۇنداق ياخشى شارائىت خانىبىرىق يېزىسىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغان مېنىڭ بىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىلىشىم، جۇملىدىن كېيىنكى ئەگرى ـ توقايلىق سىياسىي ھاياتىم ۋە ئەدەبىي، ئىلمىي ھاياتىمدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. دېمەك، يارىملىق ئادەم بولۇش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، ھەر تەرەپلىمە چېنىقىش كېرەك، ئىككىنچىدىن، ئىلـ تىھات قىلىش كېرەك، ئۆچىنچىدىن، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن كەڭ كىتاب كۆرۈش كېرەك. مېنىڭ بۇگۈنكى بىلىمىمنىڭ ئاساسى، كىچىكىمدىن تارتىپ كىتابنى جىق كۆرگەنلىكىمدە (ئەپسۇسلىنار ـ لىقى شۇ بولدىكى، ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر قاتار سىياسىي ھەرـ كەتلەر تۇپەيلىدىن، توپلىغان كىتابلىرىم پۈتۈنلەي قولۇمدىن چىقىپ كېتىپ، نام ـ نىشانسىز يوقالدى).

تەھرىرلىك ھاياتىمنىڭ باشلىنىشى

مەن بىلىم دەرياسىدا غۇلاچ تاشلاپ بەھۇزۇر ئۇزۇۋاتقان كۇنلەرنىڭ بىرىدە، قۇمۇلدا دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالدى. ئۇـ نىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە يامراپ، قەشقەر ۋە خو‌ـ تەنلىرىمۇ ئىارقا ـ ئارقىدىن ئېزىلىشكە قارشى قوزغىلاڭلار كۆتۈـ رۈلدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنى ئەنسىزلىك ۋە ھايـاجانلىق كەيپىياتى بىرلا ۋاقىتتا ئۆز ئېلكىگە ئالدى. شۇ سەۋەبتىن، دا‌ـ دامنىڭ مەدرىسىدە دەرس توختىتىلدى. باشقا جايلاردىكى مەدـ رىسىلەردىمۇ دەرس توختىدى. بۇ ھال پىكىرىم ئېچىلىۋاتقان،

يېڭىلىققا تەلپۈنۈۋاتقان ياش قەلبىمنى قاتتىق ھاياجانغا سالدى. مەن قاينىاق ئىنقىلابىي دولقۇننىڭ بىر تامچىسى بولۇپ ئېقىشىن ۋە ياشلارغا خاس ئارزۇ ـ ئارمانلار بىلەن ياشاش ئۈچۈن شەھەردىكى قاينىاق ھايات قاينىمىغا تەلپۈنەتتىم. قەشقەردىكى ئاكام مۇھەممەت پەيزى شۇ چاغدا قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» باش ۋەكالەتخانىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ، بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ، ئاقسۇغا غوجامنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا بارغانىكەن. ئۇنىڭ ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلىشىپ تۇرۇشى مېنى ئاللىبۇرۇنلا قىزىقتۇرغانىدى. چۈنكى «ئۆرۈك ـ ئۆرۈكنى كۆرسە ئالا بولىدۇ». شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەردىكى قاينىاق ھاياتقا ئۆزۈمنى ئېتىش ئۈچۈن شەھەرگە كىرىپ، ئاكام مۇھەممەت پەيزىدىن مەدەت سوراش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۇجرىسىغا باردىم (بۇ چاغدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئىككى ئايلا ھۆكۈم سۈرۈپ مەغلۇپ بولۇپ، يېڭىدىن «ئىسلام مادارىس رامساجىت» ناملىق بىر ئىدارە قۇرۇلدى، ئاكام شۇ ئىدارىنىڭ باش كاتىپى ئىكەن). بىراق، ئۇ مېنىڭ دادامنىڭ رۇخسىتسىز كەلگەنلىكىمنى ئاڭلاپ مېنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالغىلى ئۇنىمىدى، ھەمدە مېنى ئۆيگە قايتىپ كېتىشكە كۆندۈرمەكچى بولدى. مەن شەھەرگە كىلىپ ھېچقانداق نەتىجىسىزلا دادامنىڭ ئالدىغا بېرىشنى خالىماي قەشقەردە قالدىم. شۇ كۈنلەردە مېنىڭ ھاياتىمدا ناھايىتى زور بىر بۇرۇلۇش يۈز بەردى:

بىر كۈنى مەن ھېيتكار جامەسىنىڭ ئالدىدا كېتىۋېتىپ، تىللا سارىيى (تىللا سارىيى ـــ ھازىرقى ھېيتكار جامەسىنىڭ ئالدى تەرەپ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. ئەينى چاغدا سارايىنىڭ ئاستىن قەۋىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، ئۈستۈن قەۋىتىنىڭ يېرىمى ماۋارىپ ئىدارىسى، يېرىمى قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قۇرغان «يېڭى ھايات» گېزىت ئىدارىسى ئىدى) نىڭ

تېمىغا چاپلانغان بىر ئېلاننى كۆرۈپ قالدىم. ئېلاندا: «بىزگە خېنى ياخشى، بىرەز نەرسە يازالايدىغان بىر كاتىپ كېرەك» دەپ يېزىلغانىكەن. بۇ ئېلان مېنىڭ قەلبىمدىكى خىرەلەشكەن ئۈمىد ئۇچقۇنلىرىنى قايتىدىن يالقۇنجاتتى. مەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، قىسقىغىنا بىر پارچە ماقالە يازدىم ـ دە، دەرۋازىنى ئېچىپ تاپشۇرۇپ بېرىپ كېتىپ قالدىم. ئەتىسى مەن شۇ دەرۋازىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسام، ھېلىقى دەرۋازىنى مېنى چاقىرىپ قۇتلۇق ھاجى شەۋقىنىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى. قۇتلۇق ھاجى مېنىڭ تۇنۇگۈنكى ماقالەمنى كۆرۈپلا مېنى ياقتۇرۇپ قالغانىكەن. ئۇ مېنىڭ كىمىنىڭ پەرزەنتى ئىكەنلىكىمنى سۈرۈشتە قىلغاندىن كېيىن، بېشىمدىن ئايىغىمغىچە قاراپ چىقتى ـ دە:

ـــ سىلە ئاشۇ موللاخۇن ھاجىمنىڭ ئوغلىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ خوش، ـــ دېدىم مەن.

ـــ دادىلىرى سىلىنىڭ گېزىتخانىدا ئىشلەشلىرىگە رازى بولامدۇ؟

ـــ رازى بولىدۇ.

ـــ ئەمىسە، سىلە بۇگۈندىن باشلاپ ماڭا يارەمچى بولۇپ ئىشلىسىلە.

شۇنىڭ بىلەن مەن «يېڭى ھايات» گېزىتىدە ئىشلەپ قالدىم.

گېزىتخانىدا پەقەت ئۈچلا كىشى بولۇپ، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى ئۆزى ئىدارە مەسئۇلى، مۇھەررىر ۋە مەسئۇل مۇھەررىرى بولۇپ، ھەتتا كاتىپمۇ يوق ئىكەن. يۇسۇپ ئاخۇن (سۇغۇق) دېگەن كىشى مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىكەن. سەلەي ھاجىم ئىسىملىك كىشى باسما زاۋۇتى بىلەن ئالاقىلىشىش، گېزىت باشقۇرۇش قاتارلىق يۈكۈر ـ يېتىم ئىشلارنى قىلىدىكەن. بۇ چاغداقەشقەردە ھۆكۈمەتنىڭ باسما زاۋۇتى بولمىغاچقا، گېزىت شۆتىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇقىدىن تارقاتقۇچىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان باسما زاۋۇتىدا

(يەنى سۈمن ھەيدەن باسمىخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) باستۇرۇلـ
دىكـەن. باسما زاۋۇتىنىڭ ئۆزى قەشقەر قۇمدەرۋازىدا بولۇپ،
گېزىتخانا بۇ زاۋۇتقا بېسىش ھەققى تۆلەيدىكەن.

مەن گېزىتچىلىك خىزمىتىگە كىرىشكەندىن كېيىن، كېچـ
مۇ ـ كۈندۈز گېزىتخانىدا تۇرۇپ تىرىشىپ ئىشلەپ، ئـۇزۇنغـا
قالمايلا گېزىتچىلىك ئىشىدا قۇتلۇق ھاجىنىڭ ياخشى يـاردەمـ
چىسى بولۇپ قالدىم. مەن گېزىتخانىدا ھەم كۆچۈرگۈچى كاتىپ
ھەم مۇھەررىر، ھەم ئاپتور بولدۇم، باشقا ئىشلارغىمۇ ياق دېمەي
ياردەملەشتىم. شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ قۇتلۇق ھاجى باشلىق كۆپ
چىلىكنىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدۇم.

شۇ چاغلاردا گېزىتخانىغا ئىراندا چىقىدىغان «تېھران گېـ
زىتى»، ئافغانىستاندا چىقىدىغان «ئامان ئەفغان» ژۇرنـاللىرى
كېلەتتى. مەن پارسچىنى ياخشى بىلگەچكە، يۇقىرىقى گېزىت ـ
ژۇرناللاردىكى مۇھىم ماقالىلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ،
گېزىتكە تەييارلايتتىم. بۇنىڭدىن قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قـالتىس
خۇرسەن بولۇپ كېتەتتى. شۇ چاغلاردا گېزىتخانىغا ئۆزبېكىس
تاندا چىقىدىغان «قىزىل ئۆزبېكستان» گېزىتىمۇ كېلەتتى. بىراق
مەن لاتىن يېزىقىنى بىلمىگەچكە، ئۇنى كۆرۈپ پايدىلىنالمىغانـ
لىقىمدىن تولىمۇ ئەپسۇسلىناتتىم. شۇڭا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە
قاتتىق تىرىشىپ، باشقىلار تەرىپىدىن لاتىن يېزىقىدىن ئۇيغۇر
يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغان ماقالىلەرنى ئەسلى نۇسخىسى بىلەن
قايتا ـ قايتا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ يۈرۈپ، ئاخىرى لاتىن يېزىقـ
تىمۇ ئۆكسۈمىدىم ھەم لاتىن يېزىقىدا چىقىدىغان چەت ئەل
گېزىت ـ ژۇرناللىرىدىنمۇ گېزىتىمىز ئۈچۈن ماقالە تەييارلايـدـ
غان بولدۇم. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئـۇزۇنغا قالماي يـارامـلىق
تەھرىر، تەرجىمان بولۇپ قالدىم. يېزىقچىلىق سەۋىيەمىمۇ زور
دەرىجىدە ئۆستى. شۇ كۈنلەردە يەنە مەن ئۈچۈن ئـۇنتۇلغۇسىز
بىر نەچچە ۋەقەلەرمۇ بولۇپ ئۆتتى، مەسىلەن:

مەھمۇت سىجاك قاچتى. ئۇ قېچىپ ئەتىسىلا قەشقەردە چوڭ تۇتـ
قۇن باشلىنىپ، 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىنچە سىڭدىن ئارتۇق ئادەم
قولغا ئېلىندى. گېزىتخانىدىكى ئون ئىككى ئادەمنىڭ سەككىزى
تۇتقۇن قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قوتلۇق ھاجى شەۋقىمۇ
بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى مۇسائاخۇنمۇ قولغا ئېلىنىپ، نام-
دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. تەھرىرلەردىن پەقەت مەنلا قـولغا
ئېلىنمىغانىدىم. شۇڭا گېزىتنى چىقىرىش ئاساسەن ماڭا يۈكـ
لەندى. يېڭىلا شاگىرت تەھرىرلىككە قوبۇل قىلىنغان مەرھـۇم
شائىر نۇرمەھەممەت ئېركى بەزى جەھەتتە ماڭا ياردەملىشەتتى.
كېيىنچە مەن گېزىتنىڭ تەھرىرى ھەم باش مۇھەررىرى بـولۇپ
قالدىم (بۇ ھال 1943 ـ يىلىنچە داۋاملاشتى). كېيىن بۇ گېزىت
«قەشقەر ـــ شىنجاڭ گېزىتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. گەرچە بۇ
جەريانلاردا گېزىتخانىغا بىر نەچچە ئىداره ياشلىقى تەيىنلەنگەن
بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت گېزىتنىڭ سىياسىي خاھىشىغا مەسئۇل
ئىدى. ئويلاپ كەلسەم مەن شۇ چاغلاردا ناھايىتى قارامـلىق
بىلەن ئىشلەپتىمەن، كۈندۈزى ئۆزۈم يالغۇز گېزىتنىڭ ماقالىلـ
رىنى يازىمەن، كەلگەن ماقالىلەرنى تەھرىرلەيمەن، مەسـئۇل
مۇھەررىرلىكنىمۇ ئىشلەيمەن. ئۇ چاغلاردا گېزىتخانىدا تېلېگـراف
ئاپپاراتى بولمىغاچقا، شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرىنى
بۇۋاستە ئالالمايتتۇق. شۇڭا مەن كېچىلىرى تاتلىق ئـۇيقۇنىڭ
مېھرىدىن كېچىپ، تاڭ ئاتقۇچە رادىئو تۇۋىدە ئولتۇرۇپ چەت
ئەل رادىئو ئىستانسىسىلىرىنىڭ ئەرەب، پارس، ئافغان، ئۆزـ
بېك تىللىرىدا بېرىدىغان خەۋەرلىرىنى كۆچۈل قويۇپ ئاڭلاپ،
گېزىتىمىزگە ئېھتىياجلىقلىرىنى تاللاپ خاتىرىلەۋالىمەن ـ ده،
تەرجىمە قىلىپ گېزىتكە باسىمەن. بۇ دەل ياپون جاھانگىرلىكىگە،
جۈملىدىن دۇنيا بويىچە فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلى
بولۇپ، مەن ئۆزۈمنىڭ پۈتۈن ئىختىدارىم ۋە پۈتـۈن كۈچـۈم
بىلەن قولۇمدىكى قەلەم ۋە گېزىت بىلەن خەلقە شۇ

ئۇرۇشنىڭ ماھىيىتىنى تەشۋىق قىلىش؛ فاشىزمنىڭ چوقۇم مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى، فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى ئىشەنچلىك پاكىتلار ئارقىلىق خەلقنى توختاۋسىز تەشكىللەش ماقالە، ئوبزورلارنى يازدىم. بۇ ماقالە، ئوبزورلار جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور بولغاچقا، شۇ چاغدىكى «قەشقەر — شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تىرۇى 38 سانىڭ نۇسخىغا چىقتى (شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدە چىقىدىغان «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تىراژى، 2 — 3 سانىڭ نۇسخىدىن ئاشمىغانىدى). بۇ — مېنىڭ ياش، ئەقلىي كۈچۈم ئۇرغۇپ تۇرۇدىغان چاغلار بولغاچقا، ئويلايدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى قانداق قىلىپ گېزىتنى ياخشى چىقىرىش، گېزىتنى دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان قىلىش ۋە گېزىت ئارقىلىق خەلقنى فاشىزمغا قارشى كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلىش ئىدى. شۇ تىرىشچانلىقلىرىم بەدىلىگە مېنى قانداق بالايى — ئاپەتلەر كۈتۈۋاتقانلىقىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمايتتىم...

قەشقەردىن ئايرىلىش

1943 — يىلى 2 — ئايلار ئىدى. بىر كۈنى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىدىكى توختى بەگ ئىسىملىك بىرەيلەن مېنى ساقچىغا چاقىرتتى. بۇ ناھايىتى خەۋپلىك ئادەم بولۇپ، شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ چاقىرتىشى بىلەن كىرىپ كەتكەنلەر ساقچى ئىدارىسىدىن ئىككىنچىلەپ چىقمايتتى. مەن ئىلاجسىز ئۇنىڭ بىلەن ساقچى ئىدارىسىغا باردىم. ئۇ مېنى تۆمۈر دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ قات — قات ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە باشلاپ ئېلىپ كىردى. ئەڭ ئىچكىدىكى بىر ئۆيدە باشلىقىغا ئوخشايدىغان بىر ئۇيغۇر كىشى قاپقىنى تۇرگەن ھالدا ئولتۇرغانىكەن. ئۇ مېنى كۆرۈپ بىر ۋاراق قەغەزنى ئالدىمغا ئىتتەردى — دە:

— مانىڭغا يازە، — دەپ بۇيرۇق قىلدى.

— نېمىنى يازىمەن؟ — دېدىم مەن ھەيران بولۇپ.

— «مەن بۇنىڭدىن كېيىن چەت ئەل بىلەن ئالاقە قىلمايمەن» دەپ يازە، — دېدى ئۇ قوپاللىق بىلەن.

مەن ئۇنىڭ دېگىنىنى يازدىم. قول قويۇپمۇ بەردىم. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار مېنى چىقىرىۋەتتى.

ھېلىقى ئادەمنىڭ سۆزى ناھايىتى مەنىلىك بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ مېنى «چەت ئەل بىلەن ئالاقىسى بار» دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. ھەيران قالدىم. چۈنكى مەن شۇ چاققىچە ھېچقانداق چەت ئەللىك بىلەن ئالاقە قىلىشىپ باقمىغانىدىم. كېيىن مەن بۇ غەيرىي ئەھۋاللارنى كۆڭلۈمدە مۇلاھىزە قىلىپ يۈرۈپ، تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلدىم: بۇ دەل شېڭ شىسەي ئىنقىلابتىن ئەل — تۆكۈس يۈز ئۆرگەن چاغ بولۇپ، كومۇنىستلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ياقلايدىغان ئىلغار ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ھەر خىل باھانە — سەۋەبلەر بىلەن تۇركۈم — تۇركۈملەپ ئۇرۇمچىگە ياكى ساقچى ئورۇنلىرىغا چاقىرتىپ كېتەتتى — دە، تۈيدۈرماي قولغا ئالاتتى. بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن قەشقەرنىڭ ۋالىيسى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىمۇ شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ ئاپىرىپ ھازىرقى چەت ئەل تىلى كىتابخانىسىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسى ئورنىدىكى باغلىق قورۇغا نەزەربەنت قىلىپ قويغانىدى. خىيال قىلسام مېنىڭ فاشىزمغا قارشى ماقالىلەرنى يېزىپ گېزىتتە داۋاملىق ئېلان قىلىپ تۇرغانلىقىم، بەزىدە سوۋېت كونسۇلخانىسى خادىملىرىنىڭ گېزىتخانىغا ماتېرىيال، گېزىت — ژۇرناللارنى ئەكىرىپ بېرىش جەريانىدا مەن بىلەن ئۇچراشقانلىقى، ياكى بەزىدە مېنى قەشقەردىكى باشقا مۇتەۋەرلەر قاتارىدا ئۆزلىرىنىڭ بانكېت چايلىرىغا چاقىرغانلىقى — ساقچى ئىدارىسىنىڭ مېنى «چەت ئەل بىلەن ئالاقىسى بار» دەپ گۇمانلىنىشىغا سەۋەب بولغانىكەن.

شۇ ئىش بولۇپ ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كۈنى

مەن ۋالي مەكتىمىسگە چاقىرتىلدىم. ۋالي شۇ ① مېنى كۆرۈپلا:
— سەن جۇڭگونىڭ چېگرا سىزىقىنى كۆرۈستۈپ باقە! — دېدى ئۇ تامغا ئېسىلغان دۇنيا خەرىتىسىنى قولى بىلەن ئىشارەت قىلىپ.

مەن گەپ - سۆز قىلماستىن خەرىتىنىڭ يېنىغا كېلىپ قولۇم بىلەن شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭگونىڭ دائىرە سىنى كۆرسىتىپ چىقتىم. ۋالي باشقا گەپ - سۆز قىلماستىن مېنى كەتكۈزۈۋەتتى. بۇ ئىش مېنى تېخىمۇ دەككە - دۈككىگە سېلىپ قويدى. دەردىمنى ئېچمىدە بېلىپ، ھېچكىمگە تىنالمىدىم... ئىككى ئايدەك ئۆتتۈپ ماڭا بىر پارچە خەت ئەكىلىپ بېرىشتى. خەت ئەكىلىپ بەرگۈچىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ خەت شېڭ شىسەيىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان ئىمىش. خەتتە: «سىزنى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىمىز. تېز كېلىڭ!» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىكەن. مەن خەتنىڭ مەزمۇنىنى بەزىلەرگە ئېيتسام، ئۇلار: «بۇ سىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك پۇرسەت، سىزنىڭ تىرىشىپ ئىشلىگەن خىزمەتلىرىڭىز ئېتىبارغا ئېلىنغان ئوخشايدۇ. چۈنكى، شېڭ شىسەي بىر ئادەمنى ئالاھىدە ياقتۇرۇپ قالمىسا، ھەرگىز شەخسىي نامى بىلەن خەت يازمايدۇ. ئۇرۇمچىگە بارسىڭىز، چوقۇم سىزنى تەربىيىلەپ يۇقىرى مەرتىۋىلىك خىزمەت بېرىدىغان ئوخشايدۇ» — دېيىشتى. بىراق، بۇ سۆزلەر مېنىڭ ئەندىشەمنى باسالمىدى. چۈنكى ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ئەھۋال ماڭا پات - يېقىندا كېلىدىغان ياماناتنى بىشارەت بېرەتتى. شۇڭا مەن تەلەي سىناش نىيىتىدە خەتنى كۆتۈرۈپ ۋالىنىڭ يېنىغا كىردىم - دە:
— مېنى ئۇرۇمچىدىن چاقىرتىپتۇ، بارمىسامۇ بولامدۇ؟ — دەپ سورىدىم.

① ۋالي شۇ خەنزۇ. قەشقەرنىڭ ئەينى يىللاردىكى ۋالىيسى. ئۇنىڭ ئوغلى شۇ چاغلاردا قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىدى.

— بولمايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى ۋالي. مەن:
بالىلىرىمنى ئېلىپ بارامدىمەن ياكى يالغۇز بارامدىمەن، — دەپ سورىۋىدىم. ئۇ:
— ياق، ھازىر بالىلىرىڭىزنى ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇرۇمچىدە ئۆي قىس، ئاۋۇال ئۆزىڭىز بېرىڭ. كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بالىلىرىڭىزنى ئاپىرارسىز، — دېدى.

مەن ئۇنىڭ سۆزىدىن چوقۇم بىر بالانىڭ بارلىقىنى جەزملەشتۇردۇم. بىراق، ماڭماسلىققا ئىلاجىم يوق. شۇڭا تۇرمىدە كىيىدىغان كىيىم، يوغان جۇۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى ياستۇقنىڭ قېپىغا قاچىلاپ تەييارلىدىم. كۆڭلۈم بەكمۇ پاراكەندە ئىدى. ئېچمىدە يىغلاپ، تېشىمدا كۈلەتتىم. چۈنكى ئۆز ئەھۋالىمنى باشقىلارغا، ھەتتا ئائىلەمدىكىلەرگىمۇ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، بەلگىلەنگەن كۈنى ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلەر بىلەن خوشلىشىپ، ئۇرۇمچىگە يول ئالدىم. شۇ قېتىمدا قەشقەر ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مۇھەممەت يۈسۈپ، ئىننىسى ئابدۇرېھىملەرمۇ ماڭا ئوخشاش ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلغانىكەن. بىز ئۇرۇمچىگە بىر ماشىنىدا سەپەر قىلدۇق. يول بويى ھېچقايسىمىز بىر - بىرىمىزگە دەرت ئېيتىشمىدۇق. خەۋەر تېپىشمىزچە، بۇرۇن چاقىرتىلغانلارنىڭ ھەممىسى سەندۈكبېيدىنلا ساقچى ئىدارىسگە ئېلىپ كېتىلىپتۇ. «بىزنىمۇ شۇنداق قىلارمۇ» دەپ ئەنسىرەشتۇق، ئۇرۇمچىگە يېقىنلاشقانسېرى غەم - ئەندىشە مىز كۆچىيىپ كېتىپ باراتتى.

«رابىيە - سەئدىن» ئوپېراسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى

ئەندىشىلىرىمىز ۋاقتىنچە ئورۇنسىز بولۇپ چىقتى. بىز 1943 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 كۈنى سەندۈكبېيغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ جايدا بىر تەكشۈرۈش ئورنى بار ئىكەن. ھەممىزنىڭ نەرسە - كېرەكلىرى ئاختۇرۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، شۇ ئورۇندىكىلەردىن بىرسى قەيەر بىلەندۇر تېلېفونىدا ئالاقىلەشتى - دە،

يېرىم سائەتلەردىن كېيىن قايتىپ كېلىپ ماڭا:
— سەن گېزىتخانىغا بار، — دېدى.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ھەر ھالدا يېنىك بىر «ئۇھ» تارتىۋالدىم. مۇھەممەت يۇسۇپنى ماڭارىپ ئىدارىسىگە بېرىشقا بۇيرۇدى...

مەن ئۆلكىلىك «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2- بېتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىگە تەيىنلەندىم. ئەدەبىيات بېتىگە لوتپۇللا مۇتەللىپ مەسئۇل بولۇپ ئىشلەۋاتقانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن بىر ياتاقتا ئورۇنلاشتىم. چۆچەكتىن كەلگەن ئامانتۇر (قىرغىز) ۋە جۇڭ دەخۇا (شىبە) بىلەن تونۇشتۇم. لى تەييۇمۇ مۇشۇ يەردە ئىكەن. ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتىم. گېزىتخانىدا يەنە بىر نەچچە كۆرۈنۈشتە دوست، ئەمەلىيەتتە دوست ياكى دۇشمەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان سىرلىق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن. بۇ مېنىڭ تۇنجى قېتىم ئەزىز يۇرتۇم قەشقەردىن ۋە ئاتا - ئانا، دوست - يارەنلەردىن ئايرىلىشىم بولغاچقا، بۇ ناتونۇش جايدىكى ھەممىلا نەرسە ماڭا يات ۋە سىرلىق بىلىنەتتى. قەلبىم غېرىب - مۇساپىرچىلىقنىڭ دەردىدە ئۆرتىنەتتى. تەنھا — يالغۇزلۇقنى ئاز دەپ، «تۇرمە، قامىلىش» دېگەنلەر ھەر قاچان خىيالىمدىن نېرى كەتمەيتتى. گەرچە شۇ كۈنلەرگىچە ئۆزۈمنىڭ نېمە گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىمنى ئېنىق ئاڭقىرالمىغان بولساممۇ، شېكى شىسەينىڭ مەن قاتارلىق بىر نەچچەيلەنگە مۇھىم سىياسىي ئادەملەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشى، مېنى بىئارام قىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇرۇن: «ئۆزۈم بىلەن پىكىرداش» دەپ قارىغان ۋە ماڭا ئوخشاش گېزىتكە ئىنقىلابىي ماقالىلەرنى يازغان كىشىلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن توتۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۆزۈمنىڭمۇ پات - يېقىندا تۇرمىگە تاشلىنىدىغانلىقىنى يۈرىكىم سېزىپلا تۇراتتى. شۇڭا ئالمادىس قاماققا ئېلىنسام، مېنىڭدىن بەرھەر ئىز قالسۇن» دېگەن ئۈمىد بىلەن 1943 - يىلى 4 - ئايدا «رابىيە - سەئىدىن» ئوپېراسىنى يېزىشقا كىرىشتىم. كېچىلىرى

ياتاقتىكى ئۇستەلنىڭ بىر تەرىپىدە لوتپۇللا مۇتەللىپ شېئىر-داستانلىرىنى يازاتتى. مەن بىر تەرىپىدە ئولتۇرۇپ «رابىيە - سەئىدىن»نى يازاتتىم. يېزىپ پۈتكەنلىرىنى ئۇتتۇرلۇق «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدۇرۇدۇم. «رابىيە - سەئىدىن» ئوپېراسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەممە سەھنىلىرىدە كەينى - كەينىدىن ئوينالدى. كېيىن ئاڭلىسام، «رابىيە-سەئىدىن» ئوپېراسى ئېلان قىلىنغان گېزىت تۇرمىگىمۇ كەلتۈرۈلگەنىكەن. تۇرمىدىكىلەر گېزىتنى كۆرۈپ: «ئەھمەد زىيائى مۇشۇ ئوپېرانى يازغانلىقى ئۈچۈن، ئاز كۈندە تۇرمىگە كېلىپ، بىزنىڭ سېپىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ» — دېيىشكەنىكەن. چۈنكى شۇ سۆزنى قىلغۇچى مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى ئەينى چاغلاردا ماڭا ئوخشاش يېڭىلىققا ئىنتىلىپ تۇرغان زىيالىلار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا لوتپۇللا مۇتەللىپ ئاقسۇغا يۆتكىۋېتىلدى. ئەدەبىيات بېتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكى ماڭا قالدى. مەن بۇ بەتنىڭ مۇھەررىرلىكىنى قامالغانغا قەدەر ئالتە ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىشلىدىم. مەن ئەدەبىيات بېتىدە «ياش يازغۇچىلارغا يارەدەم» سەرلەۋھىلىك مەخسۇس ستون ئېچىپ، ھەر سانغا بىردىن ماقالە يېزىپ تۇردۇم. «ۋىجدان» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان ئەينى چاغدا خېلى چوڭ تەسىر قوزغىغان بىر شېئىرىم شۇ چاغدا يېزىلغانىدى. شۇ چاغلاردىكى غېرىب - مۇساپىرچىلىق ۋە يالغۇزلۇقنىڭ دەردىنى تىرىشىپ خىزمەت ئىشلەش ۋە ئىجادىيەت ئارقىلىق تەسەللى تاپماقچى بولاتتىم. بىراق ھەرقانچە تىرىشىپ ئىشلىسەمۇ، «تۇرمە، قامىلىش» دېگەنلەر ھەردائىم يۈرىكىمگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. شۇ كۈنلەردە يۈز بەرگەن بىر ئىش مېنىڭ بۇ ئەنسىرەشلىرىمنىڭ ئورۇنسىز ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. بىر كۈنى مەن نەنلىياڭغا كەلگەنىدىم. نەنلىياڭدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ بىرسىنىڭ ئارقامغا چۈشكەنلىكىنى سېزىپ قالدىم. مەن تېز - تېز چامدىپ ماڭسام، ئۇمۇ تېز - تېز

ماڭمدۇ. مەن سەكرەپلا بىر خادىمك ھارۋىغا چىقىۋالسام، ئۇمۇ دەرھال مېنىڭ ئارقىمدىكى يەنە بىر خادىمك ھارۋىغا چىقىپ، ماڭا ئەگىشىپ كەلدى. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ مۇقەررەر ماڭا قوشۇلغان ئىشپىيون ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەن چوڭ كۆۋرۈكتە ھارۋىدىن چۈشسەم، ئۇمۇ چوڭ كۆۋرۈكتە ھارۋىدىن چۈشتى - دە، ئارقىمدىن ئىز قوغلاپ كەلدى. بۇ ئەھۋال مېنىڭ غەزىپىمنى راسا كەلتۈردى. چۈنكى مەن شۇ كۈنگىچە ئۆزۈمنى «بىگۇناھ» دەپ ئويلايتتىم. مېنى سەۋەپسىزلا ئائىلەم، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىمدىن، يۇرتۇمدىن ئايرىپ ئۇرۇمچىگە يىگانە ئەكىلىپ تاشلىغىنى يەتمىگەندەك، يەنە ئارقىمغا ئىشپىيون سېلىپ قويۇشلىرى مېنىڭ غۇرۇرۇمغا قاتتىق تەگدى. شۇڭا تېز - تېز چامداپ گېزىتخانىغا كىردىم - دە، قولۇمغا يوغان بىر تاشنى ئېلىپ دەرۋازىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇندۇم. ھېلىقى ئىشپىيون كەينىمدىن دەرۋازىدىن كىرىۋىدى، مەن غەزەپ بىلەن ھېلىقى تاشنى ئۇنىڭ بېشىغا ئاتتىم. شۇ ھامىدىن كېيىن ئۆزۈمنىڭ مۇقەررەر ھالدا قامىلىدىغانلىقىمغا ئىشەندىم، شۇنداقلا باشقىلارنىڭ ئۆزۈمگە چېتىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر بىلەن ياردى - كەلدى قىلىشنى توختاتتىم.

تۇتقۇنلۇقتىكى كۈنلەر

مەن ئۇچۇن سۈرلۈك ۋە ئەندىشىلىك بولغان ئىشلار ئاخىرى يۈز بەردى: 1944 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (بۇ دۈشەنبە بولۇپ، دەل مېنىڭ تۇغۇلغان كۈنۈم) مەن ۋە ئامانتۇر ئىككىمىزنى تەھرىر بۆلۈمىدىن ئابدۇرېھىم ئاتلىق نابورچىكنى، باسمىخانىدىن «شېك دۇبەننىڭ ھوجرىسىدا تىياتىر — پىسخەلەرنى كۆرۈپ پىكىر ئېلىشقا تەكلىپ قىلىنىدىغىلار» دېگەن چىرايلىق نام بىلەن ئېلىپ كەتتى. بىز مەخسۇس ماشىنىغا سېلىنىپ ئېلىپ مېڭىلدۇق. بىز دەسلەپتە ھېلىقى تەكلىپنى راستىمكىن دەپمۇ ئويلاپ قالغانىدۇق. ماشىنىغا چىقىپ ئازراق ماڭغاندىن كېيىن ئۆزىمىزنىڭ ئالدىنغا نالقىمىزنى ھېس قىلدۇق. ئامانتۇر يانچۇقىدىكى خەت - چەكلەرنى ئېلىپ يىرتىپ ماشىنىنىڭ سىرتىغا تاشلىغىلى تۇردى. چۈنكى بۇ يەكشەنبە كۈنى (16 - ئاپرېل) ئۇ بازارغا چىققان بولۇپ، كوچىلارنىڭ دوقمۇش - دوقمۇشلىرىدا «تۇت - تۇت» بولۇۋاتقانلىقىنى ئۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىكەن. كېيىن ئېنىقلىنىشىچە، شۇ كۈنى (1944 - يىلى 16 - ئاپرېل) ئۇرۇمچىدە تۇتقۇن قىلىنغان ھەر مىللەت زىيالىلىرى 1240 ئادەمگە يەتكەن.

بىر يەرگە كەلگەندە ماشىنىنى توختىتىپ، مەن ۋە ئابدۇرېھىمنى ئالدى يېپىقلىق مەپىگە سېلىپ ئېلىپ مېڭىشتى. خېلى ماڭغاندىن كېيىن بىزنى مەپىدىن چۈشۈشكە بۇيرۇق قىلىشتى. مەن مەپىدىن چۈشۈپلا نىمىشقىدۇر بىلمەيمەن، ئىككى قولۇمنى بۇرۇلكامنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ، قەددىمنى رۇس تۇتۇپ قاراپ تۇرۇپتىمەن. ئىككى ئەسكەر يوگۇرۇپ كېلىپ، قولۇمنى تۇتۇپ ئارقىغا قايرىدى. ئۇلار مېنىڭدە قورال بار دەپ گۇمانلانىدىمۇ يا كى تۇرمىگە كىرگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى شۇنداق قىلامدۇ بىلمىدىم. ئۇلار ئۇستىباشلىرىمنى ئاختۇرۇپ بولغاندىن كېيىن بىر چاغدا بىر ئەسكەر يوغان پىچاق بىلەن قايچىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. مەن سوراقمۇ قىلماستىن مۇشۇجاينىڭ ئۆزىدىلا جازالايدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالدىم. لېكىن ھېلىقى ئەسكەر كېيىمىدىكى تۇگمە، توقا، كەمەر قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى كېسىپ ۋە تارتىپ ئېلىپ، بېشىمغا قارا تاغارنى كىيدۈرۈپ، نۇرغۇن ھويلىلاردىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ ماڭدى (ھەربىر ھويلا ئېشىكنىڭ غەجىرلاپ ئېچىلىپ — يېپىلىشىدىن شۇنداق ھېس قىلدىم). كېيىن بىلسەم، مېنى سولىغىنى نەنمىندىكى لىۋۇشنلۇڭنىڭ جايى (2 - تۇرمىنىڭ تارمىقى) ئىكەن. تاراڭ - تۇرۇڭ قىلىپ تۆمۈر ئىشىك ئېچىلدى. شۇ چاغدا بېشىمدىن قارا تاغار ئېلىپ تاشلىنىپ، گەجگەمدىن ئىتتىرىپ تۇرمىنىڭ ئىچىگە سولاپ قويۇشتى. مەن تۇرمىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەك بولۇپ

ئۆيىنىڭ ئىچىگە دەققەت بىلەن قارىدىم: بۇ يوغانلا ئۆي بولۇپ، پولنىڭ يېرىمى تاختاي، يېرىمى پىششىق كېسەك بىلەن ياتقۇزۇلغانىكەن. تاختايلىق پول ئۇستىدە ياتىدىكەنمىز. بۇ مېنىڭ تۇرمىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم بولغاچقا، روھىم تېخى ئىزىلمىگەن، يۈرىكىم خېلى پۇتۇن ئىدى. شۇڭا يالغۇزلۇقتا ئىككى تىزمىنى قۇچاقلىغىنىمچە ئولتۇرۇپ «چىن مودەن» ناخشىسىنى ئېيتتىم. بىرسى تۇرمىنىڭ تاماق سۇنىدىغان كىچىك ئىشىكىنى ئېچىپ ماڭا قارىۋىدى، مەن:

نېمە دەيسەن!— دەپ قاتتىق ۋارقىرىدىم ئۇنىڭغا. ھېلىقى ئادەم ئىشىكچىنى ئاستا يېپىپ قويۇپ يەنە بىرەيلەنگە:

— بۇ قورقماي ناخشا ئېيتىپ ئولتۇرمامدۇ!— دېۋىدى.

— ئۇيغۇرلار شۇنداق بولىدۇ— ھېدى ئۇنىڭ يېنىدىكى يەنە بىر ئادەم.

قولىقسىغا بۇ سۆزلەر كىرگەندىن كېيىن مەندە: بۇ قورقۇنچلۇق جاي ئوخشايدۇ، دېگەن ھېس پەيدا بولۇپ يۈرىكىم سوقۇشقا باشلىدى.

بىرەدەم ئۆتكەندىن كېيىن، پۇتۇن كىيىملىرى كۆمۈرگوتتىن تىكىلگەن، قەددى قامەتلىك بىر خەنزۇ ئادەمنۇ مەن بار قامالغانغا ئەكىرىپ قويۇلدى. ئۇ ئادەم كىرىپ، ماڭا گەپمۇ قىلمىدى. قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ ئۇياق-بۇياققا خېلى ماڭغاندىن كېيىن قامالغانىنىڭ ئىشىكىنى ئۇرۇپ:

— مەن شېڭ دۇبەن بىلەن كۆرۈشمەن!— دېۋىدى، گۇنىدىپاي ئۇنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بىراق، ئون مىنۇتتىن كېيىن ئۇنى يەنە قايتىدىن ئەكىرىپ سولاپ قويۇشتى. ئارقىدىن شىنجاڭ شۆيۈەنىدە ئوقۇيدىغان كامال ئىسىملىك بىر ئوقۇغۇچىمۇ بىز بار كامىرغا سولاندى. كامال مېنى تونۇيتتى. ئىشكتىن كىرىپلا مېنى كۆرۈپ ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. مەن كامالدىن يېنىمىزدىكى تۇرمىداشنىڭ كىملىكىنى سورىسام، بۇ كىشى مائارىپ

نازارىتىنىڭ نازىرى چېڭ فاڭبەي ئەپەندى بولىدۇ،— دېدى. كېيىن كامالدىن يەنە شۇ كۈنى سىرتتا ناھايىتى چوڭ تۇتقۇن بولغانلىقىنى، مەكتەپلەردە سىنىپ بويىچە، ئىدارە - جەمئىيەتلەردىن نەچچە ئونلاپ كىشىلەرنىڭ باغلاپ ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئەھۋالنىڭ تېگىگە ئازراق چۈشەنگەندەك بولدۇم. شۇ كۈنى كەچ كىرگىچە مەن بار ئۆيگە سۆلانغانلار 13 ئادەمگە يەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بانكىنىڭ خاڭجىڭى، سودا نازارىتىنىڭ نازىرى، مۇئاۋىن نازىرلىرى بار ئىدى. مېنىڭدىن باشقىلارغا تۇرمىگە سولانغان كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرىنى ئۆيىدىكىلەر كىرگۈزۈپ بەردى. مېنىڭ ئۇرۇمچىدە قالىرغۇچۇم، ماڭا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئەكىرىپ بېرىدىغان ئادىمىم يوق بولغاچقا، كېچىدە زەكى ئىسمىلىك بىر تاتارنىڭ ئورنىدا قىسىلىپ ياتتىم. شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى مەن بىلەن نابورچىك ئابدۇرېھىمنى يەنە مەپىگە سولاپ 2 - چوڭ تۇرمىگە يۆتكىدى. بۇ كاردورلۇق ئۆي بولۇپ نۇرغۇن قاماقخانا بار ئىكەن. ئىككىمىزنى ئەڭ باشتىكى كىچىككىنە بىر قاماقخانىغا سولاپ قويۇشتى. بۇ قاماقخانا كاردور ئىشىكىنىڭ يېنىدا بولغاچقا، ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن كىمنىڭ ئېلىپ كىرىلگەنلىكىنى، كىمنىڭ ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتۇق. شۇ كۈنى كېچىسى ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسى بۇزۇلۇپ، قار يېغىپ كەتتى. ئابدۇرېھىم بىلەن ئىككىمىز كىيىممىز يېلىك، ئۇنىڭ ئۆستىگە يوتقان - كۆرپىمىز بولمىغاچقا، كېچىچە شۇنداق توڭلاپ كەتتۇقكى، بىر - بىرىمىزگە دۇمبىمىزنى يېقىشىپ، كېچىچە كىرپىك قاقماي دۇگدەرەپ چىقتۇق. بىر چاغلاردا ئىشىك تاراقشىپ ئېچىلدى. ساقچى كىرىپ:

— ئەھمەد زىيائى دېگەن قايسىڭ؟ چىقە!— دېدى.

مەن تېشىغا چىققاندىن كېيىن گۇندىپاي بېشىمغا قارا تاغارنى كىيدۈردى - دە، ئەگىدۇر ئېلىپ ماڭدى. بېشىمدىكى تاغارنى

ئېلىۋېتىشكە ندىن كېيىن قارىسام، مېنى سوراقخانىغا ئېلىپ كىـ رىشكەنىكەن. مەن خېلىدىن بېرى توڭلىغىنىمدىن تىترەۋاتقان ئىدىم. ئەمدى بۇنىڭغا سوراقنىڭ قورقۇنچىسىمۇ قوشۇلغان بولسا كېرەك، تېخىمۇ بەك تىترەشكە باشلىدىم. ماڭا ئولتۇرۇشقا ئورۇندۇق بېرىشكەنىدى. تىترەكنى بىر نېمە قىلىپ بېسىش ئۈچۈن ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىنى چىڭ تۇتۇۋالغان بولسامۇ، ماڭا خۇددى ئورۇندۇقمۇ مەن بىلەن تەڭ مىدىراۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋالنىمۇ كۆرۈپ، سوراقچى ماڭا قوپاللىق قىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن بولسا كېرەك:

— بولىدىغان ئىش بولدى. قورقىمىسىڭمۇ، قورقىمىسىڭمۇ بەرىبىر تۇرمىگە كىرىپ بولدىڭىز. ئەمدى ئانچە بەك تىترەپ كەتمىسىڭمۇ بولىدۇ،— دېدى ئۇ مەندىن كۆز ئۈزمەي.

— قورقۇپ كەتمىدىم، توڭلاپ كەتتىم،— دەپ جاۋاب بەردىم مەن.

— كىيىملىرىڭىز نەدە؟— دەپ سورىدى ئۇ.

— كىيىملىرىم گېزىتخانىدا،— دەپ جاۋاب بېرىۋىدىم، ئۇ بىر ۋاراق قەغەزگە نېمىنىدۇر يېزىپلا، ئۇستىلنىڭ ئۈستىدىكى بىر كۇنۇپكىنى باستى. بىر ساقچى كىرىپ ھېلىقى قەغەزنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. «نەرسە كېرەكلىرىنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇغان بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن مېنى قىسقىغىنە سوراق قىلدى. سوراقنىڭ مەزمۇنى يەنىلا قەشقەردە ماڭا قىلىنغان بىشارەتكە ئوخشاشلا چەت ئەلگە قاچان باغلانغانلىقىمنى سوراش بولدى.

— سەن قاچان سۇۋېتكە باغلانغان؟— دەپ سورىدى ھېلىقى سوراقچى. قىسقىلا جاۋاب بەردىم:

— مەن ھېچكىمگە باغلانمىدىم.

ئۇ سوراشنى داۋام قىلدى:

— باغلانمىغان بولساڭ، سېنى بۇ يەرگە نېمىشقا ئەكەلدى؟

— بىلمەيمەن.

— ساڭا جان لازىم ئەمەسمۇ؟

مەن جاۋاب بەرمىدىم.

ئاخىر سوراقچى كەسكىن بۇيرۇق قىلدى.

— ماڭ، چىقىپ ياخشى ئويلان!

سوراقتىن چىققاندىن كېيىن، ھەقىقەتەن كۆپ ئويلاندىم. مۇشۇ كۈنلەرگىچە كاللامدا ئېنىق بولمىغان نۇرغۇن مەسىلىلەرنى شۇ قېتىمدا خېلىلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدىم. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا دۇنيادا ئىككى فرونت بولۇپ، بىرى فاشىزم فرونتى، يەنە بىرى فاشىزمغا قارشى فرونت ئىدى. مەن ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئوچراۋاتقان جۇڭگو گىرادانىي ۋە ئىلغار لىققا ئىنتىلىۋاتقان ياش بولغانلىقىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ چاغدا تاشكەنت، ئالمۇتالاردا نەشىر قىلىنغان كىتاب ـ ژۇرناللارنى كۆپ كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئۆزۈمنى «فاشىزمغا قارشى ئىنقىلابىي سەپنىڭ بىر ئەزاسى» دەپ ئويلاپ، ئۆزۈمگە ئوخشىغان نۇرغۇنلىغان زىيالىلار بىلەن بىللە، گېزىتلارغا يازغان ماقالىلىرىمدە فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقى، دۇنيا فاشىزمنىڭ مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى تولۇپ ـ تاشقان ئىشەنچ بىلەن شەرھىلىگەنىدىم. بۇ ئىشلارنى قىلىشتا ھېچقانداق بىر چەت ئەلنىڭ يوليورۇقىنى ئالمىغان. پەقەتلا مۇشۇ تۇتقان يولۇمنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئويلاپ شۇنداق قىلغانىدىم. شۇ چاغلارنىڭ ئۆزىدە شېڭ شىسەيمۇ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىگە ـ فاشىزمغا قارشى تۇرۇش، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن دوستلىشىش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇشنى يولغا قويغان ئەمەسمۇ! بىزنىڭ قىلغانلىرىمىز ئۇنىڭ شۇ جاكارلىرىغا ئۇيغۇن كېلەتتى. «ئەمسە، شۇنداق تۇرۇقلۇق، بىز يەنە نېمە ئۈچۈن قامىلىمىز؟» تازا ئويلاپ قارىسام، ئۇ چاغدا مېنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە دائىرەم

بەكمۇ تار بولغاچقا، نۆۋەتتە يۇز بېرىۋاتقان نۇرغۇن ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىكەنمەن. سۇئ مېيلىك، ۋۇ جۇڭشىلارنىڭ شېك شى سەي بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەنلىكى، ئارقىدىنلا، شېك شىسەي ئۈزىنىڭ ئەسلىدىكى تەشەببۇسلىرى ۋە دوستلىرىدىن بىراقلا يۇز ئۆرۈپ، ئىلغار پىكىرلىك زىيالىلار بىلەن دېموكراتىك زاتلارنى، كومپارتىيە ئەزالىرىنى ۋە ھەتتا چەت ئەلدىن يارەمگە كەلگەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنىمۇ قولغا ئالغانلىقى؛ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىلغان ئالتە يۇلتۇزلۇق بايراقنىڭ گومىنداڭنىڭ «كۆك ئاسمان، ئاق كۈن، قىزىل يەر» بايرىقىغا ئالماشتۇرۇلغانلىقى ۋەھاكازالارنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ يەتكىنىمدە: «ئاھ، ئالدىنپېتۇق!» دېگەن سادا يۈرىكىمنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن ئېتىلىپ چىقتى.

شۇنداق قىلىپ مەن يۇقىرىقى تەرىقىدە ئۇن نەچچە قېتىم سوراق قىلىندىم. شۇ جەريانىدا ئۇچ قېتىم تەن جازاسىغا ئۇچرىدىم: بىر قېتىمدا تاش كېيىملىرىمنى سالدۇرۇپ، پۇت - قولۇمنى باغلاپ، پاتېغۇن يېگۈسى قېقىلغان تاختاي ئۈستىدە ياتقۇزۇپ يۇمۇلتىۋىدى، پۇتۇن بەدىنىم قانغا بويىلىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، بەدىنىمنىڭ زەخمىلەنگەن يېرىگە تۇز سېپىۋىدى، ئاغرىق ئازابىدىن ھوشۇمدىن كېتىپتىمەن. ئۇلار مېنى ئولۇك ئىتنى سۆرىگەندەك سۆرەشتۇرۇپ قاماقخانىغا ئەكىرىپ تاشلاپ-تۇ (ئالدىنقى ئىككى قېتىمدا ئۇلار مېنى بىر قېتىم سىم ئارغامچا بىلەن ئۇرغان، يەنە بىر قېتىمدا بېشىمغا رېزىنكە دوپپا كىيدۇرۇپ جازالىغانىدى.) ھوشۇمغا كېلىپ قارىسام، بىر پېشقەدەم مەھبۇس بېشىمدىن يۆلەپ ئاغزىمغا سۇ تېمىتىۋىتىپتۇ. ئۇنىڭ تۇرقىدىن ماڭا ناھايىتى ئىچ ئاغرىتىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. كېيىن ئۇ ماڭا بۇنداق تۇرۇۋالغانىنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى، ئەمەلىيەتتە سوراقچىلارغىمۇ ئۆزلىرى سوراۋاتقان دېلونىڭ يالغاندىن ياسالغان ئويدۇرما ئىكەنلىكىنىڭ ئايانلىقىنى، نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ،

جىگەرلىك ئەزىمەتلەرنىڭ مۇشۇنداق قىيىن - قىستاقتا ناھەقتىن - ناھەق ئورۇنسىز ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈردى. شۇڭا، كېيىنكى سوراقلاردا ئۇنىڭ نەسىھىتى بويىچە «ھەئە، شۇنداق» دەپ جاۋاب بېرىپ، نەتىجىدە ئېغىر تەن جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالدىم.

— ئەمدى ھوشۇڭنى تاپتىڭ، — دېدى ئاخىرقى قېتىمدا سوراقچى مەنمۇن بولۇپ.

مېنىڭ سولانغىنىم 2 - تۇرمىنىڭ تاشقى قورۇسى ئىدى. بىر كۈنى كېچىدە ئىچكى قورۇدىن ۋاڭ - چۇڭ، قيا - چيا ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. سۇرۇشتۇرسەك ئىچكى قورۇغا قامالغان كومۇنىستلار گومىنداڭ دائىرلىرىنىڭ فاشىستىك مۇئامىلىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاچلىق ئېلان قىلىشقانلىكەن. كېيىن تۇرمە تەرەپ كومۇنىستلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، ئۇلار ئاچلىق ئېلان قىلىشنى توختاتىپتۇ.

مارت ئايلىرىنىڭ ئاخىرى بولسا كېرەك، كېچىچە راسا قار ياغدى. ئەتىسى مەن، پولات قادىر قاتارلىق بىر نەچچىمىزنى ئىچكى قورۇغا قار تازىلاشقا ئېلىپ كىرىشتى. ئىچكى قورۇدىكىلەرنىڭ ھەممىسى سىرتقا چىقىپ، قاردا يولۇاس ياساۋاتقان ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سابىق «قەشقەر — شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ باشلىقى ۋاڭ مۇشىن ۋە لاڭ داۋفىڭلار بولۇپ، ئۇلار بىلەن تونۇشاتتىم. بىز بېشىمىزنى لېڭشتىپ سالام قىلىشتۇق، شۇ سالام ئارىلىقىدا ئۇلار ئىشارەت ئارقىلىق ماڭا قار يولۇاسنى كۆرسىتىپ، گومىنداڭنىڭ مۇشۇ قار يولۇسىغا ئوخشايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھازىر يولۇاستەك ھەيۋەتلىك تۇرغىنى بىلەن، كۈن چىققان ھامان ئېرىپ تۆگەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىزمۇ ئىشارەت بىلەن ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىغا قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈشتۇق. پولات قادىر ئېكىكسىز بىر زەمبىلدە قار توشۇۋېتىپ، «مۇشۇ قار بىلەن ئۆزىمىزنى سېپىلنىڭ سىرتىغا تاشلىساق، قار

بىلە يۇمىلىنىپ كۇزەتچىلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتسەك، ئۇنىڭ
دىن كېيىن ئىلى تەرەپكە چىقىپ كەتسەك، مۇشۇ ئازابلارنىڭ
ھەممىسىدىن بىراقلا قۇتۇلاتتۇق...» دېگەن مەسلىھەتنى قىلىشتۇق.
بىراق بىزنىڭ بۇ مەسلىھىتىمىز ئازابلىق تۇرمە ھاياتىدىن پەيدا
بولغان خام خىيالدىنلا ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىشقا ئېشىشى
ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىز يەنە بىر
نەچچە ئاي قاراڭغۇ تۇرمىدا ياتتۇق. يەنە بىر نەچچە ئاي
«ئىشچى جىنايەتچى» ھېسابىدا تۇرمە ئىچىدە مەدىكارچىلىق
قىلدۇق.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ھۆكۈمەت تەرەپ ئۇرۇمچى تۇرمىلىرىدە
قامالغان سىياسىي مەھبۇسلاردىن تەخمىنەن 2 مىڭغا يېقىن ئادەم
نى 2 - تۇرمىگە يىغىدى. بۇ تۇرمىدە بىر سىياسىي باشقارما
تەسىس قىلىنىپ، بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە نەپەر كادىرنىڭ ئىشخانا
سىنى تازىلايدىغان، مەشلىرىگە ئوت قالاپ، چاي، ئاش - تاماقلىرىنى
توشۇيدىغان بىر نەچچە ئادەم (ئىشچى جىنايەتچى) لازىم ئىكەن.
مەن چاققان كۆرۈنگەن بولسام كېرەك، شۇ خىزمەتلەرنى قىلىشقا
چىقىرىلدىم. بۇنىڭدا قارا خىزمەتچى بولۇپ ئىككى ئاي ئىشلە
دىم. بىر كۈنى شۇ باشقارمىنىڭ باشلىقى (ئۇ خەنزۇ زىيالىي
ئادەم ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇمۇ ئىشچى جىنايەتچى
ئىكەن) ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە لۇغەت ئىشلەمەكچى بولۇپ قاپ
تۇ، ئۇ ئۆزىنگە بىرەر يارەمچى تېپىپ بېرىشنى ئىلتىماس
قىلغانىكەن، باشقىلار مېنى تونۇشتۇرۇپتۇ. بۇ ئىشنى خۇشاللىق بىلەن
قوبۇل قىلدىم. چۈنكى قەلەم تۇتۇپ بىرەر نەرسە ئىشلەش —
تۇرمىنىڭ زەي پۇرىقىنى پۇراپ، بۆرگىلەرگە يەم بولۇشتىن
جىق ياخشى ئىدى. شۇنداق قىلىپ مەن لۇغەت تۈزىگۈچىنىڭ
يارەمچىسى بولدۇم. مېنىڭ ئىشلەيدىغان قارا ئىشىمغا قېشقەر
ماۋارىپ ئىدارىسىدىكى ساۋۇت ئەپەندى قۇيۇلدى. ئۇ ئەسلىدە
سوۋېت كومپارتىيەسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، بىز ئۇنىڭ بىلەن

ناھايىتى ياخشى تونۇشاتتۇق. بىراق بۇ جايدا خۇددى ياتلار-
دەك باش لىڭشىتىپلا ئۆتۈپ كېتىشەتتۇق.

يەنە بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ مەركە
زىي كومىتېتىدىن جۇ شاۋلياڭ باشلىق سوۋېت كوللېگىيىسى ئەۋەتە
لىپ، تۇرمىدىكى سىياسىي مەھبۇسلار قايتىدىن سوراق قىلىنىشقا
باشلىدى. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن:
بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ گومىنداڭنىڭ قوينىغا
رەسمى ئېتىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىك
ۋەزىپىسىگە تەينىلىنىپتۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋۇ جۇڭشىن ئۆلكە
رەئىسى بوپتۇ. ئاڭلىشىمچە، بۇ دەل گومىنداڭ بىلەن گۈڭچەڭداڭ
يەنە بىر قېتىم ھەمكارلاشقان مەزگىل بولۇپ، جۇ ئېنلەي ئەپەندى
چۈڭچىڭدا جاڭ جېجۇڭغا شىنجاڭدىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنى
قويۇۋېتىشنى قايتا - قايتا جېكىلىگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ
شىنجاڭدا گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرەپ بېتىم
تۇزۇشكە تەرەددۇتلىنىۋاتقان چاغلار بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈ-
مىتىنىڭ تەلىپى بويىچە بېتىمنىڭ بىر ماددىسىغا بارلىق سىياسىي
مەھبۇسلار قويۇۋېتىلىشى لازىم، دېگەن مەزمۇن كىرگۈزۈلگەن
ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن تۇرمىدىكىلەر قايتا سوراق قىلىنىشقا ۋە
قويۇپ بېرىلىشكە باشلىدى. سوراقتا سىياسىي مەھبۇسلار ئەسلىدىكى
ئىقرارنامىلىرىنى بىردەك ئىنكار قىلىشتى. بىزگە يۈكلىگەن
جىنايەتلەرگە ئاۋۇت بىرەرمۇ ئەمەلىي پاكىت بولمىغاچقا، ئەسلى
دىكى جىنايەتلەرنىڭ ھەممىسى يوققا چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن
ھەممەيلەن دېگۈدەك كاپالەت بىلەن قويۇپ بېرىلدى. قويۇپ
بېرىلگەنلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇرۇمچىدىكى
مەركىزىي تەربىيىلەش كۇرسىدا ئوچ ئايدىن ئوقۇتۇپ، ئۆلكىنىڭ
ھەممە يەرلىرىگە «ھاكىم»، «ئىدارە باشلىقى» دېگەن ئەمەللەر
بىلەن تىنچا ئورۇنلاشتۇردى (مەسىلەن: ئېمىن تۇرسۇنمۇ شۇ
كۇرسىدا ئوقۇپ. خوتەن كېرىيە ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم

قىلىنغاندى). بىراق ئەجەپلىنەرلىكى شۇ بولدىكى، تۇرمىنىڭ دەپتەر كۆتۈرىدىغان بىر ئادىمى بولۇپ، ئۇمۇ «ئىشچى جىنايەتچى» ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ماڭا: «سىز چاچ ـ ساقاللىرىڭىزنى ئېلىپ، ئەتە چىقىپ كېتىشكە تەييارلىنىڭ» دەپ ئۇقتۇردى. مەن ھۇرلۇككە ئېرىشىش خۇشاللىقىدا ئەدىيەدۇر بىر دانە گال ئۇستۇرىنى تېپىپ، غىرداپ يۇرۇپ چاچ ـ ساقاللىرىمنى ئالدىم. بىراق نېمىشقىدۇر مەن خېلى كۈنلەرگىچە تۇرمىدىن بوشىتىلمىدىم. ئاخىرى مەن ھېلىقى ئادەمدىن:

ـــ بۇ نېمە گەپ؟ـــ دەپ سورىۋىدىم. ئۇ:

ـــ سىزنىڭ ئىسمىڭىز ئەسلى شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى بوشىتىدىغانلارنىڭ قاتارىدا كەلگەن. شۇڭا مەن سىزگە خەۋەر قىلغانىدىم. بىراق، يۇقىرىدىن تەستىقلىمىدى،ـــ دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن ھۇرلۇككە چىقىش ئۈمىدىم ئۈزۈلدى. نەتىجىدە ئىككى مىڭ نەچچە يۈز سىياسىي مەھبۇستىن قويۇۋېتىلمەي قالغانلىرىمىز 70 ـ 80 دەك ئادەم بولدى. بۇ: بىزلەرنىڭ مەسلىمىزنىڭ بەكمۇ ئېغىر ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرەتتى. بىراق مەن ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق يامان ئىش قىلمىغانىم يوق، ياكى بىرەر تەشكىلات قۇرغان ھەم قاتناشقانىم يوق، بىرەر چەتئەلگە باغلانغانىم تېخى يوق. مېنىڭ بىردىنبىر جىنايىتىم (ئەگەر شۇمۇ جىنايەت ھېسابلانسا) پەقەت گېزىتتىكە دۇنيا بويىچە فاشىسزمغا قارشى ئۇرۇش ۋە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كۆچلۈك ماقالىلەرنى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقىمىلا ئىدى. شۇ قېتىمدا قويۇۋېتىلمىگەنلەرنىڭ ئىچىدە مەن، خەمىت سۇلتان، نۇر سادىروۋ، ئابدۇرېھىم ئەيسا قاتارلىقلار بار ئىدۇق (كېيىن ئاڭلىسام، شۇ چاغدا مېنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا «مەركىزىي تەكشۈرۈش ـــ سوراق قىلىش ئۆمىكى»دىن بۇيرۇق كەلگەنمىكەن. بىراق، تۇرمىدە ئەمەلىي ئىشلارنى ئىشلەيدىغان شېۋىك شىسەينىڭ بىر كۈماشتىسى مېنى «ئەڭ يامان» دەپ قاراپ، تۇرمىدە تۇتۇپ قالغانمىكەن).

ئۇلار ئاخىرى مېنى قويۇۋېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى: مەن، نۇر سادىروۋ، يەنە بىر نەچچە قازاق زىيالىلىرىدىن بولۇپ جەمئىي سەككىزمىز قويۇپ بېرىلىدىغانلار قاتاردا تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىلىدۇق. ساقچى باشلىقى باشقىلارغا: «سەن پالانى يەرگە بار، سەن پۇكۇنى يەرگە بار» دەپ بۇيرۇدى. ئاخىردا ماڭا كەلگەندە ساقچى باشلىقى ھۆكۈمنى:

ـــ بىلىپ قويغىنكى، بىز ئېچىرىدىن موما ئەپچەمىدۇق، ئوق ئەچىقتۇق، ماڭ، ئەمدى چىقىپ كەت!ـــ دېدى.

ئۇنىڭ شۇ سۆزى تا ھازىرغىچە قۇلىقىمدىن نېرى كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ شۇ سۆزىنى ھەر بىر ئۈيلىسام يۈرىكىم ھېلىمۇ جىغىلدايدۇ. چۈنكى بۇ سۆزنىڭ مەنىسى مېنىڭ چۈشەنچەمدە: «ئىككىنچى تۇرمىگە كىرىدىغانئىش قىلىپ قويساڭ ئاتمىزا!» دېگەنلا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن قائىدە بويىچە ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاپالىتى بىلەن تۇرمىدىن چىقتىم. تۇرمە تەرەپتىن بېرىلگەن ئۇچ مىڭ يۈەن (ئۆلكە پۇلى) يول راسخودى بىلەن قەشقەرگە قايتىماقچى بولۇپ ۋاقتىنچە ئۈيغۇر ئۇيۇشمىسىدا تۇردۇم. شۇ چاغدا تۇرمىدىن يېڭىدىن بوشىنىپ چىققان ئىبراھىم تۇردى كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشۇپ شۇنداق دېدى:

ـــ بىز بىرلىشىپ ھۆكۈمەتكە بىر تىلەك قويساق، تىلىگىمىزدە: بىز ۋەكىل بولۇپ ئىلغا بېرىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن كومىتاڭ تەرەپنى ئەپلەشتۇرۇش ئۇچۇن ئاز ـ تولا خىزمەت ئىشلەش ئارزۇيىمىزنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدىلىمەكچى،ـــ دېدى.

مەن ئۇنىڭ پىكىرىگە قوشۇلمىدىم. چۈنكى ئەينى چاغدىكى شارائىتتىن قارىغاندا، بۇ تىلەكنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە بىز ئارقىلىق ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن پولات قادىر (ئۇ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن گېزىتخانىدىكى ئەسلى ئورنىغا خىزمەتكە قويۇلغانمىكەن) مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىپ، ماڭا «شىنجاڭ گېزىتى»دە قېلىپ ئۆزى بىلەن بىرگە ئىشلە-

لەشنى تەكلىپ قىلدى. بىراق، مېنىڭ قولىقىمنىڭ تۆۋىدە خۇ-
گوجىنىڭ: «بىز ئىچكىرىدىن موما ئاچقىمدۇق، ئوق ئاچقتۇق...»
دېگەن سۆزلىرى جاراڭلاپ تۇرغاچقا، مەن پەقەت ئۇرۇمچىدىن
تېزراق كېتىپ ئۆزۈمنىڭ ئەزىز دىيارىم-قەشقەرگە يېتىپ بېرىۋې-
لىش، ئورۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىم-بىلەن تېزرەك جەم بو-
لۇشنىلا ئويلايتتىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھېچقانداق تەكلىپلەر قۇ-لى-
قمىغا كىرمەيتتى. بۇ 5-ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ئىدى. قەشقەرگە
قاراپ يولغا چىقتىم. ئۇ چاغلاردا قەشقەرگە قارا ماشىنىمۇ قات-
نايتتى. بىراق، مەن تۇرمىدىن يېڭى چىققان بولغاچقا، رەڭگىم
تاتىراڭغۇ، ئۇزۇم ئورۇقلاپ كەتكەنىدىم. مەن شۇ تۇرقۇم بىلەن
قېرىنداشلىرىمنىڭ يۇرتىنى ئازابلاشنى خالىمىدىم. شۇڭا، قەشـ
قەرگە ھارۇندا بېرىشنى قارار قىلدىم. چۈنكى، ئۇرۇمچىدىن
قەشقەرگە ھارۇا ئوتتۇز ئۆتەڭدىن ئۆتۈپ باراتتى. ئوتتۇز كۈن
ئىچىدە ئۆزۈمنى ياخشىراق ئوزۇقلاندۇرۇپ، ساپ ھاۋادىن
ئەركىن نەپەس ئالسام، رەڭگى-روھىم ياخشىلىنىپ قالار، دەپ
ئويلىدىم. شۇنداق قىلىپ ئۇرۇمچىدىن چىقىپ ئوتتۇز ئىككىنچى
كۈنى قەشقەرگە يېتىپ باردىم. يولدا كەلگۈچە ھەربىر ئۆتەڭدە
ساقچىلار يولۇچىلارنىڭ ئىچىدىن پەقەت مېنىڭلا نەرسە-كېرەك-
لىرىمنى ئاختۇراتتى (چۈنكى، ماڭا بېرىلگەن يول خېتىمگە بەلگە
قويۇلغانىدى). بۇ ئەھۋال كۆڭلۈمنى باشقىچە غەش قىلىپ
قويدى. بىراق، مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، مەن ھايات يېتىم ئەزىز
دىيارىم قەشقەرگە يېتىپ كېلىۋالغىنىمغا خۇشال ئىدىم.

تۇرمىدە تاپقان ئەقىل

مەن شۇ چاققىچە ئۆزۈمنى «ئىنقىلابىي سەپتىكى ئادەم» دەپ
ئويلايتتىم. ئۆزۈمنىڭ تۇرمىگە سېلىنىشىمنىمۇ شۇ سەۋەبتىن دەپ
بىلەتتىم. بىراق كېيىن ئويلىسام، مەن شېڭ شىسەينىڭ تۇرمە-
سىگە كەلگەنگە قەدەر ئەقلىم تېخى تولۇق يېتىلمىگەنىكەن.
چۈنكى ئەقىل دېگەن تەدرىجى تاكامۇللىشىدىكەن، مەن جەمئى-

يەتكە ئەمدىلا يۈزلەنگەن چاغدىلا شېڭ شىسەينىڭ شۇ چاغدىكى
سىياسەتلىرىنى ئاڭلىغاچقا، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە يېزىقچىلىقنىڭ
مەقسىتى پەقەت شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ سىياسەتلىرىنى ۋە ياكى
ستالىننى ماختاش ياكى بولمىسا فاشىزمنى، ئۆتمۈش زامانىنى
تىللاش، دەپ ئويلايتتىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالتە-يەتتە يىل ئىچى-
دە يازغان نەرسىلىرىمنىڭ ھەممىسى يۇقىرىقى مەزمۇندىن چەتنەپ
كېتەلمىگەن شۇئار خاراكتېرلىك ئەسەرلەر ئىدى.

مەن قامىلىپ 2-تۇرمىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، گېزىتخا-
نىدىكى نەرسە-كېرەكلىرىمنى ئەكىلىپ بېرىشتى. چامادانىمدا
مەشھۇر يازغۇچى ئابدۇراخمان جامىنىڭ پارس تىلىدىكى بىر دې-
ۋانى بارئىدى. مەن تۇرمىدە يېتىپ زېرىككەن چاغلىرىمدا شۇ
دىۋاننىكۆرۈپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ئاجايىپ بەدىئىي ھۇزۇر ئالدىم.
مەن ئاشۇ شېئىرلارنى قايتا-قايتا ئوقۇغاندىن كېيىنلا: «ھە، شا-
ئىرلىق دېگەن مۇنداق بولىدىكەن، شېئىرنى مۇشۇنداق مەزمۇن-
دا يازغاندىلا ئاندىن ئۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدىكەن. نېمە
ئۈچۈن بىزنىڭ شېئىرلىرىمىز بۇگۈنى يازساق ئەتىسى تەرەتخانىدا
ياتىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئابدۇراخمان جامىنىڭ شېئىرىنى بەش-ئالتە
يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ كىشىلەر يەنىلا سۆيۈپ ئوقۇيدۇ؟
بۇنىڭ سىرى زادى نەدە؟ بۇنىڭ سىرى: ئەدەبىياتنا، يازغۇچى
ئەڭ ئالدى بىلەن ھەقىقەتنى قولىدا چىڭ تۇتۇشى، ئەسەرلىرىدە
ھەقىقەتنى بايان قىلىشى كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، يازـ
غۇچىنىڭ ئەسىرى ھەقىقىي ئەسەر ھېسابلىنىدىكەن» دېگەن ئويغا
كەلدىم. شۇنىڭ بىلەن مەن جامىنىڭ شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ئۇسـ
لۇبىنى ئۆگەندىم. مەسىلەن: جامىنىڭ مۇنداق بىرشېئىرى بار:

ئاتەشىن لەئىلكى تاجى خوسرۇانىدا بەرسە رەست،
ئەخكەرى بەھرى خەيالى خامۇ پۇختەن بەرسە رەست.

مەزمۇنى: شاھلارنىڭ تاجىغا بېكىتىلگەن ئوتقا ئوخشايدىغان لەئىل

نېمە؟

ئۇ شاھلارنىڭ بېشىدىكى خام خىيالنىى پىشۇرۇش ئۈچۈن قويۇلغان چوغدىن ئىبارەت.

بۇ ئىككى قاپىيە سۆز شۇنداق چىرايلىق بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن ئېلىنغان. يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق يېزىلغان:

ھەزەر كۈن ئى ئاۋان ئەز نۇھى ئى مەزلۇمى ئەشكى ئۇ،
كىمىتەرسەم كۈنەدكارى دۇنيايى نوھ تۇقانداش.
بىتەرس ئەزناۋىكى ئاھىكى تابزەد بەلا بەرتۇ،
كۈنەت غەربالى چەرخى چەمبەرى رازەخمى پەيكانەش.

تەرجىمىسى: ئىدۇرغا (ھۆكۈمەت ئادىمى) مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن ھەزەر ئەيلە،
مەزلۇملارنىڭ ئاھى ھەزرىتى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇپان بالاسىنى بېشىڭغا ياغدۇرىدۇ. مەزلۇملارنىڭ «ئاھ» دېگەن نالىسىدىن ھەزەر قىلغىلكى، بۇ سادا ئوق كەبىي، ئاسمانىى تېشىۋېتىدۇ. شۇ تۆشۈكلەردىن بېشىڭغا بالايى ھادىسىلەر ياغىدۇ.
شۇ شەھەرلارنى ئوقۇغاندىن كېيىنلا شەھەر دېگەنلىك قانداق بولىدىغانلىقىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتتىم. شۇنىڭدىن كېيىن يازغان «توزۇماس چېچەكلەر»، «ۋىجدان مۇھاكىمە» قاتارلىق ئەسەرلىرىمدە ئىلگىرىكىگە قارىغاندا بەدىئىي ئىپادىلەشتە خېلى ئىلگىرىلەشلەر بولغاندىن سىرت، قۇر توشقۇزۇش ئۇچۇنلا خىزمەت قىلىدىغان قۇرۇق گەپلەر يوق دېيەرلىك بولدى. بۇ مېنىڭ تۇرمىدىكى ئىككى يىللىق بوش ۋاقىت ئىچىدە ھاسىل قىلغان ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتىم بولدى.

لاداخ يولىدا

قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنىلا گومىنداڭنىڭ تەقىپى ئاستىدا قالدىم. بۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي

تازا كۈچىيىپ، تاشقۇرغان، بۇلۇڭكۆل ئەتراپلىرىنى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئالغان، گومىنداڭ ئالاقزادىلىككە چۈشكەن مەزگىل ئىدى. دەل شۇ چاغلاردا گومىنداڭ تەرەپ شەھەر سىرتىدىكى نوپۇزلۇق ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈشكە باشلىدى، شۇ چاغلاردا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئامېرىكىدىن جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم قىلىنغان ئاپتوموبىل بالونلىرىنى ھىندىستاندىن ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىكەن. ئەسلىدە بۇ بالونلار شياڭگاڭنى بېسىۋالغاچ، ئالدىنقى سەپكە جەددىي ئېھتىياجلىق بولغان بۇ ئەسلىھەلەر ئامېرىكىدىن ھىندىستانغا، ھىندىستاندىن تىبەتكە، تىبەتتىن لاداخقا يەتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر كارۋانلىرى ئارقىلىق لاداختىن شىنجاڭغا ۋە كېيىن ئالدىنقى سەپكە توشۇلىدىغان بوپتۇ. بالونلارنى توشۇش ئۈچۈن قەشقەردە كارۋانلار ئەترىتى تەشكىل قىلىندى. بۇياقتىن باردىغان كارۋانلارنىڭ قۇرۇق ماڭماسلىقى ئۈچۈن، قەشقەردىكى يەرلىك مالالار شىركىتى ھىندىستاندىكى بارىلال ئىسىملىك بىر سودىگەر بىلەن كېڭىز دوكۇار قىلىشىپتۇ. بۇ تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلغان كېڭىزلەر سودىگەر بارىلالغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن ھىندىستان ھۆكۈمىتى تەرەپ كارۋانلارغا بالونىى تاپشۇرۇپ بېرىدىكەن. شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە كاللامغا بىر پىكىر كەلدى. چۈنكى قەشقەردە تۇرۇۋەرسەم، داۋاملىق گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ تەقىپى ئاستىدا تۇرۇشۇم، ھەتتا ئۇزاققا قالماي يەنە قامىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. ئۇنىڭدىن كۆرە كارۋان بولۇپ يىراقلارغا كەتكىنىم ياخشى، دەپ ئويلىدىم. شۇ خىيال بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدە ئىشلەيدىغان بىر دوستۇمغا مەسلىھەت سالسام ئۇ ماقۇل، بۇنىڭ ياخشى پىكىر ئىكەنلىكىنى، بۇنداق قىلغاندا بۇ ۋەتەنگىمۇ، ئۆزۈمگىمۇ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

شۇنىڭ بىلەن مەن بۇياقتىن قىرىق ئات يۈك ئېلىپ ئۇيا-
ياققا ئاپىرىدىغان، ئۇياقتىن قىرىق ئات يۈك ئېلىپ بۇياققا
ئەكىلىپ بېرىدىغان بولدۇم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر ئاتقا ئون
مىڭ يۇەن پۇلنى ئۆلار نەخ بېرىدىغان بولدى. ئون مىڭ يۇەن
پۇل بانكىدىن قەرز بېرىلىدىكەن. دېمەك، قىرىق ئات ئۈچۈن
سەككىز يۈز مىڭ يۇەن نەقپۇل بېرىلىدىكەن. مەن شۇ پۇل
لارنى ئېلىپ ئات سېتىۋېلىشقا باشلىدىم. قىرىق ئات يۈكنى تو-
شۇش ئۈچۈن ئاتمىش ئات سېتىۋالدىم. چۈنكى قىرىق ئاتنىڭ
ۋە ئادەمنىڭ ئوزۇق - تولۇكلىرىنى قالغان يىگىرمە ئات كۆتۈ-
رۈشى كېرەك ئىدى. لاداخ يولىدا يېمەك - ئىچمەك بولمىغا-
دىن سىرت، ھاۋاسى بەكمۇ شالاڭ ئىدى. مۇشۇ ئىككى مەسىلە
لاداخ يولىدىكى كارۋانلار ئۈچۈن ئەڭ مۇشكۇل ھەتەر بولۇپ
ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئون ئىككى چاكار ۋە بىر
چاكار بېشى ئالدىم. جەمئىي ئون تۆت ئادەم بولدۇق. بىز
1946 - يىلى ئاۋغۇست ئايلىرىدا سەپەرگە جابدۇنۇدۇق، شۇ
يىلى 12 - ئايىنچە يولغا چىقالماي قاغىلىقتا تۇرۇپ ئاتلىرىمىزنى
باقتۇق. بۇ نامەلۇم سەۋەبلەر بىلەن پاسپورتىمىزغا ۋاقتىدا قول
قويۇق بېرىلمىگەنلىكتىن بولدى. ئاخىرى 12 - دېكابىر كۈنى
بىز قاغىلىق پۇساردىن قوزغىلىپ لاداخقا ئاتلىنىپ شۇ ماڭغانچە
يىگىرمە ئالتە كۈندە لاداخقا يېتىپ باردۇق. بۇ سەپەردە ئالتە
كۈنلۈك يولدا ئۇنگەن ئوت - چۆپلەرنىڭ ھەممىسى زەھەرلىك
بولۇپ، ئەگەر ئاتلاردىن بىرەرسى شۇ ئوتلاردىن يەپ قالغان
ھامان شۇ جاينىڭ ئۆزىدىلا جان ئۈزەتتى. بۇ ئوتلارنىڭ ئىسمى
«لەنتاك» بولۇپ، شالاڭ ھاۋا تەسىرىدىن شۇنداق زەھەرلىك
بولۇپ ئۇنگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم.

يول ئۇستىدە مۇنداق بىر قىزىق ئىش يۈز بەردى: بىز
كېتىۋېتىپ بىر يەرگە كەلگەندە، نۇرغۇن «قەبرە» ئۇچرىدى. مەن
بۇ قەبرىلەرگە قاراپ مۇسۇلمان پەدىسىگە قولۇمنى كۆتۈرۈپ دۇئا

قىلمۇدىم، قاسىم ئىسىملىك چاكار بېشى كۈلگىلى تۇردى. مەن
رەنجىگەن ھالدا:

— ھەي، سەن ئۆلمەمسەن؟! — دەپ تەنە قىلمۇدىم.

— مەنمۇ ئۆلمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ كۈلكىدىن
ئۆزىنى ئاران توختىتىپ.

مەن سوراشنى داۋام قىلدىم:

— سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ مۇشۇنداق چۆل - جەزىرە ئۆلەپ
قېلىشىنى كۆز ئالدىڭغا كەلتۈرمەمسەن؟

— ئەلۋەتتە ئوتنىمۇ بەزىدە كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ
قويىمەن.

— ئەمسە نېمىشقا دۇئا قىلمىشنىڭ ئورنىغا كۈلسەن؟

— خوجايىن، بۇ قەبرە ئەمەس، بۇ «لەنتاك» دېگەن
ھېلىقى زەھەرلىك ئوت. بۇ ئوتنىڭ ھەر بىر كۆكلەپ چىققان
كۆتكىنى مۇشۇ جايدىن ئۆتكەن كارۋانلار ئات يەپ قالمىسۇن،
دەپ تاشقا كۆمتۇرۈپ ئۆتۈپ كەتكەن. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن
مۇشۇنداق ئورغۇنلىغان قەبرىستان تاش دۆۋىلىرى پەيدا بو-
لۇپ قالغان.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ مەنمۇ راسا كۈلدۇم.

بىز يولنى داۋاملاشتۇردۇق. تارغىنە يىلان باغرى يول بىز-
نى بەزىدە تاغنىڭ چوققۇر جىلغىلىرىغا ئېلىپ بارسا، بەزىدە تاغ
نىڭ يان بەللىرى بىلەن ۋە بەزىدە تاغنىڭ چوققىسى بىلەن
ئېلىپ باراتتى. يول ئۇستىدە خەۋپ - خەتەر ئادەمنىڭ كۆزىگە
كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. مەن شۇ يول ئۇستىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىر
رىمنى «لاداخ يولىدا كارۋان» ناملىق سايامەت خاتىرىسىدە تو-
لۇقى بىلەن يازغانىدىم. كېيىن بۇ ئەسىرىم خەنزۇچىغا ۋە ئىنگ
گلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان. شۇڭا بۇ ئەسلىمىمىدە تەپسىلىي
بايان قىلمايمەن. پەقەت قىسقىغىنە بىرنەچچە مىسالنىلا دەپ
ئۆتەي:

ئېتىمىزنى ھەيدەپ كېتىۋاتاتتۇق. ئاتنىڭ كولدۇرمىلىرى تاغ ئىچىنى جاراڭلىتاتتى. بىزنىڭ ئون تۆت كىشىلىك قوشۇنىمىزمۇ خېلى مۇنتىزىم ئىدى. مەخسۇس بىر چاكار مەن ئۇچۇن خىزمەت قىلاتتى: چىدىرىمنى تىكىپ، تامىقىمنى تەييارلايتتى. قالغان ئون ئىككى ئادەمنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى ئېنىق بەلگىلەنگەنىدى. بىز ئوتتۇز دانە قوينى ئالدىمىزغا سېلىپ ھەيدەۋالغان بولۇپ، ھەر بىر قۇنالغۇدا بىردىن قوينى سويۇاتتۇق. بىر ئات ئۇستىگە ئارتىلغان ئىككى قەغەز يەشىكتە مەخسۇس ئۆزۈم ئۇچۇن ياقتۇرۇۋالغان پەرمۇدە (سامسا) بار ئىدى. بۇنى توڭلىتىپ قويۇپ يول ئۇستىدە يېمەكچى ئىدىم. تاغ قاپتىلىدا كېتىۋاتقاندا، بىر ئات كېلىپ ھېلىقى پەرمۇدە قاچىلانغان قەغەز يەشىكنى چىشلەپ تارتقانىكەن، پەرمۇدىلەر تورۇكشۇپ يەرگە تۆكۈلۈشكە باشلىدى. تورۇكشىغان ئاۋازلار تاغ قاپتىلىدا كىشى تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە جاراڭلاپ كەتتى. جاراڭلىغان ئاۋازدىن ئاتلار ھۇركۇشۇپ ھەر تەرەپكە پېتىراپ كېتىشتى. خەيرىيەت، بۇ يول سەل كەڭرى ئىكەن، ئۇنداق بولمىغاندا يەنە نېمە بالالارنىڭ يۈز بېرىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. شۇنداقتىمۇ ھۇركىگەن ئاتلار مۇزلارغا تېپىلىپ يول ئۇستىدە قاتارسىغا يېقىلىپ ياتتى. شۇ ئاتلارنىڭ بىرى ئوڭدىسىغا يېقىلغانىكەن. ئۇنىڭ تۆت پۇتى ئۆزى كۆتۈرۈپ ماڭغان كېگىزگە سېپىلىپ قېلىپ توختىماي پىلتىلايتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ رەنجىشىڭ ئورنىغا كۈلگىلى تۇردۇم. پەرمۇدىنىڭ سەۋەبى بىلەن ئاتلارنىڭ بەزىلىرى يېقىلىپ، بەزىلىرى قېچىپ توختىغاندىن كېيىنلا ئاندىن ھەممىمىز جىددىي ھەرىكەتلىنىپ، ئاتلارنى يۆلەپ تۇرغۇزدۇق، بەزىلىرىنىڭ تۆت پۇتىنى كېگىز ئارىسىدىن چىقىرىپ يۇكلەرنى قايتىدىن يۇكلىدۇق. ئاتلارمۇ، ئادەملەرمۇ قاتتىق چارچىغانىدۇق. ئامالسىز شۇ كۈنى شۇ يول ئۇستىدە قونۇپ قالدۇق.

ئىككىنچى كۈنى تاغ قاپتىلىدىكى يولدا كېتىۋاتاتتۇق، تاغ چوققىسىدا كېتىۋاتقان بىر كىيىك ئاتلىرىمىزنىڭ كولدۇرمىسىدىن ئۇركۈپ قاچقانىكەن، ئۇنىڭ ئايىقى ئاستىدىن قومۇرۇلۇپ چۈشكەن بىرتال تاش باشقا تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، شاۋقۇن پەيدا قىلدى. مۇشۇ شاۋقۇنمۇ بىزنىڭ ئاتلىرىمىزنى چۆچۈتۈۋەتتى. نەتىجىدە سەككىز - ئونچە ئات مۇشۇ جاينىڭ ئۆزىدە چۆچۈپ يىقىلىدى. زىيان ئانچە كۆپ بولمىدى.

لاداخقا بېرىش سەپىرىدە، زەرەپشان دەرياسىدىن قىرىق نەچچە قېتىم بىردەم ئۇياققا، بىردەم بۇياققا ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. لاداخقا بېرىشتا ئەسلى رەسمىي ياسالغان يول يوق بولۇپ، كارۋانلار سۇ ئېقىشىنى بويلاپ يول تاللاپ مېڭىپ، ۋاقتىنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن مۇشۇ كارۋان يولى پەيدا بولغانىكەن. بۇ يول بەكمۇ ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، بەزىدە دەريا بويلاپ تاغ ئۇستىدە مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. بىز مېڭىپ بىر يەرگە كەلسەك، ئۇچ مېتر كەڭلىكتە مۇز تۇتىشىغان كۆۋرۈكسىز دەريا يولىمىزنى توستى. بۇ دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقى بەش مېتر ئەتراپىدا كېلەتتى. ئەگەر مۇشۇ جايدىن بىر ئامال قىلىپ ئۆتۈۋالمساق، ئايلىنىپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى - دە، يەنە بىر نەچچە كۈنلۈك سەپىرىمىز ئۇزىرىشى مۇمكىن ئىدى. دەل شۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان «دوختۇر ۋايجانىم» ناملىق بالىلار ھېكايىسىدە يېزىلغان بىر ۋەقەلىك يادىمغا كەلدى. ھېكايىدە مايمۇنلارنى داۋالىغۇچى دوختۇرنى بىر ئادەمخور جىنايەتچى قوغلاپ كەلگەندە، ھېلىقى دوختۇر قېچىپ ئىككى يارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر بوشلۇققا كېلىپ قالىدۇ - دە، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغاندا، ھېلىقى مايمۇنلار بىرسى - بىرسىگە چىڭ ئېسىلىشقان ھالدا بىر كۆۋرۈك پەيدا قىلىشىپ، ھېلىقى دوختۇرنى رەقىبلىرى قولىدىن قۇتقۇزۇۋالىدۇ. مەن شۇ ھېكايىدىكى ۋەقەلىكتىن ئەقىل تاپتىم - دە، مايمۇنلارنىڭ «كۆۋرۈك» ياسىش

ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىش نىيىتىدە، چاكارلارغا ئارغامچىلارنى قارشى تەرەپتىكى تاشقا باغلاشقا بۇيرۇدۇم. ئارقىدىن تۆت ئات ئۇستىدىكى كېڭىزنى چۈشۈرۈپ ھېلىقى ئارغامچا ئۇستىگە قويۇپ كۆۋرۈك ياسىدۇق - دە، ئاتلىرىمىزنى شۇ كۆۋرۈكتىن ساق - سالامەت ئۆتكۈزۈپ، يىگىرمە ئالتە كۈندە سالامەت لاداخقا يېتىپ باردۇق.

ئۇ چاغلاردا لاداخ كىچىككىنە بىر جاي بولۇپ، بارى-يوقى ئىككى ساراي، بىر مەسچىت، 300 ئۆيلۈكچە ئادەم بار ئىكەن. بىز لاداختا بىرنەچچە مالالارنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ قېلىشقا توغرا كەلدى.

بىر كۈنى بىر ھىندى سودىگىرى مېنى ئۆيىگە چاينا چىقىردى. پارسام، ئۆيىدە بىرمۇنچە سەللىلىك، ئۇزۇن ساقاللىرى مەيدىسىگە چۈشكەن ئادەملەر ئولتۇرۇشۇپتۇ. مەن ئولارنى شۇ جاينىك چوڭ موللىرى ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قاپتىمەن. كېيىن بىلسەم، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ جايدىكى سىك① قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئەمەلدارلار ئىكەن. ئۇلار مېنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىمگە قىزىققانلىقتىن مېنى بەكرەك چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ سورۇنىنى ئۇيۇشتۇرۇشقانىكەن. چاي ئۈستىدە فوتو ئاپپاراتىمدەك بىر نەرسىنىڭ ماڭا توغرىلانغانلىقىنى سېزىپ سەسكىنىپ كەتتىم. كېيىن سۇ-رۇشتۇرۇپ بىلدىمكى، شۇ چاغلاردا ھىندىستاندا پارىخورلۇق ناھايىتى ئېغىر ئىكەن. مەن كەلگەن كۈنلەردە بىر كىچىك ئەمەلدار مەندىنمۇ پارا ئالماقچى بولدى. مەن ئۇنىڭغا:

— سىلەرنىڭ بۇ ئادەتلىرىڭلار بەكمۇ يامان ئىكەن. بىزنىڭ ئۇ تەرەپتە ھۆكۈمەت سىلەردەك پارىخورلارنى تاپسا قاتتىق جازالايدۇ، شۇڭا بىزدە پارىخورلۇق يوق. ئەگەر بىزگە مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلساڭلار، بىز تەرەپكە بارغان سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلارگىمۇ بىز شۇنداق مۇئامىلە قىلىشىمىز مۇمكىن، — دېگەنىدىم.

① سىكلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ (ھ).

ئۇلار مېنىڭ شاھمات ئويناشىم ۋە يۇقىرىقى گەپ - سۆزلىرىمدىن منىي «ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئىشپىيون» دەپ ئويلاپ قالغان بولسا كېرەك.

مەن ئەھۋالنى چۈشەنگەندىن كېيىن، تىنچراق كېتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزۈمنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىمگە ناھايىتى دىققەت قىلىدىغان بولدۇم. قايتىدىغان چاغدا ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىزگە ماشىنا بالونىنى بەرگىلى ئۇنمىدى. سەۋەب تاشقۇرغاندىكىلەر يولنى توسۇپ قويدى، بالونىنى بەرسەك ئۇلار بۇلاپ كېتىدۇ، كىرا ھەققى ئۆزۈڭلەرگە قالسۇن، بۇ جايدىن خالىغان نەرسەڭلەرنى سېتىۋېلىپ ھىندىستانغا بارساڭلارمۇ، قەشقەرگە كەتسەڭلەرمۇ بولىدۇ، دېدى. مەن قەشقەرگە بارسام تەقىپ ئاستىدا تۇرىدىغانلىقىمنى ئويلاپ، ھىندىستانغا كېتىشنىمۇ خىيال قىلدىم. بىراق قەشقەردىن ئالغان قەرزلىرىمنى ئويلاپ، قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ قەرزلەرنى تۆلەۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن ھىندىستانغا باراي، دېگەن خىيالدا قايتىش قارارىغا كەلدىم. بۇ قېتىمقى سەپەر ماڭا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ناھايىتى چوڭ پايدا يەتكۈزدى: شۇ قېتىمدا بىز تۆت - بەش مىڭ يۈەنگە ئالغان ئاتلىرىمزنى بىراقلا بىرنى ئون بەش مىڭ يۈەنگىچە ساتتۇق. ئۇلارنىڭ ئون رۇبلىلىك بويىقلىرى ئالتە - يەتتە يۈەنگىچە چۈشۈرۈلدى. چۈنكى «شىنجاڭنىڭ يولى ئىتىلىپ قاپتۇ، ئەمدى كارۋان كەلمەيدىكەن» دېگەن سۆزلەر بىزنىڭ مالالىرىمزنىڭ باھاسىنى ئاجايىپ ئۆرلەتتى، ئۇلارنىڭ مالالىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرگەنىدى. شۇ قېتىمقى تىجارەتتە ماڭا يىگىرمە بەش مىڭ سەر يىمپەك سەرمايە پايدا قالدى. مەن ئون ئىككى ئاتنى قەشقەرگە مال توشۇش ئۈچۈن قالدۇرۇپ، قالغان ئاتلارنى ساتتىم - دە، قايتىش سەپىرىگە ئاتلانىدىم. بولدا كەلگىچە مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن كارۋانلىرىمدىن ئايرىلىپ قالدىم. ماڭا يول باشلاپ ماڭغان چاكار يىرىم يولدا تۇيدۇرماي قېچىپ كېتىپتۇ. مەن نېمە قىلارىمنى بىلمەي ئاخىرى

يولنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. نەتىجىدە سۇنتاقنىڭ داۋ-
ۇنىدىن ئۆتۈۋېتىپ ئېتىم بىلەن تۇتەكلەپ كېتىپ جېنىمدىن
ئايرىلغىلى تاسلا قالدىم. خەيرىيەت، سۇنتاق داۋۇنىدىكى خەتەر-
دىن ئۆزۈمنىڭ جاسارىتىم ۋە ئەقىل - پاراسىتىمگە تايىنىپ مەڭ
تەستە قۇتۇلۇپ كارۋانلىرىمغا يېتىشۋالدىم.

مەڭ بىر جاپالار بىلەن ئاچارچىلىق ۋە ئۆلۈم خەۋپلىرى-
نى يېڭىپ مېلىكشاھقا يېتىپ كېلىۋىدۇق، بىزنى گۇمىنداڭنىڭ
ئەسكەرلىرى قارشى ئالدى. شۇنداق قارشى ئالدىكى، ھەممىزنى،
ئورنۇالدى - دە، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىمىزدىن بىردەم ئۇنى،
بىردەم بۇنى سېتىپ بېرىشكە مەجبۇرلاپ، تالان - تاراج ئار-
سىدا قالدۇق. ئۇلار بىلەن قارشىلىشىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.
يېنىمدىكىلەردىن بىرسىنىڭ ئېيتىشچە، يول توساپ تەكشۈرگۈچى
گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ يېنىدا بىر نەچچە خالتىدىن ئەپيۇن
بولىدىكەن. قارشىلاشقۇچىلارنىڭ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئاختۇرغان
بولۇپ شۇ ئەپيۇنلارنى كارۋانلارنىڭ نەرسىلىرى ئىچىگە ئارىلاش-
تۇرۇپ قويىدىكەن - دە، ئەپيۇن توشۇغان، دېگەن بەدنام بىلەن
ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسىنى مۇسادىرە قىلىشۋالىدىكەن. مەندە 12
مەڭ قاپ سەرەڭگە بار ئىدى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭدا بىر قاپ
سەرەڭگىنىڭ باھاسى يېرىم سەر تەڭگىگە چىققانىدى. بۇ سەرەڭ-
گىلەر ئەگەر شىنجاڭدا سېتىلسا بىرى يۇز ھەسسە پايدا بېرەتتى.
ھېلىقى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ئاخىرىدا شۇ سەرەڭگىلەرنىڭ يې-
رىمىنى سېتىپ بېرىپ قۇتۇلدۇق.

گېزىتچىلىك بىلەن قايتا شۇغۇللىنىش

شۇ يىللىرى خوتەندە تامۇژنا ئىدارىسى بار ئىكەن. بىز
تامۇژنا رەسمىيەتلىرى ۋە ھىندىستانغا قايتا چىقىش تەييارلىقى
بىلەن خوتەندە ئىككى ئاي تۇردۇق. مەن ھىندىستانغا ئېلىپ
چىقىش ئۈچۈن خوتەندىن يىگىرمە بەش مەڭ سەر يىپەك ئېيىپ
تەييارلاپ قويدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن پاسپورتۇمغا قول قويدۇرغاچ

ئالغان قەرزلىرىمنى تۆلۈۋېتىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلدىم. بۇ
دەل بېتىم مەزگىلى بولۇپ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شۇ چاغدا
قەشقەرنىڭ ۋالىسى ئىدى. بۇرۇنقى پاسپورتقا قول قويىدىغان
خەنزۇ ئەمەلدارلار ئالماشتۇرۇلغانىكەن. شۇڭا مەن: «ئابدۇكې-
رىمخان مەخسۇم بىلەن بىز كونا تونۇش، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر
ئىنقىلابىي سەپتە ئۆزۈن يىل بىللە ئىشلىگەن. پاسپورتۇمغا دەر-
ھال قول قويۇپ بېرىشى مۇمكىن» دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمەلىيەت-
تە ئىش ئويلىغىنىمنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى. ئۇ پاسپورتۇمغا قول
قويۇپ بەرمەيلا قالماي، مېنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئىشلەپ چې-
لىشقا ئۇندەپ تۇتۇپ قالدى:

— ئۇكا، مۇشۇ كۇنلەردە بۇ ئىشنى سەن بىلەن بىز قىل-
مىساق، كىم قىلىدۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا قەتئىي پاسپورت
بەرمەيمەن. گېزىتخانىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستۈڭگە ئالسەن! — دەپ
تۇرۇۋالدى.

مەن ئىشلىمەيمەن دېگىنىم بىلەنمۇ ۋالىنىڭ قولىدىن قې-
چىپ ھېچقەيەرگە كېتەلمەيتتىم. ئامالسىز خوتەندە ئېلىپ تەييار-
لاپ قويغان يېپەكنى بىرتەرەپ قىلىش ئىشىغا ئىنىمنى ئەۋەتىپ،
ئۆزۈم ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ تەلىپىگە بىنائەن «قەشقەر —
شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستۈمگە ئېلىپ
ئىشلەشكە كىرىشتىم.

گېزىتخانىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنىلا ئەسلىدىكى
جاپاكەشلىك روھىم بىلەن تىرىشىپ ئىشلەشكە باشلىدىم. شۇ كۇنـ
لەردە بورھان ئەپەندى، سەيپىدىن ئەزىزى، مەتىمىن بۇغرا ۋە
باشقىلار رىياسەتچىلىكىدىكى خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق
جايلاردىكى سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى قەشقەرگە يېتىپ
كەلدى. مېنى قەشقەر سايلام ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قىلىپ
قويۇشتى. شۇنىڭ بىلەن، باردى - كەلدى ئىشلار كۆپەيدى.
شۇ قېتىمقى سايلامدا تۇرسۇن ئېلى قەشقەر كونسۇلخانىسى

هاكسىلىقىغا سايلاندى①.

بىز گېزىتتە ئىنقىلابىي ئاك ۋە نەزەرىيىلەرنى پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تەشۋىق قىلغانلىقىمىز ھەمدە گېزىتنىڭ تۇپ مەقسىتى گومىنداڭنىڭ سىياسىتىگە مۇخالىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن 1947 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ «قەشقەر ــ شىنجاڭ گېزىتى»نى تاقىۋەتتى. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىز «ئاڭ» گېزىتىنى نەشر قىلىپ يەنىلا ئەسلىدىكى ئىلغار ئىنقىلابىي نەزەرىيىلەرنى مۇشۇ گېزىت ئارقىلىق تەشۋىق قىلىۋەردۇق. بۇ گېزىتنىڭ باش مۇھەررىرى يەنىلا مەن بولدۇم. گېزىتنىڭ چىقىمىنى ۋالىي مەھكىمىسى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ۋالىي مەھكىمىسىگە قارىشىلىق ساۋخۇدىھقانچىلىق مەيدانىنىڭ كىرىمى ئارقىلىق گېزىتخانىنىڭ چىقىمىنى تەمىنلەندى. مەن كېچىسى رادىئودىن ئاڭلاپ خاتىرىلەۋالغان يېڭى - يېڭى دۇنيا خەۋەرلىرىنى گېزىتتە باسقاندىن سىرت ئۆز ژۇرنىلىڭ «لاداخ يولىدا كارۋان»، «ۋېجدان، مۇھاكىمە»، «توزۇماس چېچەكلەر» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەدەبىي، ئىجادىي ئەسەرلىرىنى مۇشۇ مەزگىلدە يېزىپ ئېلان قىلغانىدىم.

شۇنداق ئىشلەۋاتقان كۈنلەردە، گومىنداڭنىڭ بېتىمنى بۇ زۇش سۆيىقەستى ئىشقا ئېشىپ، قەشقەردە تۇنۇگۈن يەنە باشلاندى. تۇنۇگۈن قىلىنىدىغانلارنىڭ ئىسىملىكى يۇقىرىدىن قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاۋ شىگۇاڭ نېمە ئۈچۈندۇر ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئوغلى مۇختەر بىلەن مېنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىماپتۇ. نەتىجىدە قالغان 18 نەپەر ئىنقىلابچى قولغا ئېلىنىدى. مەن شۇ چاغدىكى قايغۇلۇق ھېسسىياتىمنى تۆۋەندىكى شېئىرىم بىلەن ئىپادىلىگەنىدىم:

ئېسىپ تاك سەھەر ئېچىرە باردى خازان،
قۇرۇتتى چىمەندىن گۈل گۈلستان.

① تۇرسۇن ئېلى ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى.

چىمپ كۈز كۈننىڭ سوغۇق يەللىرى،
كىيىپ ئالدى قايغۇ لىباسىن جاھان.
گۈلستاندا پۈتتى باھار نەشتەسى،
قۇرۇق شاخ غېرىبانە كۈتمەكتە جان.
نە ياپىراق چىقاردۇق نە گۈل باغلىدۇق،
قۇرۇق شاخ بولۇپ ئۆتتى دەۋران ھامان.

شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتتى. بېتىم ۋاقتىدا ئىشلىگەنلەرنىڭ بىر قىسمى قامالدى، بىر قىسمى قاچتى، بىر قىسمى ئورۇپ سوقۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇختەر سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىپ قۇتۇلدى. پەقەت مەنلا ھېچ ياققا كېتەلمىدىم. ئالتە ئاي داۋام قىلغان «ئاڭ» گېزىتى تاقىلىپ «قەشقەر ــ شىنجاڭ گېزىتى» ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بويۇنتۇرۇق ھېسابىدا گېزىتخانىنىڭ باشلىقلىقى دېگەك بىرىنۇمغا ئارتىلدى. مەن گېزىتتە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى، گۇڭچەندائىنى بېۋاستە سۆكىدىغان ماقالىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تىزگىنلەمدىم. ۋەزىيەت بەكمۇ مۇرەككەپ ئىدى، بۇ گومىنداڭ دائىرىلىرى بىر قىسىم مىللىي زىيالىيلارنى ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنى كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزىگە تارتىۋاتقان، بىر قىسىملارغا زەربە بېرىۋاتقان مەزگىل ئىدى.

بىر كۈنى جاۋ شىگۇاڭنىڭ ئۇقتۇرۇشى بىلەن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئۆيىدە يىغىن چاقىرىلىدىغان بولدى. يىغىنغا مەن، ئىبراھىم ھاجى (قەشقەرنىڭ چوڭ ئاخۇنى)، ئەيسا ھاجىم (مۇئاۋىن ھاكىم)، جاۋ شىگۇاڭ بولۇپ بەش كىشى قاتناشتۇق. يىغىندا جاۋ شىگۇاڭ:

ــ ھازىر قەشقەر تەنجىمايۇاتىدۇ. قەشقەرنى تەنجىتىش ئۈچۈن قاسىمجان قەبىرىنى مۇئاۋىن ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاش كېرەك. قېنى، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، ئۆزلىرى مۇئاۋىن ۋالىيلىق

قا كىمنى مۇڭاپىق كۆرىلىكىن؟ — دېۋىدى، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم سياسىي دىپلومات ئادەم بولغاچقا، كېسىپلا شۇنداق دېدى:

— مۇئاۋىن ۋالىينى ئېلىۋېتىش ۋالىينىڭ ھەققى ئەمەس. ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزى قىلىدۇ. مەن: «مۇئاۋىن ۋالىينى ئەمىلدىن ئېلىۋەتمە» دېيەلمەيمەن، — دېۋىدى.

جاۋ شىگۇاڭ ماڭا قاراپ:

— سىلە بىر نېمە دېسىلە، — دېدى. مەن:

— قەشقەر مەسلىسى ھازىر ئىچىدىن بورغىناقلاپ سېسىق ۋاتقان بىر جاراھەت. سىزنىڭ (جاۋنى دېمەكچىمەن) قوللىنىۋاتقان چارىڭىز شۇ جاراھەتنىڭ تېشىنى ياغلاپلا تېڭىپ قويۇشتىن ئىبارەت. مەسىلىنىڭ تۈپ نېگىزىنى ھەل قىلماي تۇرۇپ، قەشقەر مەسلىسىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، — دېۋىدىم، جاۋ شىگۇاڭ نىڭ رەڭگى راسا ئۆڭگەندەك بولدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە تارقالدى.

قانۇن تۈزۈش پالاتاسىغا ئەزا بولۇش

شۇ يىلىن بولۇپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كۈنى، جاۋ شىگۇاڭ بىزنىڭ ئۆيگە چىقىپ، ماڭا قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىنى تەكلىپ قىلدى. مەن:

— مەن ۋالىي بولالمايمەن، — دەپ كەسكىن رەت قىلدىم.

— نېمىشقا؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— بىرىنچىدىن، مەن قەشقەرلىك، ۋالىي بولغان ئادەم بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن ھامان چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا بىر ياقتا كېتىشى كېرەك. مەن يۇرتۇمنى تاشلاپ نەگە بارىمەن؟ ئىككىنچىدىن، مەن ئىلمىي ئادەم، ئۇمرۇم قەلەم تۇتۇپ ئۆتۈۋاتىدۇ. ھۆكۈمرانلىق قىلىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ، — دېدىم. كۆڭلۈمدە بولسا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئورنىغا ۋالىي بولۇپ، گومىنداڭغا داۋاملىق قورچاق بولۇپ ببرىشنى خالىمايتتىم. ئۆز پىكرىمنى بىۋاستە ئېيتىش قولايسىز بولغاچقا يۇقىرىقى

سۆزلەرنى قىلدىم. جاۋ شىگۇاڭ ماڭا يەنە شۇنداق دېدى:

— ئۇنداق بولسا، تۆۋەندىكى ئىككى ئىشنىڭ بىرىنى قوبۇل قىلىڭ: بىرى، گوداغا (گومىنداخۇي) ۋەكىل بولۇڭ ياكى بولمىسا گومىنداڭ مەركىزىي قانۇن تۈزەش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولسىڭىزمۇ بولىدۇ. ئىككىدىن بىرنى تاللاڭ، — دېدى.

— بۇ ئىككىسىنىڭ قانداق پەرقى بار؟ — دەپ سورىدىم مەن.

— گوداغا ۋەكىل بولغانلار زۇڭتۇڭنى سايلاپ قايتىپ كېلىدۇ. قانۇن تۈزەش پالاتاسىدىكىلەر دۆلەتنى قۇرۇشقا ئائىت قانۇنلارنى تۈزۈپ، ئۇچ يىل نەنجىڭدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ناھايىتى چوڭ، — دېدى.

مەن: «قانۇن ئارقىلىق شىنجاڭغا ۋە ئۇيغۇر خەلقىغە بەرەر پايدىلىق ئىش قىلغىلى بولارمىكىن» دېگەن نىيەتتە قانۇن تۈزۈش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇشنى قوبۇل قىلدىم. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمۇ بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ مېڭىشىمدا مېنى قىزغىن ئۇزىتىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ 1948 - يىلى مەن مەركىزىي قانۇن تۈزەش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ نەنجىڭگە سەپەر قىلدىم.

بىز ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر ئۆيۈشما «گودا ۋەكىللىرى ۋە قانۇن تۈزۈش پالاتاسىنىڭ ئەزالىرى شەرەپىگە» ئاتاپ نەنمىندە ئالاھىدە زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە تاۋ سېيۈ، جاۋ شىگۇاڭ، ئەيسابەگ ۋە باشقا شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيىنىڭ مەسئۇللىرى بولۇپ ئۆچيۈزگە يېقىن ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ئالدى بىلەن تاۋ سېيۈ قىسقىچە سۆزگە چىققاندىن كېيىن، مېنى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. مەندە ئەسلى سۆزگە چىقىش تەييارلىقى يوق ئىدى. بىراق، توساتتىن ئۆزۈمدە ئاجايىپ بىر خىل غەيرەتنى سەزدىم - دە، ئاخىرى سۆزگە چىقىپ شۇنداق دېدىم:

ــ هۆكۈمەتنىڭ بەزى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى توغرا بولمايۋاتىدۇ. هازىر قەشقەردە «ساداقەتچىلەر» ناملىق بىر پىرقە مەۋجۇت. هۆكۈمەت بۇ «ساداقەتچىلەر»دىن ساقلىنىش كېرەك. ساداقەتچىلەر گۇرۇهى هۆكۈمەت ئۇچۇنمۇ، خەلق ئۇچۇنمۇ خەۋپلىك. چۈنكى، هۆكۈمەتكىمۇ، خەلققىمۇ هەر بالالار كەلسە شۇ ساداقەتچىلەردىن كېلىدۇ. ئەگەر هۆكۈمەت شۇلارنىڭ گېپىگە كىرىدىغان بولسا، شىنجاڭ قانغا پېتىپ كېتىدۇ. «ساداقەتچىلەر» پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، گۇناهسىز ئادەملەرنى قىرىدۇرۇشقا سەۋەبچى بولۇۋاتىدۇ. قەشقەردىكى بۇ «ساداقەتچىلەر»نى هازىر جاۋ شىگۇاڭ تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر جاۋ شىگۇاڭ بولمىغان بولسا، جاڭ جۇجۇڭ قەشقەرگە بارغاندا قەشقەر قانلىق دېڭىزغا ئايلانغان بولاتتى....

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، «ساداقەتچىلەر» توغرىسىدا ئازراق توختىلاي: بېتىم بولۇپ جاڭ جۇجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى، بورهان ئەپەندى، مەسئۇد ئەپەندى قاتارلىقلار قەشقەرگە بارغانىدا، قەشقەردە ئەخمەتجان ئەپەندى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى هىمايە قىلىپ، گومىنداڭغا، جاڭ جۇجۇڭغا قارشى كۈچلۈك ناماىيش ئېلىپ بېرىلدى. شۇ چاغدا قەشقەردىكى سۇپىبەگ هاجى① باشلىق قەشقەردىكى «ساداقەتچىلەر» گۇرۇهى شۇ نامايىشچىلارنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ هۆكۈمەتكە ئەرىز سۇنغانىدا، ئۇنىڭ بۇ ئەرزىنى جاۋ شىگۇاڭ توسقانىدى. بىراق، شۇ چاغدا جاڭ جۇجۇڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن ئالاقزادە بولۇپ، تازا چىڭ يېرىنگە كەلگەندە: «ئەگەر ئۇلار باستۇرۇپ كەلسە، پىلىموتقا تۇتسىمۇ بولىدۇ» دېگەنىدى.

مېنىڭ پىكرىمنى تاۋ سېيۇ چاۋاڭ بىلەن ياقىلايدىغانلىقىنى ئېيتىپلىدى، هەمدە: «ساداقەتچىلەر گۇرۇهى بىر يېڭى تەرمىن

① سۇپىبەگ هاجى ئەينى چاغدا گومىنداڭ جەنۇبىي شىنجاڭ هەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان. ئازادلىق هارپىسىدا چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن.

ئىكەن. هۆكۈمەت مۇشۇ نۇقتىنى كۆزدە تۇتۇشنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك» دېگەن مەزمۇندا سۆزلىدى (مەن بىلەن تاۋ سېيۇنىڭ سۆزىنى ئەيسا بەگ تەرجىمە قىلىپ بەردى).

نەنجىڭگە سەپەر قىلىشتا مەن مەلۇم سەۋەبلەردىن باشقىلارنى ئىككى كۈن كېيىن ماڭدىم. لەنجۇغا كەلگەندە ئايروپىلان بىر كۈن توختىدى. شۇ كۈنى جاڭ جۇجۇڭ رەپىقىسى بىلەن مېهمانخانىغا كېلىپ بىز بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

«يۈسۈپ خاس هاجىپ» كۇتۇپخانىسى

مەن نەنجىڭگە بېرىش ئۇچۇن ئۇرۇمچىگە كەلگىنىمدە مېنى هەممىدىن بەك خۇشال قىلىدىغان مۇنداق بىر ئىش بولدى. مەن ئەقلىمگە كېلىپ شۇ كۈنگىچە كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان ۋە كۆرەلمىگەن ئىككى نادىر ئەسەر ــ «تۇرك دىۋانۇ لۇغەت» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك»نى ئۇرۇمچىدىكى «يۈسۈپ خاس هاجىپ كۇتۇپخانىسى»دا كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ ۋەقەنى ئېنىقراق بايان قىلىش ئۇچۇن بىز «يۈسۈپ خاس هاجىپ» كۇتۇپخانىسى نىڭ تارىخىي توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز:

بۇرۇن شىنجاڭدا بۇنداق چوڭ كۇتۇپخانىلار يوق ئىدى. 1945 ــ يىلى شېڭ شىسەي گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن، مەتتىمىن بۇغرا، ئەيسابەگ، مەسئۇد ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەر ئىچكىرىدىن (نەنجىڭدىن) شىنجاڭغا كەلدى. بۇلار غەرب دۇنياسىدا يۈرگەن چاغلىرىدا سېتىۋالغان ئۇيغۇر تارىخىي ۋەقەنامىلىرىنى ئائىت كىتابلارنى يىغىپ كەلىپ، ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر تۇيۇشمىسىنىڭ قارمىقىدا «يۈسۈپ خاس هاجىپ» كۇتۇپخانىسى» تەسىس قىلدى. بۇ كۇتۇپخانىدىكى كىتابلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر ــ تۇرك تارىخىغا ئائىت كىتابلار بولۇپ، شۇ كىتابلارنىڭ ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ فەرغانە نۇسخىسى، «تۇرك دىۋانۇ لۇغەت»نىڭ مىسىر نۇسخىسىدىن ئۇچ تۇم بار ئىكەن. مەن نەنجىڭگە بېرىشتىن بۇرۇن شۇ كۇتۇپخانىدا ئۆزۈم

رؤمده تۇنجى قېتىم شۇ گۆھەر ئابدىلەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ كۇتۇپخانىدا شۇ چاغدا ھەر تۈرلۈك كىتابلار بولۇپ، مەن يازغان «توزۇماس چېچەكلەر»، «لاداخ يولىدا كارۋان»، «ۋېنجدان مۇھاكىمە» قاتارلىق كىتابلارمۇ بار ئىكەن. بۇ كۇتۇپخانا گەرچە بىلىم يۇرتى بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا نۇقۇل ئىككى خىل كۆز قاراشنىڭ ئوق ئېتىش نىشانى بولۇپ، ئازادلىق ھارپىسىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئەيسابەگ، مەمتىمىن بۇغرالار چەت ئەللىگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا كۇتۇپخانىدىكى كىتابلارنى مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ھەدىيە قىلغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا بىز ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن «دۇئانۇ لۇغەت تۈرك» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» شۇ كۇتۇپخانىدىكى كىتابلار ئاساسىدا ئىشلەنگەن.

ئەنجىندىكى يەتمىش ئىككى كۈن

ئەنجىنگە كەلگەندىن كېيىن، ئەنجىن ھۆكۈمىتى بىزنى شەھەرنىڭ ئەڭ ئاۋات كوچىسىدىكى ئەنلې مېھمانخانىسىغا (安乐酒店) ئورۇنلاشتۇردى. ئاڭلىشىمىزچە بۇ مېھمانخانا مابۇفاڭغا تەئەللۇق ئىكەن. ئاۋات ئەنجىن كوچىلىرى ۋە ئۇ جايدىكى يېڭىلىقلار بىزنى ھەيران قالدۇراتتى. بىز يىگىرمە نەچچە كۈن ئىچىدە قانۇن تۈزۈش پالاتاسىنىڭ تەرتىپ، قائىدىلەرنى تۈزۈش ئىشىغا قاتناشتۇق. شۇ كۈنلەردە بورھان ئەپەندى شىنجاڭدىن بارغان دۆلەت قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى تەيۋەنگە ئېكسكۇرسىيىگە ئۇيۇشتۇرغانىكەن. مېنىمۇ تەكلىپ قىلىشتى. بىز پويىزدا ئولتۇرۇپ كېچىدە شاڭخەيگە يېتىپ كەلدۇق. شاڭخەيدە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن «سۇڭ مېيلىڭ» نامىدىكى چوڭ پاراخوتقا ئولتۇرۇپ 38 سائەتتە شاڭخەيدىن تەيبېيگە يېتىپ كەلدۇق.

دېڭىز سەپىرى بىز ئۈچۈن يېڭىلىق ئىدى. بىز پاراخوتنىڭ ئۈستى تەرىپىگە چىقىپ ئۇيۇق بىلەن گىرەلەشكەن دېڭىز يۈزىنى، ھەيۋەتلىك دېڭىز دولقۇنلىرىنى، ئۇچار بېلىقلارنى تاما-

شا قىلدۇق. بولۇپمۇ پاراخوت مېڭىۋاتقاندا پاراخوتنىڭ ئارقا تەرىپىدە پەيدا بولىدىغان چوڭقۇر ئېرىق بىزگە ناھايىتى قىزىق تۇيۇلدى. بۇ ئېرىق ناھايىتى كەڭ ئېچىلىپ، پەقەت پاراخوت يىراقلاشقاندىلا ئاندىن قوشۇلىدىكەن. سەپەر ئۇستىدە دېڭىز يۈزىدە توساتتىن دولقۇن كۆتۈرۈلۈپ، پاراخوت ھەرياققا داۋالغۇشقا باشلىدى. پاراخوت باشلىقى بىزنى خانىمىزغا كىرىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى ھەمدە ھەممىمىزگە بىردىن قۇتقۇزۇش كېيىمى كىيدۇردى. بىز شۇ كىيىمنى كىيگەندىن كېيىن خېلى قورقتۇق. تۆت سائەتتىن كېيىن دېڭىز يۈزى تىنچلىنىپ، چېھرىمىزدە قايتىدىن خاتىرجەملىك تەبەسسۇمى جىلۋىلەندى.

بىز تەيبېيگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مەن ئۇ يەردە پەقەت سەككىز كۈنلا تۇرالىدىم. بۇ جەريانىدا بىز تەيبېي داشۇسىنى ۋە يەنە بىر قانچە زاۋۇتلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. تەيبېي بازارلىرىنى ئايلىنىپ چىقتۇق. تەيبېيدىكى مەرۋايىت سانائىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىكەن. مەرۋايىتلىرى يوغان چىلانەك كېلىدىكەن. سەدەپ بىلەيزۈك، تۇغما ۋە چازىلىرىمۇ خېلى داڭلىق ئىكەن. ھەممىمىز شۇ نەرسىلەردىن ئۆزىمىزگە يارىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالدۇق، كېيىن بىز تىنچ ئوكيانىدىكى چېتىدىكى سۇ ئۈزۈش ئورنىغا تەكلىپ قىلىندۇق. مەن ئالماشتۇرىدىغان كىيىم ئېلىۋالمىغانلىقىم ئۈچۈن، سۇدىن چىقىپ ئىچ كىيىملىرىمنى سىقىپ بىر يەرگە ئارتىپ قويدۇم - دە، ئۆزۈم ئەدەپ يۇزىسىدىن كۇنگە دۇمبەمنى قىلىپ ئىچ كىيىممىنىڭ قۇرۇشىنى كۈتۈپ تۇردۇم. نەتىجىدە ئىچ كىيىمىم قۇرۇپ بولغۇچە ئاپتاپ گەجگەمنىڭ ئوتتۇرىسىنى كۆيدۈرۈپ يېغىنى چىقىرىۋەتتى. بۇ كۆيۈككە دوختۇرنىڭ دورىسىمۇ، تۇپنىڭ شىپاسىمۇ كار قىلمىدى. تەيبېينىڭ ھاۋا كىلىماتى بەك ئىسسىق بولغاچقا ئادەم دائىم دېگۈدەك تەرلەپ تۇراتتى. شۇڭا گەجگەمنىڭ ئاغرىقى مېنى تەيبېيگە كۆكۈلسىز قىلىپ قويدى. نەتىجىدە مەن بىر ھەپتە

تىدىن كېيىنلا تەيىپىدىن نەنجىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم.

نەنجىندە قانۇن پالاتاسىنىڭ يىغىنىغا داۋاملىق قاتناشتىم. شۇ جەريانىدا يۇز بەرگەن بىرنەچچە ئىش تۇپەيلىدىن مەندىكى قانۇن تۇزۇش پالاتاسىغا قارىتا ئەسلىدىكى ئۇمىدلەر يوققا چىقتى. بۇ- نىڭغا بۇنداق ئىككى ئىش سەۋەبچى بولدى:

مەن قانۇن تۇزۇش پالاتاسىغا قاتناشقاندىن كېيىن، بۇ جايدىكى بەزى ئىشلارنى كۆرۈپ، نەنجىنگە كەلگىنىمگە پۇشايمان قىلغان بولساممۇ، نېمىلا بولمىسۇن، كەلگەن ئىكەنەن بىرەر ئىش قىلىپ كېتىش نىيىتىدە شىنجاڭغا پايدىلىق بولغان بەش تۇرلۇك تىلەكنى يېزىپ پالاتاغا قويماقچى بولدۇم. بىراق، شىنجاڭدىن بارغان ئامانىخان ھاجىم (مەتىمىن بۇغرانىڭ ئايالى)، ئابلاتىمەن (ھازىر تەيۋەندە)، قاسىم ئەپەندى (ۋاپات بولغان) قاتارلىق پالاتا ئەزالىرى مېنىڭ قويماقچى بولغان تەكلىپىمنى شاڭخۇ كۇلكىسى بىلەن قارشى ئالدى. مېنىڭ تەكلىپىم تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

1 ـ شېڭ شىسەيگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛

2 ـ شىنجاڭغا مۇختارىيەت بېرىش؛

3 ـ شىنجاڭ ماۋارپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن پەۋقۇلئادە سومما ئاجرىتىش؛

4 ـ شىنجاڭنىڭ سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، زاۋۇت فابرىكىلارنى كۆپلەپ قۇرۇش؛

5 ـ مۇسۇلمان ئايالىرىنى مۇسۇلمان بولمىغان مىللەت ئەرلىرىنىڭ نىكاھىغا ئېلىشىنى قانۇنىي ھالدا چەكلەش.

قاسىمبەك باشلىق بىر نەچچەيلەن مېنىڭ بۇ بەش تۇرلۇك تەكلىپىمنىڭ ئىشقا ئاشىيدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. ئۇلار ئۆز سۆزلىرىدە: شېڭ شىسەينىڭ قولى گەرچە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قېنى بىلەن بويالغان بولسىمۇ، ھازىر ئۇنى جياڭ

كەيشى دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنداق تۇرۇغلۇق گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا تەكلىپلەرمۇ ئەمەلگە ئاشمايدۇ. چۈنكى ئۇ تەكلىپلەرگە بىز ئالتىمىزدىن باشقا يەنە ئوتتۇز نەپەر پالاتا ئەزاسى قول قويغاندىلا، ئاندىن ئۇ كۆچكە ئىگە بولىدۇ، دېيىشتى.

مەن شۇ چاغدا ئۆزۈمنىڭ يەنە بىر قېتىم قورچاق قىلىنغانلىقىمنى ھېس قىلدىم. قانۇن تۇزۇش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ شىنجاڭ خەلقىگە قانۇندىن بىرەر پايدا يەتكۈزۈش ئارزۇيۇم پۈتۈنلەي بەربات بولدى ـ دە، بۇ جايدا قۇرۇق ئاتاقنى كۆتۈرۈپ قورساق تويغۇزۇپ يۈرگۈچە يۇرتۇمغا قايتىپ كېتىپ، ئاز ـ تولا بولسىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلىش نىيىتىگە كەلدىم. گەرچە ئۇ يەردە بىزگە ناھايىتى چوڭ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىلىپ، ئېيىغا يۇز مىليون يۇەن مائاش (ئىككى يېرىم سەر ئالتۇن قىممىتىدە) بىلەن تەمىنلىنىۋاتقان بولساممۇ، ئازاب ـ ئوقۇبەتتە ياشاۋاتقان شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ھېچقانداق پايدىلىق ئىش قىلىپ بېرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن ئۆزۈمنى تولىمۇ بىمەنە ھېس قىلىشقا باشلىدىم. دەل شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئارقا- ئارقىدىن بۇز بەرگەن ئىككى ۋەقە مېنىڭ نەنجىڭدىن تېز قايتىپ كېتىشىمگە تۈرتكە بولدى.

بىر كۈنى قانۇن تۇزۇش پالاتاسىنىڭ ئەزالىرى يىغىن ئېچىۋاتاتتۇق. پالاتا ئەزالىرىدىن كەيفىگلىق ۋەكىل ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كەيفىگا يېتىپ كەلگەنلىكىنى، گومىنداڭنىڭ تاقابىل تۇرالمىغانلىقىنى سۆزلەپ زار ـ زار يىغلاپ كەتتى. خەرىتىگە قاراپ باقسام، كەيفىڭ نەنجىڭگە ناھايىتى يېقىن ئىكەن. كۆڭلۈمدە ئازادلىق ئارمىيىسى كەيفىگا كېلىپ قالغان تۇرسا، بۇ گومىنداڭمۇ تۆت پۇتى لىڭشىپ قالغان قۇرۇق ئىسكىلىت ئوخشايدۇ. شۇنداق تۇرۇغلۇق مېنىڭ بۇ يەردە يۈرگۈنۈمنىڭ پايدىسى

نېمە؟ — دەپ ئويلىدىم. مەن نەنجىدىكى چاغلاردا بورھان ئە-
پەندىنىڭ ئۆيىگە پات - پات چىقىپ تۇراتتىم. بىر كۈنى بور-
ھان ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە ئۆزۈمنىڭ ئويلىغانلىرىمنى ئۇنىڭغا
دېدىم. ئۇمۇ مېنىڭ پىكرىمگە قوشۇلغان ئاساستا شۇ كۈنى چىق-
قان «جۇڭياڭ رىباۋ» گېزىتىنى ئېلىپ ماڭا كۆرسەتتى.
بورھان ئەپەندىنىڭ تەرجىمھالى بېسىلغان بولۇپ، بورھان ئە-
پەندىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ۋە شۇ يەردە ئوقۇغان
دەپ يېزىپتۇ. ماقالىنىڭ مەزمۇنىدىن بورھان ئەپەندىنى سوۋېت-
پەرەست، كومۇنىستپەرەست دېگەن مەنا چىقىپ تۇراتتى.
مەن شۇ گېزىتنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، بورھان ئەپەندى
ئۆزىنىڭ بۇ ئىشتىن تەشۋىشلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ:
— بۇ نېمە بولغىنى؟ گومىنداڭ ھازىر كومۇنىستلار بىلەن
سوقۇشۇۋاتقان تۇرسا، مېنى بولسا پۈتۈنلەي سوۋېت تەرەپدارى
قىلىپ كۆرسىتىپتۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا ماڭا بىرەر ياماناق
بارمۇ قانداق؟ — دېدى ئۇ.
مەن ھېلىقى ماقالىنى بىر نەچچە قېتىم مۇلاھىزە قىلغان-
دىن كېيىن، ئىشەنچلىك قىلىپ شۇنداق دېدىم:
— بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن سىلىگە ھېچقانداق ياماناق
كەلمەيدۇ. بەلكى ياخشىلىق كېلىشى مۇمكىن. يالغۇز
سىلىگىلا ئەمەس، شىنجاڭ خەلقىگىمۇ بىرەر ياخشىلىق كېلىشى
مۇمكىن. دېمەك، گومىنداڭ سوۋېت بىلەن ياماناقلىشىشنى خالىمايـ
ۋاتقان بولسا كېرەك. ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا گۈڭچەنداڭ بىلەن
ياخشىلىشىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى بىر تەرەپتىن گۈڭچەنداڭنىڭ،
يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتنىڭ ھۆجۇمى ئۇلار ئۈچۈن يېنىك ئە-
مەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ شىنجاڭدا ھازىر بېتىمنى بۇز-
دى. مەسئۇدنى ئۆلكىنىڭ رەئىسى قىلىپ ئولتۇرغۇزۇۋىدى، ئۇ-
نىڭ ئورنى مۇستەھكەملەنمىدى، چۈنكى مەسئۇدنىڭ رەئىس بو-
لۇشىغا ھەممە تەرەپ قارشى چىقتى. مۇشۇنداق شارائىتتا، گې-

زىتتە سىلىنى كومۇنىستپەرەست قىلىپ تونۇشتۇرۇشتىكى مەقسەت،
نېمە بولماقچى؟ دېمەك، ھازىر مەسىلە ناھايىتى ئېنىق، گومىن-
داڭ ھۆكۈمىتى سىلىنى شىنجاڭغا ئاپىرىپ رەئىس قىلماقچى. شۇ
ئارقىلىق شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىكىنى پەسەيتمەكچى.
چۈنكى، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى تىنچ-
لاندۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلىنىڭ بۇ تەرىپى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە
ناھايىتى ئايان. شۇنداقلا، بۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت
تەرەپكە ئالدىن بەرگەن سىگنالى. ئۇلار بورھان شەھىدىنىڭ
قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىز ياخشى بىلىمىز، ئىشەنمىسەڭ ماۋۇ
گېزىتقا قارىۋاق. بىراق، بىز سەن بىلەن دۇشمەنلەشمەيدىغان
بولغاچقا، دەل شۇنى شىنجاڭغا رەئىس قىلدۇق، دېمەكچى، —
دېدىم. دەرۋەقە، مېنىڭ بۇ مۇلاھىزەمنىڭ توغرۇلۇقىنى كېيىنكى
ئەملىيەتلەر ئىسپاتلىدى.
بورھان ئەپەندىمۇ مېنىڭ بۇ مۇلاھىزەمگە قوشۇلدى. شۇ-
نىڭ بىلەن، «ئەمىسە سىلەر قايتىپ كېتىڭلار» دەپ، ئايالى رە-
شىدە بىلەن مېنى ئۇرۇمچىگە يولغا سېلىپ قويدى. بۇ 1948 -
يىلى 5 - ئايلاردا بولغان ئىشلار ئىدى.
مەن شۇ چاغدىن باشلاپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سە-
ياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇناسىۋىتىمنى پۈتۈنلەي ئۈ-
زۈش نىيىتىدە، ئازادلىق ئەرپىسىگە قەدەر بولغان 16 ئاي ئە-
چىدە نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ھېچقانداق خەت ئالاقىسى قىل-
مىدىم. ئۇلارنىڭ خەتلىرىگىمۇ جاۋاب بەرمىدىم. شۇ ئارىلىقتا
ئايلىق بېرىدىغان 16 يۈەن مائاشنى تاپشۇرۇپ ئېلىش توغرىسىدا
ئۇقتۇرۇش قىلىنغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنى مەن قوبۇل قىلمىدىم.
نەنجىڭدىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ ئۆزۈن ھايال بولمای دەرھال
قەشقەرگە يول ئالدىم.

ئازادلىق ھارپىسىدىكى قەشقەر

مەن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، يەنىلا «قەشقەر — شىنجاڭ

گېزىتى» نىڭ باشلىقى، مەسئۇل مۇھەررىرى، سەنىيخۇينىڭ يېـ
جاڭى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆ-
تەپ تۇردۇم. بۇ چاغدا ئازادلىق ئارمىيە تېخى چاڭجىياڭ دەر-
ياسىدىن ئۆتمىگەن بولۇپ بۇ گۇڭچەندىاڭ بىلەن گومىنداڭ تەن-
پەن قىلىشۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا قەش-
قەردە ئىككى سەپ كۇرىشى ناھايىتى كەسكىنلىشىشكە باشلىدى. بۇ
ئىككى سەپنىڭ بىرى جاۋشىگۇاڭ باشچىلىقىدىكى گۇڭچەندىاڭ بىلەن
سۇلھىللىشىش تەرەپدارلىرى بولسا، يەنە بىرى دۆلەت مۇداپىئە
قىسمىدىكى گۇڭچەندىاڭ بىلەن ئاخىرغىچە تىركىشىش تەرەپدار-
لىرى بولۇپ، ئۇلار قارا شەھەردە ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدە-
نى توسۇپ زەربە بېرىپ، يامىنى كەلگەندە خوتەن ئارقىلىق قىرىپ -
چېپىپ چىقىپ كېتىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. نەنجىڭدىكى ئىش-
لاردىن گومىنداڭنىڭ ھال - ئەھۋالى ماڭا ناھايىتى ئايان بول-
ماچقا، مەن قەشقەردىمۇ ئىزچىل تۇرده تىنچلىق تەرەپدارلىرى
بىلەن بىر قاتاردا تۇردۇم. بۇ چاغدا ھەر ئىككى سەپ ئۆز تە-
رەپدارلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قوراللاندۇرغان بولۇپ، قەشقەردە-
كى ئۇيغۇر زىيالىيلار، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرمۇ شۇ دەۋردىكى
سىياسەت قاينىمى ئىچىده ئىدى. جەمئىيەتتىكى مۇشۇ خىل ئىل-
لەتنىڭ تېپىك ئىپادىسى بىزنىڭ گېزىتخانىدىمۇ كۆرۈلدى. گۇڭ-
چەندىاڭ بىلەن ئاخىرغىچە تىركىشىش تەرەپدارلىرى گېزىتخانىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى ھامۇت سىدىقنى قوراللاندۇرۇش بىلەن ئار-
مىزدىكى يوقىلاڭ زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئۇنى ماڭا قارىمۇ
قارشى قىلىپ قويدى. شۇ سەۋەبتىن ئارمىزدا بەزى كۆڭۈلسىز-
لىكلەر يۈز بەردى. بىراق بۇ يامان ئىشنىڭ ئاقىۋىتى نەتىجە-
سىده مەن قەشقەردە ئالاھىده ئەرباب بولۇپ سانىلىپ قالدىم.
ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن نەنجىڭدىن قايتىپ ئۇرۇمچىدە توختىغاندا
يىگىرمە نەچچە سەر ئالتۇنغا بىر پىكاپ سېتىۋالغانىدىم. شۇ
مەزگىلده قەشقەر تەۋەسىده جاۋ شىگۇاڭدىن باشقا ھېچكىمنىڭ

پىكاۋى يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا ھەپتىده بىر دېگۈدەك يېڭـ
شەھەردىكى ھەربىي قوماندانلىق شتابىغا يەنىغا چاقىرىلاتتۇق.
دوتەيدىن تارتىپ ئادەتتىكى ئەمەلدارلارغا قەدەر ھەممىسى يـ
غىن ۋاقتىدىن خېلىلا بالدۇر مەپىلىرىده ئولتۇرۇشۇپ يولغا چـ
قىدۇ. مەن بولسام يەنىن ۋاقتىغا ئون بەش مىنۇت قالغانـدا
پىكاۋىمغا چىقىمەن - ده، يېرىم يولدا ئۇلارنى پىكاۋىمنىڭ تو-
پىسى بىلەن كۆمۈپ ئۆتۈپ كېتىمەن. بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ ھە-
سەت ئارىلاش غەزىپىنى تازا ئۆزلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنىلىش-
لاردا جاۋ شىگۇاڭنىڭ ماڭا ئالاھىده ئىلتىپات كۆرسىتىشلىرى، گەپ
ئارىسىدا «ئەگەر شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختى بولسا، سىز تەمىرات
نازارىتىگە نازىر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ سانائىتىنى تەرەققىي قىلـ
دۇرۇش توغرىسىدىكى پىلانلىرىڭىزنى ئىشقا ئاشۇرۇڭ» — دې-
يىشلىرى ۋە جاۋ شىگۇاڭنىڭ ماڭا قىلىدىغان ئالاھىده مۇئامىلە-
سىدىن باشقىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇلاھىزلىرىنى راستقا
چىقىرىشاتتى. شۇ چاغلاردا گۇڭچەندىاڭ بىلەن گومىنداڭ سۇلھىلە-
شۇاتقان بولۇپ، ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆزلىرى توختىغان يېرىنى
چېگرا قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش توغرىسىدا سۆز بولۇۋاتاتتى.
بىراق يەنە بىر نەچچە ئايدىن كېيىن «ئازادلىق ئارمىيە قوشۇنـ
لىرى چاڭجىياڭ دەرياسىدىن ئۆتتى» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلـ
دى. شۇنىڭ بىلەنلا جاۋ شىگۇاڭنىڭ ماڭا بولغان مۇئامىلىسى
بۇرۇنقىدىن ئۆزگەردى. چۈنكى، بۇ چاغدا سۇلھىلىشىش سىيا-
سىتى بىراقلا تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش (ياكى تەسلىم
بولۇش) سىياسىتىگە ئۆزگەرگەنلىكتىن، جاۋ شىگۇاڭ ئۆز ئەھۋالى
بىلەن قالغانىدى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىده، ئۇرۇمچىدىن مەمتىمىن ھەز-
رەت، ئەيسابەگ باشلىق 20 - 30 نەپەر كىشى چەتكە چىقىپ كېتىش
ئۈچۈن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ مەن قەشقەردە ئابدۇكېرىم-
خان مەخسۇم ۋالىنىڭ يېنىدا گويا مۇئاۋىن ۋالىدەك تۇرۇۋاتقان

چاغلار ئىدى. هاجى ياقۇپ سەپەر باشلىقى ئىكەن. ئۇ ھەمدىن ئىلگىرى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ ۋالىغا كەلگەن ئادەملەرنىڭ تاماق، ياتاق مەسىلىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىۋىدى، ۋالىي ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بۇنىڭغا دەرھال بىر نېمە دەپ جاۋاب بېرەلمىدى. چۈنكى شۇنچە ئادەمنىڭ تاماق ۋە ياتقىنى دەرھال ئورۇنلاشتۇرۇش ۋالىي ئۈچۈن سەل تاسادىپىي ئىدى. شۇڭا ۋالىي دەرھال ئېنىق پوزىتسىيە بىلدۈرەلمىدى. بۇنىڭدىن هاجى ياقۇپ سەل رەنجىپ قالغاندەك بولدى ـ دە، قولىنى سىلكىپ چىقىپ كېتىپ، توپىتوغرا يېڭىشەھەردىكى كۇرپۇس قوماندانلىق شتابىغا بېرىپ شۇ يەرگە ئورۇنلاشتى. بىز كېيىن ئۇلارنىڭ چۈشكەن يېرىگە پەتىلگىلى باردۇق. گەپ ئالىرىسىدا ئەيسا ئەپەندى مېنىمۇ ئۆزلىرى بىلەن بىللە چىقىپ كېتىشكە تەۋسىيە قىلدى. شۇ چاغدا مەن ئۇلار بىلەن چىقىپ كېتىشنىمۇ ئويلۇدۇم. بىراق، ئۆز ۋەتىنىمدىن ئايرىلىپ، يات يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرىدىغانلىقىمنى ئويلاپ، بۇ خىيالدىن دەرھال ۋاز كەچتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن شۇ چاققىچە ئۆزۈمنىڭ مىللەتكە، ۋەتەنگە مۇخالىپ كېلىدىغان بىرەر يامان ئىش قىلىپ قويغۇنۇمنى بىلمەيمەن. قورقۇشۇم هاجەتسىز، دەپ ئويلۇدۇم ـ دە، ئەيسا بەگنىڭ تەلىپىنى رەھمەت بىلەن رەت قىلدىم. شۇ كۈنلەردە ئۇلار سەپەر تەييارلىقى بىلەن ئالدىراش، بىز بولساق ئۆز ئاۋارىگەرچىلىكىمىز بىلەن ئالدىراش ئىدۇق. چۈنكى، دەۋردە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز كۆڭچەندائىنى تېخى تولۇق چۈشەنمەيمىز. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا غېمىمىز يوق، دېيىش يالغان سۆزلىگەنلىك بولاتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە خەۋەرچى ماڭا جاۋ شىگۇاڭنىڭ چاقىرتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. جۇنبۇغا بارساڭ جاۋ شىگۇاڭ ماڭا،

ـ باشقا بىرسىنى دېگۈزەي دېسەم ئىشەنچ قىلالمىدىم.

سىز مەمتىمىن بۇغرا قاتارلىق ئەپەندىلەرگە ئېيتىپ قويىسىڭىز. ئۈلار 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى چېگرىدىن چىقىپ كەتسۇن، ئەگەر شۇنىڭغىچە جۇڭگو چېگرىسىنىڭ ئىچىدە بولۇپ قالسا، مەن ئۇلارنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىمەن. سىز مۇشۇ گەپنى ئۇلارغا ئۇچۇق ئېيتىپ قويۇڭ، ـــ دېدى. مەن بېرىپ ئۇلارغا جاۋ شىگۇاڭنىڭ ئەينى سۆزىنى يەتكۈزۈپ قويۇۋىدىم، ئۇلار مۇ هەيران بولدى ـ دە، شۇ كۈنى كېچىدىلا قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقتى.

ئۇلار مېڭىپ ئاز كۈنگە قالماي: «قەشقەرگە ئازادلىق ئارمىيە يېتىپ كەپتۇ!» دېگەن خەۋەر تارقالدى. مەن گېزىتخانا باشلىقى لىقى سالاھىيىتىم بىلەن ئازادلىق ئارمىيىسىنى كۈتۈۋالدىم. شۇ قېتىمدا قەشقەر خەلقىدىن نەچچە مىڭ ئادەم يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ، قىزغىن ئالقىشلار بىلەن ئازادلىق ئارمىيىسىنى قەشقەرگە كىرىشىنى قارشى ئالدۇق.

ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرى بىرىنچى قېتىم يەتمىش ـ سەكسەندەك ماشىنا بىلەن ئاتۇش تەرەپتىن قەشقەرگە كىرىپ كەلدى. ئازادلىق ئارمىيە قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ۋالىي ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئازادلىق ئارمىيە ئۈچۈن پۇتۇن يۇرتقا ئوتۇن ـ سامان ئالۇڭ سالغانىكەن. ئازادلىق ئارمىيە كومانىدىرلىرى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پۇقرالاردىن يىغىلغان ئوتۇن ـ سامانلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋەتتى، ھەمدە ئازادلىق ئارمىيىنىڭ پۇقرالارغا سىلىق سالمايدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى پومىشچىكلارنىڭ ئورمانلىرىدىن ئوتۇننى ئۆزلىرى كېسىپ يۈدۈپ ئەكىلىپ ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى تەمىنلىدى. ئارقىدىنلا ئازادلىق ئارمىيە ئەر ـ ئايال جەڭچىلىرى قەشقەردە ئەپكەشتە تىزىمىك تېرىيدىغان ئىشلار چىقتى. بۇ قەشقەر تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭىلىقلار بولغاچقا، ھەممىمىز هەيران قالدۇق.

بۇ جەريانىدا مەن قانداق قىلغاندا «قەشقەر — شىنجاڭ گېزىتى»نى يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرى يولداش ۋاڭ ئېنىماۋدىن يولىيورۇق سوراپ تۇرغاندىن سىرت، ئۆز مەسئۇللۇقىمدىكى گېزىت ئارقىلىق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىشقا ماسلاشتىم. ھەمدە ئۆزۈمنىڭ قەشقەردىكى قولايلىق ئىجتىمائىي ئورنۇمدىن پايدىلىنىپ قەشقەرنىڭ تىنچ ھالدا يېڭى دەۋرگە قەدەم قويۇشىغا كۈچ چىقىرىشقا تىرىشتىم.

(ئەھمەد زىيائى ئەپەندى 1989 - يىل 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. مەزكور ئەسلىمە نەشرگە بېرىلىشتىن بۇرۇن ئەخمەد زىيائىي ئەپەندىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىدىن ئۆتكۈزۈلگەن. بۇ ئەسلىمىنىڭ داۋامى بار — تەھرىردىن).

مۇسابايوۋلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئېزىزوۋ ئابدۇللا

XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىن (1848 - يىلدىن) باشلاپ بىر بۆلۈم شىنجاڭلىق مىللىي سودا - سانائەتچىلەر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودا - تىجارەتتىن خەلقئاراغا يەنى روسىيە، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان، سىرۇالسكى، زەيسەن، موسكۋا، قازان قاتارلىق 16 ئورۇنغا كېڭىيىپ، شۇ جايلاردا سودا - ساراي (تىجارەتخانە)لىرىنى قۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي، سودا تىجارەتنىڭ خەلقئاراغا كېڭىيىشى، كاپىتالىنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە، فىنلاندىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق رايونلاردىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قىلدى. ئەينى ۋاقتىدىلا ياۋروپا مەدەنىيىتىنى كۆرگەن بۇ سودا - سانائەتچىلەر ھەرقايسى جايلاردىكى تىجارەت، ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ماناپاكتور يەنى تالونلۇق ھېسابات ۋە مائاشلىق ئىشچى تۇزۇمى بىلەن باشقۇرغانىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى ئۇلار ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى نەتىجىسىدە ئالدى بىلەن مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئېلىپ باردى. چۈنكى ئۇلار چەتئەلنىڭ تەجرىبىسىنى زامانىۋى پەن - مەدەنىيەتنىڭ سودا - سانائەت بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى.

شىنجاڭ تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەنە شۇلارنىڭ تەپەككۇلگىسىدىن بولغان ئاكا - ئۇكا ھۈسەنباي ھاجى (1844 — 1926)، باۋدۇنباي (1851 — 1928) موسابايوۋلار سانائەت

ئېھتىياجى ۋە پەن - تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۇچۇن مائارىپ ئىسلاھاتى ئېلىپ بارىدى....

1870 - يىلى باۋۇدۇنباي موسابايوۋ چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ ئىلى بەيتۇللا، قەشقەر خانلىق مەدرىسلىرى بولۇپ بۇ ئىككى ئورۇندىكى چوڭ مەدرىسىدە پەننىي دەرس ئوقۇشنى يولغا قويىدى. شىنجاڭدىكى تۇنجى مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ ياخشى نەتىجىسىدىن ئۇلار يەنە 1883 - يىلدىن باشلاپ ئۆز يۇرتى ئىكسا‌قتا (ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بىر كەنتى) رەسمىي پەننىي مەكتەپ ئاچتى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پەنگە قەدەم قويۇشى شىنجاڭ سودا - سانائەت تەرەققىياتىنىڭ راۋاجى ئۇچۇن ئىدى. شۇڭا ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ئىلى ۋە تارىم ۋادىسىدا مىللىي سودا - سانائەتنىڭ مۇنارلىرىنى تىكلىدى. ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ بۇ پائالىيىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئويغانغان بىرقىسىم جۇڭگولۇقلارنىڭ «غەربتىن ئۆگىنىش»، «سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش»، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» دېگەن تەشەببۇسلىرى 1898 - يىلدىكى ۋۇشۇي ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ شىنجاڭدىكى يۇقىرى پەللىسى ئىدى.

1895 - يىلدىن باشلاپ ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار غۇلجا شەھىرىدە ئۆز لىرىنىڭ باش تىجارەتخانىسىنى قۇرۇپ، ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، يەكەن، مارالبېشى قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شۆبە تىجارەتخانىلىرىنى قۇردى. بۇ تىجارەتخانىلارغا يېڭى مائارىپ مەھسۇلى بولغان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن تالاپ خىزمەتچىلەرنى قويىدى.

1896 - يىلدىن 1906 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا چەت ئەلدىن مېخانىنىزملاشقان بىر يۇرۇش تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنى بارلىق ئۇسكۇنىلىرى بىلەن ھەتتا رېمونت زاپچاس ۋە سايمانلىرى بىلەن قوشۇپ سېتىۋېلىپ ئىلدا تېرە زاۋۇتى قۇردى. يەنى 1907 - يىلى قۇرۇلۇشنى باشلاپ 1909 - يىلى

رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇپ، چارروسىيىنىڭ پۈتۈن تۇركستان رايونى ۋە موسكۋا، لېنىنگراد، گوركى شەھەرلىرىگىچە زاۋۇت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلىدى. سوۋېتتىن كەلتۇرگەن سانائەت مالىرى بىلەن شىنجاڭ ئېھتىياجىنى تەمىن ئەتتى. بۇ زاۋۇت ئۆزلىكىدىن ئازاد بولغاندىن كېيىنمۇ پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك يېتەكچىلىك قىلىشى بىلەن تېخىمۇ جانلىنىپ، راۋاجلىنىپ ئازغىنە كەم بىر ئەسىردىن بۇيان شىنجاڭ سانائىتىنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالدى. پارتىيە رەھبەرلىكىدە، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى دۇنيا بازارلىرىدىن ئورۇن ئالدى.

ھازىرقى سودا - سانائەت ئىسلاھاتى ئىشكىنى سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش يۆنىلىشى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ سودا - سانائەت تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ۋە جايلارنىڭ ئۆز تەۋەسىدىكى مەشھۇر سودا- سانائەتچىلەر، مەشھۇر كارخانا، مەشھۇر مەھسۇلاتلار تارىخىنى يېزىش ۋە ئۆز رايونىنىڭ سودا - سانائەت تارىخىنى يېزىش ئۈچۈن مەن مەشھۇر ئاكا - ئۇكا موسابايوۋلار، ھەسەنباي، باۋۇدۇنبايلارنىڭ سودا - سانائەت تارىخىنى ۋە قىسقىچە ئائىلە تارىخى ئۇستىدە مەلۇمات بەرمەكچىمەن.

(I)

مۇسابايوۋنىڭ قىسقىچە ئائىلە تارىخى

مۇسابايوۋلارنىڭ ئەسلى يۇرتى شىنجاڭ ئاتۇش ناھىيىسى ئىكساق كەنتى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ يەتتە ئاتىسى ئىكساق كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆز يۇرتىدا دېھقانچىلىق ۋە تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. مۇساھاجى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تىجارەتى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگىچە ھەمدە ئوتتۇرا

ئاساسيادىكى بەزى دۆلەتلەرگىچە تارالغان. ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرى:

1 ـ، مۇھەممەت ئەلى. بۇ كىشى ئۆز يۇرتى ئىكىساقتا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تۇرمۇشى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن خېلى ياخشى بولۇپ ئۆز كۈچىگە چۈشلۈق يەر، سۇ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بولۇپ، دېھقانچىلىقتىن باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمىغان.

2 ـ، ئابدۇل ئىزىز. ئۆز يۇرتىدا ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئاتىسى مۇھەممەت ئەلىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ۋاقىتلىق قېلىش بىلەن بىللە ئۆز يۇرتىدا قوشۇمچە كىچىك تىجارەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. تۇرمۇشى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن بىر قەدەر ياخشى ئۆتكەن. ئۆزىگە چۈشلۈق يەر، سۇ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى بولۇپ، يەنە كىچىك دائىرىدىكى سودا ئىقتىسادىمۇ بولغان. سودا تۇرى ئومۇمەن كۇندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملاردىن ئىبارەت.

3 ـ، ئابدۇل مەجىت. بۇ كىشى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ قوشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ تىجارەت دائىرىسى ئاتىسى ئابدۇل ئىزىزنىڭ تىجارەت دائىرىسىدىن كېڭىيىپ ئىقتىسادىمۇ ئاتىسىنىڭ ئىقتىسادىدىن كۆپەيگەن، ئۆزى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، يۇرت ئىچىدە شۇ دەۋرنىڭ بىر قەدەر ئىناۋەتلىك كىشىلىرىدىن بولغان. تىجارەت دائىرىسى ئۆز كەنتىدىن ھالقىپ قوشنا كەنتلەرگىچە كېڭەيگەن.

4 ـ، تۇردى. بۇ كىشىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن تىجارىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولغان. دېھقانچىلىق دائىرىسى كېڭەيگەن، يەر، سۇ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، چارۋىلىرى خېلى كۆپ بولغان. تىجارەت دائىرىسىمۇ خېلى كېڭەيگەن. ئۆزى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ خېلى مۇكەممەل دىنىي بىلىم ئالغان. ئاتىسى ئابدۇل مەجىتكە نىسبەتەن بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، ئەقىل پاراسەتلىك ئادەم بولغان. تىجارەتتىن ئالغان كىرىمى دېھقانچىلىقتىن ئالغان

كىرىمىگە نىسبەتەن خېلى كۆپرەك بولغان. شۇ دەۋردە ئۇ پۈتۈن ئاتۇشتا «تۇردى قۇم» دەپ نام ئالغان («تۇردى قۇم» دېگەن لەقەم تۇردىنىڭ پۈلى قۇمدەك كۆپ دېگەن مەنادا ئىپادىلىنىپ ئىلغان).

5 ـ، ئابدۇرۇسۇل. بۇ كىشى تىجارەتچى، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئاتىسى تۇردىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تىجارەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسىنى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن. ھەمدە بۇ يەرلەردىن ماتا ـ چەكمەن، شايى، ئەتلەس، گىلەملەرنى ئېلىپ تاشكەنت، ئەنجانلارغىچە ئاپىرىپ سېتىپ مۇسابايوۋلار ئىچىدە تۇنجى قېتىم چەت دۆلەتلەر بىلەن سودا قىلغۇچى كىشى بولۇپ قالغان. ئۇ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە جۇڭگونىڭ چاي، چىنە ـ قاچا، تاۋار ـ دوردۇنلىرىنى چەت ئەللەرگە ئەپچىقىپ سېتىپ، تاشقى سودىنى خېلى راۋاجلاندۇرغان. ئۆزى دىنىي مەدرىسىتە ئوقۇپ دىنىي بىلىم ئېلىشنىڭ سىرتىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى خېلى مۇكەممەل ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن جامائەت ئىشلىرىغا كۆپرەك ئارىلىشىپ قەشقەر، ئاتۇشلاردا جامائەت ئەربابى بولۇپ تونۇلغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئوغلى مۇساھاجىنى ئوقۇتۇپ، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ئىگىلىك باشقۇرغۇچى قىلىپ تەربىيەلەپ ئۆستۇرگەن. ھەمدە پارس، ئەرەب تىللىرىنى پىششىق ئۆگەتكەن. ئۆزى ئاخىرقى ئۆمۈرلىرىدە جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تىجارەت ئىشلىرىنى ئوغلى مۇساھاجىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

6 ـ، مۇساھاجم. بۇ كىشى ئاتىسى ئابدۇرۇسۇلنىڭ تىجارەت ئىشلىرىغا تولۇق ۋارىسلىق قىلىپ، بارلىق كۈچى بىلەن تىجارەتنى راۋاجلاندۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ توپلىغان دۇنياسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىپ، سودا تىجارەت، قول سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋە ئۇنى تېخىمۇ

خىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، كۇن سايىن روناق تاپقان. ئۆزى بۇخارادا ئوقۇپ كۆچلۈك دىنىي بىلىم ئېلىپلا قالماستىن ئەرەپ، پارس، ئوردو تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ ئالىدۇ. ھەمدە ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كېلىدۇ. چەت ئەللەرگە بېرىپ سودا تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چەت ئەللىك بولۇپمۇ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ گۇللەنگەن سودا ـ سانائەت تەرەققىياتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ھەمدە ئۆز يۇرتىنىڭ سودا ـ سانائىتى، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە ياۋروپا دۆلەتلىرىدەك تەرەققىي قىلىشىنى ئويلايدۇ.

مۇساھاجىم شۇ دەۋردە ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە بىلىملىكى بىلەن جامائەت ئىچىدە زور تەسىرى بار ئەرباب بولۇپ تونۇلىدۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆز يۇرتىدىكى ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) ۋەكىللىكىدىكى فېئودال كۆچلەرنىڭ خەلقتە كەلتۈرگەن بەزى بىر زۇلۇم ۋە چىرىتىشلىرىگە يوشۇرۇن ھالدا قارشى تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەت ئىچىدىكى ئىلغار كۆچلەرنىڭ «سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزايلى»، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزايلى» دېگەن ئىلغار شوئارلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆز يۇرتىدا سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. مۇساھاجىم شۇ دەۋردىكى فېئودال كۆچلىرىنىڭ ھەر خىل ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن قىلغان توسقۇنلۇق ۋە قارشىلىقلىرىغا قارىماي، مەدرىس ۋە پەننىي مەكتەپلەرنى ياسىتىپ ۋە رېمونت قىلدۇرۇپ، دىنىي ۋە پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتۇپ يېڭى مائارىپنىڭ تەرغىباتچىسى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچىسى بولىدۇ. ئۆزىنىڭ ئىككى چوڭ ئوغلى ـــ ھۈسەنباي، باۋۇدۇنبايلارنى شۇ مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ئادەم قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. ھەمدە بالىلىرىغا «پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ بارلىق تىجارەت ئىشلىرىنى ئوغۇللىرى ھۈسەنباي

بىلەن باۋۇدۇنبايلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى جامائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ، نۇرغۇن تالىپلارنى تەربىيەلەيدۇ. ئۇ ۋاقتىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ، پەننىي مائارىپ بولمىغان ئىدى. شۇڭا مۇساھاجىم باغدات، بۇخارالاردىن بىلىملىك كىشىلەرنى شەخسەن ئۆزى تەكلىپ قىلىپ، مۇددەرىس قىلىپ مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە دىنىي دەرستىن باشقا چەتئەل تىلى، تارىخ، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئۆزىمۇ مەلۇم دەرىجىدە مۇددەرىس بولۇپ ئىشلەيدۇ. ھەمدە ئۆز ئۆيىدە چوڭ كىتابخانا ئېچىپ، ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق دىنىي، پەننىي كىتابلارنى توپلاپ، ئۆز ئەۋلادلىرى ۋە تالىپلارنى پايدىلاندۇرىدۇ. جۇملىدىن ئۆزى باشلامچىلىق قىلىپ، ئوغۇللىرىغا ئىلىدا قول سانائەت كارخانىسى (كون، خۇرۇم، چەم، سوپۇن، شام ئىشلەيدىغان كارخانا) قورغۇزىدۇ ۋە سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىن قۇرۇلماقچى بولغان «ھۈسەنباي تىرە زاۋۇتى» غا ئاساس سېلىپ بېرىدۇ. مۇساھاجىم 1918 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە كېسەل بىلەن ۋاپات بولۇپ، ئۇستۇن ئاتۇش ئىكسىاق مازىرىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

بۇلارنىڭ تىجارىتى 1895 ـ يىلدىن باشلاپ ياۋروپاغا تارالغاندىن كېيىن، مۇساھاجىم ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىنىپ بېكىتىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ياۋروپادا «مۇسابايوۋلار» دەپ نام ئالىدۇ.

7 ـ، ھۈسەنباي، باۋۇدۇنباي. مۇساھاجىمنىڭ ئوچ خوتۇنىدىن ئالتە ئوغۇل، ئىككى قىزى بولۇپ، بۇلار: ھۈسەنباي، باۋۇ ـ

دۇنياي، ئىمام مۇھەممەت، ھېسامىدىن، ئوبۇل ھەسەن، ئابدۇللا، قىزلىرى، ئۆمەراخان، ھەمراخان.

موساھاجىم ئۆزبېنىڭ بارلىق تىجارەت ئىشلىرىغا ئىككى چوڭ ئوغلى ــ ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇنيانىڭ ۋارىس قىلىدۇ.

ھۈسەنباي بىلەن باۋدۇنباي قەشقەردىكى تىجارەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭ ئىچىدە تەرەققىي قىلدۇرۇپ كېڭەيتىپلا قالماي، چەت ئەللەرگىمۇ كېڭەيتىدۇ. ئۇلار 1895 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە ئۆزلىرىنىڭ باش تىجارەتخانىسى ــ «موسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى»نى قۇرۇپ تىجارەت دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە ئۇنىڭغا «فوشيەنخاڭ 行咸福» (ئاۋاتلاشقان كەسپ) دېگەن نام بېرىلىدۇ. چۈنكى ئۇ ۋاقتىدا ئىلى سوۋېت ئارقىلىق ياۋروپا دۆلەتلىرى بىلەن سودا قىلىشنىڭ بىر مۇھىم دەرۋازىسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن، يەكەن، قاغىلىق، كۇما، مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچا، شەخو، ئالتاي، ماناس، چۆچەكلەردە شۆبە تىجارەتخانىسىنى تەسىس قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دۆلەت سىرتىدا روسىيەنىڭ قازاقىستانىدىكى قارا ــ قارا يەرمەنكىسى، سىمى پالاتىنسكى يەرمەنكىسى، سىبىرىيەدىكى ئومىسكى، بارناۋۇل شەھەرلىرىدىكى يەرمەنكىلەرگە قاتنىشىپ تىجارەت قىلىپلا قالماستىن، يەنە روسىيەنىڭ نىژنى نوۋوي گورود (ھازىرقى گورکى شەھىرى) موسكۋا، پېتىرگرات، قازان، ئوفا، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان قاتارلىق شەھەرلىرىگىمۇ بېرىپ تىجارەت قىلىدۇ. بۇۋاقتىدىكى تىجارەتتۇرلىرى ئاساسەن شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ــ ئۇچەي، قوي تېرە، ئەل تېرە، كالا تېرە، ئات تېرە، مارتېرە، سۇغۇر، بورسوق، تۈلكە، بۆرە، سۆلەيسۇن تېرىسى ھەمدە يۇڭ،

يايلا، ئات قۇيروق، شۇنىڭ بىلەن يەنە قوي، ئات، كالا قاتارلىق جانلىق مالالارنى ئېكسپورت قىلىپ، ئۇ يەردىن شىنجاڭغا كېرەكلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئەكىرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، سودا ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن روسىيەنىڭ ياركەنت (پامپىلوف)، ئالمۇتا، پىشمەك (پرۇنزى)، سىمىپالاتىنسكى، تاشكەنت، ئەنجان، ئوش، جالال ئابات، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلىرىدە ئۆز تىجارەتخانىسىنىڭ ئىش باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلغان. 1907 - يىلىدىن 1909 - يىلىنچە «ئىلى تېرە زاۋۇتى»نى قۇرۇپ، شىنجاڭدا تۇنجى زامانىۋى سانائەت بەرپا قىلىپ، شىنجاڭنىڭ چەت ئەللەربىلەن بولغان سودا مىسنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ راۋاجلاندۇرغان.

ھۈسەنباي 1926 - يىلى، باۋۇدۇنباي 1928 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇشۇ ئىككى ئاتىدىن بولغان ئەۋلادلار ئىككى يىل بىللە تىجارەت قىلىپ، شۇ ۋاقىتدىكى شىركەت تۈزۈمى بويىچە 1930 - يىلى مىراس بۆلۈشىدۇ. ھۈسەنبايىنىڭ ۋارىسلىرىغا ۋەكالىتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سابىت موسابايوۋ (1972 - يىلى تۇرکىيىدە ۋاپات بولىدۇ) پۈتۈن مال مۈلۈك ــ 1مىليارد 562 مىليون 137 مىڭ 193 سوم ئىلى تاۋارنى ئاخچا ۋە 23 مىليون 161 مىڭ 665 سوم مىكسكا پۇلى (تاشقى پېرېۋوت) نىڭ 54 پېرسەنتىنى - يەنى 843 مىليون 554 مىڭ 84 سوم ئىلى تاۋارنى ئاخچا ۋە 12 مىليون 507مىڭ 299 سوم مىكسكا پۇلىنى ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ؛ باۋۇدۇنبايىنىڭ ۋارىسلىرىغا ۋەكالىتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋ (1979 - يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى) پۈتۈن مال - مۈلۈكنىڭ قالغان 46 پېرسەنتىنى يەنى 718 مىليون 583 مىڭ 99 سوم ئىلى تاۋارنى ئاخچا ۋە 10مىليون654مىڭ 366سوم مىكسكا پۇلىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ.

هۇسەنباي هاجىنىڭ چوڭ ئايالى ماينۇرخاندىن بولغان چوڭ ئوغلى سابىت مۇسابايوۋ، ئىككىنچى ئايالى ئالتۇنخاندىن بولغان ئوغۇللىرى ئابلىز مۇسابايوۋ (1984 - يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى)، ئابلەھەي مۇسابايوۋ (1970 - يىلى تۇرکىيىدە ۋاپات بولدى)، مىجىت مۇسابايوۋ (1973 - يىلى سوۋېت ئالمۇتا- دا ۋاپات بولدى)لار بىر بۆلۈنۈپ چىقىدۇ. هۇسەنباي هاجىنىڭ 3 - ئايالى نۇرىمان خېنىمدىن بولغان ئابلەھەت مۇسابايوۋ (1987 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە ۋاپات بولدۇ)، تەلەت مۇسا- بايوۋ (هازىر تۇركىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ چەتئەللەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ)، فىكرەت مۇسابايوۋ (1980 - يىلى ياپونىيە- دە ۋاپات، بولىدۇ) نېلۇپەر مۇسابايېۋا (1982 - يىلى پارىژدا ۋا- پات بولىدۇ) دىلناۋاز مۇسابايېۋا (1984 - يىلى لوندوندا ۋاپات بولىدۇ) بىر بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

باۋۇدۇنبايىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋدىن ۋەباۋۇدۇنـ بايىنىڭ تۆت ئايالىدىن بولغان پەرزەنتلىرىمۇ ئانىلارنى ئاساس قىلىپ بۆلۈنۈپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، هۇسەنبايىنىڭ بالىلىرى بىلەن باۋۇدۇنبايىنىڭ بالىلىرى مەلۇم شەكىلدە بىللە تىجارەت قىلسا (مەسىلەن، زاۋۇت تىجارىتى بىلەن بولغان) يەنە باشقا جە- ھەتلەردە ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىجارەت قىلىپ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئىسمائىل مۇسابايوۋ 1944 - يىلى ئە- لى، تارباغاتاي، ئالتاي ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، ئوچ ۋە- لايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قورال - ياراق سېتىۋېلىش ئىدارە- سىنىڭ باشلىقى، پۇل چىقىرىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىككى قېتىم «ئىستىقلالىيەت» ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ. ئازادلىقتىن كې- يىن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا ئەۋەتىپ تەربىيىلەپ، ئاپ- تونوم رايونلۇق سودا - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

1955 - يىلى مۇسايوۋلارنىڭ ئىلى تېرە زاۋۇتى هەم سودا تىجارىتى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ئابلىز مۇسابايوۋنى مەملىكەتلىك سودا - سانائەت بىرلەشمىسـ- نىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدە- رى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ دىرېكتورى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. قالغان ۋارىسلىرىنىمۇ ئۆز لايىقىدا سىياسىي جەھەتتىن ئېتىبار بېرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، يۇقىرى ما- ئاش بېرىپ سىياسىي - ئىقتىسادىي جەھەتتىن خاتىرجەم قىلدى.

(II)

هۇسەنباي تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى

مۇساھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى 1895 - يىلى ئىلىدا قۇرۇلغان باش تىجارەتخانىسى ئارقىلىق ئۆز لىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەيـ- دۇ. ھەمدە دۆلەت ئىچى - سىرتىدا مەلۇم تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. هۇسەنباي بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە بېرىپ كۆزىتىش جەريانىدا، ياۋروپانىڭ سانائىتىدە زور كۆللىنىشلەر بولۇپ، ئاجايىپ مۆجىزىلەر يارىتىل- غانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، زور ئىلھام ۋە ئۇمىدلەر بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار قايتىپ كېلىپ ئۆزلىرىنىڭ كۆزىتىشىگە ئاساسەن شۇنى بايقايدۇكى، شىنجاڭ بولسا هەم دېھقانچىلىق هەم چارۋە- چىلىق رايون بولۇپ، بۇ يەردىكى تېرە، ئوچەي، يۇڭ قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىنتايىن ئەرزان هەم كۆپ؛ شۇنداقلا يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى

پىشىقلاپ ئىشلەيدىغان زامانىۋى زاۋۇت يوق، پەقەت ئادەم كۈچى ۋە سۇ كۈچى بىلەن ئىشلەيدىغان قول سانائەت كارخانىلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار، مىقدارى تۆۋەن بولۇش سەۋەبىدىن جەمئىيەت، خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايدۇ؛ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ھەم ئۆز يۇرتى شىنجاڭدا زامانىۋى زاۋۇتتا ئىشلەنگەن كۆن - خۇرۇم، چەم - چىگىرىن، مەسكاپ، شاۋرۇن قاتارلىق مەھسۇلاتلارغا بولغان ئېھتىياجى كۈچلۈك؛ ئۇنىڭدىن باشقا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئويغانغان بىر قىسىم جۇڭگولۇقلارنىڭ «غەربنىتىن ئۆگىنىش»، «سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش»، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» قاتارلىق تەشەببۇسلىرى 1898 - يىلىدىكى ۋەشۇي ئىسلاھات ھەرىكىتى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان مائارىپ، سانائەت ئىسلاھاتى بىلەن چېتىلىشقان.

ھۇسەنباي بىلەن باۋۇدۇنباي مۇشۇ شەرت - شارائىتلارنى بەلىپ يەتكەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى باشلاۋېتىدۇ. 1903 يىلى ھۇسەنباي تەكلىپكە بىنائەن موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ. بۇ يەرمەنكىگە تاشكەنتلىك ئەرشەنباي دېگەن ئۆزبېك سودىگەر ئۆزبېكستان قاتارلىق روسىيەنىڭ پاختا چىقىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا دىكى پاختىكارلارنىڭ پاختىسىنى ئېلىپ موسكۋا يەرمەنكىسىگە قاتنىشىدۇ. بۇ كىشىنىڭ موسكۋاغا يۆتكەپ ئاپارغان پاختىسى 100 مىڭ تىللا قىممەتتىكى پاختا ئىدى. يەرمەنكە باشلانمای ئالدىدىن كەلگەن سودىگەرلەر مال كۆرۈۋاتقان مەزگىلدە، بىر ئىنگلىز سودىگىرى ھۇسەنبايىنىڭ ئۆزبېكچە تىلىنى چۈشىنىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇ پاختىنى ئۆزىگە سودا قىلىپ قويۇشنى ھۇسەنبايدىن ئىلتىماس قىلىدۇ. ھۇسەنباي ھېلىقى ئىنگلىز سودىگەرگە پاختىنى كىلوسىنى 80 تىيىندىن سودا قىلىپ قويىدۇ. ئىنگلىز سودىگەر ئالماقچى بولۇپ پۇتۇشۇپ، ئومۇمىي پاختىنىڭ

سانىنى ھېسابلاپ كۆرگەندىن كېيىن پۈلى چىقىشمايدۇ ھەم ئىلىشقا مادارى يەتمەي بۇ سودىدىن يېنىۋالىدۇ. شۇ مەزگىلدە، موسكۋا سودا يەرمەنكىسىنى ئۈيۈشتۇرغان ھەم باش قۇرۇۋاتقان سودا ئۈيۈشمىسى چىقارغان: «بىر سودىگەر مالنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ ئۇنى ئىككىنچى بىر سودىگەرگە سودا قىلىپ قويسا، ئىككىنچى بىر سودىگەر بۇ باھانى مۇۋاپىق كۆرمەي ئالمىسا، ئۇ مالنى باھا كېسىپ سودا قىلىپ قويغۇچى شۇ سودىگەر ئۆزى ئالىدۇ» دېگەن بەلگىلىمە بويىچە، پاختىنىڭ ھەممىسىنى ھۇسەنباي ئېلىپ قويىدۇ. يەرمەنكە رەسمىي باشلانغاندىن كېيىن ژاخارماروۋوپ (Жахармаружов) دېگەن بىر يەھودى سودىگەر ھۇسەنبايغا قالغان پاختىنى كۆرۈپ، «ناھايىتى ياخشى پاختا ئىكەن، ھازىر ياۋروپادا پاختا كەمچىل، پاختا بىلەن تەمىنلەيدىغان جايلاردا تەبىئىي ئاپەت بولۇپ، پاختا ئوخشىمای، نۇرغۇن زاۋۇتلار خام ئەشيا بولمىغانلىقتىن توختاپ قالدى، ياۋروپانىڭ پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكا كاپىتالىستلىرى موسكۋادىن پاختا ئېلىش ئۈچۈن كېلىدۇ» دېگەن ئۇچۇرنى ھۇسەنبايغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ھەمدە يەرمەنكە باشلىنىپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا، ژاخارماروۋوپ دېگەن شۇ يەھودى سودىگەرنىڭ سودا قىلىپ كېسىپ قويۇشى بىلەن ھۇسەنباي 100 مىڭ تىللالىق (بىر مىليون سوم تىللا پۇلى) پاختىنىڭ ھەر بىر كىلوسىنى بىر سوم يېگىرمە تىيىندىن ياۋروپادىكى كەلگەن پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكا كاپىتالىستلىرىغا سېتىپ، بىر قېتىمدىلا 50 مىڭ تىللا (500 مىڭ سوم تىللا پۇلى) ساپ پايدا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھۇسەنباي ئۆزى موسكۋا يەرمەنكىسىگە ئاپارغان ھەر خىل تېرە، ئۇچەي، يۇڭ، جانلىق مالالار ھەمدە جۇڭگونىڭ شايى، دۇردۇن، چاي قاتارلىق مالالارنى سېتىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇشنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىنى تولۇق تىكلەپ ئالىدۇ. شۇ يىلى ھۇسەنباي ھەرەمگە بېرىپ ھەجە - تاۋاب قىلىپ «ھاجى»

بولۇپ كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتدا ھۈسەنباي مۇسۇلمانلار قائىدىسى بو-
يىچە شۇ يىلى ئالغان پايدىسىنىڭ زاكىتىنى ئايرىپ مەككىدىن
بىر «تەكىخانە» (ھاجىلار چۈشىدىغان ساراي) ئېلىپ، شىنجاڭدىن
ھەج - تاۋاب قىلىش ئۈچۈن بارغان ھاجىلارنىڭ ھەقسىز پايدىلىنىشى
(پەقەت ئاۋارىچىلىقلا) غا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەدىنىدىن بىر يەر
ئېلىپ ئۆزلىرىگە سودا،ساراي سالغۇزىدۇ. ھۈسەنباي ھەرمەدە ھا-
جى - تاۋاب قىلىپ «ھاجى» بولۇپ تۈركىيىگە كەتكەندە، تۈركىيىدە
نېمىسلار باغدات - ئىستامبول تۆمۈر يولىنى ياساپ پايچېكى سې-
تىۋاتقانىكەن. بۇنىڭدىن ھۈسەنباي ھاجى بىر قېتىمدىلا 40
مىڭ سوم تىللا پۇلغا پايچېكى سېتىۋالىدۇ.

1904 يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باۋۇدۇنباينى نۇرغۇن
لىغان يەرلىك مالىلار بىلەن گېرمانىيىگە تىجارەت قىلىش ئۈچۈن
ھەمدە زاۋۇت كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن يولغا سالىدۇ. باۋۇدۇنباي
گېرمانىيىگە بېرىپ، گېرمانىيىدىكى نۇرغۇنلىغان ماشىنىسازلىق
سانائەت شىركەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، كۆپلىگەن سانائەت
ئەسلىھە، زاۋۇتلارنى كۆرۈپ، ئولارنىڭ ئىچىدە كۆن - خۇرۇم زا-
ۋۇتىنىڭ ئىلغار، زامانىۋى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
باۋۇدۇنباي ئاكىسى ھۈسەنباي ھاجى بىلەن كېلىشكىنىچە ئۆز
يۇرتىدا زامانىۋى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇشقا بولۇش-
بولماسلىقىغا ۋە گېرمانىيە ھۆكۈمىتى بىلەن
چوڭ مونوپول سانائەت شىركەتلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىش - قىلماس-
لىق ھەققىدە گېرمانىيىدىكى ئالاقىدار تەرەپلەر بىلەن كۆپلەپ
ئۇچرىشىپ سۆزلىشىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا گېرمانىيىدىكى بارلىق سانا-
ئەت ئەسلىھەلىرى، ئانا سانائەت زاۋۇتلار گېرمانىيىدىكى مونوپول
كاپىتالىستلارنىڭ قولىدا بولۇپ، چەت دۆلەتكە زاۋۇت ياساپ
بېرىش توغرا كەلسە «3 - بىر دۆلەتكە ياساپ بېرىشكە بولىدۇ،
قوشنا دۆلەتكە ياساپ بېرىشكە بولمايدۇ» دېگەن تۈزۈمى بولغا-
نىدى. شىنجاڭ بىلەن گېرمانىيىنىڭ ئارىسىغا يېراق ھەم

ھەربىرسى ئايرىم - ئايرىم قىتئەلەردە بولغاچقا، گېرمانىيە دائىرلە-
رى شىنجاڭغا كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ بارلىق ماشىنا - ئۈسكۈنە-
لىرىنى ياساپ بېرىش ھىلىسىنى بىلله زاۋۇتنى قۇرۇپ بېرىشكىمۇ
ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باۋۇدۇنباي
گېرمانىيىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرۈپ ئاكىسى ھۈسەنباي ھا-
جىغا زاۋۇت قۇرۇش ھەققىدە خەت يازىدۇ. ھۈسەنباي ھاجى
ئۆزلىرىنىڭ ئىلىدىكى ئەسلىدىكى قول ھۈنەرۋەنلىك تېرە زاۋۇتى-
نىڭ ھازىرقى ئېھتىياجىدىن چىقالمايۋاتقان ھەمدە كۆپلىگەن كا-
پىتالنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلمەي، ئوبوروتنىڭ راۋاج
تاپمايۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، زاۋۇتنى دەرھال قۇرۇشنىڭ
زۆرۈرلىكى ھەققىدە باۋۇدۇنبايغا جاۋاب خەت يېزىپ، زاۋۇتنىڭ
بارلىق توختام ئىشلىرىغا ئۆزى مەسئۇل قىلىدۇ. باۋۇدۇنباي
جاۋاب خەتنى تاپشۇرۇپ ئېلىپلا، دەرھال گېرمانىيىدىكى مۇناسى-
ۋەتلىك شىركەتلەر بىلەن سۆزلىشىپ، گېرمانىيىنىڭ مايىن دەريا
بويىغا جايلاشقان پىرانكا پورت شەھىرىدىكى «فىرانكا پورت
ئاساينى»يەنى «PRANCPORAM MEIN INDUSIRY» زاۋۇتىغا
500 مىڭ سوم ئالتۇن پۇل زاكالەت بېرىپ كۆن - خۇ-
رۇم زاۋۇتىنى زاكاز قىلىدۇ، يەنى كۆن - خۇرۇم قاتارلىق مەھسۇ-
لاتلارنى ئىشلەيدىغان ھەرخىل ماشىنا، ستانوك، پارۋاي قازان،
پارۋاي ماشىنا، ئېلېكتر ئىشلەپچىقىرىدىغان ماتور، دىنامىلارنى
ھەمدە زاۋۇتنىڭ مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرىنى
رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك بىر يۈرۈش ستانوك، سايمانلار يەنى
بىر دانە چوڭ مېتال قىرىش ستانوك، رەندە ستانوك، بۇرغۇ-
لاش ستانوك، چاقلاش ستانوك، ئېلېكتر كەپشەرلەش ماشىنا
قاتارلىق بىر يۈرۈش مۇكەممەل زامانىۋى سايمانلارنى ئالىدۇ.
ئۇنىڭدىن باشقا، باۋۇدۇنباي يەنە گېرمانىيىدىكى ئالاقىدار شىركەتـ
لەر بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ زاۋۇتنى ئۆز ۋاقتىدا تېخنىكا ئۆلچىمى-
گە لايىق قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، كىشىلىك ھوقۇقىغا ھۇر-

مەت قىلىش، تۇرمۇشىنى خاتىرجەم ئۆز ئادىتى بويىچە ئۆتكۈزۈش-
كە كېپىللىك قىلىش ئەرتى بىلەن، يۇقىرى ماڭاش بېرىپ، گېر-
مانىيەدىن بىر نەپەر ئېلېكتر مېخانىك، بىر نەپەر ماشىنا-ئۇس-
كۇنە رېمونت قىلىدىغان تېخنىك، بىر نەپەر قۇرۇلۇش ئىنژېنېر،
بىر نەپەر تېلېفون ئالاقىلىشىش لىنىيىسىنى ئورنىتىدىغان مانتېيور
(بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمىس مىللىتى بولۇپ، ئائىلىسى بىلەن كې-
لىدۇ) لارنى گېرمانىيەدىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلارنى
تەكلىپ قىلغاندا، زاۋۇت قۇرۇشقا مەسئۇل ئىنژېنېر بىلەن ئالاقە
لىشىش لىنىيە قۇرۇش مانتېيور ئىككى يىل مۇددەت بىلەن، قالغان
ئۇچ نەپەر تېخنىك بەش يىل مۇددەت بىلەن كېلىدۇ. يەنە
ئۇلارنى تەكلىپ قىلغان توختامدا، ئۇلارنىڭ ئىلىغا كېلىپ زاۋۇت-
نى تەڭپ بويىچە تولۇق قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تولۇق كىرىش-
تۇرۇپ بېرىشتىن سىرت، يەنە ھەربىرسى ئۆز كەسپىي بويىچە مۇ-
سابايۇلارنىڭ ئەۋلادى ۋە يەرلىك ئىشچىلاردىن بىر ئەۋلاد تېخ-
نىك، مېخانىك، ماستىر ھەم مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىنى يې-
تىشتۇرۇپ بېرىش شەرت قىلىنغان. باۋۇدۇنباي شۇ يىلى گېرمانىيە-
دە زاۋۇت قۇرۇش، ماشىنا، ئۇسكۇنىلەرنى زاكاز قىلىش توختام-
لىرىنى تۈزۈپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىلىغا قايتىپ كېلىپ، ئاكە-
سى ھۈسەنباي ھاجى بىلەن زاۋۇت قۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىدۇ.

گېرمانىيە سانائەت شىركىتى باۋۇدۇنباي بىلەن تۈزگەن توخ-
تام بويىچە زاۋۇتنىڭ پۈتۈن بىر يۈرۈش ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرىنى
1906-يىلى پۈتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ يىلى ئەسلىدىكى توختام بو-
يىچە گېرمانىيەدىن تەكلىپ قىلىنغان تېخنىك خادىملارنىڭ مەس-
ئۇللۇقىدا بىلەن زاۋۇتنىڭ ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرىنى روسىيە ئارقىلىق
ئىلىغا توشۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ
ئىلى تەۋسىدە يېرەر ئىلغار زامانىۋى زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشىغا قو-
شۇلمايتتى. لېكىن، جۇڭگو-چارروسىيە ئۇتتۇرىسىدىكى توختامدا
جۇڭگونىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى چارروسىيە

تۇپرىقى ئارقىلىق ئۆتۈشكە، چارروسىيىنىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت
قىلغان ماللىرى جۇڭگو تۇپرىقى ئارقىلىق ئۆتۈشكە رۇخسەت
قىلىش دېگەن كېلىشىم بولغانلىقتىن، مۇسابايۇلارنىڭ گېرمانىيە-
دىن ئىمپورت قىلىپ ئەكىرىدىغان زاۋۇت ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرى
چارروسىيە تۇپرىقى ئارقىلىق ئىلىغا توشۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋاق-
قىتتا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى مۇسابايۇلارنىڭ گېرمانىيەدىن كىرگۈ-
زۈلىدىغان زاۋۇت ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرىنى چارروسىيە تۇپرىقىدىن
ئۆچ ئاي ئىچىدە توشۇپ چىقىپ كېتىش سۈرىكىنى بېرىدۇ. شۇ
دەۋردە چارروسىيىنىڭ قاتناش لىنىيىلىرى تەرەققىي قىلمىغان،
تۆمۈر يول ئارانلا تاشكەنت تەۋەسىگە كەلگەن بولۇپ، قاتناش
بەك تەس ئىدى. شۇڭلاشقا، مۇسابايۇلار زاۋۇتنىڭ ماشىنا-ئۇس-
كۇنىلىرىنى گېرمانىيەدىن پويىز ئارقىلىق چارروسىيىنىڭ ئوموسكى
شەھىرىگىچە يۆتكەپ، ئوموسكى شەھىرىدىن ئېرتىش دەريالىق
ئارقىلىق پاراخوت بىلەن سىمپولاتىنسكىگە يۆتكەپ ئەكىلىدۇ. سىم-
پولاتىنسكى شەھىرىدىن قورغاس ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە يۆتە-
كەپ ئەكىلىش ھەممىدىن تەس چۈشىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: بې-
رىنچىدىن، چارروسىيىنىڭ بەرگەن ئۆچ ئايلىق سۈرىكى ئاز قالە-
دۇ؛ ئىككىنچىدىن، زاۋۇتنىڭ ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرى بەك مۇرەككەپ،
ھەم چوڭ ھەم ئېغىر بولغاچقا، ئۇنى غۇلجا شەھىرىگە يۆتكەپ
ئېلىپ كېلىش ئۆچۈن زامانىۋى قاتناش قورالى — پويىز، ئاپتو-
موبىل بولمىغاچقا، مۇسابايۇلارنى ئىنتايىن قىينىچىلىق ۋە غەم-
ئەندىشىگە سېلىپ قويىدۇ. چارروسىيىنىڭ مۇسابايۇلار زاۋۇ-
تىنى ئىلىدا قورغۇزماي، ئۆز تەۋەسىدە قۇرغۇزۇش غەرىزى بول-
غاچقا، يەركەنتنىڭ گوبورناتورىسى (ۋالىيسى) ۋىلىۋايىنى كۇشكور-
تۇپ (بۇ ۋاقىتلاردا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەر ئىلى، يەركەنت تە-
ۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنى «تارانچى» دەپ، ئالتە شەھەردىن چىققان-
لارنى «ئۇيغۇر» دەپ بىر مىللەتنى ئىككىگە ئايرىپ ئارىغا بۆل-
گۈنچىلىك سالغان لىقىدىن پايدىلىنىپ)، ئۇنىڭغا «مۇسابايۇلارنىڭ

گېرمانىيەدىن ئەكىرگەن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرى بەك چوڭ، ئېغىر، بۇلار ئىلغا توشۇغىچە بىر نەچە ھەپتىدىكى يول، كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋېتىپ، بىر قانچە ئېغىر زىيانلارنى سالىدۇ» دەپ ئەرىز يازغۇزدى. مەقسەت، چارروسىيە مۇساباقۇلارنىڭ زاۋۇتىنى ئۆز تەۋەسىگە قورغۇزۇشتىن ئىبارەت. بۇ غەرەزنى سېزىۋالغان سەزگۈر، مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زات ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ۋىلىۋاي باشلىق يەركەنتتىكى ئاتالمىش «ئارانچى» باي، ئۆلىمالىرىغا ئايرىم ـ ئايرىم زىيارەت قىلىپ، سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈپ، زاۋۇتنى يۇرتى ئىلغا قورۇشتىكى مەقسەت ئۆز ۋەتىنىنى گۈللەندۈرۈش، ئۆز مىللىتىنىڭ مىللىي سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا چۈشەندۈرۈپ، ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى يۆتكەگەندە، يەرلىك خەلقتە قىلچە زىيان ـ زەخمەت سالماي، يول ـ كۆۋرۈكلەرنى ئۆز لىرى ياساپ ۋە رېمونت قىلىپ قاتنايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇساباقۇلار 100 كىلومېتىرغا يېقىن يول ۋە ئىككى يوزىدىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك كۆۋرۈكلەرنى ياساپ ۋە رېمونت قىلىپ بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە، پۈتۈن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى جۇڭگو چېگرىسى قورغاس تەۋەسىگە يۆتكەپ ئىلىپ، چارروسىيىنىڭ يامان غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرغۇزمايدۇ. بۇ جەرياندا، مۇساباقۇلارنىڭ ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنىڭ چوڭ، ئېغىر لىقىغا قارىماي مەخسۇس چوڭ، چىداملىق ھارۋىلارنى ياسىتىدۇ. ئىككى ئۆكۈز تارتىدىغان ھارۋىدىن تارتىپ 20 ئۆكۈز تارتىدىغان ھارۋىغىچە سەكسەندىن ئارتۇق مەخسۇس ھارۋىلارنى ياسىتىدۇ. زاۋۇتنىڭ ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرى 1907 ـ يىلى كۈزگىچە تولۇق توشۇلۇپ بولىدۇ. لېكىن، مۇساباقۇلار زاۋۇتنىڭ پۈتۈن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرىنى گېرمانىيىدە ياسىتىش ۋە ئۇنى ئىلغا يۆتكەپ كېلىش ئۈچۈن بىر مىليون ئالتۇن پۇل قىممىتىدىكى كاپىتالنى سەرپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇلار زاۋۇتنى ئىلغا توشۇپ بولۇپ، زاۋۇتنى رەسمىي قورۇش ئۈچۈن بىرىنچى قېتىم كاپىتال يېتىشمەسلىقىغا دۇچ

كېلىدۇ. ھۈسەنباي ھاجى بۇ قېتىمقى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1907 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق جاڭجۈن يۈەن داخۇاغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. يۈەن داخۇا جاڭجۈن ھۈسەنباي ھاجىنىڭ گېرمانىيىدىن زامانىۋى سانائەت ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى ئۆزى شەخسىي سېتىۋېلىپ، ئىلدا كۆن ـ خورۇم زاۋۇتىنى قۇرۇشنى قوللاپ، ئىلى كۇرەدە تۇرۇشلۇق جەن شۇرېنگە ھۈسەنباي ھاجىغە ياردەم قىلىشنى ئېيتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇرۇشلۇق روزى ھاجىمگە ئوخشاش نوپۇزلۇق ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ كېپىللىكى بىلەن 1908 ـ يىلى ئەتىيازدا ھۈسەنباي ھاجىمگە 200 مىڭ سەر ئىلى تىزىسى قەرز بېرىپ، ھۈسەنبايىنىڭ ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئىلىپ بېرىشىغا ياردەملىشىدۇ. ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنباي گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن قورۇلۇش ئىنژېنېرنىڭ يېتەكچىلىكىدە غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاقئۆستەڭ يېنىدىكى بايانداي يېزىسىغا تۇتاش يەرنى تالىلاپ زاۋۇت ياساشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا، غۇلجا شەھىرىدە زاۋۇت قورۇش ئۈچۈن بەزى تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ياخشى بولغان يەنى ياغاچ ماتېرىياللىرى، پىششىق خىش، كېسەك، تاش، قۇم قاتارلىق قورۇلۇش ماتېرىياللىرى بولسىمۇ، لېكىن قورۇلۇشنىڭ مۇھىم ماتېرىياللىرى ـ پولات، سېمونت، ئوتقا چىداملىق خىش، توك سىمى، تېلېفون سىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى روسىيەدىن ئىمپورت قىلىپ ئەكىرىلەتتى. ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار شۇ ماتېرىياللارنى تولۇقلاپ بېرىش ئۈچۈن روسىيىگە نۇرغۇن يەرلىك مال ۋە ئىشكى جۇڭگونىڭ تاۋار، دورىدۇن، چاي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىپ، ئۇلاردىن قورۇلۇش ماتېرىياللىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئەكىرىپ، زاۋۇتنى قورۇلۇش ماتېريالىرى بىلەن ۋاقىتدا تولۇق تەمىنلىگەچكە، 1909 ـ يىلى كۈزدە زاۋۇت تولۇق پۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلىدۇ. پۈتۈن زاۋۇت شۇ ۋاقىتتا بىر مىليون ئىككى يۈز مىڭ سوم ئالتۇن پۇل

غا پۈتۈپ چىقىدۇ (شۇ ۋاقىتدا بىر سەر ئالتۇن 40 سوم ئالتۇن پۇلى ئىدى. دېمەك زاۋۇت شۇ مەزگىلدە ئۈچ يۈز مىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدە پۇتكەن بولىدۇ). بۇ ۋاقىتتا زاۋۇتتا 166 نەپەر ئىشچى-خىزمەتچى بولۇپ، بىر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 40مىڭ چوڭ تېرە (ئات، كالا تېرىسى)، 600 مىڭ كىچىك تېرە (قوي، ئۆچكە تېرىسى) پىشىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن چەم، خۇرۇم، مەسكاپ، كۆن، چىگىرىن، شاۋرۇن، تاسما، بىشو قاتارلىق تېرە مەھسۇلاتلىرى؛ تېرىدىن قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن مايدىن سوپۇن، شام، موم قاتارلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلار؛ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ھەر خىل تېرىلەردىن ھەر خىل ئاياغ كىيىم، ھارۋا جابدۇق، ئەگەر جابدۇق قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەيتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ زاۋۇتنى پۈتۈن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا «ھۇسەنباي تېرە زاۋۇتى» دەپ ئاتايتتى. ئۇ زاۋۇتتا ئىشلەنگەن چەم ئوتتۇرا ئاسىيا بازىرىدا «مۇسابايوۋ» دەپ نام ئالغان. بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەب، ئىلى تېرە زاۋۇتى يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى زامانىۋىلاشقان كۆن-خۇرۇم زاۋۇتى ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ نامى ۋە مەھسۇلاتىنىڭ داڭقى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقالغانىدى.

بۇ زاۋۇتنى قۇرۇشتا، مۇسابايوۋلار گېرمانىيەدىن تەكلىپ قىلىپ كەلگەن نېمىس مانتېيور ھۇسەنبايىنىڭ ئىلى تەۋەسىدىكى سودا باشقارمىلىرىغا، زاۋۇتقا، ھۆكۈمەت ئەربابلىرىنىڭ ئىشخانا، ئۆيى ۋە ئىلىنىڭ سودىگەر، بايلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە تېلېفون ئورنىتىپ، ئىلىدا زامانىۋى تېلېفون ئالاقىسىنى تۇنجى قېتىم سىستېما-لاشتۇرۇپ قۇرۇپ بېرىدۇ.

زاۋۇت 1909 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن تارتىپ، 1926 - يىلغىچە ھۇسەنباي ھاجىم ئۆزى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. 1926 - يىلى ھۇسەنباي ھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سابىت ئەپەندىم 1933 - يىلغىچە باشقۇرىدۇ.

1933 - يىلى سابىت ئەپەندىم ئۆزىنىڭ كىچىك ئاپىسى (ھۇسەنباي ھاجىمنىڭ كىچىك خوتۇنى) نۇرىمان خېنىم بىلەن تۇرکىيەگە بېرىپ، ھۇسەنباي ھاجىمنىڭ تۇرکىيەدىكى مال-مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىن، زاۋۇتنى مىجەت ئەپەندىم باشقۇرىدۇ. مىجەت ئەپەندىم 1938 - يىلغىچە باشقۇرىدۇ. 1938 - يىلدىن 1950 - يىلغىچە تەلەت ئەپەندىم باشقۇرىدۇ. 1950 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە مىجەت، ئابلىز، ئىسمائىل، ئابدۇقېيۇملار بىرلىكتە باشقۇرىدۇ. 1955 - يىلى زاۋۇت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، مىجەت بىلەن ئابدۇقېيۇم ئىلگىرى - كېيىن خۇسۇسىي تەرەپ زاۋۇت باشلىقى بولۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەكىلى بولۇپ زاۋۇت باشلىقى بولغان چاۋچېپا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە باشقۇرىدۇ.

ھازىر بۇ زاۋۇت تولۇق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت بولۇپ، «ئىلى كۆن-خۇرۇم زاۋۇتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(III)

ھۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى

ھۇسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار چەت ئەللەرگە بېرىپ، ربئاللىقنى بىۋاستە كۆزىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىردىنبىر چارە — ئاتىسى مۇساھاجىم دېگەندەك «پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇش»نىڭ زۆرۈرلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۆز ئەۋلادلىرىنى چەت ئەللەرگە ئوقۇشقا چىقىرىپ ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەيدۇ. ھەر

ده گېرمانىيەدىكى مەخسۇس كارخانا باشقۇرغۇچىلار، كۆن - خۇ-
رۇم ئىشلەش تېخنىك، ماستىرلارنى يۇقىرى ماڤاش بىلەن يا للاپ
ۋە تەكلىپ قىلىپ، باللىرىنى مەخسۇس كەسىپلەر بويىچە تەربىيە-
لەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆز كارخانىسىغا زۆرۈر بولغان بو-
غالتىر، كاسسىر، ستاتىستىكا خادىملار، تېخنىك، ماستىر ۋە مە-
كىلىك ئىشچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن ماڤارىپنى راۋاج-
لاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى بارغانسېرى ھېس قىلىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئالدى بىلەن ئۆز
پەرزەنتلىرىدىن سابىت ئەپەندى، ئابلىز ئەپەندى، ئىسمائىل ئەپەن-
دى، ئابلەھەي ئەپەندى، مىجىت ئەپەندى، ئابدۇقېيۇم ئەپەندى،
ئابلەھەت ئەپەندى، تەلەت ئەپەندى، پوكرەت ئەپەندى قاتارلىقلارنى
تۇرگىيە، روسىيەلەرنىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئەۋەتىپ تەربىيەلەيدۇ.
بۇنىڭ ئىچىدە مىجىت ئەپەندى بىلەن ئابدۇقېيۇم ئەپەندىنى
تۇرگىيەدىكى ئالىي بىلىم يۇرتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، گېرمانى-
يىگە ئەۋەتىپ، گېرمانىيىنىڭ بېرلىن، بوينى شەھەرلىرىدىكى مەخ-
سۇس كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ئىنژېنېر، ماستىرلارنى يا للاپ، كۆن -خۇ-
رۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى، كۆن-خۇرۇم زاۋۇتىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى
ئۆگىتىدۇ. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن، زاۋۇت قۇرۇلغاندا
گېرمانىيەدىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن نېمىس ئىنژېنېر، تېخ-
نىك، ماستىرلار بەش يىللىق مۇددەت بىلەن كەلگەن بولۇپ، ئۇ-
لار توختام بويىچە شىنجاڭدا ئەمەلىي ئۆگىتىش ئارقىلىق تېخنىك،
ماستىرلارنى يېتىشتۈرۈشتە مەلۇم جەھەتتە كونسېرۋاتىپلىق قىلىپ،
ئەڭ مۇھىم، نازۇك تېخنىكلارنى تولۇق ئۆگەتمەي، مۇددەت توشـ
قاندىن كېيىن قايتىپ كەتسە، زاۋۇتنىڭ تېخنىكا جەھەتتىن باشـ
قۇرۇلۇشى توختاپ قېلىش ئېھتىمالى بولغاچ؛ يەنە بىر تەرەپتىن،
شۇ ۋاقىتلاردا، زاۋۇتنى ئىلمىي ئاساستا باشقۇرۇش يېتەرلىك
بولمىغانلىقتىن، ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار بىراق
كەلگۈسىدىكى تىجارەت ئىشلىرىنى كۆزلەپ، مىجىت ئەپەندى

(ھۈسەنباي ھاجىنىڭ ئوغلى)، قېيۇم ئەپەندى (باۋۇدۇنبايىنىڭ
ئوغلى) نى گېرمانىيىگە ئەۋەتىپ مەخسۇس كەسىپلەر بويىچە تەر-
بىيىلىگەن. بۇ ئىككى بالا گېرمانىيىدە تولۇق تېخنىكا بىلىم ۋە
ئىگىلىك باشقۇرۇش بىلىمىگە ئىگە بولۇپ قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، نېمىس تېخنىك، ماستىرلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، زاۋۇتقا
تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش ۋە باشقۇرۇش بىلەن،
زاۋۇت نېمىسلارنىڭ باشقۇرۇشىدىن، موسابايوۋلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ
تېخنىكا جەھەتتىن بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئوتۇپ، تېخىمۇ مۇستەقىل
ھالدا راۋاجلانغان، ھەمدە مەسئۇلاتلارنىڭ سۇپىتى، سانى جە-
ھەتتە تېخىمۇ زور ئىلگىرىلەپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا نام
چىقارغان. بولۇپمۇ مىجىت ئەپەندى زاۋۇتنى باشقۇرغان مەزگـ
لىمىدە، ياۋروپادا ئۆگىنىپ كەلگەن كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخـ
نىكىسىنى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئات، كالا، قوي تېرىلىرىنىڭ ئا-
لاھىدىلىكىگە قاراپ پىششىقلاپ ئىشلەشتە ئىلمىي تەتقىقاتلارنى
ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىغا
ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇنىڭغا بىرلا مىسال ئالساق، ئەي-
نى ۋاقىتلاردا، ياۋروپادا ئاتنىڭ يايلا تېرىسىنى چەم قىلىپ،
ئىشلىمەيدىغان خام تاسما ئورنىدا ئىشلەتتى. كېيىن
بىر يايلا تېرىسىنى ئەينى پېتى بىر دانە يايلا چەم قىلىپ
ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن سۇپىتى ناچار، كۆزۈمسىز بول-
غان. لېكىن مىجىت ئەپەندى بۇنى تەتقىق قىلىپ ئاھاك سۈيى
بىلەن كۆپتۈرۈش مۇددىتىنى ئۇزارتىش، قوۋزاق بىلەن پىشۇرۇش
مۇددىتىنى قىسقارتىش ئىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر ئات يايلا
تېرىسىنى ئۇچ تىلىپ، ئۇچ دانە ئات يايلا تېرىسى چەمى قىلىپ
ئىشلەپ چىققان. بۇنىڭ بىلەن بۇ خىل چەم ھەم كۆركەم ھەم
سىلىق، پىششىق بولۇپ خېرىدارلار ئەتىۋارلاپ ئالىدىغان بولغان.
ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭنىڭ تېرە، سۇ، قوۋزاق تەركىبلىرىنى تەتقىق
قىلىش ئارقىلىق، ياۋروپانىڭ ئېلغار تېخنىكىسىنى شىنجاڭنىڭ تە-

بىسى شەرت ـ شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ، زاۋۇتنىڭ مەھسۇلاتىنى ئالاھىدە ئىشلەپ، ئۇرنى كۆپەيتىش بىلەنلا قالماي، سۈپىتىنى، رەڭگىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، داڭلىق مەھسۇلاتلار قاتارىغا كىرگۈزگەن. مەسىلەن: چەم، ھەر خىل رەڭدىكى خۇرۇم، كارۋۇل، چىگرىن، بولغار، پالۋال، شاۋرۇن، مەسكاپ، ئات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كاتنا، كاسپورنىك، بىشو قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ياۋروپادىكى كۈلىگەن دەۋرنىڭ ئەملىي ئەھۋالىنى كۆزىتىپ كەلگەن مەزپەتپەرۋەر زاتلار بولۇپ، ئۆز تىجارىتىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر قىسىم مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا بىر بۆلۈك مالىيە، سودا خادىملىرىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. شۇنداقلا بۇنداق بىر بۆلۈم ئادەملەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن بىردىنبىر چارە ـ ماتارىپىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆز ئەۋلادلىرىنى چەت ئەللەرگە چىقىپ ئالىي بىلىم يۈرتلىرىدا ئوقۇتۇپ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك خادىملاردىن قىلىپ تەربىيەلەشنىڭ سرتىدا، 1885 ـ يىلى ئۆز يۇرتى ئىكىساقتا قۇرغان «ھۈسەينىيە مەكتىپى» (پەننىي مەكتەپ) نى شۇ دەۋردىكى مۇتەئەسسىپلەر، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ تونۇشىغا قارىماي، زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشتىن باشقايەنە، شىنجاڭدىكى بىر تۈركۈم ياشلارنى تاللاپ تۈركىيىنىڭ ئىستامبول شەھرى، لىۋاننىڭ پىروت شەھىرىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئەۋەتىپ ئوقوتۇپ، شىنجاڭدا پەننىي زىيالىيلىرى قوشۇنىنى يېتىشتۇرۇشتە زور توھپىلەرنى قوشقان. مەسىلەن: ئاتوش ئىكىساقتىن تۇرسۇن ئەپەندى، قەشقەر شەھىرىدىن كامىل ئەپەندى، مويدىن ئەپەندى، قادىر ئەپەندى، غۇلجا شەھىرىدىن مەسئۇت ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، سېيىت ئەپەندى، غۇلجا تۇرپان

يۇزدىن مەسئۇم ئەپەندى قاتارلىقلار، بۇلار شۇ دۆلەتلەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ، ئالىي مەلۇماتلىق بولۇپ 1913 ـ يىلى يۇرتىمىز شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ئىلى، قەشقەرلەردە ئىشلەپ شىنجاڭ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆچەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار 1912 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە (ھازىرقى ئىلى سىنفەن ئورنىدا) ئۆزلىرىنىڭ خىراجىتى بىلەن يەنە بىر پەننىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى «مەكتەپ قورۇسى» دېگەن نام بىلەن ئاتاپ، ئىككىگى يۇزدىن ئارتۇق يېتىم بالىلار (بەزى شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ بالىلىرىمۇ بار) تەربىيىلەپ ئوقۇتقان، بۇلارنىڭ پۈتۈن چىقىملىرى، كىيىم ـ كېچەك، ياتاق، يوتقان ـ كۆرپە، تاماق، ئوقۇش قورالىلىرىنى تولۇق تەمىنلەپ بېرىشنىڭ سرتىدا، مۇئەللىملىرىنىمۇ ئۆزلىرى شەخسىي تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتۇپ، زاۋۇتقا مەلىكىلىك ئىشچىلارنى يېتىشتۇرگەن، بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىگە ئىگە بولۇپ، مەكتەپتە ئوقۇش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن مەكتەپتە ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن زاۋۇتتا قوشۇمچە ئىشلەپ ئۆگەنگەن، بۇلاردىن بىر تۈركۈم ھېسابچى، شورنىك، پىرىيوچى، ئىسلسار، توكار، تېرە ئەيلەيدىغان تېخنىكلار يېتىشىپ چىقىپ زاۋۇتقا ئورۇنلاشقان، بەزىلىرى جەمئىيەتتىكى باشقا ئىشلارغا ئورۇنلاشقان.

مەسىلەن: شۇ مەكتەپتىكى باشقا چىققانلاردىن ساۋۇت ئىلىياڭخاڭ، زۇنۇن تېيىپ، ئابدۇرۇپ ئاخۇن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا سانائەت نازارىتىنىڭ ئىشخانا مۇدىرى بولغان شاۋدۇنلاردىن ئىبارەت. ئۇلار مۇشۇنداق تەربىيىلەش ئارقىلىق ئىلى تېرە زاۋۇتىنى بىر تۈركۈم يېڭى قابىلىيەتلىك خادىملار، مەلىكىلىك ئىشچىلار بىلەن تەمىنلەپ، تېرە زاۋۇتىنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ تېخنىك سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنمۇ ئۆستۈرگەن. مەھسۇلات تۈرىنمۇ بارغانسېرى يېڭىلىغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار يەنە 1912 - يىلى روسىيە قازان شەھىرىدىن خەلچە ئاۋۇستاي قاتارلىق تۆت نەپەر ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، غۇلجا شەھىرىدە ئايالار مەكتىپىنى قۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىرىنى ۋە ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە تىل دەرسلىرىنى ئۆتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىيىم تىكىش، كەپسىش، يۇڭ پويا-پايكا، شارپا، ياغلىق، پەلەي توقۇش، رېشىلىيە، گىلادىيە، كاناۋا، كەشتە ئىشلەش قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنى ئۆگىتىپ، ئايالارنى فېئودالىزىم ئاسارىتىدىن قوتۇلدۇرۇپ، يېڭىچە ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدۇرغان، بۇنىڭ بىلەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان ئايالار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ھوددىسىدىن چىقىپلا قالماي، جەمئىيەتنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىدىن چىقىپ ئايالار ئىچىدە يېڭى پەنگە يۈرۈش قىلىشنىڭ ئۇلگىلىرىدىن بولۇپ قالغان.

1912 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى زۇڭتۇڭ بولغاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ بەرلىك ھۆكۈمىتى ئىلى، قەشقەرلەردە ئاچقان خەنزۇچە تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇش شۆتاڭ (مەكتەپ) لەرگە ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنباپلار بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، ئۆز خاجەتلىرى بىلەن تەربىيىلەپ، بىر قىسىم تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. مەسىلەن: 1960 - يىللارغا قەدەر غۇلجا شەھىرىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئاتاغلىق تەرجىمان داۋۇت موللا، ئىكىساقلىق مەرھۇم نىيازى، مۇھەممەت قاتارلىقلار بۇنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ.

شۇ دەۋرلەردە ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلارنىڭ مائارىپىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى ۋە ئۇنىڭغا يارەدەم بېرىشى ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زاتلىرىدىن بولۇپ، يۈرتسىز شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىلغار زىيالىلار قوشۇنىنى ۋە تۈنجى سانائەت ئىشچىلار قوشۇنىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشتە ئۆچمەس زور تۆھپىلەرنى يارىتىپ، يالغۇز يۈرتسىز شىنجاڭدا تونۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەر، ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەردىمۇ تونۇلغان مەشھۇر زاتلاردۇر.

يۇقىرىقى ئەھەلىي پاكىتلارغا لىللا باھا بەرسەك، بىز شۇنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىزكى، مۇسابايۇلارنىڭ ئىنگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ پرىنسىپى مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىش، مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشىنى قوللاشتىن ئىبارەت. مۇسابايۇلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىرسى — ئىشىنغان كاپىتال (پايدا) نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشىدىن ئىبارەت.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى دۆلتىمىز ئىچىدە سېتىپ كۆپ پايدا ئېلىشنىڭ سىرتىدا، ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەر ھەم ياۋروپادىكى سوۋېت، گېرمانىيە، ئىتالىيە، تۈركىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىپ، نۇرغۇنلىغان تاشقى پېرېۋوتقا ئىگە بولۇپ، كۆپلىگەن پايدا ئېلىپ، نۇرغۇن مەبلەغ توپلايدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئىچكى تاشقى جەھەتتە بازار تېپىشى ھەمدە ئىچكى جەھەتتىكى خام ئەشيانىڭ ئەرزان بولۇشتىن ئىبارەت بۇ ياخشى شارائىت، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ تېز كۆپ بايلىق توپلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇلار، ئىشىنغان كاپىتالنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، تىجارەت دائىرىسىنى

ئۇنىڭدىن باشقا، ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار يەنە 1912 - يىلى روسىيە قازان شەھىرىدىن خەلچە ئاۋۇستاي قاتارلىق تۆت نەپەر ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، غۇلجا شەھىرىدە ئايالار مەكتىپىنى قۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىرىنى ۋە ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە تىل دەرسلىرىنى ئۆتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىيىم تىكىش، كېسىش، يۇڭ پوپايكا، شارپا، ياغلىق، پەلەي توقۇش، رېشىلىيە، گىلادىيە، كاناۋا، كەشتە ئىشلەش قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنى ئۆگىتىپ، ئايالارنى فېئودالىزىم ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېڭىچە ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدۇرغان، بۇنىڭ بىلەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان ئايالار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ھوددىسىدىن چىقىپلا قالماي، جەمئىيەتنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىدىن چىقىپ ئايالار ئىچىدە يېڭى پەنگە يۈرۈش قىلىشنىڭ ئۇلگىلىرىدىن بولۇپ قالغان.

1912 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابىي غەلبە قىلىپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى زۇڭتۇڭ بولغاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ئىلى، قەشقەرلەردە ئاچقان خەنزۇچە تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇش ئۆتىكى (مەكتەپ) لەرگە ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنباپلار بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، ئۆز خراجىتىلىرى بىلەن تەربىيىلەپ، بىر قىسىم تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. مەسىلەن: 1960 - يىللارغا قەدەر غۇلجا شەھىرىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئاتاغلىق تەرجىمان داۋۇت موللا، ئىكىساقلىق مەرھۇم نىيازى، مۇھەممەت قاتارلىقلار بۇنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ.

شۇ دەۋرلەردە ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلارنىڭ ماۋارىپىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشى ئۆز لىرىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زاتلىرىدىن بولۇپ، يۇرتسىز شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - ماۋارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىلغار زىيالىلار قوشۇنىنى ۋە تۇنجى سانائەت ئىشچىلار قوشۇنىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشتە ئۆچمەس زور تۆھپىلەرنى يارىتىپ، يالغۇز يۇرتسىز شىنجاڭدا تونۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەر، ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەردىمۇ تونۇلغان مەشھۇر زاتلاردۇر.

يۇقىرىقى ئەمەلىي پاكىتلارغا لىلا باھا بەرسەك، بىز شۇنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىزكى، مۇسابايۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ پرىنسىپى ماۋارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، ماۋارىپنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىش، ماۋارىپنىڭ راۋاجلىنىشىنى قوللاشتىن ئىبارەت. مۇسابايۇلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىرسى — ئىشىنغان كاپىتال (پايدا) نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشىدىن ئىبارەت.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى دۆلتىمىز ئىچىدە سېتىپ كۆپ پايدا ئېلىشنىڭ سىرتىدا، ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەر ھەم ياۋروپادىكى سوۋېت، گېرمانىيە، ئىتالىيە، تۈركىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىپ، نۇرغۇنلىغان تاشقى پېرېۋوتقا ئىگە بولۇپ، كۆپلىگەن پايدا ئېلىپ، نۇرغۇن مەبلەغ توپلايدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئىچكى تاشقى جەھەتتە بازار تېپىشى ھەمدە ئىچكى جەھەتتىكى خام ئەشيانىڭ ئەرزان بولۇشتىن ئىبارەت بۇ ياخشى شارائىت، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ تېز كۆپ بايلىق توپلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇلار، ئىشىنغان كاپىتالنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، تىجارەت دائىرىسىنى

رسىنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىدۇ. زاۋۇت ئىچىدە تېرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ سىرتىدا، ئاياغ كىيىم تىكىش سېخى، شورنىڭ سېخى، كىگىز، ـ پىيما كات سېخى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سېخلىرىنى قۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدە ئېھتىياجلىق بولغان ئەر ـ ئاياللارنىڭ ئاياغ كىيىملىرى (ھەربىيلەرگە كېرەكلىك ئۆتۈك، ياغىنگىرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ھارۋا جابدۇق، ئېگەر جابدۇق، كىگىز، پىيما، شام قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئىچكى بازارنى تەمىنلەشنىڭ سىرتىدا، يەنە چەت دۆلەتلەرگىمۇ ئېكسپورت قىلىدۇ. ئېكسپورتتىن تاپقان پۇلغا چەت دۆلەتلەرنىڭ بەزى سانائەت ماللىرىنى ئىمپورت قىلىپ دۆلەت ئىچىدە سېتىپ قوش پايدا ئالىدۇ. بولۇپمۇ 1910 ـ يىلدىن 1915 ـ يىللىرى مۇسابايوۋلارنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» بولىدۇ، بۇ ۋاقىتدا، شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم زامانىۋى زاۋۇتتا ئىشلەنگەن كۆن ـ خۇرۇم ۋە كۆن ـ خۇرۇمدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئىچكى بازارغا ئىنتايىن بازار تېپىپلا قالماستىن، خەلقئارا بازارغىمۇ ئىنتايىن بازار تاپىدۇ. مۇشۇ ئالتە يىل ئىچىدە مۇسابايوۋلارنىڭ تىجارەتخانىسى (شىركىتى) نىڭ ئوبوروت كاپىتالى بىر مىليون سوم ئالتۇن پۇلدىن ئېشىپ كېتىپ، شىنجاڭدىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسيادىمۇ ئاتاقلىق مىليونېر چوڭ كاپىتالىست بولۇپ تونۇلىدۇ.

1921 ـ يىلى ھۇسەنباي ھاجى ئىتتالىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر نۆۋەتلىك خەلقئارا يەرمەنكىگە تەكلىپ بىلەن قاتنىشىدۇ، ئۇ شىنجاڭدىن كۆپلىگەن كۆن ـ خۇرۇم، بۇلغارا، مەسكاپ، چىگىرسىن، چەم قاتارلىق تېرە مەھسۇلاتلارنى ۋە قوي يۇڭى، تۈۋىت، يايلا، قۇيرۇق (ئاتنىڭ)، تۈلكە، بورسۇق، سوغۇر، سۆلەيسۇن، تىين، بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق يەرلىك ماللار، خاڭجۇ، سۇجۇلاردا ئىشلەنگەن تاۋار ـ دۇردۇن، خاڭدەن قاتارلىق يېپەك ماللارنى ئېلىپ بېرىپ سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ. ئۇ بۇ پۇللارغا يەنە يەر ـ

مەنكىدىن ھەر خىل بويياق (يۇڭ، تېرە بويايدىغان بويياق)، ھەر خىل يۇڭ رەخ، پاختا رەخت، تۆمۈر، قاڭالتىر، شېكەر، قەنت قاتارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئەكىرىپ، ئىچكى بازاردا سېتىپ، نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ. مۇسابايوۋلارنىڭ شۇ بىر قېتىم ئالغان پايدىسى 100 مىڭ سوم ئالتۇن پۇلدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

مۇسابايوۋلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىمۇ كۆپەيتىپ، كۆن ـ خۇرۇم ۋە كۆن ـ خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەشنىڭ سىرتىدا، كىگىز، پىيما، شام، موم، سوپۇن (بۇلار تېرىدىن قىرتۇپلىنغان مايدىن ئىشلەنگەن) لەرنىمۇ ئىشلەپ بازارغا سالىدۇ.

شۇ مەزگىللەردە، مەيلى خەلقئارا بازار سودىسىدا بولسۇن، مەيلى ئىچكى بازار سودىسىدا بولسۇن پۇلنىڭ تۇرى كۆپ، قىممىتى ئوخشاش بولمىغاچقىتىن، مۇسابايوۋلار خەلقئارا بازاردا بىردەك ئالتۇن پۇل (تىللا) نى ئىشلىتەتتى (بەزىدە خەلقئارا بانكىدا مىكسىكا پۇلى بىلەن ھېسابىمۇ قىلاتتى). ئىچكى بازاردا بىردەك تاۋارنىڭ ئاخچا (بىر تاۋارنىڭ ئاخچا بىر كۈرەك چاي قىممىتىگە باراۋەر بولۇپ ھېسابلىناتتى) ئىشلەتكەن. پۈتۈن خەلقئارا بانكىلار ھېسابى، دۆلەت ئىچىدىكى ھېسابلىرى ئاشۇ ئىككى خىل پۇل بىرلىك قىلىنىپ ھېساب ـ كىتاب قىلىناتتى. شۇ مەزگىللەردە مۇسابايوۋلار سوۋېتنىڭ روسىيە ـ ئاسىيا ئىچكى بانكا، ئىتتالىيە بانكىسى، ئەنگلىيە بانكىسى، گېرمانىيە بانكىسى، تۈركىيە بانكىسى، ئەرەب بانكىسى ۋە ئامېرىكىنىڭ تېيەنجىن، شاڭخەيدىكى بانكىلىرى قاتارلىق چەت ئەل بانكىلىرىدا ھېساب ئېچىپ، خەلقئارا سودا بىلەن شۇغۇللانغان. دۆلەت ئىچىدە يەرلىك ھۆكۈمەت بانكىسىدا ھېساب ئېچىپ تىجارەت قىلغان. ئۇلار يەنە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە، نېمىسچە، ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە، ئەرەبچە، تۈركچە قاتارلىق يېر ـ

زىقلاردىكى مەخسۇس ئىش قەغەزلىرىنى ئىشلەتكەن. ھەمدە بۇ تۆت تىجارەتخانىسىدا بىردەك سوۋېت ئىتتىپاقىدا زاكاز قىلىپ ئىشلەتكەن مەخسۇس ھېساب دەپتىرىنى ئىشلەتكەن. ئۇلار يەنە ھەر يىلى ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە بارات ئېيىنىڭ 30 - كۈنىنى تىجارەتخانىلارنىڭ ھېساب بوغۇدىغان كۈنى قىلىپ بېكىتىپ، شۇ كۈنگىچە مۇسابايوۋلارنىڭ پۈتۈن دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى تىجارەتخانىلىرى ھېسابىنى بالانس قىلىپ، ھېسابنى بوغۇپ ھېسابلاپ، پايدا - زىيانىنى ئېنىق ئايرىپ، ساپ پايدىنىڭ ئىچىدىن بەلگىلىگەن ئۆلچەم بويىچە زاكات ئاجرىتىپ ئۇنى تېگىشلىك ئورۇنلارغا ئىشلەتكەن. ئاساسلىقى مەكتەپ، مەدرىس، مەسچىت، تۇل خوتۇن، يېتىم - يېسىر، كەمبەغەل، غېرىب ۋە دىنىي ئۆلىمالارغا بېرىدۇ.

مۇسابايوۋلار 1925 - يىلىدىن باشلاپ، 1940 - يىللارغىچە غۇلجىدا «مۇسابايوۋ» ناملىق 50 سەرلىك يامبۇ قۇيدۇرۇپ ئىچىكى - تاشقى بازاردا ئىشلەتكەن، ھازىر بۇ يامبۇ شىنجاڭدا ساقلانماقتا. بۇ يامبۇنى قۇيغۇچى دۇكىبېيلىق خەنزۇ ئۇستامنىڭ نەۋرىلىرى غۇلجا شەھىرىدە ھازىرغىچە بار.

مۇسابايوۋلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۈچۈن، ئۆزلىرى شىنجاڭنىڭ ئىلى، چۆچەك، بورتالا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق مەيدانلارنى قۇرۇپ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇلار 1928 - يىلىدىن باشلاپ چەت دۆلەتلەردىن نەسىللىك ئات، كالا، قوي ئىمپورت قىلىپ، شىنجاڭدا چارۋىنىڭ نەسىللىرىنى ياخشىلاشنى ئېلىپ بارغان.

1928 - يىلى باۋۇدۇنباي سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئانگولا تەرەپ، ئىنگلىزكى پاررودا (نەسىل)، ئارلوفسكى پاررودا (نەسىل)، بەداخشانسكى پاررودا (نەسىل)، قاتارلىق نەسىللىك ئايغىر؛ سىمنتال پاررودا (نەسىل)، گوللاندىنسكى پاررودا (نەسىل)، شۋىتسكى پاررودا (نەسىل) قاتارلىق

نەسىللىك بۇقىلارنى ئىمپورت قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ياخشى بايتال، سىيىر (ئىنەك) كە نەسىلەندۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئات - كالا نەسىللىرىنى ياخشىلاشنى ئېلىپ بارغان، 1938 - يىلى ئۇلار يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پىركوس نەسىللىك رامبولىيە قوشقىرىنى ئىمپورت قىلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك نەسىللىك ساغلىق لىرىغا نەسىلەندۇرۇپ شىنجاڭنىڭ ئىنچىكە يۈڭلۇق قويىنى تۇنجى قېتىم يېتىشتۇرگەن. دېمەك، شىنجاڭنىڭ نەسىللىك ئىلى ئېتى ۋە ئىنچىكە يۈڭلۇق قويىنى دەسلەپكى قەدەمدە مۇسابايوۋلار يېتىشتۇرگەن. جۇملىدىن ئۇلار يەنە نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ، شىنجاڭنىڭ ئات، كالا، قوي نەسىللىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئەمەلىي تەجرىبە ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. 1952 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىشلەپ يېتىشتۇرگەن ساپ قانلىق نەسىللىك رامبولىيە قويى 10 مىڭدىن، نەسىللىك ئىلى ئېتى 2000 دىن، نەسىللىك كالا 5000 دىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇلار يەنە يەرلىك خەلقنىڭ ئات، كالا، قوي نەسىللىرىنى ياخشىلاشقا زور ياردەملەر بېرىپ ئەمەلىي ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار شىنجاڭنىڭ چارۋا نەسىلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى ياراتقان. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ساھەسىدە مۇنداق زور يېڭىلىقلارنى ئىشلىشى گەرچە ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە چارۋا نەسىللىرىنى ياخشىلاش جەھەتلەردە زور تۆھپىلىرى بار دېيىشكە بولىدۇ.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، مۇسابايوۋلارنىڭ تېرە زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش، ئىچكى - تاشقى سودا دائىرىسىنى كېڭەيتىش، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۇلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتا ئېشىنغان كاپىتالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىدىن ئىبارەت ئىككىنچى خىل تىجارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىدۇر.

مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئۇچىنچى بىرخىل ئۇسۇلى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى يېڭىلاشتىن ئىبارەت.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار 1900 - يىللىدىن باشلاپ ئىلىدا يەرلىك ئۇسۇلدا كون ئىشلەش كارخانىسىنى قۇرغان. بۇ كارخانا پۈتۈنلەي قول ھۈنەرۋەنلىكىنى ئاساس قىلىپ، ئادەم كۈچى بىلەن ئىشلەيتتى. ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەزى يېڭى تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىپ، سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بىرقىسىم ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى (قورالىرى) نى سېتىۋېلىپ ئىشلىتىپ، يەرلىك كون - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى يېڭىلاپ، سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى بىر قەدەر ئۆستۈرگەن. لېكىن بۇ مەھسۇلاتلار شۇ دەۋردىكى بازار ئېھتىياجىدىن تولۇق چىقالمىغانلىقتىن، ئۇلار يەنە يېڭى زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ۋە تېخنىكىلارنى كىرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى يېڭىلاشنى ئويلايدۇ. شۇڭا ئۇلار 1909-يىلىغىچە گېرمانىيىدىن يېڭى زامانىۋى، مېخانىزم ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىپ، زامانىۋى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنە ۋە تېخنىكىلرىنى قوللىنىپ، تېرە مەھسۇلاتلارنى تېخىمۇ يېڭىلايدۇ. سان، سۈپەت جەھەتتە زامانغا لايىق زور ئۇستۇنلۇكنى ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن تېرىنى ئاشلاش، پىشۇرۇش قاتارلىق دەسلەپكى ئىش تەرتىپلىرىدە يەنىلا ئاھاك، قوۋزاق، شور، تۇزدىن ئىبارەت تەبىئىي چىرتقۇ خام ماتېرىياللارنى ئىشلەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئاشلاش، پىشۇرۇش ۋاقتى ئۇزۇن، مەھسۇلاتنىڭ پىشىشقىلىنىپ چىقىش ۋاقتى ئاستا بولاتتى. شۇڭا زاۋۇت قۇرۇلۇپ 1943 - يىللارغىچە يىللىق تېرە ئىشلەش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭ دانە چوڭ تېرە (ئات، كالا تېرىسى)، 200 مىڭ دانە ئۇششاق تېرە (قوي، ئۆچكە تېرىسى)-

دىن ئاشمىغان. بۇ ۋاقىتتا مىجەت ئەپەندىم قاتارلىقلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ گېرمانىيىدىن مەخسۇس ئۆگىنىپ كەلگەن تەبىئىي خام ئەشيا بىلەن تېرە ئاشلاش، پىشۇرۇش ئۇسۇلىدىن باشقا، يېڭى بىر ئۇسۇل تاپالمىغانىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ياۋروپادا خىمىيە سانائىتى راۋاجلىنىپ، تېرە ئىشلەشتە ئاللىقاچان خىمىيە ۋى ئۇسۇل بىلەن ئىشلەش ئىش تەرتىپلىرى يولغا قويۇلغانىدى. شۇڭا ئۇلار تەلەت ئەپەندىنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلدارى شېڭ شىسەيگە ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈشكە ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى مۇستەبىت سىياسىتىنى يولغا قويۇشقا باشلىغانلىقتىن ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلمايدۇ، بەلكى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن تېخنىك تەكلىپ قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسابايوۋلار شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ۋە ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن تەيىنجىندىن بەش نەپەر خەنزۇ تېخنىكنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېڭى خىمىيىۋى دورىلارنى ئىشلىتىپ تېرە ئىشلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، شەكلى، تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ تېرە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1945 - يىللىغا كەلگەندە زاۋۇتنىڭ تېرە ئىشلەش مىقدارىنى 20 مىڭ دانە چوڭ تېرە، 500 مىڭ دانە ئۇششاق تېرە ئىشلەشكە يەتكۈزۈپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئاشۇرۇۋېتىدۇ.

دېمەك خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئۇچىنچى بىر ئۇسۇلى — ئىشلەپچىقىرىش تېخنى-

كىسىنى ئۇزلۇكسىز يېڭىلاپ تۇرۇشتىن ئىبارەت.

مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى تۆتىنچى بىر خىل ئۇسۇلى ــ كارخانا خىزمەتچىلىرىگە مۇقىم مائاش بېرىش بىلەن ئىشچىلارغا ئىزدىلىن مائاش (ئىشى بېشىغا بېرىلىدىغان تۇراقسىز مائاش) تۇزۇمىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت.

مۇسابايوۋلار ئۆزلىرىنىڭ كارخانىسى ــ ئىلى تېرە زاۋۇ- تىنى گېرمانىيىدىن ئەكىلىپ قۇرۇشتا، ئالدى بىلەن ئۆزلىرى چەت ئەللەردە كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىش ھەققى تۇزۇمىنى يولغا قويغان. بۇ خىل تۇزۇم ــ ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرىغا قارىتا ئىشلىگەن ئىشقا قاراپ ھەق بېرىش تۇزۇمى (ئىزدىلىن مائاش تۇزۇمى) مەسىلەن ئېيتساق، بىر شوررنىك بىر ئايدا ئون دانە ھارۇا جابدۇق تىكسە شۇ بىر ئايلىق ئىشلىگەن ئون يۇرۇش ھارۇا جابدۇقنىڭ ئىش ھەققىنىلا ئالىدۇ (زاۋۇتتا بىر ھارۇا جابدۇق ئىشلىسە قانچىلىك ھەق بېرىلىدىغان، بىر ئۆتۈك تىكسە قانچىلىك ئىش ھەققى بېرىلىدىغان ئىش بېشى ھەققى تۇزۇمى بويىچە). بىر موزدوز ئەگەر بىر ئايدا 30 پارە ئۆتۈك تىكسە شۇنىڭ ئىش بېشى ھەققىنىلا ئالىدۇ. دېمەك ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى قانچىلىك ئىشلىسە شۇنچىلىكلا ھەق ئالىدۇ. كۆپ ئىشلىسە كۆپ، ئاز ئىشلىسە ئاز ھەق ئالىدۇ. جۈملىدىن تېرە، قوزاق قاتارلىق خام ئەشيا سېتىۋالىدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ شۇ سېتىۋالغان خام‌ئەشياسىنىڭ ئىش بېشى ھەققىنى ئالىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرخىل ئىش ھەققى تۇزۇمى ــ مۇقىم مائاش بېرىش تۇزۇمىدۇر. بۇ خىل مائاش تۇزۇمىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار ــ زاۋۇت مەمۇرىي خىزمەتچىلىرى، بوغالتىر، كاسسىر، ھېسابچى، ئامبارچى، گىرچى، پرىيومچى، ماستىر، تېخنىك، مانىتيور، قاراۋۇللاردىن ئىبارەت؛ يەنە بىر خىل ئىشلار مۇلازىمەتچىلەردىن ئىبارەت. يەنى، مېھمان كۈتكۈچى، ئۆي خىزمەتچىسى،

ئاشپەز، ناۋاي، ئات، كالا باققۇچى، ھارۇىكەش، كۆزەتچىلەر.

ئۇنىڭدىن باشقا مۇسابايوۋلار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن بەزى بىر مادىي رىغبەتلەندۈرۈشلەرنىمۇ ئېلىپ بارغان. مەسىلەن: ئايرىم مۇكاپات تۇزۇمى، بەزى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشنى ياخشى، سۈپەتلىك قىلىپ كۆپرەك ئىشلىسە، ئولارغا زاۋۇت تەرىپىدىن چاپان، ئۆتۈك، شىلىت قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەمگەك، ئىش كىيىملىرىنى تارقىتىپ بېرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى، مۇلازىمەتچىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ئىش ئورلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن چاپان، خالات، جۇۋا، رېزىنكە ئۆتۈك، رابوتچى ئۆتۈك، پەلەي قاتارلىق ئىش كىيىملىرىنى مۇددەتلىك ھالدا تارقىتىپ بېرىدۇ (بۇ بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى زاۋۇت ئۆزىدە ئىشلەنگەن).

ئۇچىنچى بىر تەرەپتىن، مۇسابايوۋلار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش روھىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بەزى بىر مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان، مەسىلەن: باھار پەسىللىرىدە باغ، دەريا بويلىرىدا باراۋەت ئۆتكۈزۈش، مەشرەپ ئۆتكۈزۈش قاتارلىق كوللېكتىپ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. زاۋۇتنا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن تەركىب تاپقان پۈتبول كوماندىسى، ۋالىبول كوماندىسى بار ئىدى. بەزى ھېيت ـ بايرام كۈنلىرى ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى بولۇپ تۇراتتى. دائىم دېگۈدەك ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا بۇ كوماندىلار مەشق قىلىپ تۇراتتى. شۇڭا زاۋۇت كوماندىسى ئىلى بويىچە خېلى داڭلىق كوماندىلاردىن بولۇپ، خېلى كۆپ مۇسابىقىلەردە ئۈتۈپ غەلىبە قازىناتتى (بۇ كوماندىلاردا زاۋۇت ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن باشقا مۇسابايوۋلار ئەۋلادلىرىدىن مىجىت ئەپەندى، ئىسمائىل ئەپەندى، تەلەت ئەپەندى قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى). زاۋۇت ئۆزى بۇ كوماندىلار ئۈ-

چۈن مەخسۇس تەنھەرىكەت كىيىملىرى، توپلارنى تەييارلاپ بەرەتتى. زاۋۇت ئۆزىندە ئۆتكۈزۈلىدىغان توپ مۇسابىقىلىرى كۆپىنچە زاۋۇت قورۇسىدا، مەكتەپ قورۇسىدا بولاتتى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مۇسابىيۈلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى شۇ دەۋرلەردە ياۋروپادا يولغا قويۇلغان ھەم يۇرگۈزۈلگەن بەزى تۈزۈم - قائىدىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ تۈزۈپ چىققان يۇقىرىقىدەك بىر يۇرۇش كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئىدى.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلارنى 20 - يىللاردا شىنجاڭدا يېتىشىپ چىققان تۇنجى «كارخانا كاپىتالىست»، «سودا كاپىتالىست» لار دېسەك بولىدۇ. ئۇلار قۇرغان ئىلى تېرە زاۋۇتى تىنى شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم قورۇلغان زامانىۋى سانائەت (زاۋۇت) دېسەك بولىدۇ. جۈملىدىن شىنجاڭدىكى مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاساسىيا ۋە ياۋروپادىكى كاپىتالىست ۋە بۇرژۇئا سودا - سانائەتچىلىرى بىلەن رەسمىي سودا ئالاقىسى قىلىپ، يېقىنقى زامان تارىخىدا، شىنجاڭنىڭ مىللىي سودىسىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەر دېسەك بولىدۇ.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغا نىسبەتەن گۇمانى كۆز قاراشلار پەيدا بولغان ۋە شۇ مەزگىللەردە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن چارروسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ يالغان، ئەكسىيەتچى تەشۋىقاتلىرى بىلەن، شىنجاڭدىكى سودا - سانائەتچىلەر، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، مۇسابايۇلار 1923 - يىلى باۋۇدۇنبايىنى موسكۋاغا ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىدىن يولداش كالىنىن بىلەن كۆرۈشۈپ، سوۋېت - شىنجاڭ سودىسى ئۈستىدە سۆھبەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتى-

پاقى بىلەن سودا ئالاقىسىنى يولغا قويغان. ئۇزۇن ئۆتمەي مۇسابايۇلار تىجارەتخانىسى شىنجاڭنىڭ قورغاس چېگرىسى، ئۆرۈمكەشتام چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 7000 تۇنىدىن ئارتۇق قوي يۇڭى، 100 مىڭدىن ئارتۇق قوي، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئات، كالا ھەمدە نەچچە يۈزمىڭ تۇزلانغان ئۇچەي ۋە نۇرغۇنلىغان سۇغۇر، بورسۇق، تۇلكە، سۆلەيسۇن، تىين، بۆرە تېرىسى، ئەل تېرە، مارىيە قاتارلىق يەرلىك مالنىڭ ئېكسپورت قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر خىل يۇڭ رەخت، پاختا رەخت، تۆمۈر، قاڭالتىر، كىرسىن، سەرەڭگە، ھەر خىل تونىگە، ئالىيۇسىن قاچا - قومۇشى قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا لازىملىق تۇرلۇك مالنىڭ ئىمپورت قىلىپ كىرىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېھتىياجى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغان.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ئىلگىرى - كېيىن ۋاپات بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرىدىن سابىت ئەپەندىم، ئىسمائىل ئەپەندىم، مەجىت ئەپەندىم، ئابلىز ئەپەندىم، ئابدۇقېيۇم ئەپەندىم، تەلەت ئەپەندىم قاتارلىقلار ئەجداتلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كارخانا باشقۇرۇپ، تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ خېلى زور ئىشلارنى قىلىپ، شىنجاڭنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرىغا تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇلار 1939 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭدا يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىسى، سەرەڭگە زاۋۇتى، شېكەر زاۋۇتى، تاماكا (پاپىروس) زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت، فابرىكىلارنى قۇرماقچى بولۇپ يەرلىك ھۆكۈمەتتىن رۇخسەت ئالغان بولسىمۇ، لېكىن سوۋېت ھۆكۈمىتى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر بىلەن تەمىنلەشنى رەت قىلغانلىقتىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان. 1939 - يىلى ئىلى بايلىرى «ئىلى تەكسۇنەر زاۋۇتى»نى قۇرغاندا، مۇسابايۇلار 47 مىڭ تاۋارنى ئاخچا (6000 دانە

تىرىك قوي قىممىتىدە) پاي قوشقان.

شىنجاڭ ئازاد بولغان مەزگىلدە، مۇسابايوۋ ئەۋلادلىرى شىنجاڭنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىنى قوللاپ، مەلۇم ئەمەلىي ئىشلارنى قىلىپ، ئىنقىلابقا ياردەم بەرگەن. 1944 - يىلى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلغاندىن كېيىن، ئۇلار مىللىي ئارمىيىگە كىرەكلىك ئېگەر - جابدۇق، ھەربىي ئۆتۈك، جۇۋا قاتارلىق بۇيۇملارنى بويىچە ئىشلەپ بەرگەن. ھەمدە خېلى كۆپ ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلغان. باۋۇدۇنبايىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاكتىپ تۇردە ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچىدە خېلى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوردىن، مېدالار بىلەن مۇكاپاتلانغان. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1949 - يىلى شىنجاڭغا كىرىپ، شىنجاڭدىكى مىللىي ئارمىيە بىلەن ماسلىشىپ شىنجاڭنى تىنچ ئازاد قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، ئىسمائىل مۇسابايوۋ ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق مال - مۇلۇك، مالىيە ئىشلىرىنى مەسئۇللۇق بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىگە ئېنىق ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان.

1949 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرىش ھارپىسىدا، مۇسابايوۋلار جۇچۇەنگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، 17 مىڭ سەر كۈمۈش ۋە بىر قىسىم ماددىي بۇيۇملارنى ئىئانە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

1950 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 400 مىڭ يۈەن شىنجاڭ پۈلى ئىئانە قىلغان.

1950 - يىلى شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم زايوم تارقىتىلغاندا،

344 سەر ئالتۇن بەرىپ، 27 مىليون شىنجاڭ پۇلىغا تەڭ زايومنى سېتىۋالغان.

1950 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مۇسابايوۋلار ئۇرۇمچى شىمىگو «بىرىنچى ئىيۇل» توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن 5000 سەر ئالتۇن قىممىتىدە ماددىي مالالارنى بەرگەن.

1951 - يىلى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلغاندا، مۇسابايوۋلار 300 مىليون شىنجاڭ پۇلى ياردەم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

1952 - يىلى ئابلىز ئەپەندىم مۇسابايوۋلارغا ۋەكالىتەن ئۆزلىرىنىڭ ئىلى تېرە زاۋۇتىنى، نەچچە ئون مىڭلىغان مال - چارۋىلىرىنى پاي قىلىپ قوشۇپ، شىنجاڭدىكى نوپۇزلۇق سودا - سانائەتچىلەر بىلەن بىللە «شىنجاڭ لىچون سانائەت ھەسسىدارلىق شىركىتى»نى قۇرغان. ئابلىز ئەپەندىم ئۆزى شىركەتنىڭ باش دىرېكتورلۇقىنى ئۈستىگە ئالغان. ھاجى قارى، ماخمۇنەن، تۇڭپاق (شىبە مىللىتىدىن ئىدى، ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەكىلى بولۇپ قاتناشقان) قاتارلىقلار مۇئاۋىن باش دىرېكتورلۇقنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ شىركەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا خېلى كۆپ سودا - سانائەت تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، شىنجاڭنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنى تەمىنلەش جەھەتلەردە مەلۇم رول ئويناغان. «شىنجاڭ لىچون سانائەت ھەسسىدارلىق شىركىتى» 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تۇنجى قېتىم سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشىنى قوبۇل قىلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگىرىپ، شىنجاڭدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان كارخانا بولغان ھەمدە شىنجاڭدىكى خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشىنى ئوڭۇشۇ-

لۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا باشلامچىلىق رول ئويناپدۇ.

مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانىسى مال - چارۋىلىرى، تىجارەت ئىشلىرى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىبار بېرىپ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە خاتىرجەم بولۇپ، پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش سەپلىرىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيىتىنى پېتىشچە تىرىشىپ ئىشلەپ، يۇرتىمىز شىنجاڭنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆز كۈچلىرىنى توھپە قىلماقتا. ئۇلارنىڭ چەت ئەللەردە ياشاۋاتقان ئەۋلادلىرىمۇ ئارقىمۇ ئارقىدىن ۋەتەنگە كېلىپ تۇغقانلىرىنى يوقلاپ، يۇرتىمىزنىڭ تەرەققىياتىدىن زور ئىلھام ئېلىپ، ئەجدادلىرىنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان كارخانىلىرىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىدە، غەمخورلۇقىدا زور دەرىجىدە كېڭىيىپ، شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ تەسىرلىنىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆز كۈچلىرىنى توھپە قىلدىغانلىقىنى بىردەك بىلدۈرۈشمەكتە.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنى تارقاتقۇچى ئاكا - ئۈكا مۇسابايى① لار

شېرىپ خۇشتار

XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنىڭ ھەممىلا يېرىدە جاھالەت ھۆكۈم سۈرەتتى، بولۇپمۇ قەشقەردەك مۇھىم مەرىپەت مەركىزىدە ئەينى زامانداا ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى، يۈسۈپخاس ھاجىپتەك زاتلارنى يېتىشتۈرگەن مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىدىن «ساچىيە»② ۋە كېيىنچە نۇرغۇنلىغان ئالىملىرى بىلەن داڭقى چىققان «مەسئۇدىيە»③ نىڭ مەرىپەت مۇنارلىرى يىقىلىپ چۈشۈپ، ئىلىم - مەرىپەت شامالىرى ئاللىقاچان ئۆچۈپ، پۈتۈن تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە ھالىدىن كەتكەنىدى. دەل شۇ چاغدا ياۋروپا ئەللىرىدە سانائەت ئىنقىلابى كۈردىلىم.

① تەلىئەت ئەپەندى بىلەن بولغان سۆھبىتىدە ئۇ، بىز ئۇيغۇر، بۇرۇن رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن «مۇسابايى» دېگەن ئىسىمنىڭ كەينىگە «يوۋ» قويۇلۇپ ئاتەتىلىنىپ قالغان، شۇڭا مېنىڭ تەكلىپىم ئۇيغۇر تىلى بويىچە «يوۋ»نى ئېلىۋېتىپ «مۇسابايى» دەپلا ئاتىساق دېگەنىدى. مەزكۇر ماقالىدە مەن مۇشۇ تەكلىپ بويىچە ئىش كۆردۈم.

② قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار دەۋرى (870– 1211) دىكى ئىسلام مائارىپىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى.

③ «مەسئۇدىيە» چاغتاي (1170 – 1242) ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، مائارىپچى، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسى مەسئۇد بەگ (ئۇيغۇر) 1260 - يىلى بىنا قىلغان مەكتەپ بولۇپ، شۇ زاتنىڭ نامىغا قويۇلغان.

لىرى ياراتقان موتۇرلۇق ماشىنا، پاراخوت، ئايروپىلان ۋە تۆ-
مۇر يوللار ھەمدە تۇرلۇك زاۋۇت ـ فابرىكىلار تېخىچىلا غەپلەت
ئۇيقۇسىدا ياتقان غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇرۇپ، تارىم
ۋادىسىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇيقۇسىغۇ تەسىر كۆرسەتمەي
قالمىدى. بۇنى كېيىنكى چاغلاردا تارىم ۋادىسىدا پەيدا بولغان
تۆۋەندىكى ناخشىدىن بىلىۋالالايمىز.

قوپ ئى ئاداش تۇر،
ئەتراپىڭغا باق ـــ
باق نە كۆرەرسەن،
ئويلىغىن ئۇزاق؛
يەردە، ھاۋادا
سۇدا كېلورلار،
ياۋروپالىقلاردىن ـــ
ئال ئەمدى ساۋاق...

بۇ ئۇلۇغ خىتابنىڭ ئىلھامى بىلەن ياۋروپادىكى مۆجىز-
لەرنى ئالدى بىلەن سەزگەن ھەمدە پېكى مائارىپ ئۆگىنىشىنى
ئالدىدىن تەشەببۇس قىلىپ، چەت ئەللەرگە بېرىپ رېئاللىقنى
بىۋاستە كۆزىتىپ قايىل بولغان كىشىلەر مۇساھاجى (مۇسا با-
يوۋ)، تاش ئاخۇنۇم① ۋە باۋۇدۇن مۇساھاجى قاتارلىق ۋە-
تەنپەرۋەر زاتلاردۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرى پېتىربورگ، فىنلاندىيە-
گىچە، بەزىلىرى گېرمانىيىگىچە، يەنە بەزىلىرى كىچىك ئاسىيا
ۋە ئەرەپ ئەللىرىگىچە بېرىپ سانائەت دۇنياسىنىڭ تەرەققىيا-
تى ۋە پېكى مائارىپنىڭ گۈللەنگەن مەنزىلىدىن چوڭقۇر تە-
سىر لىنىپ، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن پېكى مائارىپ قۇرۇشقا كى-
رىشكەنىدى.

① تاش ئاخۇنۇم توغرىسىدا ئايرىم ماقالە يازىمىز.

شىنجاڭدا (ئىكىساقتا) تەسىس قىلىنغان پېكى مائارىپنىڭ
ئاساسچىلىرىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك
پەزىلىتىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىش، ئۇلارنىڭ شانلىق ئىش-
ئىزلىرىغا تارىخ بېتىدىن ئورۇن بېرىش، ئۇنى ئەۋلاتتىن ـ ئە-
ۋلاتقا داۋاملاشتۇرۇش ھەر بىر مەرىپەتپەرۋەر زامانداشلىرىمىز-
نىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى.

ئۇيغۇر پېكى مائارىپىنىڭ تۇنجى تۆھپىكارلىرى ۋە شىنجاڭ
يېقىنقى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى بولغان
ھۈسەنباي، باۋۇدۇنبايلار ۋە ئۇلارنىڭ دادىسى مۇساھاجى (مۇ-
سابايوۋ) لار چوڭ دادىسى ئابدۇرۇسۇل ئاخۇنىنىڭ مائارىپنى قول-
لاش پەزىلىتىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلغان. ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن
ئەينى زاماندا، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىل-
غان ۋە ئانا مەكتىپىگە ئىزچىل ماددىي ياردەم بېرىپ، جامائەت-
چىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. ئوغلى مۇسابايمۇ ئوخ-
شاشلا شۇ مەدرىسنى تۈگەتكەن① ۋە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى-
لىرىدا كۆپ مىقداردا پۇل چىقىرىپ، خانلىق مەدرىسنى بىر
قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ، قەشقەر ئاھالىسى ئىچىدە زور
ئىززەت ـ ئابروي قازانغان. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتـ
قان مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە: «بايلىقنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئۆش-
رە ـ زاكاتنى مەكتەپ ۋە مەدرىسىگە تەسەرۇپ قىلىش زۆرۈر»
دەپ قەتئىي تەكىتلەپ، بۇ ساھەدە ئۆزى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن
ئۆرنەك بولغانلىقى ئېيتىلغان ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان
مەرىپەتپەرۋەر ئۇغۇللىرى ھۈسەنباي ھاجى (1844 ـــ 1926) ۋە
باۋۇدۇنباي (1851 ـــ 1928) ئاتىسى مۇساھاجىنىڭ ۋەسىيىتى

① مۇسابايمۇ (مۇساھاجىم) خانلىق مەدرىسنى تۈگەتكەن، كۆپ ئىلىم تەھسىل
قىلغان كەتابخان، تەقۋادار كىشى بولغان. ئۇنىڭ قەشقەر زەگەرلىك كوچىسىدىكى
قورۇسىدا 3000 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ئىزىلغان مەخسۇس كىتابخانىسى بولغان،
ئۇ سېغىللىق جەھەتتە جامائەتكە تونۇلغان ئىلىم سۈيەر كىشى ئىدى.

بويىچه مەكتەپ مائارىپىغا ئىزچىل تۆھپە قوشۇشتا تېخىمۇ زور پىدا-
كارلىق كۆرسەتكەن. بۇ تۆھپىكارلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئەينى زا-
ماندا، تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ تۇر-
غان، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ھۆكۈم
سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلدى؛ فېئودال قارا كۈچلەر ۋە
ئىستىبداد ھاكىمىيەتنىڭ ھەرخىل بېسىم - توسالغۇلىرىغا قا-
رىماي، دادىل ھەرىكەت ئېلىپ بارغان بۇ مەرىپەتپەرۋەر ھەم
تەرەققىيپەرۋەر ئاكا - ئۈكىلارنىڭ قەلبىدە ۋەتەن، مىللەت ۋە
مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋىجدان ئوتى تەقەدەر يالقۇنجىغان - ھەا!
XIX ئەسىر، دۇنيانىڭ يېڭى مەدەنىيەتكە يۈزلەنگەن ئەسىرى
بولدى. ئاشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى تەڭ
رەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر شىنجاڭنىڭ سودا تىجارىتىنى خەلقئارا كېڭ
كەيتىپ، ئالدى بىلەن روسىيەدىكى تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان، پېرۇز-
ۋالسكى، زەيسان، موسكۋا، قازان قاتارلىق 16 ئورۇنغا ۋەكىلچىلىك
ئۆلكىلەردىن سۈييۇەن، باۋتۇ، تيەنجىن ۋە باشقا سودا مەركىزى
شەھەرلىرىگە؛ قوشنا دۆلەتلەردىن ھىندىستان، پاكىستان شۇنداقلا
ئىستامبول ۋە ئەنقەرەگىچە كېڭەيتىپ، ئۇ جايلاردا سودا سا-
رايلىرى قۇردى، ھەمدە تەدرىجىي سودا دائىرىسىنى تېخىمۇ كې-
ڭەيتىپ، فىنلاندىيە، گېرمانىيە، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا
قاتارلىق رايونلار ۋە دۆلەتلەر بىلەن سودا قىلىشقا باشلىدى.
سودا - سانائەتنىڭ خەلقئارا كېڭىيىشى ھەم كاپىتالنىڭ
كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، ياۋروپا ئوتتۇرا شەرقىنىڭ كۆپلىگەن بازار-
لىرىدا شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىرى ياۋروپا ئوتتۇرا شەرق مال-
لىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلدى. «سودا ئارقىلىق مەدەنىيەت ئالمى-
شىش» ئىشى دەسلەپكى قەدەمدە تەسىر كۆرسەتتى ۋە بۇ تەسىر
ئاشۇ دۆلەت ۋە رايونلاردا سودا تىجارەت قىلغۇچى ئىلغار
سودىگەرلەر ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى.
بولۇپمۇ، چىخسلوۋاكىيىلىك مەشھۇر ئوقۇتقۇچى يان. ئامۇس.

كومىينسكى (1592 — 1670) ئىنجاد قىلغان يېڭى مائارىپ «ئۇ-
سۇلى جەدىد» نىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى يۇرتىمىزغا مەلۇم تە-
سىر كۆرسەتتى. يېڭىلىققا ئىنتىلىش بىخلىرى كۆنسايىن ئۆسۈپ
يېتىلمەكتە ئىدى.
چەت ئەللەرنىڭ يېڭى مائارىپىدىن تەسىرلەنگەن باۋۇدۇ
نباي ئۆزۈ ئاكىسى ھۈسەنبايىنى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن
ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە كۆندۈردى. نەتىجىدە، ئۇلار شەخسىي دارا-
مىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ ئۆز يۇرتى ئىكساقتا 1885 - يىلى
يېڭىچە مەكتەپ بىناسى سالدۇردى.
باۋۇدۇنبايىنىڭ يېڭى مائارىپىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن
ئېلىپ بارغان ئەمەلىي ئىشى ھەرىكىتى توغرىسىدا «ئىلى دەريا-
سى» نىڭ 1985 - يىلى 4 - سانىدىكى «ئىلى يېقىنقى زامان
پەننىي مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىدە:
«يەركەنتلىك تاتار پەننىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن تەرەق-
قىيپەرۋەر زات باۋۇدۇن مۇسابای، 1870 - يىلى ئىلىدىكى نو-
پۇزلۇق ئۆلما ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا بەي-
تۇلا مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ھېساب، ئانا تىل،
ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر قاتارلىق
دەرسلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۈرتكە بولغان.....شۇنداقلا
تۆت سىنىپلىق يېڭىچە دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپ تەسىس قىل-
غان...» دەپ ئەسلەپ ئۆتۈلگەن. يەنە بىر مەلۇماتتا، شۇ يىلى
(1870 - يىل) باۋۇدۇنباي قەشقەرگە كېلىپ خانلىق مەدرىسىتە
قوشۇمچە ئۆتۈلۈۋاتقان تارىخ، جۇغراپىيە، تىل قاتارلىق دەرسلەر-
گە ئەدەبىيات، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ ئوقۇتۇش-
نى يولغا قويغان دېيىلىدۇ.
ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەر خانلىق مەدرىسىتە پەننىي دەرسلەر-
نىڭ ئوقۇلۇشىغا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر توسقۇنلۇق قىلدۇ. بۇ
چاغدا، باۋۇدۇنباي ئاكىسى ھۈسەنباي بىلەن مەسلىھەت قىلىپ،

پەننىي مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئىكساققا يۆتكەيدۇ. بۇ، 1872 - يىلى بولۇپ، ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى تارىخىدا ئۆز دەۋرىگە لايىق تۇنجى زامانىۋى بىنا قىلىنغان (1885 - يىلقى) ئىكساق پەننى مەكتەپنىڭ ئاساسى بولىدۇ. بۇ مەكتەپكە ئەينى يىلىدا «ھۇسەينىيە» مەكتىپى دېگەن نام بېرىلىدۇ. مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر قەدەر ياخشى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇغۇچىدىن ئەللىكتىن ئوشۇق كىشىنى روسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا (بىلىم ئاشۇرۇشقا) چىقىرىدۇ. ئۇلار يەنە چەت ئەلدىن ئوقۇتقۇچىمۇ تەكلىپ قىلىدۇ. مەسىلەن، تۈركىيىدىن ئابابەكرى ئەپەندى، ئەخمەت كامال، ئابدۇراخمان ئەپەندى، مۇكەررەم قارى قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكلىپ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

«ھۇسەينىيە» مەكتىپى يېڭىچە لايىھىلىنىپ سېلىنغان بولۇپ، ئۇ دەسلەپتە ئۈچ سىنىپلىق بولغان. سىنىپلىرى كەڭ، دېرىزىلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازلىرى مۇكەممەل، سىنىپلارنىڭ ئىچى - تېشى ئاقارتىلغان، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىشخانا ئۆيى، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياتاق، ھاممام (تاش مۇنچا) قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتتىن تەركىپ تاپقان. مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئىسسىمغا لايىق يېڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايان بولۇپ تۇرغاندى. كېيىنچە، «ھۇسەينىيە» مەكتىپىدە بالىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. بۇ چاغدا، قونۇپ ئوقۇيدىغانلارنى «لەيلى»، كېلىپ - كېتىپ ئوقۇيدىغانلارنى «ناھارى» دەپ ئاتىغان («لەيلى» كېچىلىك، «ناھارى» كۈندۈز دېگەن مەنادا).

دەسلەپتە ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ، ئۇلار كېرىمخان (مۇدىر)، چوڭ غوجىكام، سۇلتان مەخسۇت، ئىدرىس ھاجى، رائىلە بۇۋى موللاچام (ئايال مۇئەللىملەر ئۇ چاغدا «موللاچام» دەپ ئاتىلاتتى) قاتارلىقلار ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپتە 105 نەپەر ئوقۇغۇچى بولۇپ ئۇلاردىن يىگىرمە بەشى قىز ئىدى. دەرسلەر

ئەدەبىيات، ئەرەب، پارس تىلى، جۇغراپىيە، تارىخ، ئىسلامىي ھال، ئىسلامىي تەجۇىد، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەردىن ئىبارەت ئىدى.

دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ھەر ھەپتىدە مەكتەپ مۇدىرى بىر قېتىم پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لېكسىيىسى بېرىش مۇنتىزم تۈزۈم بولۇپ قالغان. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى ئالتە سائەت، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھەركۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەتچى (دوژورنى) بولۇش، سىنىپ مەسئۇلى قويۇش، نۆۋەتچى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇش ۋە ئەھۋالدىن دوكلات قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

«ھۇسەينىيە» مەكتىپىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئىمتىھان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە ئايرىلغان. مەسىلەن، ئەلىيولئەلا (1 - دەرىجىلىك)، ئەلا (2 - دەرىجىلىك)، ئەۋسەت (ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر)، ئەدنا (ئۆتەلمەي قالغان نىسبەتلار) دەپ ئايرىلغان.

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمغا پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن، داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ مەكتەپ مارشلىرىنى جارانلىتىپ كۆرەك قىلىنغان. ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجە بويىچە مۇكاپات بىلەن تەقدىرلەنگەن. مەسىلەن، 1 - دەرىجىلىككە «تەھسىنامە»، 2 - دەرىجىلىككە «ئاپىرىنناما»، 3 - دەرىجىلىككە «تەقدىرنامە»، 4 - دەرىجىلىككە «شاھادەتناھە» تارقىتىلىپ بېرىلگەن.

ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار «ئەپەندىم»، ئايال ئوقۇتقۇچىلار «موللاچام» دەپ ئاتالغان. ئوقۇتقۇچىلار تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۆچەيتىپ بەرگەن. مەسىلەن، 1 - دەرى-

جىلىك مۇئەللىمگە 400 چاڕەك (بىر چارىكى هازىرقى 20 جىلىك هېسابىدا) ئاشلىق، 2 ـ دەرىجىلىككە 300 چاڕەك، 3 ـ دەرىجىلىككە 200 چاڕەك ئاشلىق بېرىلەتتى (بۇ ئاشلىق مائاش يىللىق قىسمى ئاساس قىلغان). مۇئەللىملەرنىڭ مۇشۇ تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار بېرەتتى، قالغان قىسمىنى ئۆشۈرە ـ زاكات كىرىمدىن چىقىرىلاتتى. بۇنىڭ سىرتىدا، كەمبەغەل ۋە يېتىم ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن «خانەندىلىك» (ئوقۇش ياردەم پۇلى) تۆزۈمى يولغا قويۇلغانىكەن. ئۇلارنى كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەشتىن، تاماق راسخوتى ئۈچۈن 1 ـ دەرىجىلىكلەرگە 15 چاڕەك ئاشلىق، 2 ـ دەرىجىلىككە 12 چاڕەك ئاشلىق، 3 ـ دەرىجىلىككە 8 چاڕەك ئاشلىق بېرىلگەن. مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق كېلىشىنى تەمىن قىلىش ئۈچۈن (ئەلنى خاتىرجەم قىلىش مەقسىتىدە) جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى توپلاپ باقىدىغان مەخسۇس «پادىچى» ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇنىڭ بىلەن پادىغا قاراش سەۋەبى بىلەن مەكتەپكە كەلمەسلىك تۈگىگەن.

1895 ـ يىلى مۇسابای هاجى ۋاپات بولۇش ئالدىدا، ئوغۇللىرى هۈسەنبای، باۋۇدۇنبايغا مەكتەپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سىنىپ سانىنى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى تاپىلىدۇ. ئاتىسىنىڭ بۇ ۋەسىيىتى هۈسەنبای ۋە باۋۇدۇنبايلارنىڭ بۇ هەقتىكى پىلانلىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار 1896 ـ يىلىلا «هۈسەيىنىيە» مەكتىپىنىڭ چوڭ قۇرۇلۇشىنى باشلىۋېتىدۇ. نەتىجىدە 1898 ـ يىلى يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكساقتا قەد كۆتۈرىدۇ.

بۇ مەكتەپ كاردورلۇق، كۆركەم سېلىنغان بولۇپ، سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىدىن باشقا يەنە 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتقى (هۇجرا)، هۇجرىلارنىڭ شىمال تەرىپىدە بونجا تېرەك، بوستانلىق گۈللۈك، نەقىشلەنگەن پىشايۋانلىق مەسچىت؛ بىنا ئۈركۈمى ئوتتۇرىسىدا رېشاتكىلىق زال، ئىككى ئېغىزلىق

ئاشخانا، ئوتۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس مۇلازىمەت دوكان ئۆيى، بەش مو دائىرىسىدە مېۋىلىك باغ، بەش مو چۆگىلۈقتا تەنتەربىيە مەيدانى، هاممام، مەكتەپ ئىچىدە چوڭ ئېرىق، ئېرىق ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخلەر قويۇلغان؛ مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا تىياتىر زالى ياسالغان. بۇ مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن چەت ئەللىگە ئوقۇشقا چىقىنالار بېتىپ كېلەلمەيدۇ. شۇڭا باۋۇدۇن مۇسابای تۈركىيىدىن مۇئەللىم تەكلىپ قىلىدۇ.

1907 ـ يىلىغا كەلگەندە، بۇ مەكتەپ «هەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» بولۇپ قۇرۇلۇپ، ئاتۇش، ئۇستۇن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنت، قەشقەر ۋە خوتەندىن بولۇپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇ چاغدىكى «هەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» نىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى هېلىم ئەپەندى، سۈپى ئەپەندى، تۇردى ئەپەندى، ئابلىز ئەپەندى، هاجى ئەپەندى، شەمشىدىن ئەپەندى، ئابدۇرېهىم شاۋكەت ئەپەندى، ماهىرا خەلپەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى: شپاهىيە، ئىملا، هۆسىن خەت، ئەدەبىيات، هەندەسە (ئالگىبرا)، پارائىر، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي هال، تەنتەربىيە، غەزەل .... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بىر يۈرۈش مەشغۇلەپەت تۆزۈمى بولۇش بىلەن تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ جانلىنىپ كېتىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر ـ قەلەم، كىيىم ـ كېچەك ۋە تامىقى هەقسىز بېرىلىدۇ. مەكتەپ شتاتىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن باشقا ئىككى ئاشپەز، ئىككى جارۇپكەش (قارا خىزمەتچى) بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىمۇ دەرىجىگە بۆلۈپ بېرىلگەن. ئوقۇغۇچىلار هەر هەپتىدە ئىككى قېتىم مۇنچىغا چۈشۈش تۆزۈم قىلىپ بېكىتىلگەنىكەن.

«هەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارارى 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتـ

كۆزۈپ، 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تەكرىتاغلرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىغا ئەۋەتىدۇ. گۇچۇكىغا شاۋۇدۇن قارى، قۇتۇبغا ساۋۇت ئەپەندى، كۇچاغا روزى ئەپەندى، خوتەنگە ماھمرا خەلىپەت، توققۇزاققا ئابدۇللا روزى، قاغىلىققا ئابلىز ئەپەندى، قەشقەرگە ئابدىرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ئەۋەتىلىدۇ. ئاتۇشنىڭ ئۆزىدە بەيساققا كەنجى ئەپەندى، ئوچاغا تۇردى ئەپەندى، مەمەت نامتاجىلار، قايراققا ھېلىم ئەپەندى بىلەن سۇپى ئەپەندى، تاقۇتقا ئىمىن ئەپەندى؛ ئىكساققا ھاجى ئەپەندى بىلەن ئىزىز ئەپەندى تەقسىم قىلىنىدۇ. ئۇلار يېڭى مائارىپ ئۇرۇقىنى جۇڭغار ۋە تارىم ۋادىسىغا چاچىدۇ ۋە يېڭى مائارىپنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشىدۇ. دېمەك، 1910 - يىللىرىنىڭ ئالدىكەينىدە يالغۇز ئىكساقتىلا سەككىز سىنىپلىق بىر چوڭ باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دارىلمۇئەللىمىن (ئوتتۇرا تېخنىكوم) مەكتىپى مەرپەت مەشئىلى بولۇپ نۇر چاچىدۇ.

1910 - يىلدىن باشلاپ «مەكتىپى ھۇسەينىيە»گە تۇركىيەدىكى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن تۇرسۇن ئەپەندى مۇدىر بولىدۇ. ئۇ، «ھۇسەينىيە» مەكتىپىدە 1910 - يىلدىن 1933 - يىلىچە جەمئىي 23 يىل مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يېڭى مائارىپقا ئۇل سېلىش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ناھايىتى زور. تۇرسۇن ئەپەندى ئەسلىدە شىنجاڭلىق ياش بولۇپ، ئۇ تۇركىيەگە ئوقۇشقا چىقىپ قىسقا مۇددەتلىك كۇرستا ۋە «سۇلتانەھم» نامىلىق يۇقىرى دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. ئۇ، شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن نەچچە مىڭ ياشىنىڭ قەلبىنى بىلىم بىلەن يورۇتتى.

تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يەنە بىر تۆھپىسى، يېڭى زامان تەربىيە ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇشتا بولدى. ئىكساق مائارىپىدىكى تەنتەربىيە ئىكساقتا قۇرۇلغان تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۈندىلىك مەدەنىي تۇرمۇشىغا ئايلىنىپ،

تەنتەربىيە مەدەنىي تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلىنغان. ئاشۇ يىللاردا، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى كەڭ خەلق ئاممىسى قىزىقىپ كۆرىدىغان ئاممىۋى پائالىيەتكە ئايلىنىپ، مەكتەپ بىلىملارنىڭ تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۈيۇشتۇرغاندا ئۇلار يىراق-يېقىن دېمەي كېلىپ كۆرۈشەتتى. دېمەك، ئىكساق مائارىپىنىڭ يولغا قويغان تەنتەربىيىسى مەكتەپنىڭ نام- شەرىپى ۋە داغدۇغىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن، مەكتەپمۇ تەنتەربىيە ماھىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. 1898 - يىلى سېلىنغان «ھۇسەينىيە» مەكتىپىنىڭ تېياتىر زالىدا، دەسلەپ تەنتەربىيىنىڭ ھەرخىل مەشقلىرى رول قىلىپ ئورۇنلانغان. بولۇپمۇ مارش، قول قايرىش، چېلىشىش ۋە باشقىلار نومۇر قىلىپ كۆرسىتىلگەن. شۇ ئاساستا ئاستا-ئاستا تېياتىرچىلىق يولغا قويۇلغان.

مەكتەپنىڭ دەرس جەدۋىلى

سائەتلەر / كۈنلەر	1 - سائەت	2 - سائەت	3 - سائەت	4 - سائەت
ھەپتە بېشى	شىماھىيە①	ئىملا	غەزەل	ھېساب
يەكشەنبە	ئەرەب تىلى	تارىخ	جۇغراپىيە	تەجۇدە ②
دۈشەنبە	رۇس تىلى	ھېساب	گەزمە ③	رەسىم
سەيشەنبە	تەجۇدە	شىماھىيە	جۇغراپىيە	
چارشەنبە	ئەرەب تىلى	ئىملا	رۇس تىلى	تارىخ
پەيشەنبە	پۈتۈن كۈن قۇرئان ئوقۇش			
جۈمە	دەم ئېلىش			

① شىماھىيە — ساقلىقنى ساقلاش، تەبىئىي ئىملىم.
② تەجۇدە — قۇرئان ئوقۇش قائىدىسى (ئەرەب تىلى قائىدىسى).
③ گەزمە — تەنتەربىيە.

ئىكساقتا يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى بولۇپمۇ تۈركىيەدىكى مەكتەپلەردىن تارقالغان يېقىنقى زامان تەنتەربىيە تۈرلىرى مەسىلەن، ۋالىبول، ۋاسكېتبول، پۈتبول ئاساسلا قوبۇل قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پۈتبول ئالاھىدە ئوروندا تۇرىدۇ. ئىكساق مەكتەپدە يېڭىچە تەنتەربىيە تۈرلىرىنى ئاساسلا قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈشىدە مۇنداق ئاساسلار بار ئىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە يەنى چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش، ئىلانگۈچ، سارغايدى، ئارقان تارتىش، ئاقسۆڭەك، تاغقا چىقىش، توپ ئويناش يەنى (ئۇيغۇر بالىلىرى كىچىك پاختا يېپتا توپ ياساپ ئويناپىدۇ، ئوغۇللار قوي، ئۆچكە تېرىسىگە ياكى كونا ئاقتۇماقلارنىڭ ئىچىگە پاختا ياكى سامان تىقىپ توپ قىلىپ ئويناپ كۆنگەن) بۇ خىل تەنھەرىكەت تۈرلىرىنى يولغا قويۇش بىلەن بالىلارنىڭ كىچىكىدىن چېنىقىش، ساغلام ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىنغان. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى ھېيىت ـ ئايەم، خاتىرە كۈنلىرى، تويلار، ھوسۇل بايرىمى ۋە نوروز كۈنلىرى يۇقىرىدىكى تۈرلەر بويىچە مۇسابىقىلەر ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ساقلاپ، قەدىرلەپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى زامانىۋى تەنتەربىيىگە ھەققەتەن قىزغىنلىق بىلەن قىدۇ ۋە ئۇنى تېز ئۆزلەشتۈرىدۇ. مەكتەپمۇ تەنتەربىيە تۈرلىرىنى يولغا قويغاندا، ۋالليي (تىكتاك) ئويناش، ئېگىز سەكرەش، سېرىلىپ ئويناش، دەرەخقە چىقىش، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق بالىلارغا ئادەت بولۇپ كېلىۋاتقان تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن باشلايدۇ. ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان، ھەج تاۋاب ئۈچۈن چەت ئەللەرنىڭ كۆپلىگەن چوڭ شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلغان، شۇنداقلا روسىيە ۋە تۈركىيىگە ئوقۇشقا بارغان ئىلغارلار چەت ئەللەردە ئويناتقان تەنھەرىكەت تۈرلىرىدىن ۋالىبول، ۋاسكېتبوللارنى كۆرۈپ، يېڭىلىق دەپ بىلىدۇ. ئەمما پۈتبولنى كۆرگەندە، يەل بېرىلگەن توپتىن ھەيرانلىق ھېس قىلىسمۇ،

لېكىن ئويناش ئۇسۇلىغا زادىلا ھەيران بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر ياشلىرى كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن قوي، ئوغلاق تېرىلىرىدىن توپ ياساپ، كېسەكلەردىن قەلئە ياساپ، پۈت توپىي ئويناشنى ئادەت قىلغان، شۇڭا ئۇيغۇلاردىن مەيلى سودىگەر بولسۇن، مەيلى ئوقۇغۇچىلار بولسۇن چەت ئەللەردە بولغان مەزگىلدە، پۈت توپ ئويناشقا بىمالال قاتنىشىدۇ ھەمدە چەت ئەلنىڭ پۈت توپ ئويىنىشىدىكى يېڭىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىدۇ.

قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىدىن ئىبراھىم نىياز 1983-يىلى بۇ ھەقتە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە: «ئىكساقتا پۈتبول 1870 ـ يىللاردا باشلىنىپ، 1890 ـ يىلغا كەلگەندە ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان، بۇلار دەسلەپتە پۈتبولنى تۆت كىشىدىن، كېيىنچە بەش كىشىدىن بولۇپ ئويناغان. 1922 ـ يىلغا كەلگەندە ھازىرقىدەك 11 كىشىدىن بولۇپ ئويناغان» دەپ يازىدۇ.

ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىكساقتا پۈتبول ئويناقچىلار ئەزەلدىن يۇمشاق تېرىلەردىن ياسالغان توپ ئىچىگە پۇۋلەش ئارقىلىق يەل تولدۇرۇپ ياكى تېرە ئىچىگە پاختا، لاتا، سامان تىقىپ يالتىياق ئويناپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، كېيىنكى ۋاقىتتا تۈركىيىدىن كەلتۈرۈلگەن قاتتىق يەل بېرىلگەن ۋە چەمدىن ياسالغان توپلارغا يالاڭ پۈت چىداشلىق بېرەلمەيدۇ، نەتىجىدە ئۇلار كالاچ كىيىپ ئويناىدىغان، ھاللىقلار كارۋان چورۇقى بىلەن ئويناىدىغان بولىدۇ.

چەت ئەللەرنىڭ ئېلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت كۆپ ئىلگىرىلەشلىرىنىڭكۆرگەن باۋۇدۇنباي، چەت ئەلدە ئويىنىلۇاتقان پۈتبولنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بالىلىق ۋاقىتلىرىدا ئويناپ ئادەت قىلغان يۇمشاق تېرە توپلىرىنى ئەسكە ئالىدۇ، ئۇنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بەل باغلايدۇ. شۇنداقلا ۋالىبول، ۋاسكېتبوللار-

نمۇ كېڭەيتىشنى باشلايدۇ. ئۇ، مەكتەپكە تەنتەربىيىگە قىزىقىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ. ھەتتا كېرەم ئاخۇن قاتارلىق ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلارنى يېڭى زامان تەنھەرىكەت تۈرلىرىنى ۋە باشقا بىلىملەرنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن قازان دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىدۇ.

ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن (1885 -يىللىق) دەرسلىك جەدۋەللىرىدە يېڭى ئۆزگىرىش بولۇپ، تەنتەربىيە دەرس ۋاقتى ئۇزارتىلىدۇ، دەرس مەزمۇنىمۇ مول بولىدۇ. مەسىلەن، پۈتبول، بالقان، تامپاش (ۋالىبول)، بىلىسو، يېنىك ئاتلىتىكا، سىرىلما، كالتەك، تاش كەتتى ـ تاش كەلدى، ئەسىر ئېلىش، ياغلىق تاشلاش، ئىلانگۈچ، چىغىرىق، تاغقا چىقىش، تورنىك، نەيزە، دىسكا ئېتىش، قارىغا ئېلىش، دالا يۈگۈرۈشى، يۈرۈش - تۇرۇش (مارش)، يىراقتا، ئېگىزگە سەكرەش قاتارلىق تۈرلەر ئۆتۈلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارمۇ بۇ ھەرىكەتلەرگە قىزىقىدۇ. تەنتەربىيە دەرسى كىشىلەرنىڭ قىزىقىپ كۆرىدىغان ئۇيۇنىغا ئايلىنىدۇ. بارا-بارا يۇرت ئارىلاپ مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆپ-لىگەن تەنھەرىكەت ماھىرلىرى پېتىشىپ چىقىدۇ. بولۇپمۇ پۈتبول-چىلار جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. چەت ئەللەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى، سودا ۋەكالەتخانا، دوختۇرخانا خادىملىرىمۇ ئىكساق پۈتبولچىلىرىغا قىزىقىدۇ.

1906 ـ يىلىغا كەلگەندە، مەكتەپكە تۈركىيىدىن تەكلىپ قىلغان ئاباباكرى ئەپەندى، ئەخمەت كامال، سامى ئەپەندى، ئەمرۇللا ئەپەندى ۋە مۇكەررەم قارىلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاندا، ئوقۇتۇش ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى تېخىمۇ جانلىنىدۇ.

1910 ـ يىلىغا كەلگەندە، باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن تۈركىيىگە ئوقۇشقا چىقارغان يەرلىك زىيالىلاردىن تۇرسۇن ئەپەندى، ھەسەن ئەپەندى، كامىل ئەپەندى، مەسئۇد ئەپەندى، جىرجىق ھاجى قاتارلىقلار روسىيە ۋە تۈركىيىنىڭ يېڭى زامان

تەنھەرىكەتلىرىنى شىنجاڭغا تارقىتىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭدا تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئالاھىدە بولۇپ ئۇ مەخسۇس كوماندا تەشكىللەپ، پۈتبولنى يولغا قويىدۇ.

تۇرسۇن ئەپەندى تەشكىللىگەن پۈتبول كوماندىسى تۆۋەندىكىچە:

تۇرسۇن ئەپەندى ـــ كوماندا باشلىقى ھەم بەگ	(بېك)
ئەنۋەر ئەپەندى	بەگ (بېك)
ئىبراھىم ئەپەندى	پورۋايىت
غوپۇر ئەپەندى	پورۋايىت
پەخرىدىن ئەپەندى	پورۋايىت
تۇرسۇن قارى	ياردەمچى بەگ
كېرەم قارى	ياردەمچى بەگ
مەھەممەت تۆمۇر	پورۋايىت
روزى مەھەممەتنىياز	پورۋايىت
بېشىر ئاخۇن	قەللەچى
ھاجى ئابدۇللا	قەللەچى

زاپاس كوماندا ئەزالىرى: قادىر روزى، مەيدىن مەھەممەت، ھەيدەر ئىدرىس، ساۋۇت مىرئەخمەت، ناسىر مىر خېلىل، ئابدۇرا-خمان يۇسۇپلەردىن ئىبارەت ئىدى.

XIX ئەسىر كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باس-قۇچىغا كۆچكەن، جاھانگىرلار سودا كېڭەيمچىلىكى بىلەن بازار ئىزدەپ ئاجىز ئەللەر ۋە دۆلەتلەرنى سودا مونوپولىيىسى ئارقى-لىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ، مۇستەملىكىچىلىك ئېلىپ بېرىشقا كىرىش-كەن ئەسىر ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي شىنجاڭ بولسا ھەر-قايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كۆزى چۈشكەن، ئۆزلىرىنىڭ ئې-لىكىنى تولدۇرۇشقا ئېلىك بىر پارچە لوق گۆش بولۇپ قالغانى-دى. چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى زومىگەر-

لەر شىنجاڭنىڭ تەبئىي بايلىقى ۋە باشقا ئىقتىسادىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يەرلىك مۇستەبىت ئەمەلدار ۋە مۇتەئەسسىپ لەرنىڭ ھېمايىسىدە پۈتۈن شىنجاڭغا سىڭىپ كىرگەنىدى. يەرلىك ساتقۇنلار ۋە رەھىمسىز بايلار بولسا ئۆز خەلقىنىڭ ئازاب ئوقۇبىتىنى ئويلىماي، جاھانگىر دۆلەتلەر مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلاتتى. بۇ ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ سودا رىقابىتى ئاستىدا، يەرلىك خەلق ئاممىسى كۆتۈرۈپ قوپقۇسىز ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايدۇ. يەرلىك مىللىي سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيىسى ئىچىدە بولسا ئۆز خوجايىنلىرىغا (بىرى چارروسىيىنى ھىمايە قىلسا، يەنە بىرى ئەنگلىيىنى ھىمايە قىلاتتى) بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ مىلىنى كۆككە كۆتۈرەتتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن بۇ رەقابەت يەنىمۇ كۈچەيدى. بىر بۆلۈم ئىلغار دېيىلگەن سودا ـ سانائەتچىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى كۈچەيتسە، بىر بۆلۈم سودىگەرلەر ئەنگلىيە بىلەن سودا قىلاتتى. يەرلىك ھۆكۈمەت بولسا ئەنگلىيىگە قولچىلىق قىلاتتى.

مۇشۇ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، شىنجاڭدىن روسىيىگە چىققان ئىلغار سودىگەرلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ (1905 ـ ۋە 1906 ـ يىللاردىكى) يېڭى مەدەنىيەتكە قەدەم قوشۇشى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تاشكەنتتە قۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەسىرلىنەتتى، جۇملىدىن ئۇلار ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوللايتتى، شىنجاڭدىن جاھانگىرلىكنىڭ تەسىرىنى سىقىپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلاتتى. ئەنە شۇنداق ئىلغار سودىگەرلەرنىڭ بىرى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى ۋەلى خان① بايمۇ ئىلغار پىكىرلىك

① ۋەلى خانباي ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىلىدە قەشقەردە تەشكىللەنگەن كومموئىستلار گۇرۇپپا ئەزاسى بولغان كومموئىزمچى ئىلغار، ئۇنىڭ ئامىنى شىنجاڭغا مارکسىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇيغۇر كومموئىزمچىلىرى قاتارىدا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشتا بايرىقى روشەن كىشىلەردىن ئىدى. 1927 ـ يىلى ۋەلى خانباي ئەنگلىيە، شۆبتسىيە ۋە فرانسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا ئىكساق پۇتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىشكە تەكلىپ بېرىدۇ، چەت ئەللىكلەر مۇسابىقە قىلىشىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئېنگلىز كونسۇلخانىسى (ھازىرقى ئاپتوبۇس شىركىتىنىڭ ئورنى)دا مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىكساق پۇتبول كوماندىسىدىكىلەر بېشىدا ئاق دوپپا، ئۇچىدا ماتا كۆڭلەك، بېلىدە بەلباغ، پۇتىدا مەسە ـ كالاچ، مەسە ـ كالاچ ئۈستىدىن شۇينا باغلانغان ھالدا تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە:

ئارقاداشلار توپلىنايلى، جەھلىن ئوينى بۇزغىلى،
ئەل كۆزى ئالغان قاراڭغۇ، پەردىلەرنى يىرتقىلى.
ئىنقىرازدىن خەلقىمزنى قۇتقۇزغۇچى ئىلىمدۇر،
بىزلەرنىمۇ دەل بۇگۈن ھەم بىلىم ئۆزى قۇتقۇزۇر.

دېگەن مارشنى جارانلىق ئوقۇپ مەيدانغا كىرىدۇ.

مۇسابىقە خەۋىرى خېلى بۇرۇنلا قەشقەر رايونىغا تارقالغان بولغاچقا، مۇسابىقە مەيدانى نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن تولىدۇ.

مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگىرى بارلىق چەت ئەل كونسۇللىرىمۇ ـ خادىملىرىمۇ يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا، ئېنگلىز كونسۇلى مۇسابىقە ئېلان قىلىپ «ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىز سىلەرگە كۈمۈش ئىگەر توقۇملۇق ئاتتىن بىرنى بېرىمىز، بىز ئۇتۇۋۇالساق سىلەر نېمە بېرىسىلەر؟» دەيدۇ. بۇ چاغدا ئىكساق پۇتبول كوماندا باشلىقى تۇرسۇن ئەپەندى ئىككىلىنەستىن: «ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىرگە ئىككىنى بېرىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مۇسابىقە باشلىنىدۇ. تاماشا كۆرگۈچىلەر ئىكساق پۇتبول كوماندىسىغا باريكاللا توۋلاپ ئىلھام بېرىدۇ ۋە غەلبە تىلەيدۇ. نەتىجىدە، ئىنگلىز كوماندىسىنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن، شۇبىت كوماندىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ. ئىنگلىز ئايال كونسۇلى نەتىجە ئېلان قىلىنمايلا پوچتىغا ئولتۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ.

ئىكساق كوماندىسىنىڭ بۇ غەلبىسى پۈتۈن قەشقەرگە تارقىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بولسا ئىكساق كوماندىسىنى «غالىپ كوماندا» دېگەن نام بىلەن پۇتبول توپى بېرىپ مۇكاپاتلايدۇ. بۇ مۇسابىقە شىنجاڭ ئۇيغۇر تارىخىدا تۇنجى غەيرىي رەسمىي خەلقئارالىق تۈس ئالغان مۇسابىقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن پۇتبول كوماندىسى پۈتۈن خەلق ھىمايە سىدە بولۇپ، ھەر تەرەپلىمە يارەم، مەدەت بېرىشلەرگە ئېرىشىدۇ. تەنتەربىيە تۈرلىرى شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا كەڭ تارقىلىپ، مىڭلىغان پۇتبولچى تەنھەرىكەت ماھىرلىرى يۇكسۇلۇپ چىقىدۇ.

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا يۇز بەرگەن مائارىپتىكى ئۆزگىرىشلەر يەنىلا ئىكساق پەننىي مائارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنىڭ تەرەققىيات ئاساسىي بويىچە راۋاجلانغان. 1934 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە پۇتبول پائالىيىتى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ غۇلجا، قەشقەر، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتىتا، ھەربىيلەر، ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتەپ، سابىق شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى قاتارلىق مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلدى. بۇ چاغدىكى پۇتبولچىلارنىڭ سانى خېلى كۆپەيگەن بولۇپ، پۇتبول ئويناش دائىرىسى كېڭەيگەن جايلاردا پۇتبول مەيدانلىرىمۇ ياسالغىنىدى. ئازادلىقتىن كېيىن يەنى 1951 - يىلى غەربىي - شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن پۇتبول

مۇسابىقىسىدە شىنجاڭ كوماندىسى چەمپىيون بولغانىدى. 1952 - ۋە 1953 - يىللىرىدىكى مۇسابىقىدىمۇ خېلى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن. 1959 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا، شىنجاڭ كوماندىسى 12 كوماندا ئىچىدە 4 - لىككە ئېرىشكەنىدى.

1985 - يىلى ئىكساق مائارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاكا - ئۇكا ھۇسەنباي، باۋۇدۇنبايلارنىڭ مائارىپقا ۋە شىنجاڭ تەنتەربىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى، تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىدىكى پائالىيىتى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدى، ھەمدە مەشئەل ناملىق ژۇرنالغا ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلۇپ خاتىرىلەنىدى.

بىز ئىكساقتا يىلتىز تارتقان بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر پۇتبولچىلىقىنى ئالاھىدە ئەسلەيمىز ۋە بۇ ساھەدىكى تۆھپىكارلارغا ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇسابايۇۋنىڭ سودا پاكتور ئارخىپى ئىچىدىكى مائارىپقا ئىشلەتكەن چېقىم ئاكتىسى ـ خاتىرىسىدىكى يازمىلار.
2. «مەشئەل» ناملىق ژۇرنال.
3. ھۇسەنباي ھاجى ئوغلى تەلئەت مۇسابايۇۋ، باۋۇدۇنباي ئوغلى مەرھۇم قېيۇم ئەپەندىلەرنىڭ ماتېرىيالى.
4. ئىبراھىم نىيازنىڭ ئىكساق مائارىپى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى.

ئاتاقلىق كارخانىچى ـ قادىربەگ ھاجىم

شەرىپ خۇشتار

ئۆتكەن يىل (1988 ـ يىل) جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىپلىپ بارغان ئىزدىنىشىم جەريانىدا، قەشقەر شەھىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر كارخانىچى، مەرھۇم قادىربەگ ھاجىمنىڭ ھاياتى ۋە كارخانىچىلىق پائالىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى مەلۇماتقا ئىگە بولدۇم.

قادىربەگ ھاجىم قەشقەر شەھەر ئۆستەڭبويى باغ كوچىسىدا بىر تارىخىي كارخانىچى ئائىلىدە 1868 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن، ئۇ 102 ياشلىق ھاياتىدا، 70 يىل كارخانىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

قادىربەگ ھاجىم توغرىسىدا خەلقنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قادىربەگ ھاجىمنىڭ قەشقەر شەھەر يارباغ دەرۋازاتېشى تۇمەنبويىدا تېرەكلىك لەڭزىگە تۇتاش سېلىنغان 3000 كۋادرات مېتر كېلىدىغان بىر ئىشخانىسى (زاۋۇتى) بولغان. بۇ ئورۇندا، ماشىنىچىلىق، تېرە پىششىقلاش، جۇۋا تىكىش، يۇڭ تاللاش (پرىيوم)، توقۇمىچىلىق، ئۇلاغ ـ جابدۇق ياساش، قەنت ـ گىزەك، ناۋات ياساش قاتارلىق يەتتە ئىشخانا (سېخ) بولغان. بۇنىڭدا ياز كۈنلىرى 1000، قىش كۈنلىرى شاگىرت ۋە باشقا خىزمەتچىلەر بولۇپ ئالتە يۈزدىن يەتتە يۈز-گىچە ئىشچى ئىشلىگەن.

مەزكۇر سېخلارنىڭ ئىش تۈرى، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. ماشىنىچىلىق سېخ ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى

سېخ بازارغا ۋە بۇيرۇقچىغا كىيىم تىككەن. تىكىلىدىغان كىيىملەر تەتىللا، كىمخاپ، زەرداپ، دۇخاۋا، مەخمەل، مۇيىت، سارجا، دۇراپ، سوكنا، بەقەسەم قاتارلىق يۇڭ ۋە پىلەك رەخلەر؛ بۇ خىل كىيىملەرگە قەشقەردىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلەر، ئالىم، ئۆلىما، مەخسۇمزادە ۋە شەھەر بايلىرى، ھاللىق كىشىلەر ئېھتىياجلىق ئىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان ئالاھىدە كىيىنىش ئەنە شۇنداق ئىدى.

يەنە بىر خىلى شەھەر ـ يېزا خەلقلىرى ئادەت قىلغان چېپەرقۇت، ھەر خىل تىرىكە، دەگىنال، ھەر خىل رەڭدىكى چەكمەن، يۇڭ چەكمەن ۋە باشقا ئاددىي رەختلەردىن تىكىلىدىغان ھەر خىل چاپانلار؛ ئۇچىنچى بىر خىلى، ئايالارنىڭ ھەر خىل نىمچا (ئۇزۇن تاش چاپان)، ئايالار كەمزۇلى، جۇيازا، جىلىتكە ۋە باشقىلار. بۇ خىل كىيىملەر ھەر خىل رەڭلىك تاۋار ـ دۇر-دۇن، كىمخاپ، تەتىللا، پاكستان، ئافغانىستاندىن كېلىدىغان بىر خىل كەندىر ۋە زەر قوشۇلغان ئايالارغا باب رەختلەر، يەرلىك شاھى، ئەتلەس، بەقەسەم قاتارلىق رەختلەردىن بولاتتى. بۇ خىل كىيىملەر شىنجاڭ بازارلىرىدا سېتىلاتتى.

ماشىنىچىلىقنىڭ ئىككىنچى سېخى 1936 ـ يېشىدا ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قادىربەگ ھاجىمنىڭ بىر بۆلۈم ئادىمى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭ (شىمالغىمۇ ئېلىپ بارىدۇ)دىكى ھەربىلەر كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تىكتۇرگەن. بۇ سېختا دۇراپ، مۇيىت، سارجا، ھەر خىل تىرىكە، چەكمەن، كۆلرەڭ ماتا قاتارلىق تاش كىيىم، ھەر خىل ئاق رەختلەردە ئىچ كىيىم، يوتقان ـ كۆرپە، چېدىر، شەپكە، قۇلاقچا، يازلىق لاتا پايپاق، قىشلىق پاختىلىق پايپاق، گوش (پوتقا ئورايدىغان) قاتارلىق كىيىم ـ كېچەك ئىشلەپچىقىرىلغان. شېڭ شىسەي ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر بىر كىشىلىك يازلىق، قىشلىق كىيىملەر تەخمىنەن 20 مىڭ پار بولغان بولسا،

گومىنداڭ ۋاقتىدا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. چۈنكى، 1943 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە گومىنداڭ ئىچكىرىدىن يۆتكەپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم كىيىم - كېچەكلىرى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن تەمىنلەنسە، بىر قىسمى يەرلىكتىن تەمىنلەنگەن. يەرلىكتىن تەمىنلىنىدىغان كىيىملەر ئەنە شۇ قادىربەگ ھاجىنىڭ كارخانىسىدا تىكىلگەن (مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىيىملىرى بۇ-نىڭ سىرتىدا).

2. تېرىچىلىك سېخىدا: ئات، كالا، قوتاز قاتارلىق چوڭ ھايۋانلار تېرىسىدە يەرلىك خۇرۇم، كۆن، چەم؛ قوي تېرىسىدە شاۋرۇن، بېشۇ (ئۆتۈككە ئەستەر قىلىدىغان)، جۇۋا: ئۆچكە تېرى-سىدە قىرىم ۋە ياريىلىم قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى. بۇنىڭ-دىن باشقا كەمچەت، قاما، سۆلەيسۇن، تۇلكە، بۆرە، يىلپىز، مولۇن، مۇشۇك، سانسان، ئەلتېرىدىن كۆچا كۆپىسى قاتارلىقلار پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى.

3. جۇۋىچىلىق سېخى ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، 1 - سېخ-تا بازار ئېھتىياجىغا خىزمەت قىلىپ، كەمچەت، قاما، سۆلەيسۇن، تۇلكە، بۆرە، يىلپىز قاتارلىقلار تېرىسىدە جۇۋا، ياقا، تۇماق ۋە باشقا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئىشلەيتتى. 2 - سېخ يەنىلا ھۆ-كۈمەت ئېھتىياجىغا قارىتىلغان بولۇپ، ھەربىلەرنىڭ تۇرلۇك تاشلىق، تاشسىز جۇۋا، جىلىتكە، قۇلاقچا، تېرە شىم، پەلەي، تېرە پايپاق، فالاشوپكا، خۇرۇم چاپان، خۇرۇم پەلەي، تېرە كۆرپە، چامدان، سومكا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەيتتى. ئۇنىڭ-دىن باشقا قوشۇمچە خۇرۇم بەتىنكە، ئۆتۈك قاتارلىقلارنىمۇ ئىشلەيتتى.

4. يۇڭ سېخىدا: ياز كۇنلىرى يۇڭ ئىلغاش، يۇڭ يۇيۇش، بوياش، ئىگىرىش قاتارلىقلار بىلەن مەشغۇل بولسا، قىش كۇنـ-لىرى پىششىقلاپ ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. بۇ سېختا گىلەم (نۇسخىسى

كۆپ خىللىق)، شىرداق، ئاق كۆي (قىرغىزلار ئۇيغۇن)، پىيما، پايپاق، چۇسىنكا، كالتا قونچىلىق چەملىك ئۆتۈك، مالخاي، گۇل-لۇك - گۇلسىز كىگىز، جەينىماز قاتارلىقلارنى ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يۇڭ پوپايكا، شىم، يۇڭ پايپاق ئىشلەيدۇ.

5. توقۇمىچىلىق سېخىدا: يۇڭ، پىيە بىرىكمە قىلىنغان تىرىكە، خەسە، داكا، خام سوددىت، يوللۇق شەتلەكىگە، دەكدار چىت، شايى، ئەتلەس، بەقەسەم، پىپ ئەدىيال، رومال، ياغلىق، تاغار، خۇرجۇن، پىپ ئارقان، تانا، تۇشۇك، پىپ - پىيەكتىن ئەر - ئايالچە پايپاق (يۇڭ - پىيەك پايپاق توقۇلىدىغان ماشىنا شۇپتسارىيىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇچ ماشىنا ئىشلەپ تۇراتـ-تى)، ۋالىبول، ۋاسكېتبول تورى، بېلىق تورى، ماتا، چەكمەن پىيچى ۋە پالاز پىمۇ ئىگىرىلەتتى. بۇ سېختا يەنە بويىاقچىلىقمۇ بار ئىدى.

6. ئۇلاغ جابدۇق سېخىمۇ ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، 1 - سېخى بازارغا ئىگەر، يۇگەن، نوقتا، قوشقۇن، بەلباغ، جىگبو، جاۋەن، خادىك ھارۋا، پوچتا سايمانلىرى؛ قىرغىز ئاق ئۆيىنىڭ ياغاچ جاھازلىرى، ئائىلە جاھازلىرى، تاماق سايمانلىرى، جوزا، ئەمبەل، كۆتەك، چويلا، قاسقان، قازان، قىگراق، داس، چىلەك قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى. 2 - سېخى يەنىلا ھەربىلەرگە قارىتىلـ-غان بولۇپ، ھەربىي ئات - ھارۋىنىڭ بارلىق سايمانلىرى، ھەربىي چىدىر، تاماق، ئاشخانا سايمان - جابدۇقلىرىنى ئىشـ-لەيتتى.

7. ئىستېمال سېخىدا: ناۋات، پاتاسى، كەمپۇت، پىچىنە، بولكا، مەنپەسە، ھەرخىل مۇراببا، گۇلقەنت، نىشاتاللا قاتارلىقـ-لارنى ئىشلەيتتى.

مەزكۇر يەتتە سېختا ئىشلەنگەن ھەربىي لازىملىق ياكى بازارغا سېلىنىدىغان بۇيۇملار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن شىمالىغـ-چە بولغان ھەربىلەرگە ۋە بازارلارغا سېتىلىدۇ.

قادىربەگ ھاجىم باشقۇرغان يۇقىرىقى كارخانىنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەنى توختاملاشقان ئىش ھەققى بولۇپ، ئىشلەنگەن تاۋارنىڭ بېكىتىلگەن (كېلىشىم بويىچە) ئىش ھەققى ئاساسىي ھەق قىلىنىدۇ. ئىككى تەرەپ كېلىشكەنده توختام تۈزۈلۈپ، ئىككى تەرەپ ۋە شاھىد قازىسى قول قويىدۇ. ئىشچىلارنىڭ بىر كۈن، بىر ئىل ياكى ئۇزۇن ئىشلىشى ئۆز ئىختىيارىدا بولىدۇ. كارخانا ئىگىسى ھەر بىر ئىشچى ئۈچۈن توختام ئىش ھەققىدىن باشقا كۈنىگە بىر ۋاقلىق تاماق، ئىككى ۋاقلىق نان-چاي بېرىشنى، توختامدىكى ئىش ھەققىدىن سىرت ئۇستىگە ئالغانلىرىدىن ئىش ھەققى تارقىتىلغان ۋاقىتتا، كاسپىنىڭ ئىش ئۈنۈمى، سۈپىتى ۋە ئائىلە ئەھۋالىغا قاراپ مۇكاپات تەرىقىسىده چاي پۇلى قوشۇپ بېرىلىدۇ. ئىش ھەققى تارقىتىش ھەر ھەپتىده بىر قېتىم بولىدۇ. كارخانا ئىگىسىنىڭ ئاساسىي كىرىمى، بازارغا سېلىنغان مالدىن بولۇپ، ھەربىر ئۈچۈن ئىشلىگەن ئىشتىن پىرسەنت ئېلىنىدۇ.

قادىربەگ ھاجىم ئىگىلىكىدىكى بۇ كارخانىنىڭ قاتناش ئىشلىرى راۋان بولۇپ، كارخانىنىڭ ئىككى دانە ئاپتوموبىلى، ئىككى دانە پوچتا، ئون دانە ئات - ھارۋا ۋە باشقا قاتناش ۋاستىلىرى بولغان. قادىربەگ ھاجى بىر قەدەر كەڭ قوللۇق كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز قاتناش قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ يېتىم - يېسىرلار ۋە كەمبەغەل ئىشچىلارنىڭ يىراق - يېقىندىن يۆتكەپكەلگەن ئاشلىق، ئوتۇن - سامانلىرىنى ھەقسىز توشۇپ بېرىدۇ.

قادىربەگ ھاجىم مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ، مەكتەپ-لەرگە ۋە يېتىم بالىلارغا ياردەم بېرىشتىن باشقا، ئەلاچى ئوقۇغان بالىلارغا قەغەز - قەلەم ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملار مۇكاپات بەرگەن. كىشىلەر، ئابدۇرېشىت ئىمىن دېگەن ئەلاچى ئوقۇغۇچىغا

بىر ئىگەر، يۈگەنلىك ئات مۇكاپات بەرگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشىدۇ. يەنە دارىلئاجىزىن ئۇچۇن 1936 - يىلى 50 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلى ياردەم بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا، قادىربەگ ھاجى كارخانىسىدا ئۆز قولى بىلەن ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويغان يېتىم ئوغۇل - قىزلارنىڭ سانى كىشىلەرنىڭ بىلىشىچە يىگىرمىگە يېتىدىكەن. 1932 - يىلى ئورۇش ئاپىتىدىن قېنىالغان بىر بىچارە دېھقانىنىڭ قىزىنى قەرزى ئۈچۈن گۆرەكەش ئېلىپ كېتىدۇ. بۇنى بىلگەن قادىربەگ ھاجى گۆرەكەشكە نۇرغۇن پۇل بېرىپ قىزنى قوتقۇزۇپ قالىدۇ. قادىر بەگ ھاجىمنىڭ كارخانىسىدا تولاراق يېتىم بالىلار بولۇپ، ئۇلارنى ئاخىرىدىمچە تەربىيە بىلەن ئۆستۇرۇپ قاتارغا قوشقان. شۇنداقلارنىڭ ئالدى ھازىر 80 ياشقا كىرگەن.

قادىربەگ ھاجى داۋاملىق دېگۈدەك ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ خالىسانە ياردەم بەرگەن. 1937 - يىلى ياپونىيە قارشى ئىئانە توپلاش ۋاقتىدا قەشقەردىن ئەڭ كۆپ ياردەم بەرگەنلەرنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا ئالتۇن ياردەم قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە قىشلىق كىيىم - كېچەك ياردەم بېرىش قاتارلىق ئىشلاردا ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان. بىرنەچچە بىر ئايروپىلان ياردەم قىلىش دېگەن چاقىرىققا 5000 سەر كۈمۈش بەرگەنلىكىنى بىلىدىغانلار بار. 1948 - يىلى قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىنى سەل ئېلىپ كەتكەندە، ناھايىتى كۆپ ئىقتىساد ئاجرىتىپ ياساشقا ياردەم بەرگەن. 1950 - يىلى چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ۋاقتىدا 1000 سەر كۈمۈش بەرگەن، شۇ يىلى ئېلىمىز تارقاتقان زايومدىن 1050 پاي زايوم ئالغان. بۇنىڭ قىممىتى 3700 سەر كۈمۈش بىلەن باراۋەر ئىدى.

1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى بىر قىسىم يېتىم بالىلار ۋە يولدىن ئازغانلارنى يىغىۋالغاندا، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۆكۈمەتكە تەكلىپ بېرىپ، ئۇلارغا كەسىپ ئۆگىتىشنى ئۇستىگە

ئالغان، نەتىجىدە كۆپلىگەن كىشىلەر كەسىپ ئۆگىنىپ ھايات يولىغا ئىگە بولغان.

1956 - يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋاقتىدا، ھۆكۈمەت - خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە كىرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىدە ئىشلەپ، كارخانىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى بولغان قادىربەگ ھاجىم 1970 - يىلى 102 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان.

ئۇزۇن يىل ئۇنىڭ قولىدا ئىشلىگەن ياكى ھۇنەر ئۆگەنگەنلەرنىڭ ئىسپات بېرىشچە، ئىشچىلارنىڭ كېسەل ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئىشچىلار كېسەل بولسا ساقايغىچە ئىش ھەققى بېرىپ تۇراتتى، داۋالاش ھەققىنى ئۆستىگە ئالغانلارمۇ ناھايىتى كۆپ؛ ئۆلۈم - يېتىم بولسا دەپنە خىراجىتى بېرەتتى. ئۆيلەنگەنلەرنىڭ توي راسخوتى، ئورۇنلىشىشىغا يارىدەم قىلاتتى. ئۇنىڭ قولىدا ئىشلىگەنلەرنىڭ بېرەرسمۇ نارازى بولغىنىنى ئاڭلىمىغانىدۇق، دەپ تەرىپلىشىدۇ.

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ 1945 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچىلىك بولغان مەدەنىي - مائارىپ ئەھۋالى

قۇددۇس ئابدۇسەمەت

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېنلارنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەرنى نادان قالدۇرۇش ئەكسىيەتچىل سىياسىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي مائارىپقا تۇتقان بېسىمىغا خاتىمە بېرىلدى. جۇملىدىن ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بىرى بولغان ئىلى ۋىلايىتىدە ھەققىي خەلق مائارىپىنى يولغا قويۇپ، ياش - ئۆسمۈرلەرنى زامانىۋى تەلىم - تەربىيە بىلەن تەربىيىلەشكە، ئۆز ئانا تىللىرىدا ئوقۇ - ئوقۇتۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلغانىدى.

ئىنقىلاب غەلىبىسىدىن كېيىنكى تۆت يىل داۋامىدا، مائارىپنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر كۈرەشچان ھەرمىللەت خەلقىنىڭ يارىدىمى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تىرىشچانلىق، ساداقەتلىك بىلەن ئىشلەشلىرى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇلار تۆۋەندىكى ئۇچ تەرەپتىن گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ:

1. مەكتەپلەرنى رەتكە سېلىش ۋە سۇپىتىنى ياخشىلاش جەھەتتە گەۋدىلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغانىدى. ھەممىگە مەلۇمكى،

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدە مائارىپ ئورگانلىرىنى تەشكىل قىلىپ ئىشقا كىرىشتۈردى. مائارىپ باشقارمىسى ئالدى بىلەن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەرنى، ئوقۇش بېشىدىكى بالىلارنىڭ سانىنى ۋە مائارىپنىڭ ئاساسىي كۆچى بولغان ئوقۇغۇچىلار سانىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئىنقىلاب ۋاقتىلىرىدىكى قېينىچىلىقلارغا قارىماستىن 1945 - يىلىدىن باشلاپ شەھەر، يېزا - قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرنى قايتىدىن ئېچىشقا باشلىدى. مەكتەپلەر تەلىم - تەربىيىسىنىڭ ئاساسىي قورالى بولغان دەرس پروگراممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى شەرت - شارائىتتىنىڭ تەلىپىگە ۋە خەلقىمىزنىڭ ئارزۇسىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، مەكتەپلەرگە تارقىتىلىشى بىلەن شۇ پروگراما ئاساسىدا دەرس بېرىش تۈزۈمى رەسمىلەشتۈرۈلدى.

گومىنداڭ ۋاقتىدىكى دەرسلىك كىتابلارنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن ھەم قوللىنىشقا بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، 1945 - يىلىدىن 1949 - يىلىغا قەدەر ئۇيغۇر مەكتەپلىرىگە باشلانغۇچ بىرىنچى سىنىپ ھېساب دەرسلىكىدىن 4000 نۇسخا؛ ئىككىنچى سىنىپ ھېساب دەرسلىكىدىن 4255 نۇسخا؛ ئۈلپىبە كىتابىدىن 14 مىڭ نۇسخا؛ ئىككىنچى سىنىپ ئوقۇش كىتابىدىن 4869 نۇسخا؛ ئۈچىنچى، ئۆتىنچى سىنىپلار ئۈچۈن تەبىئەت دەرسلىكىدىن 500 نۇسخا؛ «پېداگوگىكا پسىخولوگىيەسىنىڭ ئاساسى» كىتابچىسىدىن (مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن) 670 نۇسخا؛ قازاق مەكتەپلىرىگە ئۈلپىبە دەرسلىكىدىن 3100 نۇسخا؛ ئۈچىنچى سىنىپلار ئۈچۈن بىرىنچى قىسىم تەبىئەت دەرسلىكىدىن 1700 نۇسخا؛ ئىككىنچى سىنىپ ئوقۇش كىتابىدىن 5000 نۇسخا؛ ھەر تۈرلۈك دەرسلىك كىتابلاردىن 1245 نۇسخا؛ شىبە مەكتەپلىرىگە باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ 2-، 3-، 4- سىنىپلار ئوقۇش كىتابلىرىدىن 1400 نۇسخا

بولۇپ، جەمئىي 49 مىڭ 894 نۇسخا دەرسلىك تارقىتىلدى. دىنىيە نازارىتى ۋە تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى تەرىپىدىن تەييارلانغان دىنىي دەرسلىكلەر بىلەن ئۇيغۇر، قازاق مەكتەپلىرىنىڭ باشلانغۇچ سىنىپلىرى قىسمەن بولسىمۇ تەمىن قىلىنغانىدى. شۇ قاتاردا شىبە مەكتەپلىرىنىڭ ئۆتىنچى سىنىپلىرى ئۈچۈن جۇغراپىيە دەرسلىكىدىن 150 نۇسخا؛ موڭغۇل مەكتەپلىرىنىڭ باشلانغۇچ 1-، 2-، 3-، 4- سىنىپلىرى ئۈچۈن ئوقۇش كىتابىدىن 1500 نۇسخا دەرسلىك تەييارلاپ بېرىلگەن. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلەر بىلەن تەمىن قىلىنىشى ئەينى چاغدىكى ئومۇمىي ئېھتىياجغا نىسبەتەن يېتەرلىك بولمىسىمۇ، لېكىن مەكتەپلەرنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىدىكى قېينىچىلىقلىرىنىڭ بىر قىسمى ھەل قىلىنغانىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبىسىدىن كېيىنكى 1945 -، 1946 - ئوقۇش يىلىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە مەكتەپلەر سانى 295 كە، سىنىپ سانى 980 گە، ئوقۇتقۇچىلار سانى 1051 نەپەرگە، ئوقۇغۇچىلار سانى 28 مىڭ 343 نەپەرگە يەتكەن بولسا، 1947-، 1948- ۋە 1949 - ئوقۇش يىللىرىدا مەكتەپ سانى 268 كە، سىنىپ سانى 1136 گە، ئوقۇتقۇچىلار سانى 1249 نەپەرگە، ئوقۇغۇچىلار سانى 37 مىڭ 527 نەپەرگە كۆپەيگەنىدى. يەنى 1945-، 1946 - ئوقۇش يىلىغا قارىغاندا، 1948-، 1949 - ئوقۇش يىلىدىكى مەكتەپلەر سانى مەكتەپلەرنى بىرلەشتۈرۈش يولى بىلەن كېمەيتىلگەن بولسىمۇ ئەمما، سىنىپ سانى 15.9%، ئوقۇتقۇچىلار سانى 23.6%، ئوقۇغۇچىلار سانى 32.3% كۆپەيگەنىدى.

بۇنىڭدىن باشقا ئىلى ۋىلايىتىدىكى قازاق، موڭغۇل مەكتەپلىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يۇقىرى سىنىپلاردا ئوقۇيالماي قالىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، 1948-، 1949 - ئوقۇش يىللىرىدا سۇيدۇك، چىلپەكزە، بورتالا، ئارشاق، جىك، كۇنەس، توققۇزتارا، قىزىلكۇرە، موڭغۇلكۇرە ناھىيە

يىلىرىدە ياتاقلىق 59 سىنىپلىق مەركەزلەشكەن مەكتەپلەر تەشكىل قىلىنغانىدى. ھەرقايسى ناھىيىلەردە يۇقىرى سىنىپلىق مەركەزلەشكەن مەكتەپلەرنىڭ تەشكىل قىلىنىشى بىلەن قازاق، موڭغۇل پەرزەنتلىرىگە يۇقىرى سىنىپلاردا ئوقۇشقا يەنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتنى ئېلىپ چىقىشغا تولۇق ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بېرىلگەنىدى. ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈملىرى مەكتەپلەردە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنىڭ كۇنسايىن راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، مەكتەپلەرگە زۆرۈر بولغان تۇرلۇك ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقتىن سىرتىدا، مەكتەپلەرنىڭ ئومۇمىي خىزمەت پائالىيىتىنى تەكشۈرۈپ نازارەت قىلىپ تۇرغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، مەكتەپلەردە كۆرۈلگەن يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئۈسۇللىرى توغرۇلۇق ئوقۇتقۇچىلاردىن ۋە كەڭ ئاتا - ئانىلاردىن پىكىر ئېلىپ تۇرغانىدى.

2. ئوقۇتقۇچىلار ۋە كادىرلارنى يېتىشتۈرۈش ئىشلىرىدا كەڭدىلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغانىدى. ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ئەمدىلا قۇرۇلغانلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقىغا قارىماستىن، ئىنقىلاب غەلىبىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىن 1949 - يىلىغا قەدەر «غۇلجا شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش كۇرسى»، «يېزا - قىشلاق ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى» ۋە «تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى»دىن ئىبارەت بەش قېتىم ئالتە جايدا قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلارنى ئاچقانىدى. بۇنىڭ بىلەن 1245 نەپەر ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەنىنىڭ سىرتىدا يەنە 160 نەپەر بوغالتىر - كاسىرلارنى يېتىشتۈرۈپ، جايلارنىڭ مالىيە - ھېسابات خادىملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى مەلۇم نىسبەتتە تەمىن ئەتكەنىدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى شەرت - شارائىتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن،

مائارىپ باشقارمىسى يەنە 1948-، 1949- ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ مۇتەخەسسىسلەر يېتىشتۈرۈش ئىشىغا ئەستايىدىل كىرىشتى. بىلىم يۇرتى تەركىبىدە ئۈچ يىللىق مۇددەت بىلەن «تولۇق سىنىپ» ۋە «مۇتەخەسسىس يېتىشتۈرۈش بىر يىللىق كۇرس»نى تەشكىل قىلغاندىن تاشقىرى، غۇلجا شەھىرىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ كۇرسلازدا 120 نەپەر ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، مۇتەخەسسىسلەشكەن ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەمەلىي بىلىمىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇنىۋان كىنىشكىسى. بېرىش چارىسى»نى ئىشلەپ چىقىپ ئېلان قىلدى ھەمدە بۇ چارىنى ئەمەلىي خىزمەت ئۇستىدە تولۇق يۈرگۈزدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەمەلىي بىلىمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي ئېھتىياجىنى ياخشىلاش ئۈستىدە يۈرگۈزۈلگەن بۇ چارىلەر، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەتكە بولغان تىرىشچانلىقىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. شۇنىڭدەك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى ئۇستازلىق ھۆرمىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى.

شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ زۆرۈر ۋە ئەڭ مۇھىم ئىشلارنىڭ بىرسى مەكتەپلەرنى ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلەن تەمىن قىلىش ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەدىكى خىزمەتلەرنى تەلەپكە لايىق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مۇتەخەسسىسلەشكەن كادىرلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئىدى. بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىلى ۋىلايىتىدە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى تەشكىل قىلىش تەلەپ قىلىناتتى، بۇ تەلەپمۇ ئەمەلىيەتتە ھەل قىلىندى. 1946-، 1947 - ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىلغانىدى. ئىلى ۋىلايىتىنىڭ بارلىق جايلىرىدىكى يۇقىرى بىلىم ئېلىش ئورگانلىرىدا ئوقۇش ئارزۇسى بولغان 535 نەپەر بالىلار

تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قوينىغا ئېلىندى. ئىككى يىللىق خىزمەت جەريانىدا 60 نەپەر ئوقۇغۇچى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتلىق قىلىپ جەمئىيەتكە چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا غۇلجا مىللەتلەر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپى 1948 -، 1949 - ئوقۇش يىللىرىدىن باشلاپ «ئۆلكىلىك ئوتتۇرا دەرىجىلىك مۇتەخەسسىسلەر يېتىشتۇرۇش بىلىم يۇرتى» غا ئايلاندى. بۇ بىلىم يۇرتىدا ئاگرانومىيە، مال دوختۇرلۇق، تولۇق سىفەن، ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش، بوغالتىرلار بۆلۈمى ۋە تولۇق ئوتتۇرا بۆلۈملىرىدىن ئىبارەت 17 سىنىپىدا 500 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلىنىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن ماڭارىپ ئورۇنلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك زىيالىيلار، مۇتەخەسسىسلەر ھەم قابىلىيەتلىك مەمۇرىي خادىملارغا بولغان ئېھتىياجى خېلى زور نىسبەتتە قاندۇرۇلدى.

3. مەدەنىي ئاقارتىش ۋە ئىجتىمائىي خىزمەتلەردە گەۋدىلىك ئونۇم ھاسىل قىلغانىدى. ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بىلەنلا خەلقىمىزنىڭ ئەسىرلەپ زۇلۇم تارتىشى ۋە ئېزىلىشىگە سەۋەب بولغان نادانلىق، خۇراپاتلىقنى تۈگىتىپ، ئۇلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش، كۆزىنى ئېچىش ۋە سىياسىي ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش يۈزىسىدىن ئىمكانىيەت يار بەرگەن دائىرىدە بارلىق چارىلەر قوللىنىلدى. نەتىجىدە 1946 -، 1947 - ئوقۇش يىللىرىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە 420 سىنىپلىق، 1947 -، 1948 - ئوقۇش يىلىدا 205 سىنىپلىق خەلق ساۋاتىنى چىقىرىش كۇرسلىرى ئېچىلىپ، بۇ كۇرسلاردا 8135 نەپەر كىشىنىڭ خەت ساۋاتى چىقىرىلدى. 1949 - ئوقۇش يىلىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە يەنە 343 سىنىپلىق خەلق ساۋاتىنى چىقىرىش كۇرسى ئېچىلىپ، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئىنقىلاب غەلىبىسىدىن كېيىن قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلارنى خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىش ئۈچۈن، 1948 - يىلى 5 - ئايدا غۇلجا

شەھىرىدە چوڭ تەييارلىق بىلەن كۆرگەزمە ئېچىلىپ، نەچچە مىڭ ئادەم قېتىم قاتناشتۇرۇلدى. مەكتەپلەردە ئادەتتىكى تەنتەربىيە پائالىيىتىنى يولغا قويغاندىن تاشقىرى، 1947 - يىلى 9 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە، 1948 - يىلى 9 - ئاي ئاخىرىدا غۇلجا شەھىرىدىكى مەكتەپلەر ئارا تەنتەربىيە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلگەنىدى. بۇ مۇسابىقىغە بىرىنچى نۆۋەتتە 808، ئىككىنچى نۆۋەتتە 490 ئىسفورتچىلار قاتناشقانىدى.

يەنە، ئايالىلارغا ھۇنەر ئۆگىتىش (تىككۈچىلىك ۋە باشقا كەسىپلەر) ئۈچۈن 1947 -، 1948 - ئوقۇش يىلىدىن ئېتىبارەن غۇلجا شەھىرىدە ئالتە سىنىپلىق قول- ھۇنەر كەسىپى مەكتىپى ئېچىلغانىدى. 1948 -، 1949 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە 12 سىنىپقا كۆپەيدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باي ناھىيىسىگە قوشقان تارىخىي تۆھپىلىرى

(باي ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش)

1933 - يىلدىكى «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن تەختكە چىققان شېڭ شىسەي، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن ئويغىنىۋاتقان شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېسىمى ۋە ئۆزىنىڭ چىرىك ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇش خەۋپىنى ھېس قىلىپ، ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئىقابلاپ خەلق كۆڭلىنى ئۆزىگە ماھىل قىلىشقا كىرىشتى. شۇڭا ئۇ ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېن لارنىڭ خەلقىنى نادان قالدۇرۇش، ئۇلارنىڭ مەكتەپ ئېچىپ ساۋادلىق بولۇشىغا يول قويماسلىقتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ جەددىي ئېھتىياجى، خەلق ئىنقىلابىنىڭ بېسىمى ۋە سوۋېت ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ مەلۇم تەسىرى بىلەن تۆۋەندىكى ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1 - جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش؛ 2 - سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش؛ 3 - مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى تەمىن ئېتىش؛ 4 - خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش؛ 5 - تىنچلىقنى ساقلاش؛ 6 - شىنجاڭنى تەمىرە قىلىش.

شېڭ شىسەي يۇقىرىدىكى سىياسەتلەر ئارقىلىق خەلق كۆڭلىنى ئۆزىگە ماھىل قىلىش بىلەن بىللە تۇنجى قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا يەنە ھەرمىللەت ۋەكىللىرىنىڭ پەننىي مەكتەپ ئېچىش تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ناھىيىلەردە تەرەققىيپەرۋەر ھاكىملىقتا تۇرغۇزۇلۇپ، ئەسىرلەردىن بېرى ئاسارەت ئۇيقۇسىدا ياتقان جاھالەتلىك مۇدھىش يىللارغا خاتىمە بېرىلىش بىلەن بىللە يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس سېلىندى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان مۇشۇنداق يېڭى ۋەزىيەت ۋە يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا تەقەززا بولۇپ كېلىۋاتقان كەڭ خەلق ئاممىسى ئۆزى يېمەي، كىيمەي ئازغىنا ئىقتىسادىنىمۇ مەكتەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئىشانە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يېڭىچە پەننىي مەكتەپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن كۆپلەپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ناھىيىمىز بايدىمۇ يېڭىچە پەننىي مەكتەپ 1933 - يىلى 11 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى. 1935 - يىلى 9 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى ۋە بۇ ئۇيۇشما 1950 - يىلىغىچە بولغان بىر مەزگىللىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ناھىيىمىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىق ئىشلىرىدا تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇشقا ئەرزىگۈدەك نەتىجىلەرنى يارىتتى. ناھىيىمىزنىڭ كېيىنكى كۈنلەردىكى مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ يۈكسىلىشىگە تۆھپە قوشۇپلا قالماي بەلكى شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ تۆھپە قوشتى. يەنى ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئىجادىيەتچىسى ئېلى ئېزىز، ئۇسسۇلچىسى نۇرۇزانەملەر باي ناھىيىسىنىڭ ئەينى يىللىرىدىكى مەدەنىيەت ئائارتىشى مەزگىلىدە تەربىيىلىنىپ ئۆسۈپ يېتىلگەن پېشقەدەملەردۇر.

باي ناھىيىسىدە 1933 - يىلىغىچە بىرەرمۇ پەننىي مەكتەپ يوق ئىدى. پەقەت شەھەر ئىچىدە خەنزۇچىنى ئاساس قىلىپ دەرس ئۆتۈلىدىغان ئىككى شۆتاك مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاتمىشتىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. بۇ شۆتاكنىڭ بىرى ھازىرقى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يېنىدىكى «خاكىشك مىياۋ» دېگەن كونا بۇتخانىنىڭ ئىچىدە (بۇ بۇتخانا ئازادلىقتىن بۇرۇنلا چېقىۋېتىل-

گەن)، يەنى بىرى ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئارقىسىدىكى ياكوچىدا ئىدى. مەكتەپ ئۆيلىرى ناھايىتى كونا، قاراڭغۇ، قور-قۇنچلۇق ئىدى. شۆتاڭنىڭ مۇئەللىملىرى نىيازبەگ، داۋۇت بەگلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق يىل شۆتاڭدا مۇئەللىم بولۇپ كەلگەنلەر ئىدى. ھەر ھەپتىدە ئىككى سائەت ئۇيغۇرچە دىنىي دەرس ئۆتۈلەگەندىن باشقا ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسىدە خەنزۇچە تىل - يېزىق دەرس ئۆتۈلەتتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر - يېزىلار-دىكى ئەمەلدار، بايلارنىڭ بالىلىرى، ناھايىتى ئاز قىسمى شە-ھەر كەمبەغەللىرىنىڭ بالىلىرى ئىدى. شۇڭا بالىلىرى شۆتاڭدا ئوقۇۋاتقان ئەمەلدار بايلار «بىز بالىمىزنى شۆتاڭغا بەرگەن» دەپ ھەرقانداق ئالۋاڭ - ياساق، سەيسەلەرنى بەرمەيتتى. شۆتاڭ-دا ئوقۇغانلار بەش يىلدىن ئون يىلغىچە ئوقۇپ ئاران بىرنەچچە يۈز خەت ساۋادىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما يامۇلدا كويەن، ئامبال-نىڭ داڭ سەيدىسى، تۆكچى، ئاز ساندىكىلىرى كوجاڭدىن يۇ-قىرى ئەمەلدار بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شەھەر ئىچىدە تۆت جايدا ئۇيغۇرچە دىنىي مەكتەپ بار ئىدى. بۇ تۆت مەكتەپتە 150 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بولۇپ، بۇنىڭغا ھۆكۈمەت خراجەت بەرمەيتتى. ئوقۇيدىغىنى ئەڭ دەسلەپ سۈرە ساۋاقلىرى، ناخشا، ھەپتىيەك، قۇرئان، نامەھەق، پەنىنامە، سۈپى ئالىلا يار، ناۋايى، خوجا ھاپىز دېگەن كىتابلار بولۇپ، مەنسىنى چۈشەنمىسىمۇ پەقەت ئوقۇش، يادا ئېلىش بىلەنلا بولاتتى. مۇشۇ كىتابلارنى ئو-قۇپ بولالىغانلار باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ھېسابلىنىپ «تالىپ» دېگەن دىنىي ئۇنۋانغا ئىگە بولۇپچىقاتتى. داۋاملىق ئايتا ئوقۇماقچى بولغانلار كۇچا، قەشقەر قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكى مەدرىسىلەرگە بېرىپ ئوقۇيتتى. ئۇلار بۇ مەدرىسىلەردە ئەرەبچە - پارسچە كىتابلارنى ئوقۇپ ئۆگىنىش بىلەن ئىككى تىلنى بى-لىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئوقۇغان كىتابنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىدىغان، بەزى كىتابلارنى تەرجىمە قىلالايدىغان لاياقەتكە

ئىگە بولاتتى. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ چىقىقان كىشىلەر پەقەت جامائەتنىڭ دىنىي سورۇنلىرىنى باشقۇراتتى، لېكىن ۋەتەن، مىل-لەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىدىغانلىرى بەك ئاز ئىدى.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى خەلقنى ئويغاتتى، ھۆكۈمەتنى يېڭىچە يول تۇتۇشقا، پەنىنى مەكتەپلەرنى ئېچىپ ئۆز مىللىتىنىڭ زىيالىيلىرىنى تەربىيىلەشكە مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ-نىڭ ھەممە يېرىدە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ ئۇ بىر مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئامبۇي تەشكىلات بولۇش سۈ-پىتى بىلەن يېڭى پەن - مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئەڭ ئېغىر ۋە-زىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن نادانلىقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتىپ، يۇرەك - باغرى قان زەردابقا تۇشقان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە بولغان تەشنالىقى رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى بول-غان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوللاپ ۋە ھىمايە قىلىپ، پۇلى بارلار پۇل چىقىرىش، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىشتەك قايناق - تاشقىنلىق ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ھەممىلا يەردە يېڭىچە مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشتەك پەن - مەدەنىيەت دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭىلا تەختكە چىق-قان شېڭ شىسەي جۇڭگو كوممۇنىستىنىڭ پارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىكى غەلىبىسى ۋە قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئەسلى قىيابىتىنى ۋاقىتنىچە يو-شۇرۇپ، تەرەققىيپەرۋەرلەر ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بە-لەن يېقىنلاشتى. شۇڭا ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەر-كىزىي كومىتېتىغا تەلەپ قويۇپ، ماۋ زېدۇن، چىن تەنچېۋ، لىن جىۋ قاتارلىق بىر تۇركۇم كوممۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەكەلدۇرۇپ، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىگە قويدى. بۇلار رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلەش ۋە مائارىپ ساھەسىدە كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولۇشتەك قولاي شارائىتتىن ئاك-

تىپ پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ پەن ـ ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ تەـ رەققىياتىغا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەسرلەر بويى باغلىنىپ كەلگەن جاھالەتلىك مەنبۇى زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىشى ئۈچۈن زور تۆھـ پىلەرنى قوشتى. دېمەك، شىنجاڭدا قۇرۇلغان يېڭىچە پەننىي مەكـ تەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى يوقىرقىدەك بىر قاتار تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشـ لەر بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانىدى.

1933 ـ يىلى ياز پەسلىدە ھەرەمدىن قايتىپ كەلگەن مەـ رىپەتپەۋەر ۋە ئىلغار زات ساۋۇت دامولـلاھاجىم باي ناھىيىسـ دىكى كەڭ جامائەتچىلىكىنىڭ تەلىپى ۋە شۇ چاغدىكى تەرەققىيـ پەرۋەر، مىللەتپەرۋەرلەردىن ساۋۇت دامـۇلـلام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ..... قاتارلىقلارنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن پەننىي مەكـ تەپ قۇرۇش، مەدەنىي ئاقارتىشتەك بۇرۇن ھېچكىم قىلىپ باقـ مىغان ئىغىر يۈكنى زىممىسىگە ئېلىپ، شەھەر ئىچىدىكى ھازىرـ قى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا تۇنجى پەننىي مەكتەپنى قۇرغانىدى. شۇ يىلى 4 ـ ئايلاردا قەشقەردىن قايتىپ كەلگەن نىمشېھەت ۋە تاھىر سابىتلارنى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇـ تۇش ئۇسۇللىرىنى ۋە دەرس پروگراممىلىرىنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن كۇچاغا ئەۋەتكەن ھەم بۇ مەكتەپنىڭ تۇنجى سائەتلىك دەرسىنى نىمشېھەت ئۆتكەن. 1934 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سايـ رامدا يەنە بىر يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ مەكتەپكە نىمشېھەت مۇدىر، رەمىتوللا يۇسۇپ مۇئەللىم بولغانىدى.

1935 ـ يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىگىچە ناھىيىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىققان. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن 1935 ـ يىلى ناھىيىمىزدە ئىككى يېرىم ئايلىق مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ، بۇنىڭدا 30 نەپەر ئوقۇـ غۇچى ئوقۇغان. بۇ «ئۇيغىنىش دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاـ تالغان. پەننىي مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ ئىشچى ـ

خىزمەتچىلەر سانى ئېشىشقا باشلىغاندىن كېيىن ناھىيىمىزنىڭ مەدەنىيەت، ماتارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنمۇ خېلى تېز تەرەققىي قىلغان. مۇشۇ بىر قاتار ئىشلار ۋە كۇندىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئومۇمىي جەھەتتىن ئۇيۇشما رەئىسى ساۋۇت دامۇللا ھاجىم رىياسەتچىلىك قىلسا، سانايىنەپسە ۋە ماتارىپ ئىشلىرىنى مۇئاۋىن رەئىس نىمشېھەت مەخسۇس تۇتۇپ ئىشلىگەنىدى. ئەمما نىمـ شېھەت يالغۇز بىر ئادەم بۇ ئىشلارغا يېتىشىپ بولالمىغان ۋە بىرنەچچە ئاي كېسەل سەۋەبىدىن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، ساۋۇت دامۇللا ھاجىم چوڭ ئوغلى ئابلىزخان مەخسۇمنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا بىرگە ئېلىپ بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇلار توختى ئەپەندى، سۇپى كامىل، بەكرى، ئابدىرېشىت ئەپەندى قاتارلىق تۆت نەـ پەر ئوقۇتقۇچىنى بەرگەن. بۇلار بايىغا كېلىپ قىسقا ۋاقىت ئىچـ ىدىلا شەھەر ئىچىدە ئىككى سىنىپلىق بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنى قۇرۇپ، بۇ مەكتەپكە «ئىقبالىيە» باشلانغۇچ مەكتىپى دەپ، سايرام بازىرىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ بۇنىڭغا «سايرامىيە» دەپ نام بەرگەنىدى. ئارقىدىنلا ھەرقايسى يېزىلاردا قۇرۇلىدىغان مەكتەپلەرنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ ۋە شۇ يېزىلاردىكى ئىلغار زاتـ لارنى تەكلىپ قىلىپ يىغىن ئېچىپ، ھەرقايسى يېزىلاردا قۇرۇلـ ىدىغان مەكتەپلەر ۋە ئۇنىڭغا كېتىدىغان ئىقتىساد مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلىش توغرىسىدا قارار ماقۇللاپ، ئەمەلىي مەسئۇل بولىدىغان كىشىلەرنى بەلگىلەپ ئىش باشلاپ كەتكەن. ئۇزاق قالماي قېيىر، قىزىل، توقسۇن، ياتۇر، كېۋەزلىك، ئونباش، ياقئېرىق داۋانچى، قارۇاغ، قۇشتىمى، مىچىخ يېزىلىرىدا جايلار ـ نىڭ ئەھۋالغا قاراپ مەكتەپ ئېچىپ دەرس باشلىغان. شەھەردە بولسا يەنە يېڭىدىن ئىككى سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى، بىر سىنىپلىق دارىلئېتام مەكتەپلىرىنى قۇرۇپ، باي ناھىيىسىنىڭ شەھەر يېزىلىرىدا ھەقىقىي ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق مەدەنىي

ئويغىنىشىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلغان يېزىلاردىكى ئىلغار زاتلار ھېچ نەرسىنى ئايىماستىن مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلىپ، مەكتەپ بىناسى ۋە سىنىپ، ياتاق قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە پارتا، ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىقلارنى ياسىتىپ يېڭىچە مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپ بىنالىرى كىشىلەرنىڭ كۆزىگە يىراقتىن ئاپئاق، چىرايلىق كۆرۈنەتتى. ئەر - ئايال دېھقانلار بوش ۋاقىتلىرىدا مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ شېئىر ئوقۇش مۇسابىقىسى، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى كۆرۈپ پەخىرلىنەتتى، ھوزۇرلىناتتى. مەكتەپ قۇرۇلمىغان جايلاردىكى دېھقانلار ئۈيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئۆز يېزىسىدا تېزراق مەكتەپ قۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ قىزغىنلىق بىلەن ئارقا - ئار قىدىن كېلىشكەنىدى. بۇ مەسىلىنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۈيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىجرائىيە ھەيئەتلىرى يىغىنىنى ئېچىپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق يەنىلا ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى مۇھىم دەپ قاراپ، ۋىلايەتلىك ئۈيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن 2 - قارارلىق ئالتە ئايلىق «ئويغىنىش» دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى ئاچقان. بۇ مەكتەپكە ئاقسۇدىن ئىنايەت ئېلى، ئابلا قارى دېگەن ئىككى كىشى كېلىپ مۇدىر ۋە مۇئەللىملىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئوقۇش 1936 - يىلى 10 - ئايدا ئاخىرلىشىپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى يېڭىدىن مەكتەپ قۇرۇلىدىغان ھەرقايسى يېزا - ئايماقلارغا بەلگىلەپ چىقىرىپ يېڭىدىن مەكتەپلەرنى قۇرۇپ دەرس باشلىغان. 1936 - يىل ئاخىرىدا ناھىيىمىزدە 30 باشلانغۇچ مەكتەپ ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇلۇپ بولغان. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈيۇشمىنىڭ جۇملىدىن مەدەنىيەت ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ خىراجىتىنى ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇپ، بۇ

مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىش توغرىسىدىكى دوكلاتىنى ۋە يىغىلىق خام چوت، راسچوت پىلانلىرىنى ۋىلايەتلىك ئۈيغۇر ئۇيۇشما ۋە ۋالىي مەھكىمىلىرىگە يوللىغان. ۋىلايەتلىك ئۈيۇشما بۇ ھەقتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەستىقلاپ تارقاتقان ئۈيۇشمىلارنىڭ كىرىم - چىقىملىرىنى ھەل قىلىش ۋاقىتلىق چارىسىنى ئەۋەتكەن. شۇ چاغدىكى ئاساسەن ناھىيىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ تەپسىلىي پىلان تۈزۈپ، تۆۋەندىكى چارە بويىچە ئۈيۇشمىنىڭ خىراجىتى ھەل قىلىنغان: يەنى قۇرئان كەرىمدە قەيت قىلىنغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بەش پەرزىنىڭ بىرى بولغان ئۆشرە، زاكات، ھەققۇللا، قۇربانلىق تېرە ئۇيۇشمىغا يىغىۋېلىنىپ ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسىي كىرىم مەنبەيى قىلىنغان. يەنە تۈزبېشى مازار، تۈز تاغ، ياتۇر مازار، گۈك غوجامنىڭ قوشتېمى، كونا خانىقا قاتارلىق جايلاردىكى 4000 مودىن ئارتۇق ۋەخپە يەرلەر ۋە باشقا مەسچىت - مەدرىسلەرگە قاراشلىق ۋەخپىلەرمۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، تېرىغۇچىدىن بەشتىن بىر قىسىم كىرىمنى ئۇيۇشمىغا يىغىۋېلىپ ئۇيۇشمىنىڭ خىراجەت مەسلىسىنى ھەل قىلغان. يەنە شەھەر ئىچىدىكى مەسچىت - خانىقالارنىڭ ۋەخپى دۇكانلىرىنىڭ كىرىمىدىن باشقا، ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىدىن 1 - باشلانغۇچ مەكتەپكە بارغىچە ئارىلىقتىكى بارلىق ئۆي - ئىمارەتلەر ۋەخپى بولۇپ، بۇ ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئىجارىلىرىمۇ مەخسۇس قويۇلغان مۇتەۋەللى ئارقىلىق يىغىۋېلىنىپ، ئۇيۇشمىغا ئۆتكۈزۈلەتتى. گەرچە يۇقىرقىدەك ھەر تەرەپلىمە تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق مەلۇم مىقداردا ئىقتىساد توپلانغان بولسىمۇ، ئەمما 1936 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەر 30غا، ئوقۇتقۇچىلىرى 70تىن كۆپرەككە يەتكەنلىكتىن، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۆز ئۆزىنى قامدىيالمای زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىي ئاجىز، زاپاس

مەبلىغى يوق، يىغىپ ئېلىنىدىغان ئۆشرە - زاكاتلار ۋاقتىدا قولـ
غا تەگمىگەنلىكىگە ئوخشاش سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن شۇ ۋاقىتتىكى
قىينىچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ناھىيىمىز خەلقىنىڭ ئۆز
ئىختىيارىي بىلەن مائارىپقا ئىئانە توپلاش مۇراجىئەتنامىسى چىقارـ
غاندى. نەتىجىدە شەھەر يېزىلاردا بەس - بەس بىلەن ئىئانە
توپلاش دولقۇنى قوزغىلىپ، قىسقىغىنە بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا
بىرنەچچە مىڭ چارەك ئاشلىق، مال - چارۋا ۋە نۇرغۇن نەقـ
پۇل توپلانغان. پەن - مائارىپقا ئۆزۈندىن بۇيان ئىنتىزار بـو-
لۇپ، تەشنالىق بىلەن بۇ كۇنىنى كۈتۈۋاتقان كەڭ خەلق ئـام-
مىسى بۇ ھەرىكەتكە ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ ئۇنى ئەملىي ھەرـ
كىتى بىلەن قوللىغان. ھەتتا بەزى مەرىپەتپەرۋەرلەر ئۇيۇشمىنىڭ
ئۆز يېزىسىدا مەكتەپ قۇرۇپ بېرىشنى كۈتۈپ تۇرالماستىن ئـۆز
ئىقتىسادىي بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنى ئېلىپ چىقىپ
ئۆز ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىمۇ ئـۆز-
لىرى بەرگەن. مەسىلەن، قارۋاغ يېزىسىدىكى مەمتىلى خۇيجاڭ
قارۋاغ يېزا بازار ئىچىگە بىر سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، يول
داش ئېلى ئېزىزنى (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل
ئۆمىكىنىڭ كەسپىي ئىجادىيەتچىسى) مۇئەللىملىكە تەكلىپ
قىلىپ، ئىككى يىلغىچە مائاشىنى ئۆز ئىقتىسادىدىن بېرىپ،
قارۋاغدىن ئىبارەت بۇ تاغلىق رايون خەلقىنە مەرىپەت ئىشكىنى
ئاچقان. يەنە ئاراشودىكى نىياز ھاجىم دېگەن كىشىمۇ ئۆز جا-
يىغا چىرايلىق بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۆز يېزىسىدىكى خەلق ئام-
مىسىنىڭ ھۆرمەت ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ناھىيىمىز بايىنىڭ مە-
دەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى ئەنە شۇنداق گۈللەپ - ياشناپ كۇنـ
سېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان بىر پەيتىدە، يەنى 1937 - يىلىنىڭ
ئاخىرلىرىدا، توساتتىن ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسى ساۋۇت دامۇللا
ھاجىم مۇستەبىت شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلىپ يوقىتـ

ۋېتىلدى. بۇ گەنشى تۇتۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خوتەنلىك نۇرمۇھەممەت دېگەن كىشىنى رەـ
ئىسلىككە، جامال بەكرىنى كاتىبلىققا بەلگىلەپ ئەۋەتتى، بۇلار 1938 -
يىلى 1 - ئايغىچە ئىشلىدى. چۇنكى، 1936 - يىلى بايدا ئىسـ
لام ئاچمەن دەپ باش كۆتۈرۈپ چىققان مۇسا خەلىپەم تاشكەنتته
ئوقۇپ كېلىپ باي جەڭساجۇيگە جۇيجاڭ بولغان ئىمىن جۇيجاڭـ
نى تۇتۇپ كۇچا داۋاندا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزلىرـ
نىڭ كەلگۈسى تەقدىرىدىن ئەنسىرىگەن نۇرمۇھەممەت بىلەن
جامال بەكرىلەرمۇ كېچىدە ئاتلىنىپ ئاقسۇغا كەتمەكچى بولغان.
ئەمما قاپسىلاڭ دەريا‌سى كۆۋرۈكىگە كەلگەندە كـۆۋرۈك ئاستىدا
مۆكۈپ ياتقان مۇسا خەلپىنىڭ ئىككى ئەسكىرىي چىقىپ ئۇلارنى
تۇتۇۋېلىپ، شەھەرگە يانداۋرۇپ كېلىپ بىر مەزگىل سولاپ قويـ
غاندىن كېيىن قويۇۋەتكەن. شۇڭا ئۇلار ئۆزاق ئۆتمەي ئاقسۇغا
كەتكەن. بۇلار كەتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئوسمان دامۇللام رەئىس
بولۇپ ئىشلىگەنىدى، ئەپسۇسكى بۇ كىشىنمۇ 1938 - يىلى
شېڭ شىسەي تۇتۇپ كېتىپ ئاقسۇ تۈرمىسىگە قامىدى. ئورنىغا
ئۆلگىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ھاجى گىرەي (تاتار) دېگەن
كىشىنى رەئىسلىككە ئەۋەتتى. ھاجى گىرەي 1938 - يىلى يىل
ئاخىرىدا ئىستىلدا چېرىكلىشىپ خاتالىق ئۆتكۈرگەنلىكى ئۈچۈن،
ئۆز جىنايىتىدىن قورقۇپ زەھەر ئىچىۋېلىپ ئۆلۈم خەۋىپىگە دۇچ
كەلگەندە، ئۇرۇمچىدە داۋالىنىمەن دەپ كېتىپ قايتىپ كەلمىدى.
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقسۇ
قاراتاللىق ئىمىن نەقى دېگەن كىشىنى رەئىسلىككە تەينىلەپ
ئەۋەتتى. بۇ ئادەم 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە رەئىس بو-
لۇپ ئىشلىدى. لېكىن ئۇ خىيانەتچىلىك، مەسئۇلىيەتسىزلىك قـ
لىپ ئۇيۇشما خىزمىتىگە نۇرغۇن زىيانلارنى سالدى. ئىقتىسادىي
جەھەتتىن قىينىچىلىق يۈز بېرىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەقـ
قىنى تارقىتالمىغاندىن كېيىن، بەزى مەكتەپلەر تاقىلىپ قالدى.

لېكىن ئىمىن نەقى شۇ ۋاقىتتىكى قورچاق شىەنجاڭ، جۇيجاڭ-
لار بىلەن بەك يېقىن بولغاچقا بۇ ئىشلار سۇرۇشتۇرۇلمىدى.
شۇڭا ئۇيۇشمىنىڭ باشقا ئەزالىرى بۇ ئىشقا نارازى
بولۇپ 1941 - يىللىق سايلامدا ئىمىن نەقىنى رەئىسلىككە سايە-
لىماسلىق ھەققىدە يوشۇرۇن كېڭىشىپ يۇرگەنىدى. لېكىن بۇ ئىش
پاش بولۇپ قېلىپ، ئىمىن نەقى ئۆزىنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن باي
ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرگە بوھتان چاپلاپ، ئۆزىنى
يالغاندىن ياردار قىلىپ 30 نەچچە ئادەمنى بىگۇناھ قولغا ئالە-
دۇرۇش بىلەن بىللە بايدا ھۆكۈمەتكە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈل-
دى، دەپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلغان. كېيىن ئۆلكىدىن
كەلگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئەھۋالنى ئىنچىكە تەكشۈرۈش
نەتىجىسىدە، بۇ سۈيىقەست ئاشكارىلىنىپ ئىمىن نەقى ۋە قورچاق
شىەنجاڭنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چاقىرىپ كەتتى. بىگۇناھ قامالە-
غانلارنىمۇ قويۇپ بەردى. ئىمىن نەقىدىن كېيىن 1941 - يىلى
3 - ئايدىن 1945 - يىلى 8 - ئايغىچە ھەسەن نۇرى رەئىس بو-
لۇپ ئىشلىدى. 1945 - يىلى 8 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي
ئارمىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن قېيرا ئار-
قىلىق بايقا كېلىپ 10 - ئايدا ۋاقىتلىق غۇلجىغا چېكىنگەندە،
ھەسەن نۇرى باشلىق ئۇيۇشمىنىڭ 13 نەپەر خادىمى مىللىي
ئارمىيىگە قوشۇلۇپ غۇلجىغا چىقىپ كەتتى. مەھەممەت روزى
باشلىق ئۇچ نەپەر كىشى گومىنداڭغا ئەگىشىپ كۇچاغا قېچىپ
كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىرنەچچە ئاي تاقىلىپ
قالدى.

1945 - يىلى يىل ئاخىرىدىن 1946 - يىلغىچە ھۇسەن
ئىلى، 1946 - يىلدىن 1947 - يىلغىچە مەھەممەت ئوسا، 1947 -
يىلدىن 1950- يىلغىچە ئىمىن نىياز، ئۇنىڭ مۇئاۋىنلىرى مەمتىلى
خوجاڭ، مىجىت قازى ئاخۇنوملار رەئىس بولۇپ ئىشلىدى.

1950 - يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى ئە-

مەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىنى ناھىيىلىك مالىيە
ئۆتكۈۋۇچىلىدى، ئارقىدىنلا باي ناھىيىلىك تىنچلىق
ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت خىزمە-
تىنى بېجىرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئا-
ساسىي كىرىم مەنبەيى بولغان ئۆشرە - زاكات، ھەققۇللا،
قۇربانلىق تېرىلەرنى ئىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، يېزا -
شەھەرلەردىكى بارلىق مەكتەپلەرنىڭ چىقىملىرىنى ھۆكۈمەت
مالىيىسىدىن بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى.

ناھىيىمىز ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تەش-
كىلىي ئاپپاراتلىرى مۇكەممەل ھەم ساغلام بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى
ئىجتىمائىي شارائىتتا ئۆزىنىڭ شەرەپلىك بۇرچىنى ناھايىتى
ياخشى ئادا قىلغانىدى، شۇ چاغدا بۇ ئۇيۇشمىدا بىر ئىجرائىيە
ھەيئىتى بولۇپ ھەيئەتلەر ئىچىدىن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس-
لەرنى يىلدا بىر قېتىم سايلاپ چىقىپ مۇھىم ۋەزىپىلەر چىققانە-
دا ئىجرائىيە ھەيئەتلىرىنىڭ يىغىنىنى ئېچىپ قارار قىلىپ، ۋىلا-
يەت ۋە ئۆلكىلىك ئۇيۇشمىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن
ئىجرا قىلاتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى: بىر ئىجرا
ھەيئىتى، بىر تەپتىش ھەيئىتى، كاتىبات بۆلۈم، تەشكىلات بۆلۈم،
مەدەنىيەت بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، مالىيە ئەۋقاپ بۆلۈمە-
لىرىدىن ئىبارەت ئىككى ھەيئەت، بەش بۆلۈم بار ئىدى.

1. كاتىبات بۆلۈم: بۇنىڭدا بىر باش كاتىپ، بىر يار-
دەمچى كاتىپ بولۇپ، ئۇيۇشمىنىڭ بارلىق خەت - ئالاقە ئىش-
لىرىغا مەسئۇل بولۇپ، ھەممە خىزمەتلەرگە نازارەتچىلىك قىلاتتى.

2. تەشكىلات بۆلۈم: بۇنىڭدا بارلىق تەشكىلىي خىزمەتـ
لەر بېجىرىلەتتى، شۇنداقلا يېڭى مەكتەپ قۇرۇش، ئىلگىرى قۇ-
رۇلغان مەكتەپلەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەر
بېجىرىلەتتى.

3. مەدەنىيەت بۆلۈم: بۇنىڭدا بارلىق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش دەرسلىك كىتابلىرىنى ئالدىن پىلانلاپ تەييارلاش، تەشكىلات بۆلۈمى بىلەن بىرلىكتە ئوقۇتقۇچىلارنى تەقسىم قىلىش، تەكشەش، مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

4. تەشۋىقات بۆلۈم: بۇ بۆلۈمنىڭ قارمىقىدا يەنە بىر سانايىنەپسە بۆلۈم بار بولۇپ، ئۇ مەخسۇس ئەدەبىي سەنئەت ئىشلىرىغىلا مەسئۇل ئىدى. ئۇلار ئويۇن نومۇرلىرىنى تەييارلاش، قويۇش ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش، يېڭىلىقچا، ئىلىم - مەرىپەتكە جەلپ قىلىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىرىق قىلىش؛ ئەسىرلەر بويىي جاھالەت ئۇيقۇسىدا ياتقان مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنى قوزغاپ قورال ئېلىپ ئۆزلىرىنى ئېزىۋاتقان ئەكسىيەتچىل تۆزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا يېتەكلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى ياخشى ئىنقىلابىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئېرىشكەنىدى.

5. مالىيە بۆلۈم: بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ قاپ بۆلۈمى، خوجۇلۇق بۆلۈمى، بوغالتىرىيە، ھېسابات بۆلۈمچىلىرىدىن ئىبارەت بۆلۈملەر بولۇپ، مالىيە بۆلۈمچىسى ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىق مالىيە كىرىم - چىقىم، خامچوت ۋە راسچوت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەڭ قاپ بۆلۈمى پۈتۈن ناھىيە بويىچە ۋەخپىلەردىن يىغۇۋېلىنغان ھەققۇللاغا مەسئۇل ئىدى. خوجۇلۇق بۆلۈمچىسى مۇلۇك باشقۇرۇش ۋە سېتىۋېلىش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغانلار ئىدى. بوغالتىر بۆلۈمچىسى ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىق كىرىم - چىقىم ھېساباتىغا مەسئۇل ئىدى. تەپتىش ھەيئىتى ئىككى بۆلۈمچىدىن ئىبارەت بولۇپ، بىرى، ئۇيۇشمىنىڭ يىللىق ئۆشرە - زاكات كىرىملىرىنىڭ ئىجرا سىنى (ئىسراپچىللىق، خىيانەتچىلىك، بۇزۇپ - چېچىش قاتارلىق خاتا خاھىشلارنى) تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلاتتى. يەنە بىرى، ئىككى كىشىدىن تەركىپ تاپقان مەخسۇس گۇرۇپپا

مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىلا تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلاتتى. دېمەك، ئۇيۇشما قاتلامۇ قاتلام، مۇكەممەل تەشكىلىي رەھبەرلىك ئارقىلىق شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئورۇندىاپ، خەلققە ناھايىتى ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىپ بەرگەنىدى. يېڭىچە پەننىي مائارىپ ۋە مەدەنىيەت - سەنئىتىنى گۈللەندۈرۈپ، تاربىيىتا مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇجىزىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ناھىيىمىزنىڭ كېيىنكى مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ قانىدى. ناھىيىمىزنىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەر كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ چىڭ قەلبىدىن ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى بولسا شۇ دەۋر، شۇ جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشىلىرى ئىدى. پۈتۈن جەمئىيەت ۋە ئاتا - ئانىلار، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنى ئىنتايىن قەدىرلەيتتى، ئەر ئوقۇتقۇچىلارنى ئەپەندىم، ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى خانىم دەپ ئاتايتتى. ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئوقۇغۇچىلار ھەر قانداق جايدا ئۇچرۇشۇپ قالسا تىك تۇرۇپ سالام بېرىپ ئۆتەتتى. قىسقىسى، مەكتەپلەر شۇ بىزنىڭ، شۇ جاينىڭ مەدەنىيەت ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزىي بولۇپ قالغانىدى. كۈندۈزلىرى ئوقۇغۇچىلار دەرس ئوقۇسا، كەچتە چوڭلار ئوقۇپ ساۋات چىقىراتتى. كىنو - تىياتىرلارمۇ مەكتەپ سەينالىرى ۋەزالللىرىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىدىمۇ مەكتەپلەرنىڭ سىنىپلىرى كەڭ‌تاشا، ئورۇندۇق - پارتىلىرى رەتلىك ئىدى. مەكتەپلەردە مىللىي تىل - يېزىقتا دەرس ئۆتۈلەتتى. ئوقۇلىدىغان دەرسلىكلەر ئۇيغۇرچە ئېلىپبە، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ھىكمەتلەر، شېئىر، تەنتەربىيىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دەرسلىكلەرنىڭ تولىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن زاكاز قىلىپ چىرايلىق، سۈپەتلىك ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا باستۇرۇپ كېلىنگەنىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا مەكتەپلەردە يەنە قانۇن ئۆگىنىش، ھەربىي مەشق قىلىش يولغا قويۇلغانىدى. ھەر ھەپتىدە بىرىم كۈن ۋاقىت ئاجرىتىپ ئوچۇق يىغىن ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن سوتچى، ئاقلىغۇچى ۋە قارلىغۇچىلارنى تۇرغۇزۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى بىر ھەپتىلىك ئىنتىزامسىزلىق، مەكتەپكە كەلمەسلىك، ئورۇشۇش ۋە باشقا ئىشلار ئۇستىدە سوت يىغىنى ئېچىپ تۇرۇشۇش تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلاتتى. شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا ئىككى ئىدىيەۋى مەقسەت سىڭدۈرۈلەتتى. بىرى، ئوقۇغۇچىلار قانۇن ساۋاتىدىن ئەقەللىي ساۋاتقا ئىگە بولاتتى. يەنە بىرى، ئوقۇغۇچىلارغا تەرتىپ ئىنتىزام ئۆگىتىلەتتى.

ھەربىي مەشق يولغا قويۇلۇپ، ھەر كۈندە ياغاچ مىلتىق بىلەن مەشق قىلىش، يۈگۈرۈش ۋە مۇداپىئە ـ ھۇجۇم تاكتىكىسى قاتارلىقلار ئۆز ئانا تىلىمىز بويىچە مەشق قىلدۇرۇلاتتى. ھېيىت ـ بايراملاردا يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشىپ، سەپ بولۇپ، داقا ـ دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ:

قوپ قان ـ قېرىنداشلار ئەتراپىڭغا باق،
ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق.
.....
ئىي ئەزىزىم تۇر ئەمدى، پۈتۈن دۇنيا ئويغاندى،
بارچە مەزلۇم ـ مەھكۇملەر، ھەممە جايدا قوزغالدى.
.....

دېگەنگە ئوخشاش ئويغىنىشقا، يېڭىلىققا ئۇندەيدىغان ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ياڭرىتىپ، بايراق كۆتۈرگەن، مىلتىق ئاسقان جەڭگىۋار ـ روھلۇق ھالەتتە كېلىپ يىغىن مەيدانلىرى ۋە پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلايتتى. كەمبەغەل، يېتىم بالىلارغا ھەر يىلى ئۇيۇشمىدىن چىقىم قىلىپ قىشلىق، يازلىق

بىر خىل كىيىم تىكتۇرۇپ تارقىتىپ بېرىلەتتى، ئولارنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ، تېخىمۇ ياخشى تەرىشىپ ئوقۇشنىڭ ھەر جەھەتتىن ئىلھام بېرىلەتتى.

ئون ئالتە يىللىق مۇساپە

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىمىزنىڭ قەيەتتە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولدى. خەلقنى ئاقارتىش، يېڭىلىققا باشلاش، ئولارنىڭ دىلىنى يورۇتۇپ كىشىلىك ھاياتقا ۋە كەلگۈسىگە بولغان ئۈمىدۋارلىقنى كۈچەيتىش؛ نەچچە ئەسىرلىك فېئودالىزم ۋە دىنىي خۇراپاتلىق بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا مەھكۇملۇق تا يېتىشتەك قالاق ھالەتكە خاتىمە بېرىش؛ دۇنيادىكى يېڭىلىق ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەردار بولۇش ھەم ئىلىم ـ مەرىپەت ئارقىلىق مىللەتنى، خەلقنى يۇكسەلدۇرۇشتەك بىر قاتار ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىپ، دەۋر بۆلگۈچ تەرەققىياتلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ شەرەپلىك تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلغانىدى. تۆۋەندە بىز بۇلارنى بىر نەچچە نۇقتىلىق مەزمۇنلارغا بۆلۈپ قىسقىچە بايان قىلىمىز:

1) ناھىيىمىزدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 1935 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە يالغۇز مەدەنىي ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى ئىشلەپلا قالماي بەلكى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش جەھەتلەردىمۇ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

بولۇپمۇ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى مۇنقەرىزلىكتىن قۇتقۇزۇش مەزگىلىدە، خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىشكە ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەر قىلدى. تۇرلۇك ئۇسۇلدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئە

ئانه توپلىغانىنىڭ سىرتىدا، ئۇيۇشما يەنە ئۆزىنىڭ مالىيىسىدىنمۇ نۇرغۇن ئىقتىساد ئاجرىتىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بەردى.

ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش جەھەتتە، ئۇيۇشما مەخسۇس تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللىگەنىدى. ئۇلار شەھەر ئىچى ۋە ھەرقايسى رايون بازارلىرىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارغانىنىڭ سىرتىدا، يەنە جۇڭگو خەلقىنىڭ رەڭلىك سىزدۇرۇپ ئونىڭ ئۈستىگە «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى» دېگەن خەتلەرنى يېزىپ تام ـ تاختايلاغا چاپلىغان، شۇنداق قىلىپ تەشۋىقاتنى پاكىتلىق، جانلىق ئېلىپ بارغانىدى.

2) ئۇيۇشمىغا ھەر يىلى ئۆشرە ـ زاكات، قۇربانلىق تېرە، ۋەخپە يەر، ھەققۇللا، كىنو ـ تىياتىر بىلىتى سېتىش كىرىملىرى، سودا تىجارەت كەسپىي كىرىملىرىدىن بولۇپ جەمئىي 400 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كىرىم بولاتتى. نىزامنامە بويىچە ئۆلكىلىك ئۇيۇشمىسىغا بۇنىڭدىن 10% يەنە 40 مىڭ يۈەن رەسمىيەت تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى.

3) ناھىيىمىز بويىچە 33 جايدا 105 سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 3150 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 160 نەپەردىن ئارتۇق ئىدى. دەسلەپ قۇرۇلغان بىرسىنىپلىق دارىلئىتام (يېتىملەر مەكتىپى) كېيىنكى دەۋرلەردە ئىككى سىنىپقا كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇپ، ئاتا ـ ئانىسى يوق، باش ـ پاناھسىز ئوغۇل ـ قىزلارنى يىغىپ ئوقۇتتى، ئۇلارنىڭ يۇتۇن تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ھەر يىلى يازلىق، قىشلىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى بېرىپ، يېمەك ـ ئىچمەك تەمىناتىنى، تۇرار جايلىرىنى ئۇيۇشما ئۈستىگە ئېلىپ، ئۇلارنى ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىش، خاتىرجەم ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇلار ھەرقايسى بايرام ۋە چوڭ يىغىلىشلاردا بىر خىل فورمىدىكى كىيىملىرىنى كىيىنىپ، ئالا كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ يارـ

دەمچى ساقچى قاتاردا خەلقنى مۇھاپىزەت قىلىپ، مەيدانىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش ئىشلىرىنى قىلاتتى. بۇلار قاتتىق ئىنتىزاملىق بولۇپ، كۆركەم، چىرايلىق يۈرەتتى. بىشىدا ئىسپانكا، ئۇچسىدا ئۇچ يوللۇق گىمناستۇركا كىيىم، يېنىدا بىردىن سۇدان، بىردىن تانا ئاسقان ھالدا بايراق كۆتۈرۈپ، داقا ـ دۇمباق چېلىشىپ «مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش. جان تىنىم ئوقۇشقا قۇربان» دېگەن شېئىرنى ئوقۇپ مەيدانغا كىرەتتى. بىر سىگنال بىلەن تارقىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىغا بېرىپ ۋەزىپە ئىجرا قىلىپ، بىر سىگنال بىلەن ناھايىتى چاققان ھەرىكەت قىلىپ ئۆز جايىغا كېلىپ تۇراتتى. پوزىتسىيىسى مۇلايىم، سۆزلىرى سىلىق بولۇپ ھەققەتەن ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق مۇنەۋۋەر ئۆسمۈرلەردىن ئىدى.

4) ناھىيىمىزنىڭ شەھەر ئىچىدە بىر دارىلئاجىزىن قۇرۇپ، شەھەر، يېزىلاردا باش ـ پاناھسىز قالغان قېرى، ئاجىز، مېيىپ ئەر ـ ئاياللار ھەم شەھەردىكى كەسپى يوق، تىلەمچىلىك بىلەن تۇرمۇش قامدايدىغانلاردىن يۇزدىن ئارتۇق كىشىلەرنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئۇچ كىشىنى مەخسۇس خىزمەتچىلىككە بەلگىلەپ، بارلىق يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن بېرىپ كەلگەنىدى. يەنە ئۇلارنىڭ مەكتەپ يېشىدىكى پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ تەربىيىلەپ، ئىش قابىلىيىتى بارلارنى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ قول ھۈنەر كەسپىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇرمۇشنى قامداش يولىغا باشلىغان، كېسەللەرنى باشقا جايلاردىكى دوختۇرخانىلارغا ئەۋەتىپ داۋالاتتىپ، ئۇنىڭ چىقىملىرىنىمۇ ئۇيۇشما تەرىپىدىن بەرگەنىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ بۇ ئىشلىرىغا كەڭ جامائەتچىلىك ئىنتايىن رازى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيۇشما يەنە خەيرىيەت، قوتقۇزۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا غەمخورلۇق قىلىپ، دەردىگە دەرمان بولۇش، ئىگە ـ چاقسىز يېتىم ـ يېسىرلەرگە باش پاناھ بولۇش، تەبىئىي ئاپەت، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارغا ماددىي ھەم مەنىۋى

ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى قۇتقۇزۇشقا ئۆزىنى نۇرغۇن ساۋاباشلىق ئىشلارنى ئىشلىگەن، شۇڭا نۇرغۇن كىشىلەر «ئۇيۇشما بىزنىڭ نىجات يولتۇزىمىز» دەپ ئىشكە نىدى.

5) شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى يۇرگۈزگەن «نادان قالدۇرۇش» ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ كاساپىتى بىلەن ساۋاتسىز قالغانىدى. ئۇيۇشما ئۆزىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش نامىغا مۇناسىپ ئىش قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس پىلانلارنى تۈزۈپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش دولقۇنىنى قوزغىدى. شەھەر - يېزىلاردىكى بارلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ھەر كۈنى كەچلىك كۇرسلار ئارقىلىق چوڭلارنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ئەر - ئاياللارنى ساۋاتلىق قىلىپ چىققانىدى.

6) ئۇيغۇر ئۇيۇشما مىللىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ تونۇپ نۇرغۇن ئەمەلىي ئىشلارنى قىلغان. ئازادلىقتىن بۇرۇنقى دەك ئىسلام ئەقىدىسى، دىنىي مۇتەئەسسىپلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىرىك، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشى گۇناھ ھېسابلىنىدىغان شارائىتتىمۇ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما تۇرلۇك بېسىم، توسالغۇلاردىن قورقماي كىنو - تىياتىر ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغانىدى. 1940 - يىلى ھازىرقى سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئورنىغا ئۇسكۇنىلىرى خېلىلا يۇرۇشلەشكەن 1000 كىشىلىك بىر كۇلۇپ ياسالغان، بىر دانە كىنو ئاپپاراتى سېتىۋېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى فىلىمى «چاپايوپ» قويۇلغانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ئەدەبىي - سەنئەت ئىشلىرىمۇ خېلىلا راۋاجلانغان، كونا ئادەت كۇچلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا قارشى تۇرۇشقا قارىماي بىر بۆلۈك ئەر - ئاياللار

بۇ ئىشقا ئاكتىپ قاتنىشىپ، ناھىيىمىزنىڭ مىللىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئارتىس، ئارتىسكىلىرىنى ھەر قايسى مەكتەپ ۋە باشقا جايلاردىن تاللاپ ئېلىپ كېلىپ، تالانتلىقلارنى تەربىيىلەپ بىر ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنى بەرپا قىلغان. ئۇلارغا مۇقىم ئىش ھەققىي بەلگىلەپ ئايرىم تۇرار جاي، ئاشخانىلىرىنى ھەل قىلىپ مىللىي سەنئىتىمىزنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ھاجى ياقۇپنىڭ (ھازىر شىنجاڭ داشۆپەن - تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ ئىلمىي خادىمى) ئۇستازلىقى بىلەن ھەر خىل كونسېرت، كومېدىيە ئويۇنلىرىنى تەييارلاپ، داۋاز ھاشىم ھاجىمنىڭ ساز چېلىپ تەڭكەش قىلىپ بېرىشى بىلەن بىرىنچى قېتىم ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئارقىسىدىكى جايدا ئويۇن قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق بىلەت سېتىپ ئويۇن قويۇش ئارقىلىق كىرىم توپلاپ، كېرەكلىك كىنىم - كېچەك، ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلار، گازۇاي چىراغ قاتارلىق ھەر خىل سەھنە سايمان، جاھازلارنى تولۇقلاپ سېتىۋېلىپ، تېخىمۇ مۇكەممەل تەشكىلىي قوشۇنغا ئىگە بولغاندىن كېيىن بىر نەچچە چوڭ ئوپېرا، دراما، كومېدىيە، كونسېرت نومۇرلىرىنى تەييارلاپ خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن. مەسىلەن: «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق ئوپېرالىرىنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۆگىنىپ كەلگەندىن كېيىن شەھەردە بىر نەچچە قېتىم ئوينىغان، ئۇنىڭدىن كېيىن سايرام، قىزىل، ياقۇبېرىق قاتارلىق يېزىلارغا ئاپىرىپ ئويناپ كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا، ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، سانايىنەپىسەنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن داۋاملىق ئىزدىنىپ «سامساق ئاكام قايىنايدۇ»، «ئۆگەي ئانا»، «خىيالى يېتىپ»، «كۆرەش قىزى» قاتارلىق چوڭ -

كىچىك ئوپېرا - دراملارنى سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناپ ناھىيىمىز-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆرسەتكەن.

7) تەشۋىقات بۆلۈم خەلقنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش، ئەسىر-لەردىن بۇيان خەلقنى زەھەرلەپ كەلگەن خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، پەن - مائارىپ ئارقىلىق يېڭى يولغا مېڭىش، ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيۈش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ھەرقايسى يېزا - قىشلاقلارغا تەشۋىقات گۇرۇپپىلىرىنى چىقىرىپ، يېڭى ئىدىيە، يېڭى تۇرمۇش ساھەسىدىكى خىزمەتلەرنىمۇ ياخشى ئىشلىگەن.

ئۇ زامانلاردا ناھىيىمىزدە بىرمۇ دوختۇر ياكى تىلغا ئالغۇدەك تۈرۈپ يوق بولغانلىقتىن، ئاز سانىدىكى بايلار باشقا چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ داۋالانسىمۇ كۆپ سانىدىكى كىشىلەر كونا خۇراپاتلىقتا ئىشىنىپ پېرە ئوينىتىش، رەم سالدۇرۇش، دۇئا ئوقۇتۇش، كەتمەن باستۇرۇش، چىمكەش قىلدۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق كېسەللىرىنى داۋالاپ ساقايماقچى بولۇشاتتى. بەزىلەر سىرتتىن كېلىپ قالغان تۈرىلارغا ياكى تۈرىلىق تونغا ئورۇنۇالغان ئالدامچىلارنىڭ قۇربانغا ئايلىنىپ، ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ ئايرىلاتتى (مەسىلەن، 1945 - يىلى بايغا كېزىك كېسىلى تارقاپ كېتىپ كۆپ كىشىلەر شۇ سەۋەبلەردىن ئۆلۈپ كەتكەنىدى)، شۇڭا ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىش تەشۋىقاتى، ۋەرەقىلىرىنى شاپىگراي بىلەن بېسىپ تارقىتىپ، خۇراپىي ئۇسۇللار بىلەن كېسەل داۋالاتماسلىق، ئالدامچىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەسلىك، يوقۇملۇق كېسەللەرگە يېقىنلاشماسلىق، كېسەللەر ئىشلەتكەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەتمەسلىك توغرىسىدا تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلغان ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاقسۇدىن دوختۇر تەكلىپ قىلىپ، كېسەللەرنى سەييارە داۋالاتقانىدى.

8) تەشۋىقات بۆلۈمى كۇتۇپخانا ئېچىپ ئۆلكىلىك ئۇيۇشما نەشرىياتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت - ژۇرنال، سۆزلەت

ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «ئالغا ژۇرنىلى» قاتارلىقلار بىلەن. كەڭ كىتابخانىلارنى يۈز كۆرۈشتۈرگەن.

9) ئۇيۇشما يالغۇز باشلانغۇچ ۋە چوڭلار مائارىپى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىمۇ خېلى نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەنىدى. ئىككى قارارلىق «ئۇيغىنىش» دائىرىسىدە للمىن سىنىپى ئېچىپ يەتمىشتىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۆلكىلىك سىياسىي كادىرلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى، ۋىلايەتتىكى سىفەن، بوغالتىر يېتىشتۈرۈش مەكتەپلىرىگە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى ئەۋەتىپ تەربىيىلەپ كەلدى، ئابدۇللا داۋۇتوۋنى سۆزبەت ئىنتىپاقىغا ئەۋەتىپ ئوقۇتۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى دائىرىلىقنوۇندا ئېلىپ قېلىپ تارىخ ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەيىنلىدى.

ئەدەبىي سەنئەت ساھەسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ھاشىم ھاجىم، شىرئەللەرنى ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلىپ ساز كورژىگى ئېچىپ ئون نەچچە كىشىنى تەربىيىلەپ چىقتى.

تەنتەربىيە جەھەتتە ھەرقايسى مەكتەپلەردە تەنتەربىيە مەيدانلىرىنى بەرپا قىلىپ توپ ئويناش، يۈگۈرۈش، سەكرەش، ئارغامچا تارتىشىش ماھارەتلىرىنى ئۆگىتىپ، ھەر يىلى 18- سېنتەبىر كۈنىنى ناھىيىمىز بويىچە تەنتەربىيە پائالىيەت كۈنى قىلىپ بېكىتىپ، تەنتەربىيە پائالىيەت ھەرىكىتىگە بەش نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئەۋەتىپ ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەنىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما 16 يىللىق تارىخىدا نۇرغۇنلىغان زىيالىيلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. 1949 - يىلى دۆلىتىمىز يېڭى ئازاد بولغان مەزگىللەردە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشقان مىللىي كادىرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلگىرى ئۇيۇشمىدا ئىشلەپ خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئىدى. ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئەۋەتىلىپ

تەربىيىلىنىپ يېتىشتۇرۇلگەن كادىرلاردىن ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلەپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ناھايىتى زور تۆھپە قوشقان پىشقەدەم كادىرلار بار. ئۇلار ھەر-بىي سەپتە سىياسىي كومىسسار، مەمۇرىي مەھكىمىلەرنىڭ ۋالىيلىرى، شەھەر باشلىقلىرى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملىرى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە.

1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ بايقا چۈشكەندە، ئۇيۇشما ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ خىزمەتلىرىگە يېقىندىن ياردەم قىلغان. كېيىن ئۇلار غۇلجىغا قايتقاندا ئۇيۇشمىدىكى كادىرلاردىن 13 نەپەر، ئوقۇتقۇچىلاردىن ئوتتۇزدىن ئارتۇق كىشىلەر جان پىدالىق بىلەن شۇلارغا قوشۇلۇپ، غۇلجىغا چىقىپ ھەر ساھە خىزمەتلىرىگە قاتنىشىپ ئازادلىققا قەدەر ئىشلىگەن.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇپ، ئازاد-لىق ئارمىيە ناھىيىمىزگە كەلگەندىمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئېلىپ ياتاق، تاماق، يېمەك - ئىچمەك ئىشلىرىغا زور ياردەم قىلىپ، ھەر تەرەپلىمە قولايلىقلارنى يارىتىپ بەرگەن. شۇ قاتاردا يەنە ئۇيۇشمىدىكى بارلىق كادىرلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ھەرقايسى يېزىلارغا تەشۋىقات خىزمىتىگە چىقىرىپ، شىن-جاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى، ئازادلىق ئارمىيە-نىڭ ناھىيىمىزگە كېلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقىنى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرى-سىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بەرگەن.

1950 - يىلى باش ئۇيغۇر ئۇيۇشما شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە

خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىنتىپاقىغا قوشۇۋېتىلدى. 1952 - يىلى بۇ ئىنتىپاق ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆزىنىڭ تا-رىخىي ۋەزىپىسىنى ئۇتۇقلۇق تاماملىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نا-ھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆز قارمىقىدىكى مەدەنىي - مائارىپ، سودا - سانائەت، بارلىق ئىقتىسادىي مەبلەغلەر ۋە ئىسكىلاتتا ساقلىنىۋاتقان 100 مىڭ كىلوگرامدىن ئارتۇق ئاشلىق، 3 مىڭ دانە قوي، 150 دانە تۆگە، ئات، كالا، بىر دانە ئاپتوموبىل، بىر دانە 50 ئات كۈچىگە سەيياجى، ئۇيۇشمىنىڭ بىر نەچچە جايىدىكى ئىشخانا بىنالىرى، كۇلۇب، كىنو ئاپپاراتى ۋە ھەرقايسى يېزىلاردىكى 33 مەكتەپلەرنىڭ كۆچمەس مۇلۇك، ئۆي - ئىمارەت، باغۇ - بوستانلىرىنى ناھىيىلىك مالىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئولۇغ، شەرەپلىك تارىخىي ۋەزىپە-سىنى غەلىبىلىك ئورۇندىدى.

(ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگۈچى: باي ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىدىن مەمەتنىياز توختى. رەتلىگۈچى: ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى)

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەكتەپ مائارىپىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

ئادەل مەھەممەت

مەكتەپ ناھىيىسى ــ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىسمىغا، يەكەن دەريالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي كەڭلىك 39°36′ ــ 38°38′ قا، شەرقىي مېرىدىئان 79°12′ ــ 77°22′ قا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ شىمالى مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن، غەربىي ــ جەنۇبىي يەكەن ناھىيىسى بىلەن، غەربىي يوپۇرغا ناھىيىسى بىلەن، قالغان تەرەپى پۈتۈنلەي تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 9996.3 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە توققۇز يېزا ۋە بىر بازارلىق ھۆكۈمەتكە بۆلۈنگەن. 1985 ــ يىلىدىكى ئومۇمىي ئاھالە نوپۇسى 146 مىڭ 580 بولغان.

مەكتەپ ئەسلى مارالبېشى، يەكەنگە قاراشلىق بىر بەگلىك بولۇپ، 1928 ــ يىلىغا كەلگەندە يۇقىرىقى جايلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە بولۇپ تەسىس قىلىنغان، بۇ چاغدا پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئاھالە نوپۇسى 30 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، خەلق ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ ئاز قىسمى ئۆزىدە ئىشلىنىپ، قالغان قىسمى سىرتتىن كىرگۈزۈلەتتى.

ئەينى ۋاقىتتا مەكتىتىكى دىنىي مەكتەپلەردىن بازار ئېچىدە ئابدۇكېرىم داموللام ئۇقۇتقۇچىلىق قىلغان بىر مەكتەپ، پوسكام كەنتىدە مەھەممەت ئەلەم ھاجىم ئۇقۇتقۇچىلىق قىلغان بىر مەكتەپ، پاختىلىقتا ھەزىز ھاجىم، يانتاقتا خالىق ئىمام، تاۋاكېسىكتە ئابدۇراخمان موللام، ھاكىتلىقتا تۇردى قارىم، ئۆتەكدە ھالىم موللام قاتارلىقلار ئۇقۇتقۇچىلىق قىلغان دىنىي مەكتەپلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يىگىرمە بەشتىن ئوتتۇزغىچە ئوقۇغۇچىسى بولغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئابدۇكېرىم داموللام مۇددەرىسلىكىدە قۇم مەسچىتىدە بىر مەدرىسە ئېچىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئونبەشكە يېقىن تالىپى بولغان. بۇلار ئاساسەن ئىمام ــ مەزىنلارنى يېتىشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدى.

شۇ زامان شارائىتىدا مەكتەپ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، پەرزەنتلىرى پەتتە ياشقا توشقان ھامان دىنىي مەكتەپكە بېرىپ مەلۇم ساۋاتقا ئىگە قىلاتتى، بۇنى ئاتا ــ ئانىلار ئۆزىنىڭ پەرھىزى دەپ بىلەتتى. دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق دەرسى ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن باشلانغۇچ ساۋات بېرىش، ئەدەپ ــ ئەخلاق ئۆگىتىش، قۇرئان سۈرىلىرىنى يادلاشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ياغاچ تاختىغا ئېلىپبە ھەرپلىرىنى يېزىپ ئۆگىنىپ ھەپتىيەك، قۇرئان يېزىقىنى مەنبىسىنى بىلمىسىمۇ تونىيالايدىغان ھالغا كەلتۈرگەن. خەت ساۋاتى ياخشى بولغانلارغا سەرپ تۈركى (گراماتىكا)، ئەدەبىي لۇغەت، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنى ئۆگەتكەنىدى.

دىنىي مەكتەپ مۇئەللىمنىڭ تەمىناتى ئاساسەن بالىلارنىڭ ئاتا ــ ئانسى دۇئا قىلدۇرغان ئازراق پۇل ــ پۇچەك، كىيىم ــ كېچەك ۋە نان قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە ھەر پەيشەنبە كۈنى بالىلاردىن «پەيشەنبىلىك» ئېلىپ تۇراتتى. قىش كۈنلىرى ئوقۇغۇچىلار ئىسسىنىدىغان ئوتۇننى ئۆزلىرى ئېلىپ كېلەتتى. مەكتەپلەردە كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغاچقا، ئوقۇغۇچىلار بىرا ئۇستىدە يۇكىنىپ ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى.

1924 ــ يىلىغا كەلگەندە، مەكتىتىكى دىنىي مەكتەپلەر كۆ

پىيىپ، بازار ئىچىدە ئوچ ئورۇندا، يېزىلاردا يەتتە ئورۇندا قۇ-
رۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئابدۇ كېرىم داموللام بىلەن پاختىلىقتىكى ھەزىز قازى ھاجىملارنىڭ مەكتەپلىرى مۇددەرىس دەرىجىلىك، قالغانلىرى باشلانغۇچ سەۋىيىلىك مەكتەپلەر ئىدى. كېيىنكى مەزگىلدە دىنىي مەكتەپ ئاچقىنغانلار كۆپ-
يىپ، ئاقتىكەندە نوروز ھاجىم قاتارلىقلارمۇ دىنىي مەكتەپ ئاچقانىدى.

1930 - يىلىغا كەلگەندە، جۇباشۇي (جۇ يولىڭ) مەكتىكە ھاكىم بولۇپ كېلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسى سالدۇرۇ-
دى ۋە بىر سىنىپلىق شۆتاڭ سالدۇرۇپ، 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدۇردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر بولۇپ، مەكتەپ نامى گويۇ شۆتاڭ (دۆلەت تىلى مەكتىپى) دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ پۇتۇن تەمىناتى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

1931 - يىلى 3 - ئايدا، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. 1933 - يىلى «12 - ئاپرىل ئۆزگىرىشى» بىلەن جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى ئاغ-
دۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئىگىلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئالتە بۆيۈك سىياسەت ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرىنلارنىڭ خەلقنى نادان قالدۇرۇش سىياستىگە خاتىمە بېرە-
لمىش بىلەن بىللە يېڭىچە پەنىنىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر قىسىم مائارىپچىرۇەر كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدا يېڭىچە مائارىپ بارلىققا كېلىشكە باشلاپ، يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا، قەشقەردە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، زېرىپ قارى ھاجى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر ئا-
قارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. كېيىن ھەرقايسى ناھىيىلەردىمۇ شۇبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلدى. 1933 - يىلى ناھىيىمىز مەكتىتىمۇ

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تارمە-
قىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر تەسىس قىلىندى. شۇ قاتاردا مەسـ-
چىت، مەدرىسلەرنىڭ بارلىق ۋەخپىلىرى ئۇيۇشما ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، بۇ بىرقىسىم ئىقتىساد بىلەن مەكتەپ خىزا-
جىتى تەمىنلەندى. ئوقۇتقۇچىلارغا مائاش ھېسابىدا ئۇيۇشما تەرىپىدىن ئاشلىق تارقىتىلىپ بېرىلەتتى.

يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىن «ئىزچىلار» تەشكىللىنىپ، ئۇلار كوچىلاردا «بىز ئىزچىمىز» دېگەن جۇشقۇن ناخشىلارنى ئېيتىپ، پۇتۇن ناھىيە بازىرى ھەتتا يېـ-
زا - قىشلاقلارنى ھايا جانغا سالغاندى. بولۇپمۇ ئاتۇشتىكى مەمـ-
تىلى ئەپەندى يازغان «بىز مۇئەللىم، مەكتەپ ئاچمىز» دېگەن ناخشا ھەممىلا جايدا ياڭرايتتى:

بىز مۇئەللىم يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچمىز،
خەلقىمىزگە يۇپيورۇق نۇرلار چاچمىز.
تالاي يىللار زۇلمەتتە تىنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئىرپان يولىدا تەشنا - زار بولدۇق.
خۇراپاتلىقتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.
ئەمدى ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز يېڭىدىن ئېچىلغان ۋەتەننىڭ گۈلى.
ئوقۇتمىز ئەۋلاتنى يېڭى پەن بىلەن،
پۇختا بولسۇن مەكتەپنىڭ سېلىنغان ئۇلى.
.....

مانا بۇ سادا ئەسىرلەردىن بېرى نادانلىق ۋە جاھالەت تۇمانلىرى ئىلكىدە تېڭىرقاپ، ئىلىم - مەرىپەت ۋە يېڭىلىقنى تەشنا بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ يېڭى مائا-
رىپ سىگنالى بولۇپ، خەلقىمىزنى ئويغىتىش، ئىستىبداد ھاكـ-
مىيەتكە ۋە مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش-

قا ئوندىدى. بۇ چاغدا جەمئىيەت كەيپىياتىدا ۋە كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. بىر قىسىم خەلقىمىزدە ئىلغار زاتلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم دىنىي مەكتەپلەردىكى تەرەققىياتقا ئۇيغۇن ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئۈيغىنىپ، ئۆز تالىپلىرى بىلەن يېڭى مەكتەپ ئېچىش يولىغا ماڭدى. بۇلاردىن ئابلائاخۇن خەلپىتىم تۇنجى بولۇپ 1934-يىلى يېڭى مەكتەپ ئاچتى (بۇرۇنقى كونا دىنىي مەكتەپنى يېڭى مەكتەپكە ئۆزگەرتتى). ئۇنىڭ 36 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. بۇ كىشى قەشقەردە قۇرۇلغان «مەھمۇدىيە» مەكتىپىدە ئالتە ئاي تەربىيە ئالغان بولۇپ، خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر قىسىم مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، مەكتەپ يېڭى ماۋارىپنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى تىكلىگەنىدى.

1935 - يىلى 2 - ئايدا، ھەبىبۇللا بەگ (كورلا لوپنۇرلۇق) ناھىيىگە ھاكىم بولۇپ كەلدى. ئۇ كىشى تەرەققىياتىمىزغا زات بولغاچقا، مەكتەپ ماۋارىپىدا ئوقۇتقۇچى كەم بولۇۋاتقان ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇردى بەگ، ئوبۇلقاسىم ئېلىپەندى، قادىر بەگ، ھېسامىدىن بەگ، ئابدۇۋەلى ئەپەندى، ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى، ساۋۇت ئەپەندى، ھەسەن بارات قاتارلىق سەككىز كىشىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئاچقان قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئەۋەتىپ، ئالتە ئاي تەربىيەلەپ كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مەكتەتكى بىر قەدەر سەۋىيەلىك 36 تالىپنى كۇرستا تەربىيەلەپ ئۇلاردىن 16 نەپىرىنى ھەرقايسى يېزىلاردىكى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ كېڭىيىشى، كەڭ خەلقنىڭ بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنىڭ ئېشىپ بېرىشى- مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن پاختىلىق، قاخشال، تۇمانتال، يۇقىرى ئاۋات، چوڭقۇرچاق، تۆۋەن ئاۋات (بۇ ئىككىسى ھازىر مارالبېشى ناھىيىسىگە قارايدۇ) قاتارلىق جايلاردا يېڭىدىن

مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ناھىيە ئىچىدىمۇ ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلۇپ، پىك بولۇك مۇدىر بولغانىدى. ئۇنىڭ 72 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، مەكتەپنىڭ بارلىق خىراجىتىنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيۇشما قارمىقىدا ھاڭخىتلىقتا بەش سىنىپ، چامغۇرلۇقتا ئىككى سىنىپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچى سانى ئىككى يۈزگە يەتكەنىدى.

1935 - يىلىدىن باشلاپ ناھىيىمىزدە يېڭى پەنىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولۇپ، ئاساسلىق يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئېچىدە ماۋارىپ بۆلۈم، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا مەدەنىيەت بۆلۈم تەشكىل قىلىنغانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ جاپالىق خىزمىتى ئىشلىشى ۋە زور كۈچ چىقىرىشى بىلەن بازار ئىچىدە 1935 - يىلى قۇرۇلغان ئۈچ مەكتەپ — توققۇز سىنىپ تەرەققى قىلىپ، 1936 - يىلى يەتتە سىنىپلىق بىر شەنلى مەكتەپ، ئۈچ سىنىپلىق بىر قىزلار مەكتىپى قۇرۇلدى. بۇ ئىككى مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئوچيۇزدىن ئېشىپ كەتتى. يېزىلاردا ئەسلىدىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن يېڭى مەكتەپلەر ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى. يەنى بۇلاردىن ھاڭخىتلىق، چامغۇرلۇق، يانتاق، پوسكام، قوموش مەھەللە، پاختىلىق، تۇمەنتال، قارائۆي، تۆۋەرەك، تاۋاكېسىك، تۆگىدۆڭ قاتارلىق 11 ئورۇندا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى يېڭى مەكتەپ قۇرۇلدى. دېمەك، 1936 - يىلى ناھىيە بويىچە 24 سىنىپتىن تەشكىل تاپقان 13 مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 730 كە، ئوقۇتقۇچى سانى 40 نەپەرگە يەتتى.

پەن - مەدەنىيەت تەرەققى قىلىۋاتقان، ھەممە جايدا گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا، ئۇشتۇمتۇت شىنجاڭ ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، ئەمدىلا يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقان پەنىي ماۋارىپ گۈل - چېچەكلىرى نابۇت

بولۇشقا باشلىدى. 1937 - يىلى شېكە شىسەي ئۇرۇمچىدە خو-
جىنىياز ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدى. قەشقەردە تۇ-
رۇشلۇق مەخپۇت مۇھىتى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى. ئارقىدىنلا
شېكە شىسەي دەھشەتلىك تىرورلۇق يۇرگۈزۈپ، كۆزگە كۆرۈنگەن
مىللەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر ئىلغار زىيالىلارنى تۇتقۇن قىلدى. بۇ-
نىڭ بىلەن يېڭىچە پەنتىي ماۋارىپ ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرى ۋە
ئۇرغۇن ئاساسچىلىرىدىن ئايرىلىپ، قىسمەن تۇرغۇنلۇق ھالەتكە
چۈشۈپ قالدى. بۇ ھال مەكتىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەچكە،
بەزى مەكتەپلەر تاقىلىپ قىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

شېكە شىسەي ئالتە بۈيۈك سىياسىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن
ئىناق ئۆتۈش شوئارى بويىچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
بىلەن تۈزۈلگەن بىرلىكسەپ سىياسىتىگە ئاساسەن زور بىر تۈر-
كۈم كوممۇنىستلار شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇلاردىن چىن
تەنچيۇ، ماۋ زېمىن قاتارلىق ئاز سانلىقلارنى ئۇرۇمچىدە قالغان-
دىن سىرت كۆپ قىسمى ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ ئىشلىدى.
شۇ قاتاردا يولداش شۇي لياڭ 1940 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە بول-
غان مەكتىتە ھاكىم بولۇپ ئىشلىگەنىدى. شۇ مەزگىلدە ئۇ خەلق
قە نۇرغۇن ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشتىن تاشقىرى يەنە مەدە-
نىي - ماۋارىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ تۆھپە قوشقانىدى. ئۇ مار-
كسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ۋە ئىلغار گېزىت - ژۇرناللار-
نى تېپىپ كېلىپ، مەكتىتە ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىسىنى تەش-
ۋىق قىلدى. شەنلى مەكتەپكە بېرىپ ھەپتىدە بىر قېتىم ئوقۇتۇ-
قۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقئارا ۋەزىيەت ھەققە-
دە لېكسىيە سۆزلەپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھەققىي ماھىيىتىنى
كىشىلەرگە تونۇتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا
سانايىنەپسە تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش
ئەھۋالى مەزمۇن قىلىنغان سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاپ، يېزى-

لارغىچە بېرىپ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئې-
رىشكەنىدى.

1941 - يىلى ۋە 1942 - يىللىرى ناھىيىمىزدە مەكتەپ ما-
ئارىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا ئومۇمىي خەلق ساۋات
چىقىرىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ھەممە بىردەك سەپەرۋەر قىلىنـ
دى. نەتىجىدە شۇ يىللىرى بىرمىڭ يەتتە يۈزدىن ئارتۇق كىشى
ساۋاتلىق بولۇپ قالدى. بۇ ۋاقىتتىكى ناھىيىنىڭ ئومۇمىي ئاھا-
لە نوپۇسى 34 مىڭ 855 بولۇپ، ساۋاتسىزلارنىڭ سانى 28
مىڭ 534 نەپەر (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 13 مىڭ 569 نەپەر، ئايال
14 مىڭ 965 نەپەر) ئىدى.

ئومۇمەن ئالغاندا، 1935 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە بول-
غان ئارىلىقتىكى مىللىي بىرلىكسەپ دەۋرىدە، ناھىيىمىزدىكى ھەر
تەبىقە ئىلغار كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ماۋارىپ ئىشلىرى خې-
لى زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا بارلىق ماۋا-
رىپ تارماقلىرى بىر تۇتاش رەھبەرلىك ئاستىغا مەركەزلەشتى،
يەنى ئۆلكىدىن تارتىپ ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىچە ھەر دەرىجىلىك
مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە ماۋارىپ تارماقلىرى قۇرۇ-
لۇپ، ماۋارىپ ئىشلىرى بىر تۇتاش رەھبەرلىك ئاستىدا ئېلىپ
بېرىلدى. دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن يېڭى مەكتەپ ماۋارىپى ئايرى-
ۋېتىلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەشۋىق ئېلىپ
بېرىشى ۋە كونا ئۆرپ - ئادەت كۈچلىرىگە دادىل قارشى تۇ-
رۇپ يېڭى تۇرمۇش ئىستىلىنى تەرغىپ قىلىشى بىلەن خوتۇن -
قىزلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئو-
قۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈ-
لۇپ، ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش ئىشلىرى بىر تۇتاش پىلانلىق
ئېلىپ بېرىلدىغان، كۆپلەپ قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ئېچىلىپ،
ئۇلارنىڭ سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈلۈپ تۇرىدىغان بولدى.
1944 يىلى پارتىلىغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە

مەكتەپ ناھىيەسىنىڭ 1942 - يىلدىكى مائارىپ ئەھۋالىدىن مەلۇمات جەدۋىلى

مەركىزىي مەكتەپ	شۇبە مەكتەپ	قۇرۇلغان ۋاقتى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى			تەۋەلىكى
				ئوغۇل	قىز	جەمئىي	
شەنلى مەكتەپ	—	1934	7	290	—	290	12	2	14	ھۆكۈمەت قارمىقىدا
دارىلمۇئەللىم	—	1940	1	26	—	26	3	1	4	ئۇيغۇرشا قارمىقىدا
قىزلار مەكتىپى	—	1936	6	216	216	432	12	2	14	ھۆكۈمەت قارمىقىدا
پاختىلىق مەكتەپ	غازكۆل مەكتەپ	1936	8	214	128	342	12	1	13	ئۇيغۇرشا قارمىقىدا
ھاڭغىلىق مەكتەپ	شىھىتتۇۋاق، قاپاغاستى	1934	9	273	122	399	13	1	14	〃 〃
پانتاق مەكتەپ	قارائۆي، تاقىتىكەن	1936	9	296	155	451	14	1	15	〃 〃
يوسكام مەكتەپ	تۆمۈرەك، تاۋاكېسەك	1936	6	150	134	284	10	1	11	〃 〃
ئۈرۈمچى مەھەللە	قوردىقسار، لايدۇق	1936	8	280	74	354	11	1	12	〃 〃
تۈمەنتال مەكتەپ	تۆگىدۇق، بۆرى تېغىزى	1936	7	257	42	294	10	1	11	〃 〃
چاغۇرلۇق مەكتەپ	كاناكۆل، بولقا	1934	8	182	135	317	14	1	15	〃 〃
جەمئىي 10 مەكتەپ	13 شۇبە مەكتەپ		69	1977	1006	2983	111	12	123	جەمئىي

ساداسى چاقماق تېزلىكىدە جەنۇبىي شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى.

1946 - يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى جاڭ جۈڭ ئەپەندى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھاكىمىيىتى ۋەكىللىرى بىلەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىنى ئىمزالىدى. شۇنىدىن كېيىن قەشقەر قاتارلىق جايلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كېلىشكە باشلاپ، ناھىيىمىزدىمۇ قايتا جانلىنىش بارلىققا كەلدى.

1949 - يىل 9-ئاينىڭ 26-كۈنى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى. شۇ يىلى مەكتتە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا بەش مەكتەپ (شەنلى مەكتەپ، قىزلار مەكتىپى، چامغۇرلۇق مەكتەپ، ھاڭغىتلىق مەكتەپ، پاختىلىق مەكتەپ بولۇپ بۇلار 1942 - يىللىدىن كېيىن ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان) ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سەككىز مەكتەپ (تۇمەنتال، قارا ئۆي، يانتاق، قومۇش مەھەللە، تۆمۈرەك، شىھىتتۇۋاق، قىزىلئاۋات، غازكۆل) جەمئىي 13 مەركىزىي مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ سانى 119 غا، ئوقۇغۇچى سانى 3939 نەپەرگە (ئوغۇللار 2267 نەپەر، قىزلار 1672 نەپەر)، ئوقۇتقۇچىلىرى 183 نەپەرگە (ئەرلەر 136 نەپەر، ئاياللار 47 نەپەر)، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 24 نەپەرگە يەتكەنىدى.

مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەت دامۇللا ھەققىدە

ئابلىز ئابلەت

بۇ ماقالەمنى 30 ـ يىللاردىكى مىللىتىمىزنىڭ ماڭارىپ ۋە ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان، ئالىم، پېداگوگ مۇھەممەت دامۇللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىدىن ھەر قايسىڭىزلارنى خەۋەردار قىلىش، شۇنداقلا بۇ ھەقتە ئىزلەنگۈچىلەرنى تەمىنلەش مەقسىتىدە دىققىتىڭىزلارغا سۇندۇم.

بايانىمدا پېتەرسىز لىكلەر بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا كىتابخانلار نېمىك مەزكۇر ماقالىدىن تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن ھەمدە مېنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشتە يېقىنىدىن ياردەمدە بولغان ئابلەت مەخسۇم ھاجى، قۇدرەت ھاجى، ئابدۇراخمان كېرىم قاتارلىق پىشقەدەم مۇتەۋەرلەرگە چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

* * *

مۇھەممەت دامۇللا 1901 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرىنىڭ كەتيلاق يېزىسىدا نامرات ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ تۇغۇلۇپ دادا يۇزىنى كۆرەلمىگەن بولۇپ، تېخى يېشىغا توشماستىلا ئانىسىمۇ ئازاب ۋە خورلۇق دەستىدىن جان ـ جىگەر بالىلىرىنى بېقىمسىز قالدۇرۇپ يورۇق دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈك ۋىدالاشقانىدى. شۇنداق قىلىپ مۇھەممەتنىڭ تەقدىرى ئون تۆت ياشلىق ئاكىسى ئىمىن ئاخۇن بىلەن ئون ئىككى ياشلىق ھەدىسى ھەجەر قىزنىڭ قولىدا قالغان. بىراق شۇ چاغلاردىكى

جانغا زامىن بولىدىغان ئالۋاڭ ـ ياساقلار ئىمىن ئاخۇننى بىر تۇغقانلىرىدىن ئايرىپ ھاشارغا ئېلىپ كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي ھەجەر قىزنىمۇ خورلۇق قوينىغا ئالغان. مۇتەئەسسىپ بەگلەر ئۇنىڭ ناتۇۋان پاك قەلبىنى دەپسەندە قىلىشقان. قىز بۇ خورلۇققا چىدىمايلا ئۆلۈۋالماقچىمۇ بولغان، بىراق بەختسىز مۇھەممەتنى يالغۇز تاشلاپ كېتىشكە كۆڭلى قىيماي نىيىتىدىن يانغان. بىراق ئادەمخور بەگلەر ئۇنىڭغا ئارام بەرمىگەن. ئاخىرىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە پاناھسىز مۇھەممەتنى يېگانە قالدۇرۇپ پانىي ئالەم بىلەن ئاخىرى ۋىدالاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەتنىڭ كۈنى ئاچ ـ يالىڭاچلىق ئىچىدە چاكارلىق بىلەن ئۆتكەن. ئۇ ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ بايلارنىڭ چارۋىلىرىنى ئالدىغا سېلىپ، يىلنىڭ ـ يالىڭاچ، ئاچ ـ توق ھالدا جاڭگاللاردا يۈرەتتى. ...

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىتەلەي مۇھەممەتنىڭ قەلبىدە قانداقتۇر بىر خىل غايىۋى كۈچ ئويغىنىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئون ئىككى يېشىدا مۇستەقىل پىكىر قىلالايدىغان بولىدۇ.

كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مۇھەممەت ئوقۇپ بىلىم ئېلىش ئارزۇسىدا كەتيلاق يېزىسىدىكى «قوغان» جامە مەدرىسىگە ئۆقۇشقا كىرىدۇ. بىراق ئۇ شۇ مەدرىسىدە ئۇزاق ئوقۇيالمايدۇ. چۈنكى ئۇ چاغلاردا شۇ مەدرىستە ئوقۇيدىغانلار بايلارنىڭ، مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ بالىلىرى بولغاچقا، ئۇلار مۇھەممەتتەك ئېگە ـ چاقىسى بولمىغان يوقسۇلنى ھاقارەتلەيتتى ۋە بوزەك قىلىپ ئارام بەرمەيتتى. مۇھەممەتنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى بولسىمۇ، بايى بالىلىرىنىڭ تىل ـ دەشنەملىرىگە چىداپ تۇرالمايى بىر يىلغا تۇشمايلا مەدرىستىن كېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت يەنىلا پادىچىلىق تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ قەلبىدە بولسا ئەزگۈچىلەرگە بولغان بىر خىل ئۆچمەنلىك تۇيغۇسى بارغانچە ئۇلغىيىشقا باشلايدۇ.

1914 - يىلى كەتەيلاق دېھقانلىرى زالىم بەگلەرنىڭ خورلاشلىرىغا قارشى بىر قېتىم قوزغىلىپ باستۇرۇلىدۇ. بۇ ئىش مۇھەممەتنى سەگەكلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەت بەگ، دورغىلارنىڭ ئادەم ئۇرغان ياكى ئۆلتۈرگەن ۋەقەلىرىنى ئاڭلىغانىدا غەزەپتىن ئۆزىنى باسالماي قالىدۇ.

1915 - يىلى مۇھەممەت قەتئىي ئوقۇش قارارىغا كېلىپ، پىيادە ئاتۇشقا بارىدۇ. ئۇ «سۇلتانەم» مەدرىسىدىن ئابدۇقادىر داموللىنى تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى ۋە ئارزۇيىنى ئېيتىدۇ. ئابدۇقادىر داموللا ئادالەتپەرۋەر، ھەققانىيەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىپ، يېتىم - يېسىرلارغا باش - پاناھ بولۇپ كېلىۋاتقان زات بولغاچقا، مۇھەممەتنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئۇنى ئائىلىسىگە ئاپىرىپ بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزىدۇ ۋە ئۆزى ياشقۇرۇۋاتقان «سۇلتانەم» مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئالىدۇ. مۇھەممەت ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئاتىدارچىلىقى بىلەن تىرىشىپ ئوقۇش نەتىجىسىدە، ئىككى يىلغا يەتمەيلا مەدرىستە ئالاھىدە كۆزگە كۆرىنىدۇ. بۇ ھالدىن ئابدۇقادىر داموللا سۆيۈنۈپ، ئۆزى يېزىپ چىققان «نەسىھەتنامە» ناملىق ئەسىرىنى مۇھەممەتكە بېرىپ ئۇنى يادقا ئوقۇتىدۇ. ئابدۇقادىر داموللىنىڭ مۇھەممەتكە بولغان ئاتىدارچىلىقى مەدرىستىكى باي بالىلىرىنىڭ ئوغۇسىنى قايناتقاچقا، ئۇلار مۇھەممەت بىلەن ئۆچلىشىدۇ. مۇھەممەتنى ھاقارەتلەپ، ھەرخىل تەھدىتلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئارام بەرمەيدۇ. بۇ خورلاشلاردىن ئازابلانغان مۇھەممەت ئۆزىنىڭ دەرد - ئەلەملىرىنى ئابدۇقادىر داموللىدىن يوشۇرۇپ يۈرىدۇ. بۇنىڭدىن خوركى ئۆسكەن چاتاقچىلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشىدۇ. بۇ خورلۇققا چىدىمغان مۇھەممەت بىر كۈنى ئابدۇقادىر داموللىغا بىر پارچە تەشەككۈرنامە يېزىپ قالدۇرىدۇ - دە، مەدرىستىن كېتىپ قالىدۇ.

1917 - يىلى ئىسسىق ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، مۇھەممەت

قەشقەرنىڭ ئادەم دېگىزىغا ئايلانغان كوچىلىرىدا مەقسەتسىز ئايلىنىپ كېتىۋېتىپ، توساتتىن ئابدۇقادىر داموللىغا يولۇقۇپ قالىدۇ (بۇ چاغدا ئابدۇقادىر داموللا ئاتۇشتىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەنىدى). ئابدۇقادىر داموللا مۇھەممەتنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن غولىچىنى كەڭ ئېچىپ ئۇنى قۇچاقلايدۇ. مۇھەممەتمۇ خۇشاللىقتىن ئېتىلىپ كېلىپ ئۆزىنى ئابدۇقادىر داموللىنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ. ئېچىنىشلىق كۈنلىرىنى ئەسكە ئېلىپ يىغلاپ كېتىدۇ. ئابدۇقادىر داموللا مۇھەممەتكە تەسەللى بېرىپ، ئۇنى يەنە قايتىدىن ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ.

مۇھەممەت ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئاتىدارچىلىقىغا قايتىدىن ئېرىشىپ، يېڭى ھاياتقا قەدەم باسىدۇ. ئابدۇقادىر داموللا مۇھەممەتنى ئۆز بالىسىدەك كۆرۈپ، ئۇنىڭ ھالىغا يېتىدۇ ھەمدە ئۇنى ئائىلىسىدە ئۆزى ئوقۇتىدۇ. بۇ جەريانداا ئابدۇقادىر داموللا مۇھەممەتنىڭ بىلىم ئېلىشقا قاتتىق ئىشتىياق باغلىغانلىقىنى بىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئابدۇقادىر داموللا مۇھەممەتنىڭ بىلىمگە بولغان تەشنالىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى چەت ئەلگە بېرىپ ئوقۇشقا يولغا سالىدۇ.

مۇھەممەت ئابدۇقادىر داموللا قوشۇپ قويغان ئىسمائىل ئىسمىلىك كارۋان بىلەن 1918 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى دېھلىغا بېرىپ، ئابدۇقادىر داموللىنىڭ تونۇشلىرىغا يېزىپ بەرگەن خېتى ئارقىلىق، دېھلىدىكى چوڭ بىر مەدرىسىتە ئىككى يىل ئوقۇيدۇ. بىراق ئۇ دېھلىدىكى ئوقۇشىغا قانائەت قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت مىسىرغا بېرىپ ئوقۇشنى ئويلايدۇ. بۇ ھەقتە ئۇ ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللىغا بىر پارچە خەت يېزىپتىپ، 1920 - يىلى 9 - ئايدا مىسىرغا قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇ بەش كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ مىڭبىر جاپادا بومبايغا يېتىپ بارىدۇ. بىراق بومبايدىن مىسىرغا قاتنايدىغان پاراخوتقا ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭدا پاراخوت كىراسىغا تۆلىگۈدەك بىر

نەرسە بولمىغاچقا، بومبايدا بىر نەچچە كۈن ئىشلەپ ئازراق پۇل تاپىدۇ. بىراق ئۇنىڭ تاپقان پۇلى يەنىلا پاراخوت كىرا- سىغا يېتىشمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئامالسىزلىقتىن پارا- خوت ماتروسىغا ئەھۋالنى ئېيتىدۇ. پاراخوت ماتروسى مۇھەممەت- نىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىدۇ ۋە ئۇ- نى ھەقسىز پاراخوتقا سېلىۋالىدۇ.

مۇھەممەت ئۇ ماتروسنىڭ ياردىمى بىلەن مىسىرغا سالا - مەت يېتىپ بارىدۇ. «جامائىلا ئەزھەر» ئىنىستىتۇتىغا بېرىپ ئۇ يەردىكىلەرگە ئۆزىنىڭ ئوقۇش ئارزۇسىنى ۋە شۇ ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنى قىسقىچە بايان قى- لىدۇ. مۇھەممەتنىڭ بىلىم ئېلىش يولىدا تارتقان رىيازەتلىرى مەكتەپ دائىرىلىرىنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. «جامائىل ئەز- ھەر» ئىنىستىتۇتىغا قوبۇل قىلىنىدىغانلاردىن ئالدىن ئىمتىھان ئېلىناتتى. ئىمتىھان تەييارلىقى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن بىر ئايلىق مۆھلەت ۋاقتىنى ئۇلار مۇھەممەت ئۈچۈن قىرىق كۈنگە ئۇزارتىپ بېرىدۇ. مۇھەممەت شۇنچە چارچىغىنىغا قارىماي بېرىلگەن مۆھ- لەت ئىچىدە ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ تەييارلىق قىلغاچقا، ئىمتىھان- دىن ئەلا باھا بىلەن ئۆتۈپ، مەدرىسكە قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئوقۇشقا كىرىشىپ ئۈچ يىل ئىچىدىلا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئەلا نەتىجىلىرى بىلەن ئىنىستىتۇتتىكى ئۇلىما، تالىپلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. ئۇ ئەنە شۇنداق تىرىش- چانلىق بىلەن مىسىردىكى 17 يىللىق ئوقۇش ھاياتىدا بەش قېتىم ئالتۇن مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ مىسىردا ئوقۇ- ۋاتقان چاغلىرىدا يازغان يەتتە يۇز بەتلىك «ئويغىنىش» داستانىنىڭ قوليازمىسى «جامائىل ئەزھەر»دىكى تالىپلار- نىڭ، ئۇلىمالارنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ (ئۇ ئەسىرنى مەتبۇ- ئاتقا بېرىمگەن). مۇھەممەت ئۆزىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئۆزگۈچىلى- كى بىلەن «جامائىل ئەزھەر»گە تونۇلىدۇ ھەمدە «جامائىل

ئەزھەر»نىڭ كۆزى دېيىلىدۇ. بۇ نام ئۇنىڭ ئەمەلىيەتكە تولىمۇ ماس ئىدى.

مۇھەممەت مىسىردىكى ئوقۇشنى تاماملاپ قايتماقچى بولغا- نىدا، مىسىرلىقلار مۇھەممەتتىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، ئۇنى مىسىردا ئېلىپ قالىدۇ. بىراق، شۇ چاغلاردا جۇڭگو ياپون جا- ھانگىرلىرىنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئاستىدا قالغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولغان شىنجاڭمۇ شۇ تەھدىتتىن يىراق ئەمەس ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت دامواللا خەۋپ ئىچىدە قالغان ۋەتەنىنى، ئازاب - ئوقۇبەتتە خانۇەيرانچىلىقتا ياشاۋاتقان مىللىغان، ئون مىللىغان ۋەتەنداشلىرىنى، زۇلمەت ئىچىدە نادانلىق ۋە خورا- يىلىقنىڭ ئاسارىتىدە تىرىكچىلىك ئۈچۈن قان - يېرىڭ يۇتۇپ تىرىشىپ - تىرمىشۋاتقان قېرىنداشلىرىنى ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئانا ۋەتىنگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتى گۈلخان بولۇپ يانىدۇ - دە، مىسىردىكى ئۆزىگە بېرىلگەن مەنسەپ ۋە ئابـ رويدىن، كۆكۈللۈك تۇرمۇشتىن كېچىپ، ئازاب - ئوقۇبەتتە ياشا- ۋاتقان ۋەتەن خەلقىنى، خورلۇق ئاستىدا تۇرۇۋاتقان دىيارىنى چىن قەلبىدىن سېغىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مىسىر خەلقىگە رەھـ مەت تەشەككۈرلىرىنى ئېيتىپ، ۋەتىنگە قايتىش ئارزۇسىنى با- يان قىلىدۇ. مىسىردىكىلەرمۇ مۇھەممەتنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىگە قايىل بولۇشۇپ، مۇھەممەت دامواللىنى يولغا سېلىپ قويۇشىدۇ.

1937 - يىلى مۇھەممەت دامواللا ئۆز ۋەتىنگە قايتىپ كېـ لىش بىلەنلا شېك شىسەي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھاكـ مىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مۇھەممەت دامواللىنى ئۆزىگە تارتىش نىيىتىدە ئۇنىڭغا قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىنى تەكلىپ قىلىدۇ. بىراق مۇھەممەت دامواللا شېك شىسەينىڭ رەت قىلىپ، يۇرتداشلىرىنى نادانلىق، قالاقلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش نىيىتىدە ئاقارتىش يولىنى تاللىغان ۋە ئاخىرىدا ئىچكى - تاش- قى سۇيىقەستچىلەرنىڭ دۇشمەنلىكى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇستازى

ئابدۇقادىر دامولا ئۇچۇن قايغۇرىدۇ (ئابدۇقادىر دامولا 1924 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر كونا ئوردىدىكى ئۆيىنىڭ كۆتۈپخانىسىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەن). ئابدۇقادىر دامولىنىڭ يۇكسەك ئارزۇ - ئۇمىدلەر بىلەن ئۆتكەن ھاياتى، ئىستىبدات ھۆكۈمەت ۋە يەرلىك زومىگەرلەرنىڭ ئېزىشى ۋە قاقتى - سوقتىسى تۈپەيلىدىن ئازاب - ئوقۇبەتتە ياشاۋاتقان خەلقنىڭ پاجىئەلىك ھاياتى مۇھەممەت دامولىنى قاتتىق ئويغا سالدۇ ۋە ئازابلايدۇ. مۇھەممەت دامولا كېچە - كۈندۈز ئويلىنىپ، خەلقنى بۇ ئازاب - ئوقۇبەتتىن خالى قىلىشنىڭ، ئۇستازى ئابدۇقادىر دامولىنىڭ ئارزۇسىنى تولۇقى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ بىردىنبىر يولى ئاقارتىش ئېلىپ بېرىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئاقىلانە سۆزى ۋە ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن خەلقنىڭ روھىنى ئۇرغىتىپ، كەڭ خەلقنىڭ ھۇرمىتىگە ئېرىشىدۇ ھەمدە خەلقنىڭ ۋە شۇ جايدىكى ئىلغار كۇچلەرنىڭ قوللىشى بىلەن پەيزاۋات باش ئۇيۇشمىنىڭ مائارىپ مۇدىرلىقىغا تەينىلىنىدۇ. شۇ يىلى دەسلەپكى قەدەمدە كەتەيلاق يېزىسىنىڭ «قوغان» دېگەن يېرىگە بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، كوچىلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن يۈز نەچچە بالىنى يىغىپ ئوقۇتىدۇ. مۇھەممەت دامولىنىڭ پەننىي مەكتەپ ئېچىش پالىيىتى خەلقنىڭ ئالقىشىغا ۋە قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت دامولا ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئارقا - ئارقىدىن كويەك، كۆل (ھازىر ئاتوشقا قاراشلىق)، گۇللۈك، بەشتام، لىغلىدىما، لەڭگەر، غولتوغراق (بۇ جايلار ھازىر پەيزاۋات ناھىيىسىگە قاراشلىق) قاتارلىق ئون نەچچە ئورۇندا ئون ئىككى پەننىي مەكتەپ ئاچىدۇ. يەنە ئالتە جايدا مەكتەپ ئېچىش ئۈچۈن ئىشانە پۇل توپلايدۇ. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئابلىز نىياز، ئابدۇرېھىم روزى، قۇتلۇق كېرىم، مۇھەممەت كېرىم قاتارلىق 20 نەچچە كىشىنى قەشقەر دارىلمۇ-

ئەللىمىندە بىر يىل ئوقۇتۇپ، ھەرقايسى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئېكىتىدۇ. مۇھەممەت دامولا ئاچقان بۇ مەكتەپلەردە بەش يۈزگە يېقىن ئۆسمۈر بالا بىلىم ئىگىلەش شارائىتىگە ئىگە بولىدۇ. زۇلمەت قاپلىغان بۇ دىياردا ئاستا - ئاستا مەرىپەت شامى يېنىشقا باشلايدۇ. بىراق، مەرىپەت شامىنىڭ يالقۇنى شېكى ھۆكۈمىتىنى ساراسىمىغا سېلىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شېكى شەي خەلقنىڭ بىلىم بىلەن كۈچلىنىشىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، بىر ئامال قىلىپ مۇھەممەت دامولىنى كۆزدىن يوقاتماقچى بولىدۇ. شېكى شىسەينىڭ بۇ ياۋۇز نىيىتى يەرلىك سانقىن ئەمەلدارلار تەرىپىدىن ئاخىرى ئەملگە ئېشىپ، مۇھەممەت دامولا شېكى شىسەينىڭ تۇرمىسىگە تۇتقۇن قىلىنىپ، ئاخىرى شەرەپ بىلەن قۇربان بولىدۇ.

مەرىپەتچى، تەرەققىيپەرۋەر زات مەتنىياز مەخسۇم

شوڕپ خۇشتار

تونۇلغان ئىجتىمائىي ئەربابلار، مەرىپەت ئەھلى، تەرەققىيپەرۋەر زات مەتنىياز مەخسۇم 1890 - يىلى قەشقەر پەيزاۋات ناھىيە سىنىڭ شاپتۇل كەنتىدە ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ئابدۇغوپۇر دامۇللا① ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەتنىياز مەخسۇم ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن شاپتۇل كەنتىدىكى باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ۋە ئائىلىسىدە دىنىي بىلىم ئالغان. 1903 - يىلى مەتنىياز مەخسۇم ئائىلىسى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى ئاتاقلىق دىنىي ئۆلما باۋۇدۇن مەخسۇمدىن دىنىي بىلىم ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن قازان مەدرىسىدە ئوقۇپ، شۇ زامانىدىكى ياش تالىپلار ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي بىلىم ئەھلى بولۇپ يېتىلگەن.

مەتنىياز مەخسۇم ئوقۇش دەۋرىدە ياۋروپادىكى ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى، بولۇپمۇ 1905 - يىلى چارروسىيە ئەركىنلىك مانىپىستى② ئېلان قىلغاندىن كېيىنكى مەزگىللەردە روسىيىدە يۈز

① ئابدۇغوپۇر دامۇللا ھاجىم 1930 - يىللاردىكى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق دىنىي ئالىمى، جامائەت ئەربابى ئىدى. ئۇ، 1924 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەرنىڭ قازىسى بولغان. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن 1934 - يىلى مىللەتلەر مەجلىسى «كېڭەش باشلىقى»، قۇرۇلتاي ۋەكىلى بولغان دەۋر ئىلغارلىرى ئىدى.

② 1905 - يىلى چار پادىشاھى ئىچكى ئىختىلاپ ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ قارشىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن ئەركىنلىك مانىپىستىنى ئېلان قىلغان، مانىپىستىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى مىللەتلەر - ئۇيغۇرلارنىڭ ئويغىنىشىغا پايدىلىق بولغان.

بەرگەن يېڭىلىقلار ۋە پەن - مەدەنىيەتكە بولغان ئىنتىلىشلەر تەقەززاسىدىن نەشر قىلىنغان ھەم دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار بولغان كىتاب، ژۇرناللارنى، گېزىتلارنى ۋە باشقا مەجمۇئەلەرنى كۆپرەك ئوقۇيدۇ. يېڭىلىقچا ئىنتىلىپ، دۇنياغا نەزەر سالىدۇ. ئەينى يىللاردا، ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە سودا تىجارەت، سایاھەت، ئوقۇش ئۈچۈن بارغان ئۇيغۇر سایاھەتچىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ھەمسۆھبەتتە بولۇپ، چەت ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرۈشكە قىزىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆز ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن تىجارەت يولى بىلەن چەت ئەللەگە چىقىشنى نىشان قىلىپ تۇنجى سەپەرنى قەشقەرگە يېقىن بولغان قىرغىزىستانىنىڭ ئوش① ئوبلاستى، ئەنجەن يەنى پەرغانا ۋادىسىدىكى ھەر قايسى شەھەرگە قارىتىدۇ. مەتنىياز مەخسۇم دەسلەپ ئۇ يەرگە يەرلىك خام ماللارنى ئېلىپ چىقىدۇ. شۇ جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە روسىيىلىكلەرنىڭ ئاپتاپپەرەس (گازىر) غا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، شىنجاڭدا ئەڭ تۆۋەن مەھسۇلات ئاتالغان گازىرنى كۆپلەپ تېرىشنى دەۋەت قىلىدۇ. نەتىجىدە گازىر تېرىش قەشقەر ۋىلايىتىدە ئومۇملىشىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق روسىيىنىڭ كۆپلىگەن ئورۇنلىرىنى تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭ 1914 - يىلى قىسمەن خام ماللاردىن باشقا ئىزنى نوۋگورودقا ئېلىپ چىققان (يەرمەنكىگە قويغان) گازىرى 150 مىڭ پۇت② (سەلەي ھاجى، ھوشۇر سەتەڭ قاتارلىق ئاتچىلارنىڭ مەلۇماتى) بولىدۇ.

مەتنىياز مەخسۇم 1908 - يىلدىن 1930- يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا روسىيە زېمىنىدا تىجارەت قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا ئاساسلىق مەدەنىيەت ۋە سودا شەھەرلىرىنى ئايلىنىدۇ، ئېكسكۇرسىيە قىلىدۇ. ئۇ دەسلەپ

① ئوش — قەشقەرگە 300 نەچچە كىلومېترلا كېلىدۇ. ئىلگىرىكى كارۋان يولى ئاشۇ ئىدى.

② ھەر بىر پۇت 16.38 كىلوگرام ھېسابلىنىدۇ.

قازاندىكى جەدىدى مەكتەپتە، كېيىن تاشكەنتتە ئوقۇيدۇ، رۇس تىلى يېزىقىنىمۇ پۇختا ئىگىلىۋالىدۇ.

روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلغار مەرىپەتچىلەر، تەرەققىيپەرۋەرلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ. شۇنداقلا شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا ۋە خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت يولىغا باشلاشقا قەدەم قويىدۇ.

مەتنىياز مەخسۇم 1930 - يىللىرى قەشقەرگە يېنىپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەدەنىيەت، ئىلىم - پەنگە يۇرۇش قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بارىدۇ، ھەم جايلاردا دارىلئىتىام (يېتىملار مەكتىپى) ۋە دارىلئاجىزىن (ئىگە-چاقسىز، يېتىم - يېسىر، مېيىپلارنى تەمىنلەش ئورنى) قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. سوۋېتنىڭ سودا تىجارەتچىلىرى بىلەن شىركىلىشىپ تىجارەت قىلىپ، كارخانا قۇرۇپ ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئىشتا ئۆزى تۇنجى بولۇپ قەشقەردىكى ئىلغار پىكىرلىك زاتلار، مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەردىن ھۈسەنجان ھاجىم باشلىق بىر قانچە كىشى بىلەن بىرلىشىپ، 1931 - يىلى قەشقەردە «كىنو تەرەققىيات شىركىتى» قۇرۇپ بېرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر جۈپ كىنو ئاپپاراتى ۋە فىلىملارنى سېتىۋېلىپ «بىز كرونشتاتتىن» قاتارلىق ئاۋازسىز فىلىملارنى قويۇپ، يەرلىك كىشىلەردىن تۇنجى كىنو مەدەنىيىتى تارقاتقۇچىلاردىن بولىدۇ [شىنجاڭغا دەسلەپ كىرگەن كىنولار ئەسلىدە ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەرىپىدىن 1924 - يىلىنىڭ ئالدى-ئاخىرىدا ئوخشاش بولمىغان ئاي، كۈنلەردە كىرگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرگە 1924 - يىلى كىرگەن فرانسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تولۇمغا قاچىلانغان كارىبت (بىر خىل تاش) گازى يورۇقلۇقى بىلەن قولدا چۆرۈپ ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ئاپپاراتلار

ئېلىپ كېلىپ، سايا‌ھەت خاتىرىسى ناملىق ئاۋازسىز ھۆججەتلىك فىلىم كۆرسەتكەنىدى. ئىككىنچى قېتىملىق كىنو پەقەتلا مەتنىياز مەخسۇم ئارقىلىق كىرگەن]. شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەردە كىنوچىلىق ئىشلىرى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىدۇ. 1934 - يىلى مەتنىياز مەخسۇم باشچىلىقىدىكى «كىنو تەرەققىيات شىركىتى» سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر جۈپ ئۇلگىلىك كىنو ئاپپاراتى (ھازىر كىنوخانىلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان «سۇئىخۇاجياك»ماركىلىق چوك ئاپپارات ئاشۇ نۇسخىدىن) سېتىۋېلىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەنئەندىكى پائالىيەتلىرى سۈرەتكە ئېلىنغان «جۇڭگو» ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئاتاقلىق ئۇرۇش قەھرىمانى چاپايۇۋ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھۈججەتلىك فىلىم «چاپايۇۋ»، «13 قەھرىمان»، «چېگرىدا»، «فرونتتىكى سالىدات» ناملىق فىلىملارنى دەسلەپ ئاۋازسىز، كېيىن ئاۋازلىق قويىدۇ. بۇ فىلىملار كېيىنكى ۋاقىتتا سەييارى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىمۇ قويۇلىدۇ.

ئەمما مەتنىياز مەخسۇم باشچىلىقىدىكى «كىنو تەرەققىيات شىركىتى» دەسلەپتە بىر قانچە يىلغىچە زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرايدۇ. چۈنكى ئىسلام دىنىنىڭ بەزى قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە يېڭىلىققا قارشى مۇتەئەسسىپ دىندار، روھانىلارنىڭ كىنونى يامان كۆرۈشى، ئەيىبلىشى، كىشىلەرگە كىنو كۆرمەسلىكنى تەشۋىق قىلىشى بىلەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بىر قېتىملىق كىنوغا ئون-ئونبەشلا كىشى كىرىدۇ. كۆپ بولغاندا، يۈزگە يېتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال يىللاپ داۋام قىلىدۇ. مەتنىياز مەخسۇم مەخسۇس ئېلانچىلار گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، دۇمباق، سۇناي چېلىپ شەھەر كوچىلىرىنى ئايلىنىپ، كۇندىلىك كىنونىڭ مەزمۇنى بىلەن بېلەت ياھاسىنى چۇشەندۈرۈدۇ. دېمەك بىر ئايلىق كىنو كىرىمى بىر كۇنلۇك كىنو چىقىمىنى كۆتۈرەلمىگەن شارائىت ئاستىدىمۇ كىنو-چىلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىر كىنوچىلىقنى بۇگۈنكى تەرەققى-

ياتلارغا يېتىشكە شەرت هازىرلايدۇ.

مەتنىياز مەخسۇم 1930 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەردە قورۇلغان دارىلئۇلۇم ۋە دارىلئاجىزىن ئاساسىغا كۆپ ياردەم بېرىدۇ. يېتىم - يوقسۇللارنى يوقلايدۇ. دارىلئاجىزدىن ۋە دارىلئېتام مەكتىپىنىڭ قەغەز - قەلەم، كىيىم - كېچەكلىرىگىچە بولغان چىقىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۆزلىكىدىن ئۈستىگە ئالىدۇ.

1933 - يىل 4- ئاينىڭ 8 - كۈنى، تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سجاڭ) قوشۇنلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن نوربېشىدىكى مەكتەپنى ياسىغاندى. بۇ چاغدا مەتنىياز مەخسۇم تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەكتەپكە خېلى ياردەملەرنى بېرىدۇ. مەتنىياز مەخسۇمنىڭ بۇ خىل مائارىپپەرۋەرلىكى كىشىلەرگە ئايان بولغاندىن كېيىن، مەتنىياز مەخسۇم ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىسلىكىنى زېممىسىگە ئالىدۇ. مەتنىياز مەخسۇم يېڭى قۇرۇلغان ۋە تېخى ۋەخپى، ئۆشرە - زاكاتتەك ئىقتىسادىي كىرىمگە ئىگە بولمىغان ياش ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن گۈللەندۈرىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسا خىزمىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن تەجرىبىسى بويىچە رەتكە سالىدۇ. ئۇ مۇشۇ يىللاردا، قەشقەر يېقىنقى زامان تارىخىدا تۇنجى قىرائەتخانىلارنىڭ بىر بولغان ئۇيغۇر كۇتۇپخانىسىنى قۇرىدۇ. بۇ كۇتۇپخانىنىڭ ئورنى ئەنجان رەستىسىدە بولۇپ، مەتنىياز مەخسۇم مەخسۇس ئۆزى ئىقتىسادىي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋە قازان، تاشكەنت، مىسىر، قاھىرە، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا نەشىر قىلىنغان كلاسسىك ئەدەبىي، تارىخىي كىتابلارنى شۇنداقلا ئىلغار پىكىرلىك، يېڭىلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان ھەر خىل ژۇرناللارنى ئالدۇرىدۇ. كۇتۇپخانىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىنى قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ئۇچۇن ئابدۇسالام ئىسمىلىك تەجرىبىلىك كۇتۇپخانا باشقۇرغۇچىنى تەيىنلەيدۇ.

1936 - يىلى مەھمۇت مۇھىيىتى (مامۇت سجاڭ) قەشقەردە تۇرغان مەزگىلىدە، ئۇنىڭ زور ياردىمى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا قەشقەردە تۇنجى سىفەن قۇرۇلغان، بۇنىڭدا كۆپلىگەن كىشىلەر بىلىم ئالغانىدى. مەكتەپ ئەمدىلا ۋايىغا يېتىۋاتقان مەزگىلىدە، ئىچكى ئىختىلاپ، تاشقى بېسىم يەنە باشقا ئوبېيكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەھمۇت مۇھىيىتى چەت ئەلگە چىقىپ كېتىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەردە چوڭ قىرغىن، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە تەپرىقىچىلىق يۈز بېرىدۇ. قەشقەرنى ئىشغال قىلغان ماخۇسەن قىسىملىرى مەكتەپلەرنى تاقايدۇ، ئوقۇغۇچىلارنى تۇتقۇن قىلىدۇ ياكى تارقىتىۋېتىدۇ. مەرىپەتپەرۋەر مەتنىياز مەخسۇم تاقالغان سىفەن مەكتىپىنى كېيىن يەنە قايتا ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. مەتنىياز مەخسۇم يالغۇزلا مائارىپپەرۋەر بولۇپلا قالماستىن بەلكى ۋەتەنپەرۋەر زات ئىدى. 1937 - يىلىدىكى لوگۇچياۋ ۋەقەسىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ياپونغا قارشى ئىئانە توپلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ چاغدا، مەتنىياز مەخسۇم سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ بىرئىسكىلاتچىدىكى گەزمال، ماتا، چەكمەن ۋە باشقا (قەنت، شېكەر، سەرەڭگە) مالىلارنى بىر قانچە ھارۋىغا بېسىپ كېلىپ، ھېيتكار جامەسىنىڭ چوڭ سۇپىسىغا تىزىپ، توپ - توپى بىلەن ئىئانە قىلىپ، خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرىشى ۋە ئىئانە توپلاش روھىغا زور ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەنىدى.

مەتنىياز مەخسۇم ئەسلىدە دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھالال تىجارىتىدىن باي بولۇپ، يۇز - ئابروي تاپقان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تىجارەت يولى ئەينى يىللاردا باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىق بولغان. ئۇ ئۇزۇن يىل سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا دوگوۋور قىلغان بولۇپ، ھەر قاچان ئۇنىڭ سوۋېتتىن كىرگۈزگەن مالىلىرىنىڭ 30 ۋە 40 پىرسەنتى ئوقۇش ماتېرىياللىرى بىلەن مەدەنىي بۇيۇملار بولىدى. دېمەك، 1930 - يىللار تارىخىدا جەنۇبىي شىنجاڭ بولۇپمۇ

قەشقەرنى مەدەنىي بۇيۇم، ئوقۇش ماتېرىيالى، زامانىۋى كىيىم ـ كېچەك، تەنتەربىيە كىيىمى ۋە ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. ھەتتا ۋالىبول، ۋاسكېتبول قاتارلىق توپلارنى ۋە ئۇنى ئويناي-دىغان تور قاتارلىق سايمانلارنى ھەرقايسى يېزا ـ مەكتەپلەرگە ئۆز يېنىدىن پۇلسىز ياردەم قىلدى. ئۇ پاختىنى چېگىتىدىن ئايرىش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ، مەكىت قاتارلىق جايلاردا پاختا زاۋۇتى قۇردى. قەشقەرگە تۇنجى زامانىۋى دوش، ۋانا، بىر كىشىلىك، ئىككى كىشىلىك ۋە ئون كىشىلىك سېمونتتىن ياسالغان پار مۇنچا ياسىدى ۋە بۇ مۇنچىغا كونا ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىپ ھاممام ئورۇنلاشتۇردى، ئەينى يىللاردا ھەرقايسى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى پۇلسىز مۇنچىغا چۈشۈرۈپ، مۇنچىدا يۇيۇنۇشنى ئادەتلەندۈردى. ھەتتا دائىملىق بىلەن دائىملاشجىزىنلارنىمۇ ھەر 15 كۈندە ۋە ھېيىت ـ ئايەملەردە سىرتقى تىجارەتچى توختىتىپ يۇيۇندۇردى. مەتنىياز مەخسۇمنىڭ بۇ خىل ئالىي جاناب پەزىلىتى ئەينى يىللاردىلا ئەمەس ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

قەشقەر مائارىپ تارىخىي توغرىسىدا سۆز بولغان بىر سورۇن-دا، بىر قانچە پېشقەدەملەر مەتنىياز مەخسۇم ۋە مەكتەپ پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ: «ئىلگىرى مەكتەپلەردە كوللېكتىپ پائالىيەت بولمايتتى، مەتنىياز مەخسۇم ياز كۈنلىرى ھەرقايسى مەكتەپلەرنى نەزەرباغدىكى باغ ھويلىسىغا چاقىرىپ كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى ئادەتلەندۈرگەن؛ بىز ھەر قېتىم ئۇنىڭ بىغدا كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا دەپتەر، قېرىنداش، قېرىنداش ئۇشلايدىغان ماشنا قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلاتتى، ياخشى تاماق، يازلىق مېۋىلەر بىلەن مېھمان قىلاتتى. بەزى پائالىيەتلەردە نەتىجە قازانغانلارنى مۇكاپاتلايتتى» دەپ ئەسلىشىدۇ.

مەتنىياز مەخسۇم 1930 ـ يىللار تارىخىدىكى مەرىپەتپەۋەر، تەرەققىيپەرۋەر زات بولۇپلا قالماستىن بەلكى ئۇ ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلاردىن ئىدى. ئۇ، بىر ئۆمۈر تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى، ئىلغارلار ھەرىكىتىنى قوللىدى. شۇڭا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى «قەشقەرگە قېچىلغان مىخ» دەپ ھېسابلايتتى، ئۇنى نازارەت قىلاتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالدى، جۈملىدىن ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىدىن كېيىن ئىلغا كېتىپ ئازاد رايوندا پاناھلاندى. ئۇ، ئۆلكە ئازاد بولغاندىلا ئاندىن ھاياتىدىن خاتىرجەملەندى.

ئۇ، ئازادلىقتىن كېيىن لېچۈن سانائەت شىركىتىگە 1500 قوي پاي قوشۇپ ئەزا بولدى. ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋ-شيەنگە يارداەم بېرىش ۋاقتىدا كۆپلىگەن يارەملەرنى بەردى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى سېتىۋېلىپ يول ياساش قاتارلىق ئىشلارغا يارداەم بەردى. شۇڭا خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئىلغار سودا تىجارەتچى دەپ مۇئامىلە قىلدى. ئۇ، 1953 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن 63 يېشىدا ۋاپات بولدى.

قەشقەر يېقىنقى زامان تىبابەتچىلىكى ۋە مەشھۇر تېۋىپلار

شىرىپ خۇشتار

ئىنسانلار پەيدا بولۇش بىلەن ئېپتىدائىي تىبابەت بىخلىرى پەيدا بولىدۇ. بۇ، ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان ھەقىقەت. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىبابەت تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. لېكىن بىز بۇ ماقالىمىزدە، قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېقىنقى 200 يىل مابەينىدىكى ئۇيغۇر مىللىي تىبابەت تارىخى ۋە ئۇنى زامانىمىزگە ئېلىپ كەلگەن مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىبابىتى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق داۋالاش، ساقلىقنى ـ ساقلاش، دوربىگەرلىك ئەمەلىيەتلىرىنىڭ يەكۈنى بولغان مىللىي تىبابەتتىن ئىبارەتتۇر.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن تەسىس قىلىنغان مەدرىس ساچىيە، كېيىنرەك قەشقەر دۆلەتباغدا قۇرۇلۇپ ئۇلۇغ ئالىم ھۈسەيىن ئېبەنى خەلەف (ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام) مۇددەرىس بولغان ۋە ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى ئوقۇغان مەدرىسەئىي ھامىدىيە، يەنىلا قارىخانىلار دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، شو سۇلالىسىنىڭ شاھزادىلىرى، قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئىلىم تەھسىل قىلىپ تۇرغان ئوپال تاش بېلىق تېغى (ھەزرىتى موللا مازىرى ئەتراپى) دا قۇرۇلغان مەدرىسەئىي مەھمۇدىيە (بۇ مەدرىستە باغداتتىن قايتىپ كەلگەن مەھمۇد قەشقىرى مۇددەرىسلىك قىلغان)، XVII ئەسىردە يەكەننى مەركەز قىلغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۆۋەندىكى سۇلتانى ئابدۇللاخان

قۇرغان قەشقەر شەھەر چاسۇدىكى خانلىق مەدرىسە، ئوردا ئىشكىدىكى ۋاڭلىق مەدرىسە، كەنجازە مەدرىسە، قازان مەدرىسە، چاچ مەدرىسە ۋە باشقا مەدرىسلەرنىڭ ھەممىسىدە دىنىي دەرسلەرنىڭ سىرتىدا ئىلمىي فارائىز، ئىلمىي ھەندىسە، ئىلمىي نوجۇم (ئاستىر نومىيە) ھەتتا ئىلمىي تىببىي (تىبابەتچىلىك) ۋە باشقىلار ئوقۇتۇلاتتى. يەكەن، قاغىلىق ۋە باشقا شەھەرلەردىكى مەشھۇر مەدرىسلەردە ئوقۇغان تالىپلار دىنىي دەرسلەردىن باشقا تىبابەتچىلىك كىتابلىرىدىنمۇ بىلىم ئالاتتى. يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ ھەم دىنىي ئالىم ھەم تىبابەتچىلىك ئالىمى بولۇشىدىكى سەۋەب شۇنىڭدىن ئىبارەتتۇر. ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن بەزىلىرى يازغان ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى كىتابلار چەت ئەللەرنىڭ تىبابەتچىلىك دارىلفونۇنلىرىدا رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلۇپ كەلگەن. مەسىلەن، خوتەن قاراقاش ناھىيە ئاقساراي كەنتىدە تۇغۇلۇپ خوتەندە ئوقۇغان تېۋىپ جامالىدىن ئاقسارايى ئەرەب تىلىدا يازغان «كىتابى تىببىپ ئاقساراي» مىلادى 1899 ـ يىلى ھىندىستانىنىڭ لاكنو شەھىرىدە رەسمىي نەشىر قىلىنغان بولۇپ، ھىندىستانىنىڭ مەركىزى دېھلىدىكى ئىسلام تىبابىتى دارىلفونۇنىدا 1929 ـ يىللاردىمۇ رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلۇپ كەلگەن (قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەت شۆبە ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىبابەت چۆلپىنى» 51 ـ، 52 ـ بەت). يەنە شۇ كىتابنىڭ 52 ـ بېتىدە، شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ قول يازمىسىدىن نەقىل قىلىپ: «مەشھۇر تېۋىپ نورۇز ئاخۇنۇم شىنجاڭنىڭ تىبابەتچىلىك تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تۆھپە قوشقانلىقى، نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرگەنلىكى، ئۇ كىشىنىڭ يەرلىك ئوت ـ چۆپلەرنى دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە ماھىر ئىكەنلىكى، مەكتىتىكى نورۇز ئاخۇنۇم مازىرى دەل شۇ كىشىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى» خاتىرىلەنگەن.

قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپ سوپاخۇنۇمنىڭ چوڭ ئا-
ئىلە شەجەرىسىدىن بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلاردىن بەش
ئەۋلاد تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى مەھەم-
مەت مىراتبېك ئەلى بېك ئوغلى ھىجرىيە 1150 - (مىلادى 1640 -
يىلى) يىلدا قەشقەر شەھىرىدە «ئەغزاز تىببىي» (تىبابەتچىلىك
مەكتىبى) ناملىق تىببىي ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان. بىز
تونۇشتۇرماقچى بولغان مەشھۇر تېۋىپ پەدىردىن سوپى ئاخۇنۇم
XVIII، XIX ئەسىرلەردە ياشىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ئاتا
كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن.
سوپاخۇنۇم ئەرەبچە، پارسچە تىللارغا ماھىر بولۇپلا قالماي، بەلكى
ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ساھەسىدىمۇ يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە
بولغان. شۇڭا قەدىمكى تىبابەتنىڭ ئانچە قوللىنىلمايدىغان بىر
ئۇسۇلى — يۇلتۇزلارنىڭ ساماۋىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ۋە
ھەرىكىتىگە ئاساسەن دېئاگنوز قويۇش، دورا بۇيرۇش، ئاقۇبەتنىگە
باھا بېرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ كېسەل داۋالىغانلىقى ھەققە-
دە رىۋايەتلەر بار.

سوپى ئاخۇنۇمنىڭ ھىجرىيە 1250 - (مىلادى 1832 - يىلى)
يىلدا قەشقەردە يازغان «شىفائىلقۇلۇپ» ناملىق كىتابى ۋە ئۆز
شاگىرتى قەشقەرلىق خۇدا بەردى ئاخۇنغا تېۋىپلىق قىلىش ئە-
جازەتنامىسى بىلەن بېرىپ بەرگەن 100 خىلدىن ئارتۇق دورا
نۇسخىلىرى، رېتسېپلىرى ھەم بەزى قول يازمىلىرى ھازىر ئاپتونوم
رايونلۇق سەھىيە نازارىتىدە ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن باشقا سوپى
ئاخۇنۇم زامانداشلىرىدىن سەئىد مۇختار بۇلاقبەگ ئوغلى ئىسمە-
ئىل بىر تېۋىپنىڭ «تىببىي شىفا» نامىدا يازغان كىتابىنىڭ
كۆچۈرمىسى ھازىر قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، قەدىرلەپ ئوقۇلىدە-
غان دەستۇرلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

XVII، XVII ئەسىردە يۇقىرىقى تېۋىپلاردىن تاشقىرى يەنە
قەشقەر شەھىرىدىلا موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، موللا يۇسۇپ

ئاخۇنۇم، موللا ھېت ئاخۇنۇم، موللا قۇتلۇق ئاخۇنۇم، ھەيدەر
ئاخۇنۇم، قاسىم ئۆمەر ھاجىم، ماموت شەلفە ئاخۇنۇم؛ بەدەۋلەت
زامانىدىن كېيىن سوپا ئاخۇنۇم ئوغلى خوجائاخۇن ھاجىم،
تېۋىپ قادىر ھاجىم، باھاۋۇدۇن ئاخۇنۇم، ئوغلى موللا ئاخۇن،
مۇساقارى ئاخۇنۇم، قاھىرقارى ئىشان، ھەسەن قازى ئاخۇنۇملار؛
بۇلاردىن كېيىن ئۆمەرقارى ھاجىم، ئىمىن ھاجىم، زونۇن ئاخۇن،
مەھەممەت ھاجىم، ماموتخان ھاجىم، غوجا ئابدۇللاخان، ئۇلۇغ
ئاخۇنۇم، مۇسا ئاخۇن، قۇتبىدىن ئاخۇن، يۇسۇپ ھاجىم قەش-
قىرى، مەھەممەت ئىشان، روزى ھاجىم، زونۇن ئاخۇن، كېرەم
ئاخۇنۇم قاتارلىقلارمۇ مەشھۇر تېۋىپلار ھېسابلىنىپ كەلگەن.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ھازىرغىچە ئالاھىدە تۆھپىكار
بولۇپ كەلگەن تېۋىپلاردىن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان يۇسۇپ
ھاجىم قەشقىرى، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسى-
نىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا قاتناشقان ھەمزىخان مەخسۇم، فەتھىدىن
مەخسۇم، زۇنۇن قارىم، ئارىپ ھاجىم، ئىسمائىلجان، ماموتخان،
ھاشىم ئاخۇن خەلپىتىم، ئابدۇراخمان كېرىم (ئاتام)لار ئۇيغۇر
تىبابىتىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تېۋىپلارنىڭ بىر
قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

قەشقەر شەھىرىدىن باشقا، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە-
لىرىدىن يېتىشىپ چىققانلاردىن مەشھۇر شائىر، ئاتاقلىق تېۋىپ
سىيىت ھۇسەينخان قۇتبىدىن شاھ ئوغلى (تەجەللى ھەزرەت)
ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ زات ھىجرىيە 1272 - (مىلادى
1856 - يىلى) يىلدا قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ زوڭلاك يېزىسى ئاي-
باي كەنتىدە دۇنيا ئالغان، مەشھۇر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ھەز-
رەت ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ھاياتىدا ئەرەب، پارس،
ئوردو تىللىرىنى ئۆگەنگەندىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
دېھلى راۋىلئولوم مەدرىسىدە، ئىرانىنىڭ ئىسپاھان داۋىلفونۇندا،
ئاخىرىدا ئافغانىستانىنىڭ كابول داۋىلفونۇندا ئىلىم تەھسىل

قىلغان. شۇ جەريانىدا ئۇ ئۇيغۇرچە، پارسچە، ئەرەبچە ئەدەبىياتـ لارنى پۇختا ئۆگەنگەن، كۆپلىگەن ئەسەر يازغان. ئۇ، تىبـا بەت ساھەسىدە يۈرەك، ئۆپكە، سىل قاتارلىق كېسەللەرنـى مۇـ ۋەپپەقىيەتلىك داۋالاشتىن باشقا، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيا بـويىچە داۋاسى تېپىلمىغان راك (سەرتان) كېسىلىنى يىلان گۆشى (زەھەرى) بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا داۋالاپ ساقايتقان (قەشقەر- ۋـلا ـ لايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتخانىسى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىبابەت چولپىنى» 55 ـ بەت). تەجەللىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ۋە ياكى ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغانلاردىن يۈسۈپ ھاجىم قەشقەرى (سۆھبەتدىشى)، مۇساخۇن تېۋىپ (شاگىرتى)، قـاغىلىقـ تىن يۈسۈپ ئەپەندى، سەيدىنا ئەپەندى، سادىق مەخسۇم، گـۇـ مىدىن ماموت ھاجىم، خوتەندىن پېشقەدەم تېۋىپ تۇردى ھاجىم ۋە باشقىلاردۇر.

تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئەدەبىي ۋە تەبىئي ئەسەرلىرى مەدەـ نىيەت ئىنقىلابىدا يوقالغان بولسىمۇ، ئـەمـا خـەلق ئـارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بىر بۆلۈم ئەسەرلىرى ئالىم ۋە شـائىر ئابلـ كىم مەخسۇم ھاجىم تەرىپىدىن نەشرىگە تەييارلىنىپ، 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «تەجەللى ـ مۇجەللى» نامىدا نەشر قىلىندى. يەنە بىر بۆلۈم ئـەسـەرلىرى ئابلىكىم مەخسۇم ھاجىم ۋە تەجەللى ھەزرەتنىڭ نەۋرىسى شەمـ ئىولھۇداخان قولىدا ساقلانماقتا.

تەجەللى ھەزرەت 1927 ـ يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتـ تى. ئۇنىڭ قەبرىسى قاغىلىق كاسكى يېزىسىدا ئىدى. بۇ قېتىم خەلق تەرىپىدىن قايتىدىن رېمونت قىلىندى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قەشقەر ۋىلايىتىگە تەۋە ناھىيىلەردە كۆپلىگەن مەشھۇر تېۋىپ ـ ھـۆكمـالار ئۆتكەن بـولـۇپ، ئۇلار تـۆۋەندىكىچە:

قاغىلىق ناھىيىسىدىن: تەجەللى ھەزرەت، يۈسۈپ ئەپەندىم، ياسىن ئاخۇن دامۇللام، تېڭىقچى ئايال بۇسەيدىخان، سەپەر ئاـ خۇن ھاجىم، روزى ئەزىزۇللا، ۋاھاپ ئاخۇنۇم، بابىخان ھاجىم، مۇللا مەھەممەت تۇرسۇن، سەيپىدىن ئاخۇنۇم، مەھەممـەت ئىبلـى ئىبزىزۇللا، سادىق مەخسۇم، ئابدۇقادىر روزى، سـايىت ئـاخـۇن خەلپىتىم، نۇر مەھەممەت مەخسۇم، غازى ئاخۇنۇم، يۈسۈپ ئـاـ خۇن تېۋىپ (يۈسۈپ تۇردى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

پوسكام ناھىيىسىدىن: ئەيسا ئاخۇنۇم، ئابدىرىھىم ئـەيسا، توختى بەگ، ئىسھاق ئاخۇنۇم، قادىر مەخسۇم، ئابلا تېۋىپ، ۋەـ زىرخان ھەزرىتىم، سۈپۈرگە نىياز ھاجىم، مايىسخان، ئەمەتجـان، يۈسۈپ ئاخۇن تېۋىپ، نىيازاخۇن تېۋىپ، سابىت ئاخۇنـۇم، قاـ سىم ئاخۇن تېۋىپ، ئىمىن سۈڭجاڭ: ھازىر ھاياتلار (ئىشلـەۋاتـ قانلار)دىن مەھەممەت ھەسەن، مەھەممەت ھوشۇر، ئەيسا قارى، ئاـ ۋۇت ئاخۇن، ئەمەت نىياز، ئابدۇكېرىم ماموت قـاتـارلىقلاردىـن ئىبارەت.

يەكەن ناھىيىسىدىن: پەيزى مۇھەممەت ھـاجىم، بـاۋۇدۇن قارى، ئابدۇراخمان خوجا، تەخخانباي، ئاتاۋۇللا ئاخۇن، ئىبرا ـ ھىم ئاخۇنۇم، تۇردى ھاجىم، ئابلاخان تۇردى، سىيىت ئەخمەتـ خان ھاجىم، ماموت ئاخۇن، ھاۋاخۇنىم سـادىقشاھخـان، يـاسىن دوختۇر، مەھەممەت ئىمىن ياسىن، ئۆمەر بارات ھاجىم، ئـابدۇلـ لا ئاخۇن خەلپىتىم، سوپى ئاخۇن يىگىت بېشى، ئىمىن ھـاجىم، ئەيساخان، سۈپۈرگە ھاجىم، رۇستەم ھاجىم، زىيـاۋۇدۇن قـارىم، ئابدۇرىشىت قارىم، ئابلەھەتخان مەخسۇم، ئەخمەت كېرەم، پاتـ مىخان، كېرەم ھاجىم، ئەبەيدۇللاخان تـۆرەم، نـەمىتۇلـلاخـان، ئىبزىز قارىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يېڭىسار ناھىيىسىدىن: ئابدۇللا قارىم، مەسۇم ئاخـۇن دا ـ مۇللام، تېۋىپ ئىمىن ھاجىم، تېۋىپ ئابدۇللا ئاخۇن ئـۇستـام، سىدىق ئاخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مارالبېشى ناھىيىسىدىن: تېۋىپ ياقۇپ، دوختۇر نەزەرخەلـ
پەم، چوڭ ئاخۇن موللام قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
پەيزاۋات ناھىيىسىدىن: يىگىت بېشى، ئەركەش، ساۋۇت
دامو للام، توختى موللام، توختى باقى، ياسىن ھېلىم ھاجى، ئىـ
مىن جېلىل، يۇسۇپ دامو للام، ئابدۇرېھىم توختى، ھاپىز قارى
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
بۇلاردىن باشقا قەشقەر كونىشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يو-
پۇرغا، سېرىقبۇيا، يەكشەنبە بازار، دۈشەنبە بازار ۋە باشقا
يېزا ـ قىشلاقلاردىمۇ نۇرغۇن پېشقەدەم تېۋىپلار ئۆتكەن.
1884 ـ يىلى شۆبتسىيە مىسسىيونېرلىرى قەشقەر رايونىغا
كىرىپ، قەشقەردە داۋالاش پونكىتى قۇرغانىدى. كېيىنكى يىللاردا
سوۋېت كونسۇلخانىسى ۋە ئىنگلىز كونسۇلخانىلىرىمۇ داۋالاش
پونكىتى قۇرغان. «ھېلالى ئەھمەر جەمئىيىتى» (قىزىل يېڭى ئاي
جەمئىيىتى) قاتارلىق داۋالاش ئورۇنلىرىمۇ زور نەتىجىلىك ئىشـ
لارنى قىلغان. بولۇپمۇ «ھىلالى ئەھمەر جەمئىيىتى» نىڭ قۇرغۇچى
ۋە ئەزالىرى ئاساسەن تېۋىپلاردىن تەركىپ تاپقانىدى. قىسقىسى،
قەدىمىي شەھەر قەشقەرنىڭ تىبابەتچىلىك ـ داۋالاش ئىشلىرى
ئەلمۇساقتىن تارتىپلا رونىق تاپقان ۋە بىر ـ بىرىنىڭ ئەنئەـ
نىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ زور مۇـ
ۋەپپەقىيەت قازانغان. تۆۋەندە ئەنە شۇ تىبابەت چولپانلىرىنىڭ
تېپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان يۇسۇپ ھاجىم قەشقىرى
ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.
مەن 1954 ـ يىلى سېنتەبىردە، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنـ
يەت ئىدارىسى ئىجتىمائىي پەن بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يۇسۇپبەگ
مۇخلىسوۋنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن، قەشقەر شەھەر ئىچى ئۆبـ
تەڭبويى مەھەللە ياغاچچى كوچىسىدىكى بىر مەرىپەتلىك ئائىلىگە
كىرىشكە مۇيەسسەر بولدۇم. بىز دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ ئىشىك
قاققىنىمىزدا، مانا ـ مانا ھازىر، دېگەن يېقىملىق ئاۋا بىلەن

تەڭلا ئوتتۇرا بوي، قىزىل يۇزلۇك، مەڭزىدىن قان تېمىپ تۇرـ
دىغان نۇرانە چىراي بىر ئاقساقال كىشى چىقىپ كەلدى ۋەبىزنى
ئالاھىدە ئېھتىراملىق سالام بىلەن قارشى ئالغاندىن كېيىن ئۆيگە
تەكلىپ قىلدى. دۇئادىن كېيىن، يۇسۇپبەگ مۇخلىسوۋ مەقسىتىنى
بايان قىلىپ، قەشقەردىياردىن تېپىلغان كۆپلىگەن تارىخىي ھۇججەت،
ۋەسىقە ۋە بەزى كىتابلارنىڭ ئەرەب، پارس تىلىدا يېزىلغانلىـ
قى، ئۇلارنى ۋاقتى يەتسە كۆرۈپ تەرجىمە قىلىپ بېرىشنى ئىلـ
تىماس قىلدى. بۇ چاغدا ئۇ خۇش پېئىل ئۆلىما ئورنىدىن تۇـ
رۇپ: جانابلىرى بىزنى نەزەرلىرىگە ئېلىپ مۇشۇ ئىشنى قىلالايـ
دۇ دېگەن ئىكەنلا، مىڭ مەرتىۋە خىزمەتلىرىگە تەييارمىز، دېـ
دى. بىز بۇ كىشىنىڭ كىچىك پېئىل، خۇش مۇئامىلىسىدىن ۋە
كەمتەرلىكىدىن مەمنۇن بولۇپ، بۇ زاتقا ئالاھىدە ھۆرمەت
بىلدۇردۇق.
يۇسۇپ ھاجىم جاۋەنلىرىگە قات ـ قات تىزىلغان ئەرەب،
پارس، ئوردو تىللىرىدىكى كىتابلارنى ئېلىپ كېلىپ بىزگە كۆرـ
سەتتى ۋە بۇ كىتابلاردىن بىرنەچچىنى تالالاپ ئوقۇپ بەردى.
ئوقۇغاندىمۇ ئەرەب، پارس ۋە ئوردو تىللىرىنى خۇددىي ئۇيغۇرـ
چىدەكلا سۈدەك راۋان ئوقۇپ بىزنى ھەيران قالدۇردى. بىز
تۇن يېرىمغىچە قىزغىن سۆھبەتتە بولۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت
ئۇستىدە كەڭ ـ كۇشادە پاراڭلاشتۇق. بۇ جەريانداً يۇسۇپ ھاـ
جىم ئۆز ھاياتىدا ئوقۇغان 600 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل
تارىخىي، ئەدەبىي، تىببىي كىتابلاردىكى مۇھىم ۋەقە، تارىخىي
ھادىسە، مەشھۇر شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ يازمىشلىرى ئۇستىدە
توختىلىپ، بىزنى دۇنياۋى بىلىم گىرداۋىغا ئاپىرىپ قويىدى.
بولۇپمۇ يۇسۇپ ھاجىم بايان قىلغان ئۇزاق يىللىق ئۇيغۇر تا-
رىخىي، مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى ۋە تىبابەت ساھەسىدىكى كەڭ
رى بايانى بىزنى قايىل قىلدى. مەن شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ زاتـ

نىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرى بولۇپ، كۆپ قېتىم سۆھبەتلىشىش، مۇڭدىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى ھەم ئۆتـ مۈش تارىخى بىلەن خېلى پۈختا تونۇشتۇم.

* * *

يۈسۈپ ھاجىم — ھىجرىيە 1298 - يىلى (مىلادىيە 1876 - يىلى) قەشقەر شەھەر ئىچى ئۆستەڭبويى مەھەللە ياغاچچى كو- چىسىدا ئوقۇمۇشلۇق سودىگەر قادىرھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن، ئائىلىدە ۋە مەھەل- لىدىكى باشلانغۇچ، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان.

قادىرھاجىم ئۆزىمۇ مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز ئوغلى يۈسۈپنىڭ تەربىيسىگە ئالىم - ئىرپان ئۆگىنىشىگە مە- دەت بېرىپ، ئۇنى كىچىكىدىنلا زېرەك، بىلىم سۆيەر قىلىپ تەر- بىيىلىگەن. شۇڭا يۈسۈپ ھاجىم مەكتەپتىكى ساۋاقداشلىرىغا نىس- بەتەن يۇقىرى دەرىجىدە بىلىم ئالغان. ئۇ، 20 ياشقا تولغان ۋاقىتلىرىدا دىن، ئەخلاق، تارىخ، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، ئىل- مىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)گە ئائىت بىلىملەرنى ئوقۇغان. مۇشۇ خىل بىلىملەرنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئەينى زامانىنىڭ ئېقىمى مۇ- قەررەر ھالدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىش زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇ خىل تىللارنى ئۆزىگە مەج- بۇرىيەت دەپ بىلىپ، تىرىشىپ - تىرىشىپ بۇ تىللارنى ئاخىرى ئۆگەنگەن. نەتىجىدە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزى ئوقۇپ چۈشىنەلەي- دىغان ۋە باشقىلارغا چۈشەندۈرەلەيدىغان بولۇپ يېتىلگەن. شۇ جەريانىدا خۇش خەت مەشق قىلىپ، بۇ ساھەدىنمۇ يېتىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قەشقەر شەھىرىدىكى ئاتاقلىق مەدرىسلەردە بىلىم ئېلىش بىلەن بىللە، ھەرقايسى دىنىي مۇتالىئە ۋە ئەدە- بىيات مۇتالىئەلىرىگە قاتناشقان. ئالىملارنىڭ تەپسىر - ئەھكام-

لىرىنى كۆپ ئاڭلىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىقتىسادىنىڭ يار بە- رىش سەۋەبى بىلەن 600 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب سېتىۋېلىپ ئوقۇغان.

يۈسۈپ ھاجىم ھىجرىيە 1327 - يىلى (مىلادى 1905 - يىلى) ئاتىسى قادىرھاجىم، تاغىسى تۇردى ھاجىملار بىلەن (بۇ چاغدا 29 ياشتا ئىدى) بىللە ھەج - تاۋاپ قىلغىلى بارغان. ئۇ، مۇشۇ جەريانىدا روسىيە، تۈركىيە، سۇرىيە، مىسىر، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىكى مۇقەددەس جاي ۋە سایاھەت ئورۇنلـ رىنى كۆرگەن. بۇ جايلاردا كۆپلىگەن ئىلىم ئەھلى بىلەن ئۇچـ راشقان. تۈركىيە ۋە مىسىردىكى مەشھۇر كىتابخانىلارنى زىيارەت قىلغان، بىزگە يېتىپ كەلمىگەن كۆپ كىتابلارنى ئوقۇغان ۋە ئۆز خاتىرىسىگە تەسىرات يېزىپ قالدۇرغان. ھەممىدىن مۇھىمى، بارغان جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، خەلقلەرنىڭ ئۆرپ- ئادىتى ۋە مىجەز - خۇلقى بىلەن تونۇشقان، جايلارنىڭ ئىجتـ مائىي تەرەققىياتلىرىدىن مول تەجرىبە ھاسىل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسرلەپ ئىستىبداد، خۇراپاتلىقنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا ئۇخلاپ ياتقان ئۆز ئىلىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى، مىللەتنى قۇتقۇزۇشنىڭ ئاچقۇچى بىلىم ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. چۈنكى، يۈسۈپ ھاجىمنىڭ ھەرەمگە بارغان ۋاقىتلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا جان تالىشىپ، بارلىق ۋەھشىيانە سىياسەتلەر بىلەن خەلق ئۈستىدە تۈگەتكۈ- سىز زۇلۇم - زورلۇق قىلىۋاتقان دەۋرى ئىدى.

يۈسۈپ ھاجىم ئاشۇ قانلىق ئۆتمۈشنى ئەسلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئاشۇ يىللارغىچە قەشقەر شەھىرى ۋە ۋىلايىتىنىڭ بىرقانچە ناھىيىسىدىن باشقا جاينى كۆرمىگەن بولساممۇ، لېكىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولۇۋاتقان زوراۋانلىقتىن خەۋەر تاپتىم. قەشقەر شەھىرىنى ئېلىپ ئېيتقانىدا، مەنچىڭ لويىلىرى كوچىغا چىقىپ قالسا كىشىلەر باش قويۇپ تەزىم قىلىشقا مەجـ

بۇر ئىدى، چېرىكلىرى چىقسا ۋاڑىلداپ قىزىۋاتقان بازار خۇددى ۋىچىلداپ سايرىغان قۇشقاچلارنىڭ ئاۋازى بىر چالما بىلەن جىم بولغاندەك، بازار ئىچى جىمجىت چۆللۈككە ئايلىناتتى. قېچىپ قۇتۇلالمىغانلار مال - مۈلكى ھەتتا ئۇستىدىكى كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىناتتى. مۇنداق تەسادىپىي زۇلۇمغا ھېچقانداق ئامال يوق ئىدى. مېنىڭ ئىچىم سېرىلىدىغان بىر ئىش، كوچا - كوچىلاردا يېتىپ كەتكەن كىشىلەر، باشلىرى يېرىكداپ كەتكەن تاز بالىلار، بەدەنلىرى تېشىلىپ، قان - يىرىڭ ئېقىپ گۇلەختە (ھاممام، ئاشخانىلار كۇلى تۆكۈلىدىغان جاي بولۇپ، غىرىپلار ئىسسىق كۇلگە كۆمۈلۈپ ياتاتتى) ياتقان مۇساپىرلار ئىدى. چىرىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇنداق كىشىل، غىرىپلار بىلەن كارى يوق ئىدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن غەرب مىسسىئونېرلىرى بولسا ئاتالمىش داۋالاش پونكىتى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكىتى ئېلىپ بارا تتى. خەلقنى ئىمكان قەدەر ئىسلام دىنىدىن قايتۇرۇپ خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلاتتى. مۇشۇنداق كۇنلەردە، ماڭا چۇشكەن ئىشتىياق تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىپ، كىشىل داۋالاپ خەلقنى قۇتقۇزۇش بولغانىدى. بۇ ئارزۇيۇمنى دادامغا ئېيتقىنىمدا، دادام بۇ ئارزۇيۇمنى نەزەردە تۇتۇپ، تۇرپاندىن مەشھۇر تېۋىپ مۆھىدىن ئاخۇنۇم دېگەن كىشىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىپ، ئۆيىمىزدە ئۇچ يىل تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭدىن تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشىمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنىدى. ئۇ كىشى ماڭا تىبابەتكە ئائىت مۇھىم ئەسەرلەردىن «تىببىي ئەكبەر»، «قارابادىن قادىرى»، «دوستۇرىلئىلاج» قاتارلىق كىتابلارنى دەرس قىلىپ ئۆتۈپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە نۇرغۇنلىغان نەزەرىيىۋى بىلىملەرنى ئۆگەتتى. مەن نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىي داۋالاشنى بىرلەشتۇرۇپ خېلى كۆپ تەجرىبە ھاسىل قىلغانىدىم. كېيىنچە ئۆزۈم مۇستەقىل كېسەل كۆرۈپ، دورا ياساپ ئۆگىنىش ئارقىلىق تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلدىم. شۇنداق قىلىپ

ئۇزاق ئۆتمەي يېقىن ئەتراپتا نامدار تېۋىپ بولۇپ قالدىم. كۇنىگە 70 — 80 كىشى كېسەل كۆرسىتىدىغان، كېچىلەپ ئىشلەيدىغان بولدۇم. قانداقتۇ ئالاتائالا كىشىلەرنىڭ نەزەرىگە سالدى بولغاي، كۆپ يىل ئۆتمەيلا شۇ زامانىدىكى تېۋىپلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدىم. مېنىڭ بۇنچىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشۇمدا، بىرى ئەستايىدىللىق، كېسەللەرگە بولغان ئىللىق مۇئامىلەمدىن بولدى؛ يەنە بىرى، يېتىم - يېسىر، غېرىپ غۇرۇاڭلارغا ئەرزان ياكى ھەقسىز دورا بېرىش، يۆتكەشكە بولمايدىغان كېسەللەرنىڭ باي - كەمبەغەل ياكى ئۆيىنىڭ يىراق - يېقىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر چوقۇم ئۆيىگە بېرىپ داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ باردىم. كېيىنچە، يەنى 1910 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇستازلارنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئۆستەڭبويىدا شىپاخانا ئېچىپ، مۇستەقىل ئىش ئېلىپ باردىم. بۇ يىللاردا دورا ماتېرىيالىلىرى ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ناھايىتى كەم ئىدى. كۆپ ۋاقىتلاردا چەتتىن دورا - دەرمەك ئالاتتۇق. مېنىڭ ھەج سەپىرىمدە ھەرقايسى دۆلەت تىبابەتلىرىدىن كۆرگەنلىرىم، بولۇپمۇ دورا ئۆسۈملۈكلىرى ھەققىدە كۆرگەنلىرىم رەسمىي شىپاخانا ئاچقاندىن كېيىن تازىمۇ لازىم بولدى. تاغ - دالىلار، باغ - ۋارانلار، چول-باياۋانلار مېنىڭ دورا ئۆسۈملۈك ئىزلەيدىغان يېرىمگە ئايلاندى. مۇشۇ جەريانىدا كۆپلىگەن دورا ئۆسۈملۈك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى دورا قىلىپ ئىشلەتتىم. كېيىن تۇرپانلىق نېقى قارى ھاجىم، ئابىت دامۇللام، قاغىلىقتىن سادىق ئاخۇنۇم ۋە مۇھەممەت ئىمىن قارىم (خوتەنلىك) قاتارلىق كىشىلەرنى تەلەپلىرىگە ئاساسەن شاگىرتلىققا ئېلىپ ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە تىبابەت نەزەرىيىسى ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىغا كامىل قىلىپ يېتىشتۇردۇم. مېنىڭ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىم مانا مۇشۇنداق باشلاندى» دېدى. مەن سوئال قويۇپ: «ھاجىم، تىبابەت ساھەسىدە ئۆيدە ئوقۇغاندىن باشقا يەنە چەتئەلدە ياكى باشقا مەكتەپلەردە بىلىم ئالدىلىمۇ؟»

دەپ سورىغىنىمدا، يۇسۇپ ھاجىم تۆۋەندىكى جاۋابنى بەرگەنىدى:

— ئاساسەن ئۆزلىكىمدىن ئۆگەندىم. بىلىمگە قىزىقىش مالا ئا بىر ھېرىسلىق بولۇپ قالغان، بىرەر كۇن كىتاب كۆرمىسەم، ئەتىگەن - كەچلەردە ئىلمىي مۇتالىئەلەرگە قۇلاق سالمىسام، ئاغلىغانلارنىمنى كىتاب ئاختۇرۇپ تەھلىل قىلمىسام، باشقا ئىشلارنى قىلمىسام، ئاخىرى ئەدىبلەرنى كۆرگەندە ئۇلاردىن قېيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب ئالىمىسام تۇرالمايدىغان بىر ھەۋەس پەيدا بولغانىدى. شۇڭا، مەن ئۆزلىكىمدىن ئۆگىنىشتە دۇچ كەلگەن قېيىن ئەھۋاللار ئاستىدا ئانچە ئىگىلمىدىم. ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى موساجارۇللا ئەپەندى بىلەن بىرقانچە قېتىم سۆھبەتتە بولدۇم، دۇچ كەلگەن قېيىن مەسىلىلەرگە ئۆزاتتىن جاۋاب ئالدىم. شۇنداقلا زامانداشلىرىمىز ئاتاقلىق ئەدىپ، داڭلىق شائىر ۋە تېۋىپ ھۇسەيىنجان تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ سۆھبىتىدە بولدۇم. كۆپ قېتىم سۆزلىشىپ ئۇنىڭ بىلەن تىبابەت ساھەسىدە تەجرىبە ئالماشتۇرغانىدىم. ساۋاقداشىم، ھەج سەپەرداشىم بولغان ئۇلۇغ ئالىم ۋە ئەدىب قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى بىلەن ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئەخلاقۇل بىلىم جەھەتتە بىرگە مۇتالىئەدە بولدۇم. ئۇ زاتتىن ئايرىلغىچە ئىزدىنىپ تۇرغانىدىم...

يۇسۇپ ھاجىم ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ زامانىمىزدىكى ئالاقاتاقلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ، مەدەنىي - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىدا ۋەتەنپەرۋەر ئەربابلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

بىزنىڭ يۇسۇپ ھاجىم توغرىسىدا ئېگىلمەن ئىلمىي مەلۇماتلىرىمىزغا ئاساسلانغاندا، ئۇ يالغۇزلا ئىلىم - پەن ساھەسىدە تىبابەتچىلىك ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن بەلكى تارىخ، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە قاتارلىق ئىلىملارنى پىششىق بىلگەن. ئىسلام دىنى بىلىملىرىدە خېلى كامالەتكە يەتكەن، ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە تۇرمۇش بىلىملىرىدە ئۇستۇن تۇرىدىغان ئالا

لىم ۋە ۋەتەنپەرۋەر شائىردۇر.

1955 - يىلىنىڭ بېشىدا، تەجەللى ھەزرەتنىڭ شاگىرتى مۇساتاخۇن تېۋىپ بىلەن غۇلجا شەھىرىدە ئۇچراشتىم. ئۇ كىشى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۇنلىرىنى غۇلجا شەھەر نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتىدىكى ئىككى ئېغىز ھۇجرىدا ئارىسىدە قىزىغۇغلى بىلەن ئۆتكۇزگەنىكەن. بىز ئۇ كىشى (شۇ يىلى شۇ جايدا ۋاپات بولدى) بىلەن ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەۋەرلەر ئۇستىدە سۆھبەت قىلغىنىمىزدا: «ئۆزۇم ياشىغان مۇشۇ دەۋردە، ئۇستازىم تەجەللى ھەزرەت، يۇسۇپ ھاجىم، قۇتلۇق شاۋقى، باۋۇدۇن مەخسۇم قاتارلىقلار قەشقەر دىيارىدىكى ئۇلۇغۋار ئەدەب، تارىخىي ۋەتەنپەرلەردۇر. بۇنىڭ ئىچىدە ھايات قالغىنى يۇسۇپ ھاجىم بولۇپ، بۇنىڭدىن سوراش - بىلىش ۋەلىيلەر (ئەۋلىيا دېمەكچى) سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولۇش بىلەن تەڭ» دېگەنىدى.

بىزنىڭ ئۇزۇندىن بېرى ئېگىلمەن يۇسۇپ ھاجىم توغرىسىدىكى ئەھۋاللاردىن بىلىشىمىزچە، يۇسۇپ ھاجىم يالغۇز تېۋىپ بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ھەم دىنىي ئالىم، تارىخشۇناس ۋە ۋەتەنپەرۋەر شائىردۇر (قولىمىزدىكى ئەسەرلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالدى). يۇسۇپ ھاجىم ئاق كۆڭۈل، كىچىك پىشىل، خۇش تەبىئەت، ئۆتكۇر زېھنىلىك، تەپەككۇرى چوڭقۇر، تىرىشچان، كىشىلەر بىلەن چىقىشىقاق، يېزىش قابىلىيىتى كامالەتكە يەتكەن، ئەستە قالدۇرۇش تالانتى ناھايىتى ئۇستۇن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ يازغان شېئىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ساقلاپ قالالمىدۇق. ئۇ «تەرىقۇلئىلاج» دېگەن ئىككى تومлуق چوڭ ھەجمدىكى تىببىي قامۇسنى تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇنىڭغا كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ تولۇقلىغان. ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرلىكىدىكى ئەڭ مۇھىم كىتاب «قارابادىن قادىرى»نى ھەج سەپىرى جەريانىدا چەتتىن ئۆگەنگەن دوختۇرلۇق ئىلمىگە ئاساسەن يېزىپ چىققان.

ئۇنىڭدىن باشقا «سەپەرنامە» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇستازى ئەمەت ئاخۇن خەلپەم ژاپات بولغاندا يازغان مەرسىيىسىدىمۇ قىممەتلىك مەزمۇنلار بار. بولۇپمۇ يۇسۇپ ھاجىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا «قانۇنچە» دېگەن كىتابنى يېزىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى پۈتمەس - تۈگىمەس تۆھپە قوشۇش بىلەن بىللە ئۇيغۇر مىللى مائارىپىغىمۇ ئالاھىدە ھەسسە قوشقان. 1936 - يىللىرى قەشقەردە «دارىلئولوم» مەكتىپى قۇرۇلغاندا، تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يۇسۇپ ھاجىم ئۆزىنىڭ يېقىن بۇرادەرلىرىدىن ئوسمان قارى قاتارلىقلارنى باشلاپ «دارىلئولوم» مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. مەكتەپنى ئەلا پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن مەھەللىسىدىكى يېڭىچە مەكتەپكە مۇئەللىم بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن: «ھاجىم، بىر ئايدا بىر تاغار قوناقنا ئىشلەپ مۇئەللىم بولغاندىن، كېسەل داۋالىسىلا بولمامدۇ.....» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «مەن پۇل ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سەبىي بالىلارنى جاھالەتلىك دۇنيادىكى ئىلىمسىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مۇئەللىملىك قىلىۋاتىمەن، مەن 30 بالا ئوقۇتسام، كەلگۈسىدە 30 بالا ئوتتۇزدىن ئوقۇتسا، بىرى مىڭ بولسا، مىڭى ئون مىڭ بولۇپ ئىلىم - بىلىم بىلەن خەلق ئاقارسا، جاھالەتتىن قۇتۇلسا دەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

يۇسۇپ ھاجىم تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، يەرلىك ئوت - چۆپلەر، دورا قىممىتى بار مېۋە - چېۋىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىغان. قەشقەر شەھرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان قىزىلدۆۋە دېگەن يېرىدىكى بېغىنىڭ بوش جايلىرىغا ھەر خىل دورا ئۈرۈقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ئۆستۈرگەن. يەنە باغدا بولىدىغان قىزىل گۈل، ئانارگۈلى، بەيە، ئالما چېچىكى، جىگدە چېچىكى، شاپتۇل چېچىكى قاتارلىق گۈل چېچەكلەر؛ ئىگىر يىلتىزى، ئاق لەيلى (گۈل ۋە يىلتىزى)، تال (ئۈزۈم) دەرىخىدىن باھاردا ئاقىدىغان سۇ، ھۆل ۋە قۇرۇق ئەمەن، ئىت ئۈزۈمى، ژاك ئۈرۈقى، قارا سۆگەت

چۆجىسى، بۆرە سويمىسى، بۇيا ئۈرۈقى قاتارلىقلارنى ھەم چىغان مۇنچاقلىرىنى يىغىپ دورا ياساپ كېسەل داۋالايتتى.

مېۋىلەردىن ئاق ئۈجمە، شاتۇت، چېقىر ئۈجمە، قارا ئۈجمە قاتارلىقلارنى يىغىپ دورا ئورنىدا ئىشلەتكەن.

يۇسۇپ ھاجىم خەلقنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا جان كۆيدۈرۈپ پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن. 1932 - يىلى مارت، ئاپرېل ئايلىرىدا قەشقەر شەھىرىدە يۇقۇملۇق «قارا كېزىك» تارقىلىپ، قىسقىغىنە ژاقىت ئىچىدە ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشى ئۆلىدۇ. ئۆلگۈچىلەر ئاساسەن 40 ياشتىن تۆۋەنلەر ئىدى. كېسەل دەسلەپ تارقالغاندا، ئىستىبدات جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ مەمۇرلىرى چارە - تەدبىر قىلمايدۇ، كېسەل ئەھۋالى ناھايىتى يامانلىشىدۇ. بۇ چاغدا يۇسۇپ ھاجىم ئوتتۇرىغا چىقىپ شەھەر چوڭلىرىغا مەسلىھەت بېرىپ: «كېسەل جاراسمىلار (مىكروبلار) ئارقىلىق يۇقىدۇ. شۇڭا، كېسەل بولغان كىشىنى باشقا كىشىلەرگە ئارىلاشتۇرماي ئايرىم قىلساق» دەيدۇ. بۇنى شەھەر چوڭلىرى ۋە جاھان كۆرگەن تەرەققىيپەرۋەر ئالىم - ئاقىللار قوللايدۇ.

يۇسۇپ ھاجىم كېسەل (قارا كېزىك) تارقالغان ئۆيگە بېرىپ، كېسەلنى ساق كىشىلەردىن ئايرىيدۇ، ئايرىم ئۆيدە ياتقۇزىدۇ؛ يوتقان - كۆرپە، قاچا - قۇمۇشلارنى ئايرىم قىلدۇرۇپ ئائىلىنىڭ تاماق - جابدۇق، كىيىم - كېچەكلىرىنى يۇلغۇن ئوتى بىلەن ئىسلايدۇ. ئاندىن سىركە (ئۈزۈم سىركىسى)، ھىمىك قوشۇلغان سۇنى چېچىپ دېزىنفېكسىيە قىلدۇ. كېسەل تەگكەن ئائىلە كىشىلىرىنى تالا - تۈزگە چىقارمايدۇ. تاماقلىرىغا خام سامساق ۋە سىركە قوشۇپ يېيىشنى، ھەركىم ئۆز قاچا - قوشۇقىنى ئىشلىتىشنى ئۇقتۇرىدۇ. قاچا - قوشۇقلارنى ئوچ ژاقلىق تاماقتىن كېيىن قازاندا قاينىتىشنى ئادەت قىلغۇزىدۇ. سامساقنى يالىڭاچلاپ (پوستىنى سويۇپ) بوينىغا ئېسىشنى، پات - پات پۇراپ تۇرۇشنى

ئادەت قىلغۇزندۇ. نەتىجىدە بۇ تەدبىرلەر بىلەن كېسەلنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، خەلق ئاپىرىن ئوقۇيدۇ.

1935 - يىلى ماي، ئىيون ئايلىرىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئالتە كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان تىكەنبېشى يېزىسىنىڭ خىلۋاب كەنتىدە تائون (چۇما) يۇز بېرىدۇ. بۇ كېسەلدىن ئۆلگەن ئادەم ۋە ئىتلارنىڭ ئۆلگىنى «ھىلالى ئەھمەر» (قىزىل يېڭى ئاي جەمئىيىتى) دوختۇرخانىسى ئاھاڭ بىلەن كۆمۈشنى ئوقتۇرغان ۋە شۇنداق قىلغاندا، بەزى مۇتەئەسسىپلەر: «...مۇسۇلمانلىقنىڭ جەسىدىنى يۇماي، نامىزىنى چۈشۈمەي كۆمۈش چوڭ گۇناھ بولىدۇ.....» دەپ قارشىلىق بىلدۈرگەندە يۈسۈپ ھاجىم ئوتتۇرىغا چىقىپ: «بۇ تەدبىر ئىنسانىيەتنىڭ ۋە باشقا ساق قالغان ئەل - يۇرتنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى ئۈچۈندۇر، بۇ مۇھىم ۋاپىق تەدبىر...» دەپ ئۇلارنى ئىلمىي يوسۇندا قايىل قىلىدۇ ۋە دوستيار - ئاغىنە، ئورۇق - تۇغقانلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي «ھىلالى ئەھمەر» (قىزىل يېڭى ئاي جەمئىيىتى) نىڭ داۋالاش ئىشىغا قاتنىشىپ، تائون (چۇما) نى يوقىتىشتا زور ھەسسە قوشىدۇ.

يۈسۈپ ھاجىم «ھىلالى ئەھمەر» (قىزىل يېڭى ئاي جەمئىيىتى) گە قاتنىشىپ ئىشلىگەندە خەدىچە، مۇزەپپەر، گۈياخان قاتارلىق شەپقەت- ھەمشىرىلەر بىلەن بىرگە يېڭىچە داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ. كېيىن قوۋاپ ساردىيدا ئەپيون ۋە نەشە چېكىدىغانلارنى داۋالاپ، ئۇلارنى زەھەرلىك چېكىملىكلەردىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلغاندا، بۇنىڭغا پىداكارلىق بىلەن قاتنىشىپ قەشقەر خەلقىنىڭ ئاپىرىن ئوقۇشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

شېئ شىسەي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا بىگۇناھ خەلقنى قىرىش، بۇلاش، قاماش ئىشىنى ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك يىللاردا، يۈسۈپ ھاجىم كۆپلىگەن بىگۇناھ ئادەملەر بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈيى تەكشۈرۈلۈپ نۇرغۇنلىغان ئىپار، زەپەر،

مەرۋايىت، ئەنبەر، ئاتىرىلال قاتارلىق ئېسىل دورىلارنى، خەت - چەكلەرنى ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ. يۈسۈپ ھاجىم قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرى ۋە يېڭىشەھەر تۇرمىسىدە، كېيىن ئۈرۈمچى 4 - تۇرمىسىدە 1940 - يىلىغىچە قامىلىدۇ. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ يەنىلا تىنىمسىز ھالدا تەبلىغ ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

1952 - يىلى يۈسۈپ ھاجىم پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان مىللىي تىنىمسىز تەبلىغ ئىشلىرىنى كېڭەيتىش چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، قەشقەر شەھەرلىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر شەھىرىدە ئۇيغۇر تىنىمسىز تەبلىغ ئىشلىرىنى ۋاقتىدا تېخنىكىلارغا ئۆز ئۆيىدە كۇرس ئېچىپ، ئۇلارغا ئۇيغۇر تىنىمسىز تەبلىغ ئىشلىرىنى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي بىلىملىرىگە ئۆز تەجرىبىسىنى بىرلەشتۈرۈپ دەرس ئۆتىدۇ. نەتىجىدە مامۇتخان ئاكا، ئىسمائىلجان①، ھاۋزىرقى مىللىي شىپاخانىنىڭ باش ۋراچى تېخنىك

① ئىسمائىلجان - قەشقەر شەھەرلىك بولۇپ، ئۇ 1912 - يىلى تېخنىك ئوقۇمىغان ھەرقاراي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 18 يېشىدا دادىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تىنىمسىز تەبلىغ ئىشلىگەن داۋاملاشتۇغان. ئۇ شۇ جەريانىدا ئەرەب، پارس قاللىرىنى ئۆگىنىپ، تىنىمسىز ساھەسىدە مۇستەھكەم نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە بولغان. نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش - داۋالاش ئاساسىدا كۆپلىگەن ئوسۇملۇكلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ شىپالىق رولىنى ئېنىقلاپ چىققان. 1958-يىلى قەشقەر شەھەرلىك ئۇيغۇر تىنىمسىز تەبلىغ ئىشلىرىنى قۇرۇلغاندا، ئاساسلىق كەسىپىي خادىم سۈپىتىدە بۇ ئورۇنغا ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ دورا باشقۇرۇش ۋە ئوسۇملۇكلەر ھەققىدە ئىستايىدىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق تاغ زىرىسىنى ئاترىلال (چەتتىن كىرگۈزۈلىدىغان قىممەتلىك دورا) ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئۇ يەنە دورا ئېزىش، كومىلاچ قىلىش مەشغۇلاتىدا يېڭىلىق يارىتىپلا قالماي بەلكى ئاق كېسەل، ئايالار كېسىلى، بالىلار كېسىلىنى داۋالاشتا ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. ئۇ يەنە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېشىتۇرگەن بولۇپ، بۇلاردىن ئابدۇرىشىت مەخسۇم ھاجىم، ئېزىز كەنجى قاتارلىقلار ھازىر ئۇيغۇر شىپاخانىسىنىڭ داڭلىق تېۋىپلىرى بولۇپ قالدى.

ئابدۇراخمان ئاكا ①، هاشىماخۇن خەلپىتىم قاتارلىق داڭلىق تېۋىپلار يېتىشىپ چىقىپ، نەچچە مىڭ بىمارنىڭ دەردىگە شىپا بولىدۇ. خەلق ئاممىسى يۇسۇپ هاجىم ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن مىننەتدار بولىدۇ.

1955 - يىلى خەلق هۆكۈمىتى ۋە سەھىيە تارماقلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدا تۇنجى قۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى شىپاخانىسى يۇسۇپ هاجىم، ئىسمائىلجان، هەپىزىخان مەخسۇم② قاتارلىق پېشقەدەم تېۋىپ

① ئابدۇراخمان ئاكا ـ 1905- يىلى قەشقەر شەھىرىدە تېۋىپ كېرىم قارى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كېرىم قارى تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئابدۇراخمان ئاكا دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللانغان. 1948-يىلى دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ كەسپىنى داۋاملاشتۇرغان. 1955 - يىلى ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسىغا كىرىپ كېسەل كۆرۈش، دورا ياساش بىلەن شۇغۇللانغان. 1982 - يىلى ئابدۇراخمان ئاكىغا باش تېۋىپ ئۇنۋانى بېرىلدى.

ئابدۇراخمان ئاكا، تىبابەتچىلىك جەريانىدا «ئىچ سۇرۇشنى توختىتىش»، «ئاش قازان 12 بارماق- ئۇچەي يارىسى»، «سۇزنەك كېسىلىكى»، «سۇيدۇك كەلمەسلىك كېسىلىكى» قاتارلىقلارغا بېرىلىدىغان دورىلارنى تەتقىق قىلىپ، تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازانىدى. ئۇ هازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن روھلۇق، جۇشقۇن هالدا داۋاملىق ئىزدىنىش، يېڭىلىق يارىتىش ۋە بىمارلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ.

② هەپىزىخان مەخسۇم (ئۇزبېك) —— 1894 - يىلى ئۇزبېكىستان رىسپوبلىكىسىنىڭ «خاكەنت» دېگەن يېرىدە تېۋىپ نەجمىدىن قارى دامولا هاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 20 ياشقىچە يۇرتى ۋە بۇخارادا ئوقۇغان، 25 يېشىدا دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگەنگەن. 1933 - يىلى قەشقەرگە يېنىپ كەلگەن، 50 يىللىق ئۆمرى تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن. 1955 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر شىپاخانىسى قۇرۇلغاندا بىر يۈرۈش هويلىسى ۋە دوختۇرخانىسىنى شىپاخانىغا تەقدىم قىلىش بىلەن بىللە ئۆزىمۇ شىپاخانىدا ئىشلىگەن. 1959 - يىلى شىپاخانىدا ياتاق ئاچقاندا، كۈندۈزى كېسەل كۆرۈپ باشقا ۋاقىتتا كېسەل داۋالىغان. ئۇ، ئاشقازان، ئۆپكە، رېماتىزم،

ۋە باشقا مەمۇرىي خادىملار (يەتتە نەپەرلا كىشى) دىن تەشكىل لىنىپ قۇرۇلغانىدى.

شىپاخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇسۇپ هاجىم ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى ئۆگىنىشنى ئارزۇ قىلغان جەمئىيەتتىكى ئىلىم سۆيەر ياشلاردىن بىر قانچىسىنى شاگىرتلىققا ئېلىپ، ئۇلارغا نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن هەر تەرەپلىمە بىلىم بەردى. نەتىجىدە ئابدۇقادىر مەھەممەت، ئابدۇرىشىت غوپۇر، مەھەممەت ئېلى مەھمۇدى قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار هازىر شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق تىببىي خادىملىرى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتتا، ئادەم كۆچى، دورا ماتېرىياللار ۋە جىددىي لازىملىق سايمانلار كەمچىل ئىدى. بۇ ۋاقىتتا يۇسۇپ هاجىم دەرهال تەدبىر قوللىنىپ، بارلىق شاگىرت ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ، ئۇلار بىلەن تاغ - دالا، باغ - ۋارانلارنى كېزىپ دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى يىغىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياشلارنى دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تونۇيدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ يېتىشتۈرىدۇ ۋە ئېهتىياجىغا قىسمەن قاندۇرۇلىدۇ. يۇسۇپ هاجىم يەنە شىپاخانا قۇرۇلۇپ تاكى ۋاپات بولغۇچە ئارىلىقتا شۇ زامانىنىڭ داڭدار تېۋىپى زۇنۇن قارىم① قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتداش بولۇپ ئىش ئېلىپ بېرىپ،

دېمى سەقلىمش قاتارلىق كېسەللەرنى ئاددىي دورا بىلەن داۋالاشتا ئۇنۇم هاسىل قىلغان. «ئۇيغۇر تىبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار»، «ئۇيغۇر تىبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مۇرەككەپ دورىلار قوللانمىسى»قاتارلىق كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان، كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەر يازغان. ماتېرىيال توپلىغان. بۇلار، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالدى. ئۇ دوختۇرخانىغا تەقدىم قىلغان شمپاھىيە، هورمىل سەغىز قاتارلىق دورىلار شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق دورىلىرىدىن بولۇپ قالغان. ئۇ يەنە كۆپلىگەن ۋاراقلارنى تەرجىمىلىدى. خەلق ئۇنى دائىم ئەسلەيدۇ.

① زۇنۇن قارىم —— 1901 يىلى قەشقەر شەھىرىدە كاسىپ ئىمىن قارىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆسمۇرلۇك ۋاقىتىدا قەشقەر شەھىرىدە هەر دەرىجىلىك

نۇرغۇن كىسەلگە شىپا بولدى.

يۇسۇپ ھاجىم ئۆز ھاياتىدا يەنە كۆپلىگەن دورا ئۆسۈملۈك-لەرنى تەرىپ ئۆستۈرۈش جەھەتتە ئىجادكارلىق رول ئويناندى. ئۇ، كاسىنى، بادەرەنجى بۇيا، سەئتەر، ئىسپىغول، لالە (شاقايقۇ-نىئىمان) قاتارلىق 20 خىل دورىنى تەرىپ ئۆستۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئىلگىرى «داۋاسىز كىسەل» دەپ قارالغان ئاق كىسەلگە چەتتىن كېلىدىغان «ئاتىرىلال» دېگەن دورا ئىشلىنەتتى. يۇسۇپ ھاجىم بۇ جەھەتتە ئىسمائىلجان قاتارلىقلار بىلەن كۆپ ئىزدىنىپ «كالىزىرە»نى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئاق كىسەلنى داۋالاشتا ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. نۇرغۇن كىسەللەر ئۈچۈن يېڭى رېتسىپ، يېڭى نۇسخىلارنى ئىجاد قىلىپ، شىپاخانىغا تەقدىم قىلغانىدى. ئۇلار «مۇرەككەپ دورا قوللانمىسى»غا كىرگۈزۈلۈپ ھازىرغىچە ئىشلىنىۋاتىدۇ.

يۇسۇپ ھاجىم قەشقەر شەھەرلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ھەم ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇ، قۇرۇلتاي ۋە ھەرقايسى يىغىنلارغا قاتناشقاندا، ئاممىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە پىكىر - تەلەپلىرىنى ھۆكۈمەتكە يەتكۈزۈپ، ئامما بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى.

بىراق، يۇسۇپ ھاجىم 1961 - يىلى 85 يېشىدا بىزدىن

دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. پارس، ئەرەپ تىللىرىنى ئۆگەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بوۋىسى تېۋىپ ئۇمەر ھاجىمنىڭ ئىزىنى بېسىپ تەبابەتچىلىك كەسپىگە كىرگەن. 1959 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تەبابەتچىلىك شىپاخانىسىغا باش دوختۇر بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن. ئۇ رېماتىزم، خاپىغان، ئۆپكە، يۈرەك ئاجىزلىقى كېسەللىرىگە يەرلىك ئاددىي دورىلارنى ئىشلىتىپ نەتىجە قازانغان. زۇنۇن قارىم 16 يېشىدىن باشلاپ تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۇيغۇر تەبابىتى ئۈچۈن 70 يىل ئىشلىدى.

2 - ئەۋلات تېۋىپلارنى تەربىيىلەشتە زور كۈچ كۆرسەتتى. ئۇ ھازىر 88 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ تېنى ساغلام، ئەقىل - ئىدراكى چاپىدا ھايات كەچۈرۈۋاتىدۇ.

مەڭگۈلۈك ئايرىلدى. گەرچە ئۇنىڭ جىسمى بىزدىن ئايرىلغان بولسىمۇ ئەمما، ساپ ئەخلاق - پەزىلىتى، ئىلمىي، تىببىي تالانتى، خەلقىمىزگە يارىتىپ بەرگەن ئىجادىي مېھنەتلىرى خەلقىمىز قەلبىدىن ئايرىلىپ قالمىدى. بەلكى ئۇنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرى كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئۇنىڭ روھىنى ئەبەدىيلىك خۇشال قىلدى.

ئاخىرىدا مېنى بۇ ماتېرىيال ئاساسىي بىلەن تەمىنلىگەن يۇسۇپ ھاجىم (1954 - يىلى ھايات ۋاقتىدا)، ئىنايىتۇللا ھېلىمى، ھاجى مۇھەممەت، ئوسمان سىدىق ۋە باشقا پېشقەدەم دوختۇرلارغا رەھمەت ئېيتىمەن.

تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچىلارنىڭ بىرى — ئەخمەت

شىرىپ خۇشتار

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ھاۋا يولى ئېچىش تەكلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گېرمانىيەدىكى مەشھۇر رونكى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى بىلەن ياۋروپا - ئاسىيا ھاۋا يولى ئېچىش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىغان. 1929-يىلى بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن قۇمۇل، ئۇرۇمچى، چۆچەكلەردە ئايرودروم ياسالغان. 1932 - يىل (مىنگونىڭ 21 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، لیۇسى دېگەن ئۇچقۇچى ھەيدىگەن «رونكى» ماركىلىق يولۇچىلار ئايروپىلانى سىناق تەرىقىسىدە ئۇرۇمچىگە تۇنجى قېتىم قونغان.

شۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېن ئۇچقۇچى تەرىپىلەش مەقسىتىدە شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇچقۇچى تەكلىپ قىلىپ، ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى قۇرغان. بۇ مەكتەپكە ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇچىنى پۇختا بىلىدىغان ئەخمەت (خەنزۇچە ئىسمى يۇخۇەنجاڭ) ئىسىملىك بىرلا بالا قوبۇل قىلىنغان. ئەخمەت ئەسلىدە خوتەنلىك بولۇپ، 20 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دادىسى بىلەن تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كەلگەن ۋە ياڭزېڭشىن ئاچقان شۆتاڭدا ئوقۇغان. ئۇ، شۇ جەريانىدا خەنزۇچە تىل - يېزىقلارنى پۇختا ئىگىلەپلا قالماستىن بەلكى شۇ زامانىدىكى خەنزۇ خەتتاتلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. ئەخمەت ئۇچقۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغانىدىن كېيىن،

تېخنىكىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە 1936 - يىلى شىنجاڭ خەلق قىسمىنىڭ سۇيىۋەن ئالدىنقى سېپىگە قىلغان ئىئانە - ياردەملىرىنى ئايروپىلان بىلەن لەنجۇغا يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

1938 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيەسى شىنجاڭ ئۇچقۇچىلار ئەترىتىگە ئەۋەتكەن 43 كۇرسانتلاردىن لۇي لىپىڭ (ئەسلى ئىسمى لى ۋەنشەن) باشلىق 25 كىشى ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا كىرگەن. لۇي لىپىڭ سىنىپ مۇدىرى بولغان. ئۇيغۇر ئۇچقۇچى ئەخمەت بۇ كۇرسانتلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، ئۇلارغا ئۇچقۇچىلىق تېخنىكىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن ھەمدە بۇ ھەقتە دەرس ئۆتكەن. ئۇ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن (ئاۋىئاتسىيە تېخنىكىسىدىن دەرس بېرىدىغان) ئۇچقۇچىلارنىڭ ياردەمچىسى بولغان. 1939 - يىل 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شىنجاڭ خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ئىئانە قىلغان «شىنجاڭ» ماركىلىق ئايروپىلان (ئون دانە) لارنى ئالدىنقى سەپكە ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە قاتناشقان.

ئەخمەتنىڭ ئىقتىدارى ۋە جاماەت ئىچىدىكى شۆھرىتى شېڭ شىسەينى ئۇنى مۇڭاپىق ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت توققۇز ئايروپىلان باشقۇرىدىغان ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ھايات شاھىتلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ھەر قېتىم ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەندە، ئۇرۇمچى ئاسمىنىدا بىرقانچە مىنۇت ماھارەت كۆرسىتىپ ئاندىن يولغا راۋان بولىدىكەن.

1939 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق ھەربىي مانېۋردا ئەخمەت ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت كۆرسەتكەن، ئۇ، لاچىندەك ئاسمانغا تىك ئۆرلەپ، يەرگە قاراپ شۇڭغۇپ، يەنە ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەندە، يەردىكى توپلار قۇيۇن ئۇچقاندەك پەردىن كۆتۈرۈلگەن. بىردەم جىمجىتلىق باسقان

مەيدان ئەخمەتنىڭ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ ھۇررا سادا سىغا تولغان. ئەخمەتنىڭ ماھارىتى، خەلقنىڭ ھۇررا ئالقىشىدىن شېرىڭ شىسەي قاتتىق چۆچۈگەن، شۇنىڭ ئەتىسىلا ئەخمەت قاتارلىق بىرقانچە ئىلغار ئۇچقۇچى «زىيانكەشلىك قىلىش نىيىتى بار» دېگەن باھانا بىلەن قولغا ئېلىنغان.

ئەخمەت جۈڭگو كومۇنىستلىك پارتىيەسىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى، ئۇچقۇچىلىرى بىلەن بىللە 1942 - يىلىغىچە شېرىڭ شىسەي تۇرمىسىدە يېتىپ، ئاخىرى پۈت - قولى كىشەنلەنگەن ھالدا ئېغىر ئازاب ئىچىدە ئۆلتۈرۈلگەن. ھازىر ئەخمەتنىڭ رەپىقىسى ۋە پەرزەنتلىرى بار.

21 - ئىيۇلدىكى تۇتقۇن

مەمتىمىن نۇرۇز

1947 - يىلى 5 - ئايدا گومىنداڭ غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي ھەيئىتىنىڭ رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قوشۇمچە رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بېرىپ ئورنىغا مەسئۇت ئەپەندىنىڭ تەيىنلەنگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. مەسئۇت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇشقا باشلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشلىق ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۆلكىلىك سەنىيخۇيىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە جايلاردىن كەلگەن ھەر ساھە ۋەكىللىرى بىلەن غۇلجىغا قايتىپ كەتتى (شۇ چاغدا رامىزان ئېيى ئىدى). شۇنىڭ بىلەن ناھىيە لەردە خەلق تەرىپىدىن سايلانغان ھاكىملارنى چەتكە قېقىش بىلەن مۇئەللىم - زىيالىيلارنى مەڭگۈلۈك ھەتتا ئۇلارنى كەمسىتىدىغان قىلىقلار ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. بېتىمنىڭ روھى بىلەن تارقىتىۋېتىلگەن جېڭىساجۇيلەر يەنە قۇتراشقا باشلاپ جايلاردا ئۇرۇش، چېقىش، زىيالىيلارنى يوشۇرۇن تۇتۇش ھەرىكەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مەسىلەن، قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابلەق ئېزىزى ئىشپىيونلار تەرىپىدىن ئۇرۇلدى. زىيالىيلار ۋە گومىنداڭغا قارشى نامايىشقا قاتناشقان بىر تۈركۈم ئىلغار پىكىرىدىكى كىشىلەر نامازشامدىن كېيىن كوچىلاردا يۈرەلمەس بولۇپ قالدى. ئىشپىيونلار، لۇكچەكلەر قۇتراشقا باشلىدى. شۇنىڭ

جىلەن 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەردە قانلىق تۈتقۇن يۈز بەردى. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى هەربىي دائىرلىرى، يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر «ۋەزىيەتنى ئۆڭشايمىز، قەشقەرنى تىنچىتىمىز، بۇنىڭ ئۈچۈن شەھەر ۋە ناهىيىلەردىن كۆزگە كۆرۈنگەن بىرنەچچە ئۈچ ۋىلايەتپەرەس كىشىلەرنى قولغا ئالساق شىنجاڭ-نىڭ ۋەزىيىتى ئۆڭشىلىدۇ» دەپ پىلانلىق، تەشكىللىك هالدا ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلارنى قولغا ئېلىشقا باشلىدى. 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى نەزەرباغدىكى بىر يېرىم ئايلىق كۇرسنىڭ مۇئەللىم، ئوقۇغۇچىلىرىغا هېيتكار خەلق كىلوبىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شار يىگىتلەر»، «ۋولگا» دېگەن ئىككى فىلىمنى قۇ-يۇپ بېرىشنى ئۈيۇشتۇرۇپ، زىيالىيلارنى بىرىيەرگە (كىنوخانىغا) توپلىدى. كىنو داۋاملىشىشقا باشلىغاندا پىلان بويىچە تۇتماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ ئۆيى - جايلىرى هەربى - ساقچىلار تەرىپىدىن قامال قىلىندى. رامىزاننىڭ زولۇق يەيدىغان ۋاقتى بىلەن نەزەر-باغنىڭ ئەتراپىنىمۇ ئەسكەرلەر قاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋالىي مەھكىمىسىدىكى ئائىلىسىدە تۇرغان قاسىمجان قەمبىرىنى، ساندۇق بازىرىدىكى ئائىلىسىدە تۇرغان ئابلىز مۇھەممىدىنى، ئالىم ئا-خۇنۇنى، نەزەرباغ دارىلمۇئەللىمىندىكى نىزامىدىن، تۇرغۇن ئالماس، ئابدۇرېھىم پىتەك، بارات ئاخۇن، ئابلەق ئېزىزى، قا-سىمۇپ قاتارلىق كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلدى. پەيزاۋاتتىن ئۆمەر سەلەي، توختى قۇربان، ئاتۇشتىن ئابلا مەخسۇم، ئابلا زوردۇ-نلارنى تۇتۇپ، تاغارغا سۇلاپ ئەكىلىپ 9 - لۇينىڭ (هازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى) تۇرمىسىگە قامىدى. ئابلىز مۇھەم-مىدى، تۇرغۇن ئالماسلارنى يېڭىشەھەردىكى قوماندانلىق شتابىنىڭ تۇرمىسىگە قامىدى. ئەسلىدە «بىرنەچچە كىشىنى (باشلىقلارنى) قولغا ئالساق تىنچىيدۇ» دېگەن ئەكسىيەتچىلەر ئەتىسى كوچىلار-دىن مۇئەللىم، زىيالىيلارنى تۇتۇپ قاماشقا باشلىدى. هەتتا قىزىل دوپپا كىيگەن كىشىلەرمۇ قامىلىشقا باشلىدى ياكى تاياق

يەپ پۇت - قولى سۇندى، تەرجىمان توختى باقى، ئارتىس ئەمەت ئۆمەرمۇ شۇ قاتاردا قامالدى. كونىشەھەردىن تۇتۇپ يېڭىشەھەردىكى سىلىڭبۇ تۇرمىسىگە ئېلىپ چىقىلغانلاردىن ئابلىز مۇ-هەممىدىنى تاغارغا سۇلاپ، ئۇستىدە ئەسكەر ئولتۇرۇپ ئېلىپ چىقتى. تۇرغۇن ئالماس ئەكسىيەتچىلەرنىڭ جېنىغا شېئىر بىلەن تەگكەنلىكى ئۈچۈن قاتتىق ئۇرۇلدى. بارات ئاخۇننى ساقچىلار تۇرۇسقا ئېسىپ قويۇپ چاڭچىلە كۆرگىلى كەتكەن.

21 - ئىيۇلدىكى بۇ تۇتقۇندا نەزەرباغ دارىلمۇئەللىمىن-دە (هازىرقى سىفەن شۆيۈەن) تۇرۇۋاتقان ئابدۇرېھىم ئۆمەر مىلتىق ئاۋازىدىن كېيىنلا ئويغىنىپ مەكتەپنىڭ رېشاتكىسىدىن سەكرەپ قاچماقچى بولغاندا رېشاتكا تۇۋىدە مۆكۈپ تۇرغان ساق-چى ئابدۇرېھىم ئۆمەرگە ئېتىلغان. شۇنىڭ بىلەن قاتتىق ئېلى-شىش باشلىنىپ ئابدۇرېھىم ئۆمەر ساقچىنى پىچاق بىلەن ئۇ-جۇقتۇرۇپ تۇمەن بويى تەرەپكە قاراپ قاچقاندا چەتتە مۆكۈپ ياتقان يەنە بىر ساقچى ئوق چىقىرىپ ئابدۇرېھىم ئۆمەرنى ئات-قان (ئابدۇرېھىم ئۆمەر ئوقۇمۇشلۇق تەرەققىيپەرۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ رۇسچىنى تولۇق بىلەتتى. «ئارشىن مال ئالان» نى رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ قەشقەر سەھنىسىدە ئويناشقا زور هەسسە قوشقان).

بۇنداق ئەھۋاللار يالغۇز قەشقەردە ئەمەس بەلكى يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىمۇ زىيالىيلار ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. مەكتەپ، مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى پالەچ هالەتكە چۈشتى. تىياتىر - سەنئەت هەربىي سىلىڭبۇنىڭ كونترولۇقىغا ئۆتتى. كىنولارمۇ شۇنداق بولدى. خەلق يەنە بىر قېتىم ئازاب-ئوقۇبەتنىڭ ئىچىگە تاشلاندى.

1948 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شاڭخەينى ئازاد قىلغاندىن كېيىن غەربىي شىمالغا يۈرۈش قىلىش هارپىسىدا شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇشقا باشلىدى.

شنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە بورھان شەھىدى تەينىلەندى. شۇنىڭ بىلەن گېنېرال تاۋسيۇ قەشقەردىكى گېنېرال جاۋ شىگۇاڭغا تېلېگراما يوللاپ جەنۇبىي شنجاڭ تۇرمىسىدىكى بىر تۈركۈم مەھبۇسلارنى بوشىتىپ، ئابلىز مۇھەممىدى باشلىق بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى ئۇرۇمچىگە يولغا سېلىپ قويۇشنى تاپىلىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر لۇيبۇ (قۇم دەرۋازا سىپىل يېنىدىكى تۇرمە) دە ياتقان مەھبۇسلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ بوشىتىلدى.

بۇ چاغدا مەمتىمىن بۇغرانىڭ ئايالى ئامىنەخان ھاجىم خوتەندىن قەشقەرگە كەلگەن ۋاقىت بولۇپ قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، تۇرغۇن ئالماسلارنى ئامىنەخاننىڭ ماشىنىسىدا ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. ئۇلار ئۇرۇمچىگە سالامەت يېتىپ كېلىپ ھۆكۈمەتنىڭ كۆتۈشىگە سازاۋەر بولۇپ، بىر نەچچە ۋاقىت دەم ئالغاندىن كېيىن خىزمەتكە تەينىلەندى (نىزامىدىن سالىيۇۋنى شنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىغا، ئابلىز مۇھەممىدنى بانكىنىڭ خاڭجاڭلىقىغا، ئالىم ئاخۇننى مايتاغنىڭ دىرېكتورلىقىغا، تۇرغۇن ئالماسنى ساقچى مەكتىپ ئىلمىي بۆلۈمىگە تەينىلىدى). شۇنىڭ بىلەن شنجاڭدا ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردە خېلى ئۆزگىرىش بولۇپ ۋەزىيەتتە خېلى ياخشىلىنىش بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 1949 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ بىر تۈركۈم جەڭچىلىرى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىنلا خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۇمىدلىرى ھەققىي ئەمەلگە ئاشتى.

ماتېرىيال

چىڭ سۇلالىسى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئىلىدا قۇرۇلۇشى

نىغمەت ياقۇپ

چىڭ سۇلالىسى 1755 — 1759 - يىلىغىچە شنجاڭدىكى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن داۋاجىنىڭ بۆلگۈنچىلىكى، ئامۇرسانا توپىلىڭى ۋە جەنۇبىي شنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، 1762 - يىلى 10 - ئايدا ئىلىدا جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى①. جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىپە ۋە ھوقۇقلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پەرمانىدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ھەرقايسى جايلارنى مۇداپىئە قىلغۇچى جياڭجۈنلەرنىڭ ۋەزىپە ۋە ھوقۇقلىرى ئومۇمەن ئالغاندا ئوخشاش..... ئىلى شنجاڭنىڭ مەركىزىي ئورنى، جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن ئېتىبارەن ئۇرۇمچى، باربكۆل‌لەردىكى مانجۇ، سولۇن، چاخار ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلارنىڭ ھەممە ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرى جياڭجۈننىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلار يەنى يەكەن، قەشقەردىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان ھەممە يەردىكى ھەربىي قوشۇنلارمۇ جياڭجۈننىڭ قوشۇمچە ئىدارە قىلىشىدا بولىدۇ. ئۇ جايلارنىڭ يەرلىك مەمۇرىي ئىشلىرىنى بۇرۇنقىدەك شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق ئامبالار باشقۇرىدۇ.

① «شنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - كىتاپ، 417 -بەت (تۆۋەندە ئىشلىتىلگەن مۇشۇ كىتاب).

يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرى چېگرىدا بولغاچقا، ئىلىغا قاراشلىق قوشۇنلارنى يۆتكەپ ئىشلىتىشكە زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئامبالليرى جياڭجۈن بىلەن كېڭىشىپ، ئۆزىگە يېقىنراق جايدىن يۆتكەپ ئىشلەتسە بولىدۇ»①. مانا بۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چىيەنلۇڭ ئىمزا قويۇپ چۈشۈرگەن پەرمان. دېمەك، جياڭجۈن مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسىغا ۋەكالىتەن شىمالىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە چىڭ سۇلالىسىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاق، قىرغىز، موڭغۇللار رايونىنى ھەربىي ۋە قوشۇمچە مەمۇرىي جەھەتتە بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان② ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئورگانىدى. بۇنداق مۇھىم ئورگان نېمە ئۈچۈن باشقا يەردە ئەمەس، بەلكى ئىلىدا قۇرۇلدى؟ ماتېريياللاردا جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئىلىدا تەسىس قىلىنىشىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار سەۋەب بولغان.

1. ئىلى ئەينى زاماندا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىدىن ئايرىۋېلىشتەك بولغۇنچىلىك ھەرىكىتىنىڭ قوماندانلىق شتابى بولغانىدى③. چۈنكى، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئويراتلار ئاساسەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى قۇبدۇنىڭ جەنۇبىي شىمالىي ۋە ئېرتىش دەريالىسىنىڭ يوقىرى ئېقىمىدىن جۇڭغار ئويمانلىقىغىچە بولغان رايونلاردا ياشايتتى. لېكىن بۇ چاغدا ئويراتلارنىڭ جۇڭغار، تورغاۋۇت، خوشۇت، دوربۇتتىن ئىبارەت تۆت قەبىلىسى تېخى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ بىرلەشمىگەنىدى، شۇڭا ھازىرقى موڭغۇلىيە رايونىدىكى باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى ④. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئويراتلار كۈچىيىشكە باشلىدى، بۇ مەزگىلدە جۇڭ

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرىگە قوشۇمچە» (خەنزۇچە) 19 - جىلد.
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - كىتاب، 418 - بەت.
③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - كىتاب، 337 - ، 338 - بەتلەر.
④ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - كىتاب، 338 - بەت.

غار قەبىلىسى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا، دوربۇت قەبىلىسى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىككى يېقىسىدا، تورغاۋۇت قەبىلىسى تارباغاتاي تېغى ئەتراپىدا، خوشۇت قەبىلىسى ئۇرۇمچى رايونىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. خوشۇت قەبىلىسى بىر مەزگىل چىڭخەينى ئىگىلەپ، شەزاڭغا بېسىپ كىردى.

باتۇر قونتەيجى دەۋرىدە (1630 — 1665 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) جۇڭغارلار كۈچىيىپ ئويرات قەبىلىسىنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى. بۇنىڭدىن نارازى بولغان تورغاۋۇت قەبىلىسى (1628 - يىلى) ۋولگا ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. خوشۇت قەبىلىسى (1638 - يىلى) چىڭخەي چېگرىسىغا كۆچۈپ كەتتى. دوربۇت، خۇيت قەبىلىسى (كىچىك قەبىلىلەر ئىدى) جۇڭغارلارغا بويسۇندى. نەتىجىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي تەرىپى پۈتۈنلەي جۇڭغارلارنىڭ ئىلكىدىكى رايونغا ئايلاندى.

باتۇر قونتەيجى ئۆلگەندىن كېيىن سىڭگى تەختكە چىقتى (1666 — 1671 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)، سىڭگى دەۋرىدە ئويراتلار جۇملىدىن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلغان①. چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ھەر يىلى ئولپاڭ تاپشۇرۇپ كەلگەندى. چىڭ سۇلالىسىمۇ ئويراتلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ تۇراتتى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشى ئىدى. سىڭگى ئۆلگەندىن كېيىن (سىڭگىنىڭ ئانا بۆلەك ئىنىسى) غالدان ئونىڭ بالىسىنى ئۆلتۈرۈپ، تەختنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن غالدان (1672 — 1697 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) غەربكە يۈرۈش قىلىپ قازاقلار بىلەن قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، سەمەرقەند، ئەنجان قاتارلىق رايونلارنى ئىگىلىدى، چىڭخەينى بېسىۋالدى؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغ

① خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى» 1 - توم، (خەنزۇچە) 621 - بەت.

لىقلار ماجراسىدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىنى ئىگىلىدى. شۇنداق قىلىپ غالدان دەۋرى جۇڭغارلار ئىچكى كۇچەيگەن مەزگىل بولۇپ قالدى①. مولىلامۇسا سايرەمى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «غالدان بارلىق قالماقلارغا، ھەتتا خاقانى چىنىنىڭ بەزى رايونلىرىدىن تۈركىستانغىچە بولغان جايلارغىچە ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلاتتى ۋە تۆرە دېگەن نام بىلەن خۇددى خان ۋە پادىشاھلاردەك مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى»②. غالدان ئىچكى جەھەتتە خەلقتە بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتتى، تاشقى جەھەتتە گەرچە كۆرۈنۈشتە چىنىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن كېچەيمىچىلىكنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىپ، بۆلگۈنچىلىك يولىغا ماڭدى. ئاخىرى كاڭشى پادىشاھ دەۋرىدە (1662 — 1722 - يىلى) چىنىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. 1688 - يىلى غالدان ئىچكى موڭغۇل ئەتراپىدىكى خالقا موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قوزغاپ، بۇ رايونغا ئىچكىرىلەپ كىردى، بۇ چاغدا چىنىڭ سۇلالىسى ئۇنى توسۇپ، ئۇنىڭغا قايتىپ كېتىشنى ئېيتقاندا، ئۇ كاڭشىغا: «سەن جەنۇبنىڭ پادىشاھلىقىنى قىل، پېقىر شىمالنىڭ خاقانىمەن» ③ دەيدۇ. 1670 - يىلى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلانىدى. غالدانىنىڭ ھەددىدىن زىيادە مۇستەبىتلىكى تۇپەيلىدىن ئۇنىڭ ئارقا سەپى بولغان ئىلى ئانچە ئىشەنچىلىك ئەمەس ئىدى. سىڭگىنىڭ يەنە بىر ئوغلى چىۋان ئاراپتان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غالدانغا ئىلى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. چىنىڭ سۇلالىسى ۋە چىۋان ئاراپتانىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا غالدان 1697 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، چىنىڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى بىلەن چىۋان ئاراپتان تەختكە چىقتى (1698 — 1727 - يىلىغىچە

① «شىنجاڭنىڭ ئامما ئىسلام تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 110 - بەت.

② «تارىخىي مەمىدى» 130 - بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ ئامما ئىسلام تارىخى» 361 - بەت.

ھۆكۈمران بولغان). لېكىن چىۋان ئاراپتانمۇ ئۆز كۈچىنى مۇستەھكەملەۋالغاندىن كېيىن چىنىڭ سۇلالىسىغا قارشى چىقىپ، بۆلگۈنچىلىكنى داۋاملاشتۇردى①. 1727 - يىلى چىۋان ئاراپتان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سېرىن تەختكە چىقتى (1727 — 1745 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان). غالدان سېرىن چىنىڭ سۇلالىسى رايونلىرىغا ئارقا - ئارقىدىن بىر قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى. لېكىن چىنىڭ سۇلالىسى پادىشاھ يۇڭجېڭ دەۋرىدە (1723 — 1735) جۇڭغارلارنى پېچەلمىگەنلىكتىن، ئۇلار بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ «ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئالتاي تېغى چېگرا قىلىنسۇن، جۇڭغارلارنىڭ ئۇنىڭ شەرقىدە چارۋىچىلىق قىلىشىغا بولمايدۇ②»، دەپ بەلگىلەندى.

1745 - يىلى غالدان سېرىن ئۆلۈپ، جۇڭغار خانلىقى ئىچىدە تەخت تالىشىش ماجراسى باشلاندى. نەتىجىدە غالدان سېرىننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىۋان دورجى نامجار تەختكە چىقتى، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆلتۈرۈلدى. ئاندىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى لاما دارجا تەختكە چىقتى (1745 — 1752 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان). لېكىن، خۇيىت قەبىلىسى تەيجىسى ئامۇرسانا بىلەن ئېمىلدە تۇرغۇچى تەيجى داۋاجىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ ھەرىكەت قىلىشى ئارقىسىدا لاما دارجامۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئامۇرسانانىڭ يۆلىشى بىلەن داۋاجى تەختكە چىقتى. داۋاجى تەختكە چىقاندىن كېيىن (1753 — 1755 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) بۆلگۈنچىلىكنى داۋاملاشتۇردى، ئىچكى جەھەتتە خانلىقنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى خەلقنىڭ ئومۇمىي ئۇزلۇك قارشىلىقىنى قوزغىدى③. جۇڭغارلارغا خاقان بولۇش كويىدا يۈرگەن ئامۇرسانا ئەتراپىغا كۈچ توپلاپ، داۋاجىغا ھۇجۇم

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 361 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ ئامما ئىسلام تارىخى» 113 - بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 381 - بەت.

قىلىپ يېڭىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1754 - يىلى كۈزدە ئاكىسى بانجۇر بىلەن چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولۇپ، داۋاجىنىڭ ئەھۋالىدىن تەپسىلىي دوكلات بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىدىن داۋاجىنى يوقىتىشقا ئەسكەر چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما بۇ ۋاقىتلاردا چىڭ سۇلالىسى تېخى شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتكۈدەك قۇدرەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئارىلىقتا ئۇلار ئۆزئارا ئوڭشاش، تۇرپان، قۇمۇل ۋاڭلىرىنى ئۆزىگە ماھىل قىلىش، مۇھىمى دوربۇت قەبىلىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ جۇڭغارلارنى پارچىلاش بىلەن غەربىي رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشنىڭ پىلانلىرىنى تۈزدى ھەم ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن بەند بولدى.

ئاخىرى 1755 - يىلىغا كەلگەندە چىەنلۇڭ خان يۇنغا قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنى جۇڭغارلارغا سېلىشتۇرۇپ كىسىنى قوللاندى ھەمدە تۇرپاندىكى ئىمىن خوجا قوشۇنلىرىنىڭ يارەملىشىشى ئارقىسىدا ئىلىنى ئاسانلا ئىشغال قىلدى. داۋاجى ھۆكۈمرانلىقى گۈمران بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىكى تىنچىتىلىپ، شىنجاڭ يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنى پۈتۈن ئويراتقا ۋاڭ قىلىپ بەلگىلىمىگەنلىكىدىن نارازى بولۇپ، 1755 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىلىدا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، 1757 - يىلى مەغلۇپ بولدى. بۇ ۋەقە ئىلىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ قېلىش مۇمكىنچىلىكىنى يەنىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ئىلىنى ئەڭ مۇھىم ستراتېگىيىلىك بازا سۈپىتىدە ساقلاپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

2. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تىنچىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئەينى زامانىدىكى زېمىن ۋە بۇ زېمىندىكى ھەرمىل

لەت خەلقى يەنە جۇڭگوغا تەۋە بولدى. بۇ چاغدا ھەتتا قوقانمۇ چىڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى①. دېمەك ئىلىنىڭ دۆلەت مۇداپىئەسىدە تۇتقان ئورنى تېخىمۇ مۇھىم ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا 1719 - يىلى باريكۆلدە ۋە چىڭخەيدە ئەسكەر تۇرغۇزغان. كېيىنرەك قۇمۇل، تۇرپان، بولۇنگى دەرياسى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىمۇ ئەسكەر تۇرغۇزغانىدى؛ 1731 - يىلى قوبدۇ شەھىرىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى جىرغىلاڭتۇ)، 1733 - يىلى ئۇلاستاي شەھىرىنى سالغان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىغاندا نەچچە ھەسسە مۇستەھكەم ئىدى. مانا بۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 1755 — 1759 - يىللىرىچە داۋاملاشقان چوڭ - كىچىك خوجىلار (بورھانىددىن، خوجا جاھان) توپىلىڭىنىڭ غەلىپىلىك باشقۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرىدۇر. قىسقىسى، ئەينى چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى؛ چىڭخەي، شىزاڭ، ئالتاي رايونىدىن ئانچە ئەنسىرىمەيتتى؛ غەربتە ئويرات، قازاق، قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلسىلا، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئاسانغا چۈشەتتى؛ قۇمۇل، تۇرپان، مۇز داۋانىنى چىڭ ساقلىسىلا جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئەينى زاماندا چىڭ سۇلالىسى ئۆچۈن ئىلىنى مەركەز قىلىش غەربىي رايونىنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ بىردىنبىر ئالدىنقى شەرتى ئىدى. شۇنداقلا ئىلىدەك قولايلىق ئورۇنمۇ تېپىلمايتتى.

3. شىمالىي شىنجاڭنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقتىسادىي چىڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. شىمالىي شىنجاڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، يېغىن مىقدارى مول، تۇراقلىق دەريا

① «ئىسلام قامۇسى. قوقان».

ئېقىنلىرى كۆپ، يېرى مۇنبەت، كەڭ، گۈزەل ياياقلار بىلەن قاپ-
لانغان جاي بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىققا تەڭ باب
كېلەتتى. بولۇپمۇ ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىنىڭ شارائىتى ئەڭ ياخ-
شى ئىدى. ئويراتلار دەۋرىدە شىمالىي شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىقى
ناھايىتى راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئويراتلار ئاش-
لىق مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇل-
لاندى①. باتۇر قونتەيجى دەۋرىدە، جۇڭغارلار بۇز يەر ئېچىپ
دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن تا-
جىكلار، ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ كەلدى②. كېيىنرەك ئۇلارنىڭ جە-
نۇبتىن ئاھالە يۆتكەپ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەركىزى ئىلى دەر-
يا ۋادىسىدىن ھازىرقى غۇلجا، قورغاس ئەتراپىغا يۆتكەلدى.
چىڭ سۇلالىسى ئىلىنى ئىشغال قىلغانغا قەدەر، ئىلى دەريا‌سى
ۋادىسىدىكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن بۇز يەر نەچچە مىڭ مۇغا يەتكە-
نىدى. چىڭ سۇلالىسىمۇ جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كە-
رىشكەن دەسلەپكى چاغدىن تارتىپلا، ھەربىي تەمىناتنى ھەل قە-
لىش ئۈچۈن بۇز يەر ئېچىشقا كىرىشكەنىدى. چۈنكى چىڭ
سۇلالىسى چارۋىچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئات-ئۇلاغ، گۆش-
ماي، يۇڭ-تېرە قاتارلىق نەرسىلەرنى ھازىرقى موڭغۇلىيە ياينە-
قىدىن ئېلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ
ئارقا سەپ بازىسى ناھايىتى يىراق، يەنە كېلىپ قاتناش ئىنتايىن
قولايسىز بولغانلىقتىن، ئاشلىق تەمىناتى زور مەسىلە ئىدى. شۇ-
ڭا چىڭ سۇلالىسى ئالدىنقى سەپ رايونىدا بۇز يەر ئېچىشقا
بەكمۇ ئېھتىياجلىق ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇز يەر ئېچىشى دەسلەپ قۇمۇل، بارىكۆل-
دىن باشلاندى. 1759-يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىلىدا بىر نەچچە
خىل ئۇسۇل بىلەن بۇز يەر ئېچىشقا كىرىشتى. ئىلىدىكى چىڭ

① باڭالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو» (خەنزچە) 2-توم 189-بەت.
② يۇقىرقى كىتاب، 2-توم، 125-بەت.

سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى بۇز يەر ئېچىشقا سېلىنىدى؛
جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلار يۆتكەپ كېلىنىدى؛ ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكتىن شىنجاڭغا پالانغان گوناھكارلار ۋە يەرلىك گوناھكارلار
ئىشقا سېلىنىدى. بۇ چاغدا ئىلگىرى جۇڭغارلار ئۇيغۇرلارغا ئاچ-
قۇزغان ئىلى دەياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قوجاجىر، خوجە-
كەنت، قاينۇق، جىتىم ۋە ئىلى دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى
غۇلجا، چاغان ئۈسۈ، قورغاس قاتارلىق جايلاردىكى تەيياز ئىكىنە-
زارلىقلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مۇھىم ئاشلىق مەنبەسىگە
ئايلانغانىدى. 1760-يىلدىن كېيىن شىمالىي شىنجاڭدىكى بۇز
يەر ئېچىش تېخىمۇ كېڭەيدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنە-
جاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇھىم بىر مادديي ئاساسىغا ئايلاندى.
دائىرە جەھەتتە قۇمۇل، بارىكۆل، گۇچۇڭ، مورى، ئۇرۇمچى، سانە-
جى، ماناس، قۇتۇبى، فۇكاڭ، جىمىسار، تۇتۇڭ، لوسىگو، شىخو،
جىڭ، تارباغاتاي ۋە ئىلىنىڭ چېگرا رايونلىرى بولدى. بۇز يەر ئېچىش ئاساسە-
لىقى شىمالىي شىنجاڭدا ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا پەقەت پىچان،
تۇرپان، توقسۇن، قارا شەھەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايە-
لاردىلا بار بولۇپ، كۆلىمى كىچىك ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مۇ-
شۇنداق بۇز يەر ئېچىشقا ۋە خەلقتىن ئېلىنىدىغان غەللە-پاراق
ئاشلىققا تايىنىپ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى قوشۇنلىرىنىڭ ئاشلىق
تەمىناتىنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شىمە-
لىي شىنجاڭدىكى ھەربىي لاگېرى ئۇزاق مۇددەت پۈتۈن تېرە-پ
تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ۋەھالەنكى، جەنۇبىي شىنجاڭدا
بولسا بۇ زور مەسلىنى ئۇنداق ئاسان ھەل قىلىش مۇمكىن
ئەمەس ئىدى.

4. مىللىي ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىمۇ چىڭ
سۇلالىسى ئۇچۇن شىمالىي شىنجاڭ پايدىلىق ئىدى. ئەينى زا-
ماندا شىمالىي شىنجاڭ ئاساسەن چارۋىچى مىللەتلەر رايونى ئىدى.
بولۇپمۇ ئويراتلار مۇتلەق ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى①.

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»1-كىتاب، 340-بەت.

XVI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىزائنىڭ لاما دىنى شەرـ
قىي موڭغۇلغا تارقالغاندىن كېيىن، ئويراتلار ئارىسىدىمۇ تەز
سۈرئەتتە تارقالدى. ئويرات ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى
مۇستەھكەملەش ئۈچۈن لاما دىنىنى ئاكتىپ قوللاپ قۇۋۋەتلىدى.
بولۇپمۇ جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك جۇڭغار
خەلقىنى لاما دىنى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى شىزائنىڭ نوپۇزىدىن
پايدىلىنىپ قۇل قىلىشقا تىرىشتى. مەسىلەن: باتۇر قونتەيجى،
دالاي قونتەيجى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى
ئوغۇللىرىنى لاما بولۇش ئۈچۈن شىزائغا ئەۋەتتى. قىسقىسى لاما
دىنى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى شىزائ جۇڭغارلارنىڭ ئىدىيىسىنى تەز
گىنلەپ تۇرىدىغان يېتەكچى مەركەزگە ئايلانغانىدى. بۇنىڭغا
سېلىشتۇرغاندا شىمالىي شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئىنـ
تايىن ئاجىز ئىدى. ۋەھالەنكى مانجۇلارمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد
قىلاتتى. يەنە كېلىپ مانجۇلار تارىختىن بۇيان موڭغۇل چارۋىچـ
لار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكتىن، موڭغۇللارـ
نىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئويراتلار جۇملىدىن جۇڭغارلارنىڭ
پىسخولوگىيىسىنى ياخشى چۈشىنەتتى ھەمدە مانجۇلار بىلەن جۇڭـ
غارلار ئۆرپ ـ ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتلەردە
نۇرغۇن ئورتاقلىقلارغا ئىگە ئىدى. مۇھىمى جۇڭغارـ
لارنىڭ روھىي تىرىكى شىزائ ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدا
بولغانلىقتىن، جۇڭغارلارنى تىزگىنلەش تېخىمۇ ئاسانغا چۈـ
شەتتى. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان
مىللەتلەر ئاز سانلى ئىگىلەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسى
ئاتالمىش دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھېيلىسى ئارقىلىق، ئۇلارغا
قارىتا ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش سىياسىتىنى قوللىناتتى.
ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە كەلسەك، تارىخنى سۈرۈشتۈرگەندە مانـ
جۇلارمۇ چارۋىچى مىللەت بولغانلىقتىن ئىگىلىك جەھەتتە قازاق،
قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئورتاقلىققا

ئىگە ئىدى شۇڭا ئەگەر دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى
يۈرگۈزۈلۈپ، باشقا مۇناسىۋەتلەر مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنسىلا،
ئۇ تەرەپتىن چىڭ سۇلالىسىغا كېلىدىغان خەۋپ چاغلىق ئىدى.
بۇنىڭ ئەكسىچە جەنۇبىي شىنجاڭ ئاساسلىقى دېھقان ئۇيغۇرـ
لار ۋە قىسمەن خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، نوقۇل ئىسـ
لام رايونى ئىدى. بۇ مىللەتلەرنىڭ جۇڭغارلار ۋە مانجۇلار بـ
لەن ئۆرپ ـ ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە
ئورتاقلىقى يوق ئىدى. بۇنداق شارائىتتا دىنىي خۇراپاتلىقى كۈچـ
لۈك بولغان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ يات دىندىكى ھۆكۈمرانلارغا
قارشى قوزغىلىشى ئىنتايىن ئاسان ئىش ئىدى. شۇڭا جۇڭغارلار
ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بۇنداق ۋەقەلەر كۆپ قېتىم يۈز بەردى.
چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئېلىش بىلەنلا چوڭ ـ كـ
چىك خوجىلار توپىلىڭى يۈز بەردى ھەمدە خوجىلار جەمەتىنىڭ
ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ھەرىكىتى XIX
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە تۇختىمىدى. بۇنداق شارائىتتا چىڭ
سۇلالىسى ئۆزى ئۈچۈن ھەممە جەھەتتىن پايدىلىق بولغان ئىلـ
نى تاشلاپ قويۇپ، جياڭجۈن مەھكىمىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭدا
قورۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

قىسقىسى، ئىلى شىنجاڭدىكى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي،
مەمۇرىي جەھەتتە مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە تەبىئىي مەركەز
بولغانلىقتىن، جياڭجۈن مەھكىمىسى ئىلىدا قورۇلغانىدى. چىڭ
سۇلالىسى بۇ ھەربىي لاگېرغا تايىنىپ شىمالىي شىنجاڭنى
مۇستەھكەم تايانچ بازىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، پۈتۈن شىنـ
جاڭ ۋە ئۆزىگە تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى كونترول قىلىش
ستراتېگىيىسىنى ئىشقا ئاشۇردى. جياڭجۈن مەھكىمىسى ئاخىرى
شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكمىبەگنىڭ مۇناسىۋەتى توغرىسىدا غەيرىي رەسمىي ماتېرىيال

ئابدۇۋەلى روزى

تارىختىن بۇيان ھەرقايسى مىللەت ھۆكۈمرانلىرى بىر-بىرى بىلەن بەس تالىشىپ، جەڭگە - جېدەل قىلىشىپ دۇنيا، زېمىن تالىشىپ زادىلا تىنچلانمىدى. بۇنداق جېدەللەرگە كىشىلىك خەلق سۆرەپ كىرىلدى. جۇملىدىن ناھىيىمىز چاقىلىقتىمۇ بۇنداق ئەھۋال ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ خەلق سۆرەپ كىرىلمىگەن بىرەرمۇ يېڭىلىق بولمىدى. ئىگىلىشىمچە ياقۇپبەگ بىلەن نىيازبەگ ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋالمۇ خۇددى شۇنداق بولغانىكەن. مەن بۇ ھەقتە ئاڭلىغان، ئىگىلىگەن ھەم بىلگەنلىرىمنى تارىخىي ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرۇپ، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ئۇنىڭ جەريانىنى رەتلەپ يېزىپ چىقتىم. يولداشلارنىڭ تولۇقلىشى ۋە تۈزىتىشىنى، شۇنداقلا بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكمىبەگنىڭ مۇناسىۋىتىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، ياقۇپبەگنىڭ قانداق شارائىتتا شىنجاڭغا كىرگەنلىكى ۋە نىياز ھېكمىبەگ بىلەن تونۇشقانلىقى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ياقۇپبەگنىڭ ئاتىسى ئىسمەتوللا خوجەنتلىك داخان، ئۇنىڭ ئايالى پىسكەنتلىك بولۇپ، ياقۇپبەگ تۇغۇلغاندىن كېيىن بۇ خوتۇنىنى قويۇپ بەرگەن. كېيىن ياقۇپبەگنىڭ ئانىسى پىسكەنتلىك بىر قاسساپقا نىكاھلانغان، ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئاشۇ

قاسساپنىڭ يېنىدا چوڭ بولغان، شۇ ئاردىدا ئۇ خەلق سورۇنلىرىدىكى ئەلنەغمىلەردە ئۇسسۇلچى بولغان. ئۇنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتىگە قايىل بولغان بىر ئەمەلدار ئۇنى قوقان شەھرىگە ئېلىپ كەتكەن. ياقۇپبەگ قوقاندا ھېلىقى ئەمەلدارنىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان مەھەممەت كېرىمقاشقا دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ تەربىيىلىنىپ قېلغان. بۇ كىشى قوقان خانىي مەمەدەلىخانغا چىلىمچى ۋە ئۇسسۇلچى ئىكەن. ياقۇپبەگ بۇ ئادەمگە ئەگىشىپ يۈرۈپ ئۇسسۇلچىلىق ۋە چىلىمچىلىق قېلغان. شۇ كۈنلەردىكى تۇتقۇن قىلىش، ھاكىملارنى ئالماشتۇرۇشتا، مۇھەممەت كېرىمقاشقا دېرەكسىز يوقالغانلىقتىن، تاشكەنت ھاكىمى ياقۇپبەگنى ئېلىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ مەھرەم، پەنجابېشى، يۈزباشى ۋە پەنسات مەنسەپلىرىگە كۆتۈرۈلۈپ ئاخىرىدا ئاق مەسچىت (قىزىل ئوردا) ناھىيىسىگە ھاكىمبەگ بولغان. 1864 - يىلى كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى راشىدىن خوجا قەشقەرگىچە بارغاندا، قەشقەردە سىدىقبەگ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قەشقەر ھاكىمى قۇتلۇقبەگ ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن توختىبەگ، نەزەربەگ، ئۆمەربەگ دېگەنلەرنى يوقاتتى... سىدىقبەگ شەھەرنى سوراشتا ئىقتىدارسىزلىقىنى، قەشقەردە ئىناۋەتسىزلىكنى تۇغدۇرغانلىكىنى ھېس قىلىپ، شۇ چاغدىكى قوقان شاھى — ئالىم قۇل يېنىغا (1928 - يىلى بېيجىڭدا ئۆلتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بوزروكخاننى ئېلىپ كېلىشكە) ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن [ئۇ چاغدا ئاپپاق خوجا (1694 — 1622) ئەۋلاتلىرىدىن بوزروكخان، كاتتا تۆرە (بوزروكخانلىق بىر نەۋرە ئاكىسى) قاتارلىقلار قوقان خانلىقىنىڭ پاناھىدا ئىدى]. ئالىمقۇل جاھانگىر خوجىنىڭ پۇشتىلىرىنى قەشقەرگە يولغا سالغاندا، ياقۇپبەگ ئۇلارغا قوشۇلۇپ 1865 - يىلى 1 - ئايدا قەشقەرگە كەلگەن.

ياقۇپبەگ ئاۋۋال ھەربىي قوماندانلىقىنى، كېيىن (بوزروكخاننى ھەج قىلىشقا يولغا سېلىۋېتىپ) قەشقەرىنىڭ بارلىق

ھۆكۈمرانلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋە ئۆزىنى «بەخ-
دۆلەت» (دۆلەتكە بەخت - سائادەت ئاتا قىلغۇچى) دەپ
ئېلان قىلغان.

نىياز ھېكسىبەگ يەكەندە چىققان خانلىقى ئەمەلدارلىرىنىڭ
ئىشىك ئاغىسى بولۇپ چىققان خاندانلىقنىڭ بۇ يەردىكى
ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى، خەنزۇ تىلىنىمۇ
پىششىق بىلەتتى، شۇڭا ئۇ چوڭراق ئەمەل تۇتۇش كويىدا،
چىققان سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن يېقىن ئۆتەتتى.

ياقۇپبەگ يەكەننى بېسۇبلىشقا يۇرۇش قىلىش ۋاقتىدا
نىياز ھېكسىبەگ يەكەننىڭ قوماندانى بورھانىدىن خوجىنى
قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، ياقۇپبەگ يەكەنگە كىرىش ئالدىدا
يەكەننىڭ مۇداپىئە مەخپىيەتلىكلىرىنى يوشۇرۇن ھالدا ياقۇپبەگ
كە دوكلات قىلىدۇ. نىياز ھېكسىبەگنىڭ ياردىمى بىلەن يەكەن
ياقۇپبەگنىڭ قولغا ئاسانلا ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ
خوتەن ھۆكۈمرانى — ھەبىبۇللا خوجىغا: «بىز نىيە تەرەپكە
بېرىپ ئىمام جەئىپەر سادىق پادىشاھىمنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ
قىلىپ قايتىماقچىمىز، باشقا غەرىزىمىز يوق» دەپ ئەلچى ئەۋەتىپ
ئۇنى بىخەۋەلاشتۇرۇپ، ئالدىغا سوۋغا - سالام كۆتۈرۈپ قارىقاشنىڭ
زاۋا دېگەن يېرىگە كەلگەن ھەبىبۇللا خوجىنى «ئىززەت -
ئىكرام» بىلەن قوندۇرۇپ قىلىپ كېچىسى بوغۇزلاپ تاشلايدۇ.
نىياز ھېكسىبەگ — 1866 - 1867 يىللىرىدىن كېيىن خوتەننىڭ
ھاكسىبەگى بولىدۇ، كېيىن يەكەن تەۋەسىنىمۇ قوشۇپ سورايدۇ.
ئۇ، ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچىسىگە تېخىمۇ ئېرىشىپ، ياقۇپبەگنى
جەھەننەمگە ئەۋەتىۋېتىپ تېخىمۇ چوڭراق ئەمەلدار بولۇشنى
ئويلايدۇ.

1867 - يىلى ياقۇپبەگ خوتەندىن قايتىپلا كۇچاغا كېلىپ،
راشىدىن خوجا قاتارلىقلارنى خوتەندە ھەبىبۇللا خوجىغا ئىشلەتكەن
ھىيلىسى بويىچە: «مېنىڭ ئۇرۇشۇش نىيىتىم يوق، جانابلىرىنىڭ

بۇۋىسى — ھەزرەتخان مۇللامنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ
قايتىماقچىمەن» دەپ ئالداپ، راشىدىن خوجىنى ئۆز بارگاھىدا
قوندۇرۇپ قېلىپ، كېچىسى بوغۇزلاپ تاشلايدۇ.

ياقۇپبەگ كېيىن كورلا تەرەپكە يۇرۇش قىلىدۇ، كورلا
سايباغنىڭ خەزىنە دېگەن يىرىدە ئوردا قۇرۇپ تەخت راستلايدۇ.

يەكەننى بويسۇندۇرۇش ۋاقتىدىن تارتىپ نىياز ھېكسى-
بەگ ياقۇپبەگكە ئەگىشىپ ماڭىدۇ، ئاخىرى ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچى-
سىنى قولغا كەلتۈرۈۋالىدۇ. كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان بويسۇتى-
دۇرۇلىدۇ. ئۇ چاغدا نىيازھېكسىبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا
ئەركىن كىرىپ - چىقالايدىغان بىردىنبىر ئىشەنچلىك
شەخسىي بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: 1870 - يىلى (تۆشىڭ 9 -
يىلى) 3 - ئايدا ياقۇپبەگ تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە كەلگەندە،
نىياز ھېكسىبەگكە باشقا قوماندانلارغا ئوخشاش بىر سۆتىنە
(250 ئاتلىق) لەشكەرگە ئەمەس، بەلكى ئىككى سۆتىنە (500 ئات-
لىق) لەشكەرگە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى تەۋتقۇزىدۇ. 1871-
يىلى 6 - ئايدا ياقۇپبەگنى ئۇرۇمچى خەلقى قوغلاپ چىقىرىدۇ.
12 - ئايدا ياقۇپبەگ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە كىرگەندە،
نىياز ھېكسىبەگنى ئەتىۋارلاپ ئىشقا قويىدۇ. 1872 - يىلى 2 -
ئايدا شۇي شۆكۈك، ما مىڭلار ياقۇپبەگنى ئۇرۇمچىدىن يەنە قوغلاپ
چىقىرىدۇ. 6 - ئايدا ياقۇپبەگ ئۇلارنى چېكىندۈرۈپ ئۇچىنچى
قېتىم ئۇرۇمچىگە كىرىدۇ. ما مىڭنىڭ ئاكىسىنىڭ تىلىنى كېسىپ،
يۇرىكىنى ئۆيۈۋالىدۇ. ئۇرۇمچىگە قىلىنغان مۇشۇ ھۇجۇملاردا
نىياز ھېكسىبەگ باشتىن ئاخىر ئىككىنچى لەشكەر ئون بىرىنچى
ۋە ئون ئىككىنچى سۆتىنەگە قوماندانلىق قىلىدۇ. لېكىن ياقۇپبەگ
بىلەن قوقاندىن بىرگە كەلگەن جامەدار پەرمانچى 1 - لەش-
كەر 1- سۆتىنەدىكى سەككىز زەمبىرەككە، ئابدۇللا 3 - لەشكەر 10 -
سۆتىنەگە، ئۆمەر قۇل دادخاھ 4 - لەشكەر 9 - سۆتىنەگە قوماندان
بولىدۇ. بۇلار نىياز ھېكسىبەگنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچىسىگە

هەقىقەتەن قايىل قىلغۇدەك دەرىجىدە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلارنى كىتابخانلار جۇنەيد بەكرى چاغاتاي تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان «ياقۇپبەگنامە» شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇشى»، چارروسىيە ھەربىي قوماندانى كىروپاتكىنىڭ «قەشقەرىيە»، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» دېگەن كىتابلىرىدىن كۆرۈۋالسا بولىدۇ).

2. ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ كېيىنكى مۇناسىۋىتى. 1865 - يىلى 1 - ئايدا ياقۇپبەگ قەشقەرگە كىرىپ، 1872 - يىلى 6 - ئايدا ئۈرۈمچىگە 3 - قېتىم كىرگەنگە قەدەر بولغان سەككىز يىلدا توختاۋسىز قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشلەر — ئاتا-ئانا، خوتۇن - بالىلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىدى. ھەربىي تەمىنات ئۇچۇن بولىدىغان باج - سېلىق كۆپەيدى، تەمىنات توشۇيدىغان ھاشار - سېلىقى خەلقنىڭ يىلىكىنى قۇرۇتۇپ گادايلاشتۇرىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ، ئۇنىڭ ئارقا سېپىدە نارازىلىق، قارشىلىقلار پەيدا بولىدۇ. ئەمما ياقۇپبەگ بولسا ئىلى تەرەپنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىدىن يانمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئارقا سەپنى تىنچلاندۇرۇش، خەزىنىنى تولۇقلاش يۈزىسىدىن ئىلى تەرەپنى بويسۇندۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۇن كورلىغا قايتىدۇ. شۇنداقلا كېيىنكى يىللارنى ئارقا سەپنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۇن سەرپ قىلىدۇ. خەزىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۇن تاغ ۋە دەريالىرىدىن ئالتۇن چىقىدىغان خوتەن ئۇنىڭ بىردىنبىر زور ئۈمىدى ئىدى، ئۇ ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى توقسۇن رايونىدا (ئىلى تەرەپنى بويسۇندۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۇن) ئالتۇن - كۈمۈش خەزىنىسى، ھەربىي كىيىم - كېچەك، تەمىنات، قورال - ياراغ ئامبىرى بەرپا قىلىش تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ.

بۇ چاغدا نىياز ھېكىمبەگ خوتەنگە قايتۇرۇلىدۇ، ئۇ، ئۆزىنىڭ خوتەن ھۆكۈمرانلىقىدىنمۇ چوڭ مەنسەپكە سازاۋەر

بولالمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىپ، خوتەندىن توپلىغان ئالتۇنلىرىنىڭ بىر قىسمىنىلا دۆلەت خەزىنىسىگە مەلۇم قىلىپ، بىر قىسمىنى يوشۇرۇپ (ئۆزىنىڭ يەر ئاستى خەزىنىسىدە) ساقلايدۇ. نىياز ھېكىمبەگ ھىيلە - مىكر ۋە ساختىپەزلىكتە ياقۇپبەگدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان تەدبىرلىرى بىلەن خوتەن - كۇچا (خوتەن قېيىي) يولى ۋە خوتەن - چاقىلىق يولى ئارقىلىق ئۇزۇلدۇرمەستىن كورلىغا — ياقۇپبەگ ھوزۇرىغا سوۋغا - سالاملار ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگنى «مەمنۇن» قىلىپ بىر نەچچە يىلنى ئۆتكۈزىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ چەكسىز ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. قىلچە چاندۇرمايدۇ. ياقۇپبەگ 1877 - يىلى 2 - ئايدا نىياز ھېكىمبەگكە: «خەزىنىدىكى پىششىق مالىلارنى ئېلىپ خوتەن - چاقىلىق يولى بىلەن كورلىغا دەرھال كەلسۇن!» دەپ مەخپىي يارلىق ئەۋەتىدۇ. (بەلكىم كېيىنكى پىلانلىرىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۇن ئۇنى يېنىدا تۇرغۇزۇپ، مەسلىھەتچى قىلماقچى — ئۆزىنىڭ ئوڭ قولى قاتارىدا قويماقچى بولسا كېرەك؟ يەنە بىر تەرەپتىن ھېكىم خانتۆرە ئىشەنچلىك بولمىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قىستاپ كەلمەكتە ئىدى.)

3. ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭ مەسىلىسىنى — ياقۇپبەگنى ئاللىقاچان مۇزاكىرە قىلغان بولۇپ، ئوردا كاتتىباشلىرىدىن لى خۇڭجاڭ دېگىز ياقىسىدىكى شەھەرلەرنى قوغداش، ھازىرچە شىنجاڭنى قوۋۇپ تۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەن. زو زۇڭتاڭ شەرقتە موداپىئەنى كۈچەيتىپ، غەربىي - شىمالنى چەتنىڭ تاجاۋۇزىدىن قوتقۇزۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، نەتىجىدە زو زۇڭتاڭنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىنىپ، زو زۇڭتاڭ باش قوماندانلىققا تەينىلىنىدۇ. زو زۇڭتاڭ سۇجۇ (جۇچۇەن) دە تۇرغان، قوشۇن 1876 - يىلى يازدا لىيۇ جىنتاڭنىڭ قوماندانلىقىدا شىنجاڭغا كىرىدۇ.

1877 - يىلى ئاپرېلدا، خوتەندىن چاقىلىق ئارقىلىق كورلىدىكى ياقۇپبەگ ھوزۇرىغا «پىششىق مال» ئېلىپ كېلىۋاتقان نىياز ھېكىم بەگ چاقىلىقتىن 130 كىلومېتر غەربتە، چەرچەن دەريياسى بويىدىكى دۆڭئۇلدىمە كۆلگە بىر قىسىم ئالتۇن قاچىلانغان تۆمۇر ساندۇقلارنى يوشۇرغان (چاقىلىقتا، توختىسۇن بەگ يېنىدا بىر قىسىم ئالتۇن «ئامانەت» قويغان، دېگەن ئىشەنچلىك پۈت تېرەپ تۇرالايدىغان گەپلەرمۇ بار). 1877 - يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرى نىياز ھېكىم بەگ كورلىغا، بەدۆلەتنىڭ سەلتەنەتلىك ھوزۇرىغا مول سوۋغا - سالام بىلەن كېلىدۇ. ئېزىز مېھمانغا ئايلانغان (ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا، 22 - 23 - يانۋاردىكى كىروپاتكىن بىلەن قىلغان سۆھبىتىنى ياقۇپبەگ نىياز ھېكىمبەگكە تولۇق دېگەن، يەنە تۈركىيە، ئەنگلىيە بىلەن دىپلوماتىك ئەلچى ۋە سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش، ئىلى تەرەپنى ئېگىلەپ روسىيە بىلەن بىرلىشىپ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ دېگەن ئىمىش). نىياز ھېكىمبەگ سورۇنلاردا جىم ئولتۇرۇپ تىڭشاپ، سۆز قىستۇرمىغان ھەم ئىپادىمۇ بىلدۈرمىگەن. ئەمما ياقۇپبەگنىڭ كەيپى چاغ بولغاچقا، نىياز ھېكىمبەگ زامانخان بىلەنلا سۆزلەشكەن. ئاشۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ بېقىۋالغان ئوغلى ھوشۇر (توڭگان) نى ئىشەنچلىك ھېسابلاپ، 40 قېچىرلىق ئالتۇن كارۋىنىنى توقسۇندىكى خەزىنىگە (ھەققۇلبەگ يېنىغا)مەخپىي يولغا سالغان، كېيىن بۇ ئالتۇننى ھوشۇرنىڭ ئۇرۇمچى ئەمەلدارلىرى قېشىغا ئېلىپ كەتكىنى مەلۇم بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگنىڭ مىجەزىدە ئەسەبىيلىك پەيدا بولغان.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى لىيوجېنتاڭ قىسىملىرى ھەققۇلبەگنىڭ (تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ھېكىم خان تۆرە باشچىلىقىدىكى) قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلغان، 15 - ئاپرېل داۋانچىڭغا ئۇرۇمچى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان، 18 - ئاپرېل داۋانچىڭ قولدىن كەتكەن، بىرلا ۋاقىتتا تۇرپانمۇ قولدىن كەتكەن، ھېكىم خان تۆرە

تۇرپاندىن چېكىنىپ توقسۇندىكى ھەققۇلبەگ بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن، كورلىغا ئادەم ماڭغۇزغان، يارىدەم كېلىپ بولغۇچە توقسۇن قولدىن كەتكەن، ئۇلار 10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن قارشەھەرگە چېكىنگەن.

1877 - يىلى 28 - ماي ئەسەبىيلەشكەن ياقۇپبەگ كاتىپى كامالنى تاپانچا بىلەن ئاتقان، خەزىنىچى سابىر ئاخۇننى (40 قېچىر ئالتۇن دەردىدە) قاتتىق ئۇرغان، سابىر ئاخۇن قارشىلىق كۆرسىتىپ ياقۇپبەگنى بىر مۇشت قويۇپ ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتكەن. 29 - ماي سەھەر سائەت 2 دە ياقۇپبەگ جان ئۈزگەن①، «ياقۇپ بەگ كېچىك ئوغلى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن»، «چىڭ خانلىقى قوشۇنىدىن يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغان» دېگەن گەپلەر بار. ياقۇپبەگنىڭ ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللاردا «ياقۇپبەگ قازا تاپقان كۈنى ھەققۇلبەگ قارشەھەردىن كورلىغا كەلدى،» «6 - ئىيون ھەققۇلبەگ دادىسىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ ئاكىسى بەگقۇلبەگ قېشىغا (قەشقەرگە) دەپنە قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى»، «ھېكىم خان تۆرە كورلىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن قالدۇرۇلغان، لېكىن ئۇ ھەققۇلبەگنىڭ ئارقىسىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن» دېگەن گەپلەر يېزىلغان.

4. نىياز ھېكىمبەگ ياقۇپبەگ ئۆلگەن كېچىسى نەدە ئىدى؟ ياقۇپبەگنىڭ مۇلازىمى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ تەكىيىسى يېنىدا ئىدى. ئۇنداقتا ياقۇپبەگنىڭ قانداق ئۆلگەنلىكىنى روسىيىدە تۇرغان كروپاتكىننىڭ گۇۋاھلىقى، زامانخاننىڭ كۆرمەي تۇرۇپ ئاڭلىغانلىرىغا (روسىيىگە قېچىپ بېرىپ) ئاساسەن كروپاتكىنغا يازغان خېتى بويىچە بېكىتمەي ھەقسىز گۇۋاھچى نىياز ھېكىمبەگنىڭ گۇۋاھلىقى بويىچە بېكىتكەن ئىشەنچلىك. شۇڭا گەپنى نېمە ئۈچۈن نىياز ھېكىمبەگ ياقۇپبەگنىڭ دەپنە

① كىروپاتكىننىڭ «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. بۇ نەقىل زامانخان روسىيىگە قېچىپ بېرىپ كىروپاتكىنغا يازغان خېتىدىن كۆچۈرۈلگەن ئىكەن. تەھرىرىدىن.

مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۈچۈن ھەققۇلبەگ بىلەن ماڭغانلار ئارىسىدا يوق؟ ياكى كورلىدا قالغان ھېكسم خان تۆرە يېنىدىمۇ يوق؟ ئۇ نەدە؟ قاياققا كەتتى؟ دېگەندىن باشلايلى.

توخسۇن‌بەگ ئوغلى ياسىن مۇنداق ئەسلەيدۇ:

1877 - يىلىنىڭ 6 - ئايلىرى ئۆرۈك ئەمدى پىشقان چاغ ئىدى، يېرىم كېچىدە ئىشىك ئەنسىز تاراقلىدى، چىقسام نىياز ھېكسىبەگ بىزنىڭ بىر چارۋىچىمىز بىلەن دەرۋازا سىرتىدا تۇرۇپتۇ. ئۇ كىشى ھويلىغا كىرىشنى رەت قىلدى، چارۋىچىنى ھويلا ئىچكىرىسىدىكى ئۆيلەردىن بىرىگە كىرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، ئىككىمىز باغقا كىردۇق. ئۇ ئۆزىنى قۇم دەريا تەرەپ بىلەن قۇمۇلغا ئېلىپ بېرىشنى ئېيتتى. بىز نىياز ھېكسىبەگ ئېلىپ كەلگەن ئالتە ئات ۋە مەن مىنىدىغان ئىككى ئاتنىڭ ھەممىسىنى جابدۇپ تاڭ ئاتماستىنلا ئىككى‌كىشى‌سەككىز ئاتلىق يولۇپ كەتتۇق. ئاتنى ھارغۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ھەر سائەتتە ئاتتىن ئاتقا ئالماشتۇق... بىز قۇمۇلغا بارغاندا مېنىڭ ھارغىنلىقتىن جېنىم تۇمشۇقۇمغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، نىياز ھېكسىبەگ يېشىنىڭ چوڭ بولۇشىغا قارىماي تىنىڭ ئىدى... ئۈچ كۈندىن كېيىن بىز ئارقىغا يانىدۇق. 27 كۈن دېگەندە قۇمۇلغا بېرىپ يەنە چاقلىققا كېلىپ بولدۇق. بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن (نىياز ھېكسىبەگ ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىگەن ۋە قوبۇل قىلمىغان) نىياز ھېكسىم بەگنى چەرچەنگىچە ئاپىرىپ قويۇپ ئارقىغا يانىدۇق. شۇ يىلى قىشنىڭ باشلىرىدا نىياز ھېكسىبەگ چاقلىقتا پەيدا بولدى، بۇ چاغدا ئۇ نۇرغۇن ئادەم بىلەن كەلگەنىدى. ئۇ، قۇمۇل تەرەپكە يېگىرمىدەك ئادەم ماڭغۇزدى، كېيىن چىڭ خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇپ، بىر كېچىدىلا چەرچەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. كېيىنكى يىلى (1878 - يىلى) يازدا نىياز ھېكسىبەگ چاقلىققا يەنە كەلدى. بىرىنچى قېتىم بىز قۇمۇلغا ماڭغاندىلا

ئۇ لوپنۇر كۆلى رايونىغا قىزىقىپ قالغانلىقتىن، يازكۇنلىرى ئوۋئىتلىرى، بۇركۇت، قارچۇغا، لاچىن، ئوۋچى‌مەرگەنلىرىنى ئېلىپ بۇتەرەپلەردە يازنى ئۆتكۈزىدىغان بولدى. بەزىدە قۇربان خوجا بەگ ۋە مەن نىياز ھېكسىبەگنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلالماي توغراقلىق سايغا بېرىپ ئوۋ ئوۋلاپ كېلەتتۇق. ئۇ مۇنداق ئىشلارغا قالتىس ھەۋەس قىلاتتى ھەم ئاتقان ئوقىنىڭ بىرسىمۇ زايا كەتمەيتتى. ئۇنىڭ قاراشلىرى، يۇرۇش - تۇرۇشلىرى سۇرلۇك بولۇپ، كىشىنى ئەيمەندۇرەتتى. بىر يىلى تاسادىپى ھالدا ئۇنىڭ كورلىدا ياقۇپبەگنىڭ بىتاپ ۋاقتىدا ئۇنىڭ مۇلازىمىغا كۆپ ئالتۇن پارە بېرىپ، ياقۇپبەگنىڭ ئىچىدىغان دورىسىغا ئۆتكۈر زەھەر ئارىلاشتۇرۇپ ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى، شۇ كېچىسى ئالتە ئات بىلەن قېچىپ كەتكەنلىكىنى، كورلا - چاقلىق ئارىلىقىدا ھېلىقى مۇلازىمنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپ، چاقلىق تەۋەسىدىكى چارۋىچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ چاقلىققا كەلگەنلىكىنى؛ شۇنداق قىلىپ نىياز ھېكسىبەگنىڭ ئۆز سىرىنى يوشۇرۇپ قالغانلىقىنى ئۇنىڭ بىلەن بىرگە كېلىپ، بىرگە يۇرۇۋاتقانلاردىن بىلدۇق. نىياز ھېكسىبەگنىڭ توغراقلىق سايدا قانداقتۇر ئۆڭكۈر قازدۇرغانلىقىنى ئاڭلايتتۇق. كېيىنكى كۈنى ئەردە نىياز ھېكسىبەگ چىڭ خانلىقىغا قارشى چىققانلىقتىن ھۆكۈمەت قولغا ئالغان، ئۇ قەشقەرگە يالاپ بېرىلغاندا ئۇنىڭ قولىنىڭ ئوتتۇرا بارمىقىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئۈزۈك ئارىسىدا ساقلىغان زەھەرنى شۇمۇرۇۋېلىپ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. توغراقلىق سايدا ئۇنىڭ خەزىنىسى ۋە قورال - ياراغ، ئوق - دورا يوشۇرغان ئۆڭكۈرى بار ئىكەن، دەپ ئاڭلىدۇق. كېيىن ئالتۇنتاغنىڭ چاقلىققا يېقىن قىسمىدىكى تۆلكىلىك داۋانىنىڭ غەربىدىكى توغراقلىق ساينى چاقلىق خەلقى «بەگلىرىم كىرگەن سای» ياكى «بەگلەر كىرگەن سای» دەپ ئاتايدىغان بولدى. ياسىن توختىسۇن مۇندىق ئەسلەيدۇ: نىياز ھېكسىبەگنى قۇمۇل تەرەپكە باشلاپ بېرىپ قايتقاندا، دادام — توختىسۇن بەگكە نە-

ياز هېكمىبەگ ئۆز قولى بىلەن ئىران نەسلىلىك ئاۋغان ئار-
غىمىقىدىن بىرنى، 50 سەرلىك يامبۇدىن بىرنى تارتۇق قىلغا-
نىكەن. كېيىن چاقىلىققا كەلسىلا دادامنى سوۋغا - سالاملار بىلەن
يوقلاپ تۇرغانىكەن، دادامنى چاقىلىقنىڭ ھاكىم بېگى قىلغا-
نىكەن.....

يۇقىرىدىكىدەك تەپسىلاتلارنى تۇردى موللام قاتارلىق يۇرت
كاتتىلىرىدىن ۋە دادامدىن ئاڭلايتتىم، كېيىن «قەشقەرىيە»،
«ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇشى»، «تارىخىي ھەمە-
دى» قاتارلىق ياقۇپبەگكە دائىر كىتابلارنى ئوقۇش ئارقىلىق
مەن بۇ ئىشلارنىڭ يۇقىرىدىكىدەك بولغىنىنىڭ راستلىقىغا ئىشەندىم.
رەھبەرلىكىنىڭ ئىلھام بېرىشى، رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن بۇ ماقالىنى
يېزىپ چىقتىم. يولداشلارنىڭ تۈزىتىشى، تولۇقلىشىنى سورايمەن.

جاڭ جۈجۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئىقتىسادىي ئاخبارات جەھەتتىن نازارەت

ۋېي شىشى

چىن بۇلېي گومىنداڭ مەركىزىنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىش داۋامىدا دائىم ئۆزىنىڭ كەلگۈسى كۆزقاراش-
لىرىنى ئونتۇرغا قويۇپ، مۇۋاپىق چارە - تەدبىرلەرنى
كۆرسەتىپ كەلگەنلىكتىن، جياڭ جېيشىنىڭ ئەتىۋارلاپ
ئىشلىتىشىگە مۇيەسسەر بولغانىدى.

چىن بۇلېي تۇرلۇك ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى يىغىنچاقلاپ
تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ سىياسىي
ئەھۋالىنى تېزدىن ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ دانىشمەنلىكىنى نامايان
قىلغانىدى.

گومىنداڭنىڭ يۇقىرى قاتلىمى نەيرەڭۋازلىق، ھوقۇقۋازلىق،
مۇشتۇمزورلۇق ئەۋجىگە چىققان، تۇرلۇك زۇرەكلەپ
زىددىيەتلەرگە تولغان چۈۋالچاق بىر لەشمە گەۋدە ھېسابلىناتتى.
جياڭ جېيشىنىڭ ئۆز گۇرۇھى ئىچىدىمۇ پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىدىن
باشقا، بىر - بىرىگە ئىشىنىش ناھايىتى تەس ئىدى. يۇ، چىن
بۇلېينىڭ مېنى ئىقتىسادىي ئاخبارات ئارقىلىق جاڭ جۈجۇڭنى
نازارەت قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىدىن ھەم كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئىقتىسادىي ئاخبارات ئارقىلىق سىياسىي ۋەزىيەتنى كۆزىتىش—
چىن بۇلېينىڭ ئاخبارات ئىگىلەش ئالاھىدىلىكى. چىن بۇلېي
گومىنداڭنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىرىنىڭ سىياسىي خاھىشىنى
ئىقتىسادىي جەھەتتىن نازارەت قىلىش ئۈچۈن، 1940 - يىلنىڭ

باشلىرىدا كاتىبات ئىشخانىسى 2 - باشقارما 4 - گۇرۇپپىسى (مالىيە ئىقتىسادقا مەسئۇل) دا «ئىقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسى» - نى مەخپىي تەسىس قىلىپ، ئۆزى ئىشەنچسىز دەپ قارىغان ئالىي ئەمەلدارلار ياكى چېگرا رايونلاردىكى ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئىقتىسادىي ئاخبارات ئارقىلىق نازارەت قىلىشنى باشلىغانىدى.

1945 - يىلى 11 - ئايدىن 1948 - يىلى 5 - ئايغىچە جياڭ جېيشىنىڭ سابىق كاتىبات ئىشخانىسى 2 - باشقارمىسىنىڭ خادىملىرى ۋە كەسىپىي خىزمىتىدە بىرقانچە قېتىم ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمەتلىرىنى چېن بۇلېي بىۋاستە باشقۇرۇپ كەلگەچكە، تاكى ئۇ 1948 - يىلى 11 - ئايدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانغا قەدەر بۇ ئورگاننىڭ كادىرلىرى ۋە كەسىپىي پائالىيىتىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى.

ئىقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسىنىڭ مۇقىم شتاتى يوق بولۇپ، كاتىبات ئىشخانىسى 2 - باشقارما 4 - گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى چېن فاڭ ئۇنىڭ مەسئۇلى ئىدى. ئادەتتىكى ئىقتىسادىي ماتېرىياللارنى 4 - گۇرۇپپىنىڭ ئىككى خىزمەتچىسى رەتلەپ چىقاتتى. مۇھىمراق ئىقتىسادىي ئاخباراتلارنى چېن فاڭ، لى ۋېيگو (جياڭ جېيشىنىڭ فۇگۇەنى) ۋە چېن لياڭ (ھەربىي تەمىنات مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى)لار بىرلىكتە كۆرۈپ ئانالىز يۈرگۈزۈپ، ھۆكۈم چىقارغاندىن كېيىن چېن بۇلېيغا سۇنۇاتتى، ئۇلارنىڭ كەسىپىي خىزمەت تەقسىمات ئايرىمىسى ئېنىق بولۇپ، چېن لياڭ ھەربىي تەمىنات جەھەتتىكى ئىقتىسادىي ئاخباراتقا، چېن فاڭ، لى ۋېيگولار پارتىيە، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئائىت ئىقتىسادىي ئاخباراتلارغا مەسئۇل ئىدى.

1943 - يىلنىڭ باشلىرىدا، مەن چېن لياڭ، لى ۋېيگولارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن چېن بۇلېيى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، جاڭ جۆجۇڭنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن نازارەت قىلىش

ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغانىدىم. مەن چېن لياڭنىڭ ئوقۇغۇچىسى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان ئادەم بولغاچقا، مۇناسىۋەتسىز قويۇق ئىدى. چېن لياڭ بىلەن جاڭ جۆجۇڭنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇق ئىدى. جاڭ جۆجۇڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھەربىي مەكتىپىنىڭ ماتارىپ باشلىقى بولۇپ تۇرغاندا، چېن لياڭ بۇ ھەكتەپنىڭ باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ، كۆپ يىللاردىن بۇيان جاڭ جۆجۇڭنىڭ ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن. جاڭ جۆجۇڭ بۇ مەكتەپتىن يۆتكەلگەندە ئۇمۇ بىللە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ قانات ئاستىدا ناھايىتى تېز ئۆسۈپ، ھەربىي ئىشلار سىياسىي بۆلۈمىنىڭ گېنېرال مايور دەرىجىلىك بوغالتىر باشلىقى، ھەربىي تەمىنات مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە شاڭخەي شەھەر باشلىقى بولغان.

1941 - يىلى مەن ھەربىي تەمىنات مەھكىمىسىدە مايور دەرىجىلىك لايىھىلىگۈچى بولۇپ، مۇھىم ھۇججەتلەرنى بىرتەرەپ قىلاتتىم. بۇ چاغدا جاڭ جۆجۇڭ سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقى كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى ئىدى. ئۇ چېن لياڭغا سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مالىيە گۇرۇپپىسىغا باشلىق كورسىتىشنى تەلەپ قىلغانىدا، چېن لياڭ مېنى تونۇشتۇرغانىدى. چېن بىلەن جاڭنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىن بولغاچقا، جاڭ جۆجۇڭ مەندىنمۇ خاتىرجەم بولۇپ، مەركىزىي كومىتېتقا تەۋە بارلىق مالىيە خىزمەتلىرىنى مېنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىمغا تاپشۇردى. جاڭ جۆجۇڭنىڭ ئىشەنچىسىگە تولۇق ئېرىشىشىم بىلەن، كېيىنكى كۈنلەردە كاتىبات ئىشخانىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتچىسى بولۇشۇمغا پايدىلىق شارائىتلار ھازىرلانغانىدى.

چېن بۇلېي بىلەن جاڭ جۆجۇڭ گەرچە جياڭ جېيشى گۇرۇھىغا تەۋە بولسىمۇ، لېكىن جاڭ جۆجۇڭنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسى ئاشكارا، ئىدىيىسىمۇ بىرقەدەر ئىلغار ئىدى. ئۇنىڭ

ئۇستىگە يۇ كۆپ قېتىم يەنىنى زىيارەت قىلىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسىك رەھبەرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلىرى. شۇڭا، چىن بۇلبي ئۇنى «خاتىرجەم بولغىلى بولمايدىغان ئادەم» دەپ قاراپ، گومىنداڭ ۋە جياڭ جېيشىغا پايدىسىز خاھىش ياكى ھەربىكەتلەرنىك يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇراتتى.

چىن لياڭ چىن بۇلبي بىلەن جاڭ جۇجۇڭنىك ئوتتۇرىسىدا زىقنىمۇ، كاۋاپىنىمۇ كۆيدۈرمەسلىكنى مەقسەت قىلىپ، چىن بۇلبىيدىن ئىبارەت بۇ جياڭ جېيشىغا يېقىنلاشقىلى بولمىدىغان يولنى تاللىۋالغانىدى. ئۇ ھەممىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ، ئۆزىگە داغدام يول ئېچىش ئۈچۈن قارىماققا جاڭ جۇجۇڭ بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزمىگەنىدى. بۇخىل ئەھۋالدا مەنمۇ چىن لياڭنىك يولىنى مېڭىپ، كېيىنكى كۈنلەردە روناق تېپىشىم ئۈچۈن ئىمكانىيەت ھازىرلاشقا كىرىشتىم.

1943 - يىلى 6 - ئايدا، مەن چىن بۇلبىنىك مەخپى يوليورۇقىنى ئېلىپ، سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىدا جاڭ جۇجۇڭنى نازارەت قىلدىم. چىن بۇلبي مەندىن جاڭ جۇجۇڭنىك سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىدىكى سىياسىي خاراكتېرلىك خىراجەت چىقىملىرىنى ۋە تۇرلۇك مەخسۇس خىراجەت، شەخسىي مەخپىيەتلىك خىراجىتى قاتارلىق ئاخباراتلارنى ئېقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى.

ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جاڭ جۇجۇڭنىك سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىدىكى سىياسىي خاھىشىنى ئېقتىسادىي جەھەتتىن ئىگىلەش ئۈچۈن، مەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۇنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇش، جايلاردا ياشلار يۇرتى تەسىس قىلىش، ياشلارنىك يازلىق لاگېرىنى ئۇيۇشتۇرۇش، سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىنىك مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىنى چاقىرىش، سەنمىنجۇيى

ياشلار ئىتتىپاقىنىك مەركىزى كادىرلار مەكتىپىنى قۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى خىراجەت خامچوتى، خىزمەت پىلانى، چېقىم ئەھۋالى، شۇنىڭدەك جاڭ جۇجۇڭنىك ئالاھىدە ئىشلىتىدىغان خىراجەتلىرى قاتارلىقلارغا ئائىت ئاخباراتلارنى ئېقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسىغا ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ تۇردۇم. بۇ ئاخباراتلار قارىماققا ئادەتتىكى ئېقتىسادىي ماتېرىياللار بولۇپ، ياشلارنىك دىققىتىنى ئۇيغايلىقچە قوزغىمايتتى. ئەمما بۇ ئاخباراتلاردىن جاڭ جۇجۇڭنىك سىياسىي خاھىشىنى تولۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، شىنجاڭنىك ئىلى، تابارغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە مىللىي قوراللىق ئىنقىلاب قوزغىلىپ، گومىنداڭنىك شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسىتىلدى. ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بورتالا، جىڭ، شىخو، ساۋەنلەرنى بويلاپ ئۇرۇمچىگە يۈزلىنىپ، شىنجاڭنىك ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىنى خەۋپ ئىچىدە قالدۇردى. گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىك رەئىسى ۋۇ جۇڭشىن گومىنداڭ مەركىزىگە جىددىي تېلېگراممىا يوللىدى. جياڭ جېيشى ئەھۋالدىن ۋاقىپلىنىپ، دەرھال بەي چۇڭشىدىن شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا پىكىر ئالدى. بەي چۇڭشى جاڭ جۇجۇڭنى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سىياسىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. جياڭ جېيشى بەي چۇڭشىنىك پىكرىنى چىن بۇلبىيغا خەۋەر قىلدى. چىن بۇلبي: ئۇچ ۋىلايەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش، شۇڭا تاشقى كۈچلەرنىك تەسىرىدىن توپىلاڭ يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ھەربىي كۈچ بىلەن بىر تەرەپ قىلماق بولۇپ، غەربىكە قوشۇن تارتساق، «كومپارتىيىنى يوقىتىش» تەك ئومۇمىي پىلانغا تەسىر يېتىدۇ، دەپ قاراپ، سىياسىي يول بىلەن شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى تىنچلىقا قوشۇلدى. ئەمما نامزات مەسىلىسىنى جياڭ جېيشىنىك ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلىشىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازانغاندىن كېيىن، شەرقىي- شىمال رايونى گومىنداڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى گۇرۇھلار ئۆزئارا تالىشىدىغان نۇقتىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. «ئادەمگىيا، يۇلغۇن تېرىسى، ئالۋاڭ ئوت - چۆپى» ماكانى بولغان بۇ رايونغا جاڭ چۈن باشلىق سىياسىي پەن فاكۇلتېتىنى ئوقۇغانلار (بۇ گۇرۇھقا تەۋە ئادەملەر) ئاللىبۇرۇنلا كۆزىنى تىكىپ قويغانىدى. لېكىن جىياڭ جېيشى دۆڭبېي رايونىدا ھەربىي ئىشلار كومىتېتى شەرقىي- شىمال لاگېرى تەسىس قىلماقچى بولۇپ، لاگېر مۇدىرلىقىغا سىياسىي پەن فاكۇلتېتىنى ئوقۇغانلارغا تەۋە بولمىغان جاڭ جۇجۇڭنى ئىچكى جەھەتتىن بېكىتىپ بولغانىدى. جاڭ چۈن جاڭ جۇجۇڭنى چەتكە قاقالماي راسا بېشى قېتىۋاتقاندا، دەل شۇنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي يۇز بېرىپ، ئۇنىڭغا خۇدا ئۆزى پۇرسەت بەرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭ چۈن يولۇاسنى تاغدىن ئالداپ چۈشۈرۈش ھېيلىسى بىلەن جىياڭ جېيشىنىڭ ئالدىدا بەي چۈڭشىنىڭ تەكلىپىگە ھە - ھۇ دېيىشىپ چېگرا رايونىنى تىنچلىتىش ئۈچۈن ئاۋۋال شۇنجاڭدىكى توپلاڭنى باستۇرۇش كېرەك، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇردى ھەمدە جاڭ جۇجۇڭدىن باشقا ئادەم بۇ ئىغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، دەپ تۇرۇۋالدى. جىياڭ جېيشى بەي چۈڭشى بىلەن جاڭ چۈنىنىڭ پىكرىنى چېن چېڭغا ئېيتتى. چېن چېڭ بىلەن جاڭ جۇجۇڭنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى كۈزقارىشى ئوخشمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلغۇسىز زىددىيەت بار ئىدى. چاڭشادا ئوت ئاپىتى يۈز بەرگەندىن كېيىن، چېن چېڭ ھەتتا جاڭ جۇجۇڭنى ئېتىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. جاڭ جۇجۇڭمۇ چېن چېڭنىڭ «كومپارتىيىنى ئۇچ ئاي ئىچىدە يوقىتىمىز» دېگەن غالجىرانە تەشەببۇسىغا قارشى ئىدى. چېن چېڭنىڭ جاڭ جۇجۇڭنى جىياڭ جېيشىنىڭ يېنىدىن يۆتكەۋېتىشىنى كۆزلەپ يۇرگىنىگىمۇ ئۇزۇن بولمىغانىدى. شۇڭا ئۇ بەي چۈڭشى بىلەن جاڭ چۈنىنىڭ تەكلىپىگە

ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، جاڭ جۇجۇڭ ــ شىنجاڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئەڭ مۇۋاپىق نامزات دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، جىياڭ جېيشى ئاخىرى قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، شىيۇڭ شىخۇيىنى شەرقىي شىمال لاگېرىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى. جاڭ جۇجۇڭنى غەربىي شىمال لاگېرىنىڭ مۇدىرى، قۇشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنى تاپشۇردى.

جاڭ جۇجۇڭ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 1945-يىلى 10 - ئايدىن 1946 - يىلى 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىككى قېتىم ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار بىلەن ئۇرۇش توختىتىش توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ، تىنچلىق بېتىم ھاسىل قىلىپ، شىنجاڭدا بىر لەشمە ھۆكۈمەت قۇرىدى. بۇ چاغدا مەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇغالتىر باشلىقى، قوشۇمچە غەربىي - شىمال لاگېرى ئۇرۇمچى ئىشخانىسى 6-گۇرۇپپىسىنىڭ (مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل) گېنېرال مايور دەرىجىلىك گۇرۇپپا باشلىقى بولدۇم. چېن بۇلېي ماڭا بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا جاڭ جۇجۇڭنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي خاھىشىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن نازارەت قىلىشىنى ھەمدە ھەرۋاقىت سىياسىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ئاخباراتلارنى يوللاپ تۇرۇشۇمنى مەخپىي تاپىلىدى. مەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ پۇل تۇرۇمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، پوچتا، تاشيول قاتنىشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇچ ۋىلايەتكە ئاجرىتىپ بەرگەن خىراجەت، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي مائاشى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنىيخوي يەغنى چاقىرىش خىراجىتى، جاڭ جۇجۇڭنىڭ ئىلى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش خىراجىتى، شىنجاڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش پىلانى ۋە خىراجەت خامچوتى، ئۇرۇمچى ۋە قۇمۇل ئايرودرومىنى ياساش خىراجىتى، غەربىي-شىمال ھايا تلىق

سانائەت شىركىتىنىڭ مەبلىغى، غەربىي - شىمال مەدەنىيەت قۇرۇلۇ-
شى فوندى، جاڭ جۈجۇڭنىڭ ھەر مىللەت مۇتەخەسىلىرىگە بەرگەن
ئىنئامى، مەدەنىيەت پائالىيەت خىراجىتى، مىللىي ھەربىر خىراجىتى
ۋە جاڭ جۈجۇڭنىڭ مەخپىيەتلىك خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئىقتىـ
سادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسىغا تەپسىلىي مەلۇم قىلىپ تۇردۇم.

1946 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا مەن جاڭ جۈجۇڭ بىلەن
بىللە ئۇرۇمچىدىن نەنجىڭگە بېرىپ، مەمۇرىي پالاتا بىلەن شىنـ
جاڭنىڭ مالىيە مەسلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بارغاندا، چىن
بۇلېي، چىن لياڭلار مېنى مەخپىي قوبۇل قىلىپ، مېنىڭ شىنجاڭدىكى
ئىقتىسادىي ئاخبارات خىزمىتىمدىن مەمنۇن بولغانلىقىنى ئېيتتى.

كېلەركى يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، مەن يەنە جاڭ جۈجۇڭ
بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم. شۇ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى-
دىكى بىر ئاخشىمى، جاڭ جۈجۇڭ يېڭى بىنادىكى غەربىي - شىمال
لاگېرى ئورگىنىدا شىنجاڭ گارنىزون باش قوماندانى سۇڭ شـ-
لىيەن، غەربىي - شىمال لاگېرىنىڭ باش كاتىبى لیۇمېڭچۇن، شىنجاڭ
تاشقى ئىشلار پەۋقۇلئاددە خادىمى لیۇ زىرۇڭ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك
خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ۋاڭ زېڭشەن، ئۇرۇمچى شەھەر
باشلىقى چۇۋۇ ۋە مېنى چاقىرتىپ ئۇچ ۋىلايەت بىلەن مۇناسـ-
ۋەت ئۆزۈلگەندىن كېيىنكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى توغرىسىدا مەخپىي
سۆھبەتلەشتى. ئۇ يىغىندا: «مەن بۇ قېتىم نەنجىڭگە بېرىپ جەنـ-
شىڭ (بەي چۇڭشىنىڭ تەخەللۇسى)، لى لیۇ (ۋۇجۇڭشىننىڭ تە-
خەللۇسى)لار بىلەن ئۈزۈن پاراڭلاشتىم. ئۇلار مېنىڭ قوشۇمچە
ئۆلكە رەئىسى بولماسلىقىم ھەققىدە مەسلىھەت بەردى، رەئىسـۇ
(جياڭ جېيشىنىڭ دېمەكچى) مېنىڭ مەركەزنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا ئىشـ-
تىراك قىلىشىمنى ئۈمىد قىلدى. مەركەز مەسئۇلىنىڭ ئۆلكە رەئىسى
بولۇشىغا قوشۇلدى. ئىش قىلىپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى يەككە - يېگانە
ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ھازىرچە شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئۇستىخاننى
ئۇلار (شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېمەكچى) ئۆزلىرى تالـ-

شىپ تۇرسۇن» دېدى. يىغىن يېرىم كېچىگىچە داۋاملاشتى. مەن
يىغىن ئەھۋالىنى يازما دوكلات قىلىپ چىن بۇلېيغا ئەۋەتىپ بەردىم.

1947 - يىلى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭ مەركىزى كو-
مىتېتى مەسئۇلىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەنلىكىنى
ئېلان قىلدى. بۇ، جاڭ جۈجۇڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن ھا-
سىل قىلغان تىنچلىق بېتىمنى يېرتىپ تاشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى
كومپارتىيىگە قارشى ئەڭ ئاكتىپ باشلامچى بولغان مەسئۇت ئارقـ-
لىق ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ئىنقىلابىي كۈچلىرى بىلەن قارشىلىشىش
ئۇچۇن قوللانغان كونكرېت تەدبىرى ئىدى. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بۇ-
نىڭغا قاتتىق ئىتىراز بىلدۇرگەن بولسىمۇ، جاڭ جۈجۇڭ ئۆز ۋەدىسىدە
تۇرماي، بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن تىنچلىق بېتىمنى يېرتىپ تاشلاپ،
ئۆزى پەردە ئارقىسىغا ئۆتۈۋېلىپ، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى
ئوتتۇرىسىدىكى قان تۆكۈشتىن پايدىلىنىپ پايدا كۆرمەكچى بولدى.
شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، جاڭ جۈجۇڭ ماڭا ئۇچ ۋىلايەتكە
بېرىلىدىغان بارلىق خىراجەتلەرنى توختىتىشنى بۇيرۇپ، ئۇچ
ۋىلايەت تەرەپنى ئىقتىسادىي كۈچ ئارقىلىق تەسلىم قىلدۇرۇشقا
ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گەنسۇ خېشى كارىدورىدىن
ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتە دۆنىيە قوشۇننى شىنجاڭغا يۆتكەپ،
قورالنىڭ باستۇرماقچى بولدى. 5 - ئايدا ئىككى تەرەپنىڭ مۇنا-
سىۋىتى ئۇزۈل - كېسىل بۇزۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇ-
كېرىم ئابباسوۋلار ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا كەتتى ھەمدە سابىق
بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قاتناشقان بارلىق خىزمەتچىلىرىنى چېكىنـ-
دۈرۈپ ئېلىپ كەتتى.

بۇ جەرياندا مەن ۋەزىيەت تەرەققىياتىنى ئىنچىكىلىك بىلەن
كۆزىتىپ، چىن بۇلېيغا ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاخبارات ئەۋەتىپ،
ئۇنى جاڭ جۈجۇڭنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي ئەھۋالىدىن خەۋەر-
دار قىلىپ تۇردۇم. چىن بۇلېي جاڭ جۈجۇڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەتكە قارىتا
تۇتقان قاتتىق پوزىتسىيىسى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمـ-

رانلىق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن، دەپ قاراپ، ماڭا نازارەت قىلىش خىزمىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىشىمنى بۇيرۇدى.

1947 - يىلى 9 - ئايدا، جاڭجۇڭ ئۇرۇمچىدىن لەنجۇغا (غەربىي - شىمال لاگېرى تۇرۇشلۇق جاي)غا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بارلىق چىقىمى لەنجۇ غەربىي - شىمال لاگېرى باشقۇرۇش باشقارمىسى تەرىپىدىن بېجىرىلدىغان بولدى. شۇنداقلا مېنىڭ ئىقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسى بىلەن بولغان ئالاقەمۇ ئۈزۈلدى.

تۇردى سابىت تەرجىمىسى

«ئۇيغۇرلارغا خەنزۇچە 维吾尔 نامنى بېرىش» توغرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن يىغىن

خېنى يۈيجۇ، كاڭ بىڭلىڭ

1934 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئاھالە نوپۇسى 4 مىليون بولۇپ، ئۇيغۇرلار 60 پىرسەنتنى ئىگىلەيتتى. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار كەرچە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلسىمۇ، ۋەھالەنكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار 缠头 (چەنتۇ) دېگەن بەھۇرمەت سۆز بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ نام چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى 回缠 (چەنخۇي) دېگەن نامدىن كەلگەن. «جاھانگىر لىككە قارشى ئۇيۇشما» قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي (1943 - يىللىرى) شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمىتىگە باب كېلىدىغان مۇۋاپىق خەنزۇچە نام بېرىش ئۈچۈن، بىر قېتىم يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا: بورھان شەھىدى، جاڭ يىڭۇ، خې يۈجۇ، شۇ لىيەن، كاڭ بىڭلىڭ، ۋاڭ لىشى، ۋاڭ يەنلىڭ، چېن دۆڭبەي، گو شىلىڭ، لاڭ داۋخېڭ، سۇي جېمبې قاتارلىقلار ۋەھەر قايسى مىللەتلەردىن بولغان ئوقۇمۇشلۇق زاتلار قاتناشتى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلاردىن قاتناشقانلارمۇ ئازئەمەس (ئەپسۇسلىنارلىقى قاتناشقانلارنىڭ ئىسمى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يادىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ). يىغىندا يولداشلار: ئۇيغۇرلار (维吾尔) ئەسلى «Uyghur» دەپ ئاتىلىشى لازىم ئىدى. لېكىن سۇڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى تارىخنامىلەردە 回纥، 回纥儿 دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە 回缠 (چەنخۇي) دەپ ئاتىلىپ ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇڭا ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن مۇۋا-

رانلىق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن، دەپ قاراپ، ماڭا نازارەت قىلىش خىزمىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىشىمنى بۇيرۇدى.

1947 - يىلى 9 - ئايدا، جاڭجۇڭ ئىۇرۇمچىدىن لەنجۇغا (غەربىي - شىمال لاگىرى تۇرۇشلۇق جاي)غا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بارلىق چىقىمى لەنجۇ غەربىي - شىمال لاگىرى باشقۇرۇش باشقارمىسى تەرىپىدىن بىجىرىلىدىغان بولدى. شۇنداقلا مېنىڭ ئىقتىسادىي ئاخبارات گۇرۇپپىسى بىلەن بولغان ئالاقەمۇ ئۈزۈلدى.

تۇردى سابىت تەرجىمىسى

«ئۇيغۇرلارغا خەنزۇچە 维吾尔 نامنى بېرىش» توغرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن يىغىن

خېبى يۈيجۇ، كاڭ بىڭلىك

1934 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئاھالە نوپۇسى 4 مىليون بولۇپ، ئۇيغۇرلار 60 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار كۆرچە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلسىمۇ، ۋەھالەنكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار 缠头 (چەنتۇ) دېگەن بەھۇرمەت سۆز بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ نام چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى 回缠 (چەنخۇي) دېگەن نامدىن كەلگەن. «جاھانگىر لىككە قارشى ئۇيۇشما» قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي (1943 - يىللىرى) شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمىتىگە باب كېلىدىغان مۇۋاپىق خەنزۇچە نام بېرىش ئۇچۇن، بىر قېتىم يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا: بورھان شەھىدى، جاڭ يېۋۇ، خې يۈجۇ، شۇ لىيەن، كاڭ بىڭلىك، ۋاڭ لىشى، ۋاڭ يەنلىك، چېن دۇكېيى، گو شىلىك، لاڭ داۋخېك، سۇي جېمېي قاتارلىقلار ۋە ھەر قايسى مىللەتلەردىن بولغان ئوقۇمۇشلۇق زاتلار قاتناشتى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلاردىن قاتناشقانلارمۇ ئازئەمەس (ئەپسۇسلىنارلىقى قاتناشقانلارنىڭ ئىسمى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يادىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ). يىغىندا يولداشلار: ئۇيغۇرلار (维吾尔) ئەسلى «Uyghur» دەپ ئاتىلىشى لازىم ئىدى. لېكىن سۇڭ سۇلالىلىسىدىن بۇيانقى تارىخنامىلەردە 回纥، 回纥儿 دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە 回缠 (چەنخۇي) دەپ ئاتىلىپ ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇڭا ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن مۇۋا-

پەق نام بېرىش (تەرجىمە نام) كېرەك دېگەن مۇھاكىمىلەر بولدى. يەنىدا بەزىلەر ئەسلىدىكى Uyghur سۆزىنى خەنزۇچە 维武儿 دېگەن خەتلەر بىلەن ئىپادىلەشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ ۋاقتىدا يەنىغا قاتناشقان. شۇلېەن: 维武儿 (ۋېي ۋۇ ئېر) دېگەن خەتلەرنى قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. بۇ، مۇشۇ مىللەتنىڭ «ئالېيجاناپ، جاسارەتلىك ۋە تەڭرىنىڭ ئامراق پەرزەنتى» ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن 维吾尔 (ۋېي ۋۇ ئېر) دېگەن خەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان تېخىمۇ ياخشى، بۇ ھالدا (维) ۋېي — ھىمايە قىلىش، ۋۇ (吾) — بىز، ئېر (尔) باشقا مىللەتلەر دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. يەنى ئۇ بىزنىڭ چوڭ ئائىلىدىكى — شىنجاڭدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ باراۋەر، ئىناق مۇناسىۋىتى، ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە شىنجاڭنى قوروش، شىنجاڭنى قوغداش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، جۇڭگونى ئازاد قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق: 维吾尔 (ۋېي ۋۇ ئېر) دېگەن ئۇچ خەت ھەم شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىردەك باراۋەرلىكى، تىنچلىقتا بىللە ئۆتۈش، ئۆز ئارا ياردەم قىلىش، بىرلىكتە شىنجاڭنى قوروش، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، جاھانگىرلىكنى يوقىتىپ، جۇڭگونى ئازاد قىلىشتەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بولىدى. شۇنىڭدا ھەرگىزمۇ چوڭ مىللەتچىلىك شاۋنىزمى ۋە تار يەرلىك مىللەتچىلىك تۇسى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سۆز مۇۋاپىق بولىدۇ، دېگەن پىكىر بىرلىككە كېلىندى. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك بىردەك Uyghur نامىنى خەنزۇچە 维吾尔 (ۋېي ۋۇ ئېر) خەتلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە قوشۇلدى، بۇ ھەم ھازىرغىچە قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە.

1982 - يىل 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

«شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تۇرسۇنگۈل ئابىت تەرجىمىسى

«ئىلى بەيخۇا گېزىتى» توغرىسىدا

ۋاڭ مېيتاڭ

شىنجاڭ بويىچە تۇنجى گېزىت 1910 - يىلى 3 - ئايدا ئىلى كۇرەدە نەشىر قىلىنغان، گېزىت نامى «ئىلى بەيخۇا گېزىتى» دەپ ئاتالغان.

بۇ گېزىت كۇندىلىك گېزىت بولۇپ، ئۇ تۇڭمېڭخۇيچىلارتەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇرژۇئا ئىنقىلابىي تۈسىنى ئالغان گېزىت ئىدى. فېڭ تېمىن، فېڭ داشۇ، لى پۇخۇاڭ، خاۋ كېچۈەن، چېن فاڭلۇ قاتارلىقلار مەزكۇر گېزىتنىڭ تەھرىرى ۋە ماقالا يازغۇچىلىرى ئىدى. ئۇلار تۇڭمېڭخۇي تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. باش مۇھەررىر فېڭ تېمىن تۇڭمېڭخۇي تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن بولۇپ، خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ خياڭشىيا دېگەن يېرىدىن ئىدى. ئۇ خۇبېيدىكى «زىچياڭ مەكتىپى»نى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، خۇبېي پەن - تېخنىكا ئۇگىنىش كۇرسى، رىجېخۇي قاتارلىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتلاردا غوللۇق رول ئويناغان، ۋۇخەندە «چۇباۋ» گېزىتىنى تەسىس قىلغان، شۇنداقلا ئۆزى ماقالا يېزىپ: «خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ سىياسىتى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە رازىمىزكى، ھەرگىز تەھقىپ قىلىشتىن قورقمايمىز» — دەپ ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشنى تەرغىپ قىلغان. كېيىن رىجېخۇي تەشكىلاتى چېڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن پاش قىلىنغاندىن كېيىن، فېڭ تېمىن شاڭخەيگە قېچىپ كېلىۋالىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ۋۇخەنگە قايتىپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ يەردە ئۇ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا نائىلاج بولىدۇ. دەل شۇ چاغدا ياڭ زەنشۇي بۇيرۇقىغا

بىنائەن ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ چېگرا رايونغا ماڭىدۇ. فېك تېمىن باشقا ئىنقىلابچىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، ھەربىي قوشۇن بىلەن بىللە ئىلىغا كېلىدۇ، بۇ جايدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئىشلىرىغا پائال قاتنىشىپ، تۈگمىچىخوي ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. لېكىن بۇ چېگرا مۇداپىئە ئورنى بولغاچقا، بۇ يەردە ئىنقىلابنى ئاشكارا تەرغىپ قىلىشقا بولمايتتى. شۇڭا ئۇ «يېزىقچىلىق ئارقىلىق خەلق ئېڭىنى ئويغىتىپ، ئۇلارغا بىلىم ئۆگىتىش» تېك قانۇنلۇق شەكىلدىن پايدىلىنىپ ئىنقىلابىي ئىدىيىنى تەرغىپ قىلدى. ھەرمىللەت خەلق ئاممىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن ئۇلار ئىنقىلابقا مايىللىقى بار يەرلىك ھەر مىللەت زىيالىلىرىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىختىيارى مۇخبىرلىققا تەكلىپ قىلىپ ھەرقايسى ناھىيىلەرگە زىيارەتكە ئەۋەتتى، شۇ ئاساستا «ئىلى بەيخوا گېزىتى» ئىلى شۆبىسىدىكى ئىنقىلابنىڭ ئاۋازىغا بولۇپ قالدى.

مىللىي رايونلاردا ئىنقىلابىي تەشۋىقات خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، مەزكۇر گېزىت تەسىس قىلىنغاندىلا خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا نەشر قىلىنغانىدى (خەنزۇچىسى مىخ مەتبەئىدە بېسىلىپ، قالغان ئۈچ خىل يېزىقتىكىسى شافىگرافتا بېسىلغان) مەزكۇر گېزىت ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاب ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈپ، مىللىي باراۋەرلىكنى تەرغىپ قىلدى، مىسالەتلەرنىڭ يۇرتۇازلىق قىلمايى، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشى توغرىسىدا تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بارىدۇ. شۇنداقلا چارروسىيىنىڭ دۆلتىمىز ئىگىلىك ھوقوقىغا مۇداخىلە قىلىپ، پۇقرالىرىمىزنى قىرغىن قىلغانلىقى، چەتئەللىكلەرگە جازا كۆرۈلمەسلىك ھوقۇقىنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا قىلغان قانۇنغا خىلاپ خىلمۇ خىل قىلمىشلىرى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تاجاۋۇزى، شىنجاڭنىڭ مالىيە-پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى كونترول قىلىشى، ئوغرىلىقچە ئەپيۇن كىرگۈزۈپ ھەر

مىللەت خەلقىنى زەھەرلىگەنلىكىدەك جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ تۇردى. بۇ گېزىتتە ئىنكاس قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساداسى تارىخىي تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ئۇيغۇن بولۇپ، چارروسىيىگە قارشى كۈرەشنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق ئىدى، مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى ئۇرغۇتۇلۇپ، ستىخىيىلىك ھالدا گېزىتخانىغا پۇل ئىئانە قىلىشقان. شىنمەنىيىڭ، شى بويىڭ، سو لۇنيىڭ قاتارلىق چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمۇ گېزىتخانىغا خەت يېزىپ، ئىلدا دۆلەت قەرزىنى قايتۇرۇش يولغا قويۇلغاندا، «ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالدى بىلەن ئاۋاز قوشۇدىغانلىقىنى» بىلدۈرگەن.

«ئىلى بەيخوا گېزىتى»دە يەتتە ستون ئېچىلغان بولۇپ، ئۇلار: خەت - چەكلەر، كۆچۈرۈلمىلەر، سۆز - نۇتۇقلار، تارىخ-تىن ۋەتەنگە نەزەر، ئۆلكە خەۋىرى، تەرجىمىلەر، تاغدىن-باغدىن قاتارلىقلار بولۇپ مەزمۇنى يېڭى، يېزىلىشى جانلىق ئىدى. ئايىردىم كىشىلەر خەلق ئاممىسىنىڭ گېزىت كۆرۈشىگە ئۇقايىلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن بىر نەچچە پارچە گېزىت سېتىۋېلىپ كوچىلارغا چاپلىغان. بۇ گېزىت شىنجاڭدىن باشقا يەنە بېيجىڭ، تەيەنجىن، شاڭخەي، خەنكۇ قاتارلىق جايلاردىكى گېزىتخانىلار ئارقىلىق تارقىتىلغان.

1911 - يىلى 11 - ئايدا مۇتەئەسسىپ جۇرۇي ئىلى جياڭجۇنى بولغاندىن كېيىن، جامائەت پىكرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن بۇ گېزىتنى تاقىۋېتىدۇ.

ئىمىن ئۆمەر تەرجىمىسى

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى①

سەي جىنسۇڭ

1903 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 29 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ياپونىيىلىك دۇبيەن بىلەن كۇشيەن خوتەندىن يولغا چىقىپ، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ 23 كۈن مېڭىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاقسۇغا كەلدى، ئۇلار يەنە قەشقەرگە قايتىپ تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا كۇچاغا باردى، ئۇلار قىزىل مىڭئۆيى بىلەن قۇمتۇرا مىڭئۆيىنى تۆت ئاي تەكشۈردى، تام رەسىمى ۋە يازما يادىكارلىقلار نىڭ كۆچۈرمىلىرىنى ئېلىپچىقىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قۇمۇللارغا باردى.

1904 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭغا كەلدى.

2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان بارىكۆل، قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ئاشلىق، ئوت - چۆپ سېلىقى كەچۈرۈم قىلىندى.

ئەتىيازدا، ئۈرۈمچىدە ئون كۈن ئۇدا قاتتىق يەر تەۋرەپ گەچكە، خىش تاملار يېرىلىپ كەتتى، ئاھالە ئوچۇقچىلىقتا قوندى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، بۇرۇلتوقايدا چوڭ ئۆستەڭنى، كىچىك ئۆستەڭنى چېپىش ئايالاشتى.

5 - ئايدا، خوتەندە ئالتۇن كېنى شىركىتى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت نازارەتچىلىك قىلىدىغان، سودىگەرلەر باشقۇرىدىغان

① بېشى 26 - 27 - سانلاردا

بولدى، ھۆكۈمەت 20 مىڭ سەر سودىگەرلەر ئون مىڭ سەر پاي قوشتى، يىللىق ئۈسۈمى يەتتە لىدىن ھېسابلىنىدىغان بولدى. شىركەت قارمىقىدا تۆت ئىدارە (زاۋۇت) تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى زاۋۇتلار يىغىلغان كېپەك ئالتۇنلارنى ئېھتىياجلىق ئالتۇنغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن بېيجىڭ، شاڭخەيلەرگە ئاپىرىپ ساتتى. شىركەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە كۆپ پايدا ئالدى. زىنچىغا ئايلاندۇرۇلغان ئالتۇن 4 مىڭ 770 نەچچە سەردىن كۆپرەككە، ئومۇمىي پايدا 40 مىڭ سەردىن كۆپرەككە يەتتى. گۇاڭشۇيىڭ 30 - يىلى (1904 - يىلى) قىشقا كەلگەندە، ئالتۇننىڭ باھاسى بەك چۈشۈپ كەتكەچكە، كىرىمى چىقىمنى قاپلىيالماي، تىجارەت توختاپ قالدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شىنجاڭنىڭ باش مەمۇرىي ئەمەلدارى مالىيەك ئويرات قاتارلىقلارنىڭ چېگرىسىنى كۆزدىن كەچۈردى.

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، روسىيە چۆچەكتە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ بانكا ئېچىپ، روسىيىلىك ئەمەلدار فېمنوۋنى مەسئۇل، ئارانچېۋىلنى مۇئاۋىن مەسئۇل قىلدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، بوران، ئۇششۇك ئاپىتىگە ئۇچرىغان تۇرپاننىڭ غەللە - پاراق سېلىقى كەچۈرۈم قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، قۇبدۇنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى يېڭ شيۇ ئالتايدىكى چىڭخۇاشى ئىباداتخانىسىغا باردى، 29 - كۈنى، يەنە قابا دەرياسى بويىغا كەلدى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تارباغاتايىنىڭ لەشكەر سەردارى تۇۋاچاڭئا بىلەن قابا دەرياسى بويىدا ئالتايدىكى ئىجارە بېرىلگەن يەر - زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىش چارىسىنى مەسلىھەتلەشتى.

10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، تۇۋاچاڭئا قابا دەرياسى بويىدىن تارباغاتايغا قايتتى، 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يېڭ شيۇ قۇبدۇغا قاراپ يولغا چىقتى.

9 ـ ئاينىك 21 ـ كۈنى، روسىيىنىڭ چۆچەكتىكى كۈنسۇلى چەت ئەل ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئەسلەتمە خەت تاپشۇرۇپ، قۇبدۇددىكى قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ قارائىرتىش دەريالىسىدا بېلىق تۇتۇشىنى يولسىزلارچە چەكلىدى. قۇبدۇنىڭ ئامبىلى رۇي شۇن دەرھال جاۋاب قايتۇرۇپ: «قازاقلار قارائىرتىش دەريالىسىنىڭ جۇڭگوغا تەۋە قىسمىدا بېلىق تۇتسا، چەكلەشنىڭ ھاجىتى يوق» دېدى. گۇاڭشۇينىڭ 18 ـ، 20 ـ، 27 ـ يىللىرى بۇ ئىش ئۈستىدە دىپلوماتىك ئالاقە ئېلىپ بېرىلدى.

كۈزدە، روسىيىنىڭ چۆچەكتىكى كونسۇلى سۇگوف جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسىدا، ھەر يىلى كۈزدە بىر ئاي بازار ئېچىشنى تەكلىپ قىلدى.

بارىكۆل، مانالاردا چېكەتكە ئاپىتى، مۆلدۇر ئاپىتى بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى سۇلۇن يېڭىنىڭ سەرداری جى رۇي ئىلىدىن ئون نەپەر مانجۇ، موڭغۇل بالىسىنى روسىيىنىڭ يەتتىسۇ ئۆلكىسىدە ئوقۇتۇشقا ئېلىپ ماڭدى. 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇ بالىلار يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە يېتىپ باردى، يەتتىسۇ نىڭ ۋالىيسى ئىۋانوۋ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى.

11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، فەن شياۋسۇ: مانىس بىلەن بارىكۆل چېكەتكە، مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، دەپ مەلۇمات يوللىدى. ئاپەتنىڭ دەرىجىسى ئېنىقلىنىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلارغا قوتقۇزۇش بېرىلسۇن دەپ يارلىق چۈشتى.

11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، قۇبدۇنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى رۇي شۇن: ئالتاي قوملۇقىنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم ئۆتكەل، قۇبدۇنىڭ مەسلىھەتچىسى ئالتايدا تۇرغىنى تېخىمۇ پايدىلىق دەپ تەكلىپ سۇندى.

11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، ئۇشۇك ئاپىتىگە ئۇچرىغان فۇكاك ناھىيىسىنىڭ غەللە ـ پارىقى ئازايتىلدى.

11 ـ، 12 ـ ئايلاردا، شىنجاڭدا يەرلىك ئۇسۇلدا بەش مىسقاللىق، ئۈچ مىسقاللىق، ئىككى مىسقاللىق تەڭگە قۇيۇلدى.

شۇ يىلى، ئۆلكىلىك باش باج ئىدارىسى قەشقەر ئۇيغۇر شەھىرىدە، يەكەندە، ئىلى تارباغاتايدا شۆبە ئىدارە تەسىس قىلدى.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى چىگرا ئېغىزلىرى ئارقىلىق روسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن مالالارنىڭ قىممىتى ئۈچ مىليون 143 مىڭ 260 سەرگە، روسىيىگە چىقىرىلغان مالالارنىڭ قىممىتى بىر مىليون 339 مىڭ 838 سەرگە يەتتى.

فەن شياۋسۇ چۆچەكتىكى كاتۇ ئالتۇن كېنىدا شىركەت تەسىس قىلدى، ھۆكۈمەت تەرەپ 20 مىڭ سەردىن كۆپرەك دەسمايە سالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخشۇناسى، لېرىك شائىر موللا مۇسايىرامى (1836، 8، 23 ـــ 1917) «تارىخىي ئەمنىيە»نى يازدى. بۇ كىتاب 1904 ـ يىلى قازاندا رەسمىي نەشر قىلىندى.

ئامېرىكىلىق گېئولوگ فانبورى، دەيۋېس، خىمك يانتۇنلار پرىنژىۋالسكىدىن يولغا چىقىپ، تىيانشان ئېغىزلىكىدىن ئۆتۈپ چاتىر كۆلىگە كەلدى، ئاندىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، شارخۇ كۆلىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە باردى. ئۇلار ئون تاغ ئېغىزىدىن ئۆتتى، يەنە IV ئىسرا مۇز دەۋرىگە ئائىت نۇرغۇن ئىزلارنى بايقىدى. فانبورى باش تەھرىرلىكىدە «تۇركستاننى تەكشۈرۈش» ناملىق ئەسەر يېزىلدى. خىمك يانتۇنىڭ «مەركىزىي تۇركستاننىڭ گېئولوگىيىسى ۋە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭنىڭ 2000 يىلى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئەنگلىيىلىك كروبىس، فرانسىيىلىك ئوشنى قاتارلىقلار ئۇشتىن قەشقەر، يەكەن، خوتەنگە باردى.

1904 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 30 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، روسىيە تەۋەلىكىدىكى 100 قازاق 15 مىڭ تۈياق ئاتنى نارىنكۆل قاراۋۇلخانىسىدىن ھەيدەپ

كىرىپ، موقۇل مودۇندا باقتى، 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، ئاتـ لىرىنى ھەيدەپ كەتتى.

3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ئىلىدىكى يـاڭجىڭ مەكتىپىدە رەسمىي ئوقۇش باشلاندى، مەكتەپكە مانجۇ، موڭغۇل يـېڭىدىكـ لەرنىڭ 40 پەرزەنتى قوبۇل قىلىندى.

4 - ئـايـىنـىـڭ 16 - كـۈنـى، روسـيـيـە ئەلچىسى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىگە خـەت سـۇنۇپ، روسىيىنىڭ تارباغاتايدىكى سودىسى ھەر يىلى تەخمىنەن تۆت مىليون سەردىن ئـارتۇق بو- لۇۋاتقانلىقىنى، شۇڭا سودا ئىشلىرىنى يەنىمۇ گۈللەندۈرۈش ئۈ- چۈن تارباغاتايدا مۇڭاپىق جايىنى تاللاپ بازار ئېچىشنى تـەلەپ قىلدى. 6 - ئـاينىڭ 3 - كـۈنـى تاشقى ئـىشلار مـەھكىمىز روسـيـيـە ئـەلچىسىگە جـاۋاب قـايتۇرۇپ، ئـۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى.

5 - ئـايـىنـىـڭ 1 - كـۈنـى، ئـاپـەتـكـە ئـۇچـرىـغـان بـارىـكـۆل، فـۇكـاڭ، مـانـاس ئـۇچ نـاھـيـىـدىـن ئـېـلىـنـ دىـغـان غـەلـلـە - پـاراڭ ئـازايـتـىـلـدى.

6 - ئـاينىڭ 29 - كۈنى، ئەسكەرلەرنى مەشق قـىـلدۇرۇش باشقارمىسى شـىـنجاڭدىكى ئـىـلىغا، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىگە مەشق قىلغۇچى يېڭى ئـەسكەرلەرنى ئـورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بـەردى.

7 - 8 - ئايلاردا، فـەن شياۋسۇ ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىن فۇكاڭغىچە، جىمسارىدىن كۈچۈڭغىچە سىم تارتىشنى تەكلىپ قىلدى. سەمنى روسىيە سودىگەرلىرىدىن سېتىۋالماقچى بولدى، 100 جىڭ سەمىنىڭ باھاسى ۋە توشۇش كىراسى 23 سـەر سەككىز مىسقال دەپ ھېسابلانـدى.

11 - ئايىنىڭ 14 - كـۈنـى، ئـەن چىڭ ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى، تارباغاتاينىڭ مەسلىھەت ئامبىلى بولدى.

11 - 12 - ئايلاردا، روسىيىلىك سودىگەر زىمىيانوۋ تۇرپان

شەھىرىدە پاختا ئېتىش ماشىنىسى ئورناتتى.

12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، روسىيىلىك 70 قازاق ئۈن مىڭ ئات بىلەن ئـون چـەدىرنى ئېلىپ، نارىنكۆل قاراۋۇلخانىسىدىن كىرىپ، ئويراتلارغا تەۋە موقۇل مودۇندا ئات باقتى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، قۇبدۇنىڭ مـەسلىھەت ئامبىلى رۇي شـۇن كېسەل سـەۋەبـىـدىـن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلـدى. ئورنىغا خىلۇڭجياڭنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى شۇ شۇن تەينىلەنـدى.

شۇ يىلى، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تاغ ئېغىزلىرى ئارقىلىق روسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ كـىـرگەن مـالـلارنـىـڭ مـىقدارى 2 مىليـون 15 مـىڭ 517 سەرگە، روسىيىگە چىقىرىلغان مالالارنىڭ قىممىتـى 1 مىليون 338 مىڭ 40 سەرگە يەتتى.

شۆبتسىيىلىك ئەر - ئايال مېسسىئونېرلار (دىن تارقاتقۇچىلار) دىن يەتتە كىشى قەشقەر شـەھىرىنىڭ شـىمالىي قـۇۋۇقىدا ئەيسا چىركاۋىسىنى سالدۇردى، بۇ چىركاۋدا جەمئىي 20 نەچچە ئادەم دىنىي تەربىيە ئالدى.

1904 - 1905 - يىللىرى، گېرمانىيىلىك لېكوك تۇرپاندا 2 - قېتىم قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى، 1904 - يىلى 11 - ئايدا لېكوك سىمپالاتسـىـك قـاتـارلىقلار ئۇرۇمچىدىن تۇرپان ۋە قارا غـوجىغا بـارىدى، ئـۇلار تـوققۇز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئۇ جايلاردىن يـۇنانىنىڭ ۋە ھـىـندىستانىنىڭ ئـۇسلۇبى بـويىچە ياسالغان قورچاقلارنى، پۇللارنى، تۇرلۇك يېزىقتىكى ۋەسىقىلەرنى تېپىپ نەچچە 100 ساندۇقنا قـاچىلاپ ئـەپكەتتى. 1905 - يىلى 10 - ئايدا لېكوك قەشقەرگە كەلدى، 12 - ئاينىڭ 6 - كـۈنى گرونۋىدىل بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، يەنە كۇچا، تـۇرپانلارغا كېلىپ داۋاملىق قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بـارىدى. لـېكوكنىڭ «جۇڭگـو تـۇركستانـنـىـڭ يـەر ئـاستىدىكى گۆھەرلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

1905 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 31 - يىلى)

1 ـ ئاينەك 18 ـ كۈنى، ئامبرىكسلىق جۇغراپىيە شۇناس خەلق يانتون روران (كىرورەن) خارابىسىغا كەلدى.

3 ـ ئاينەك 1 ـ كۈنى، روسىيە كۇنسۇلخانىسى شىنجاڭ دائىرىلىرىگە، روسىيە سودىگىرى كوكوئۇنباسوۋ ماناس، شىخو ئىككى جايدا نەپەت قۇدۇقى قازماقچى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا نەپەت چىقىدىغان جاينى يا 40 يىل ئىجارىگە بېرىشنى، يا يىلىغا موسانى بويىچە ئىجارە ھەققى تۆلەشنى، يا نەپەتنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاساسەن باج تۆلەشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت سۇندى.

گەنسۇ ـ شىنجاڭ ۋالىيسى فەن شياۋسۇ بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى.

3 ـ ئاينەك 4 ـ كۈنى، ئىلىمىزدىكى ئويراتلارنىڭ زېمىنى ـ موقۇل مودۇندا 10 مىڭ ئېتىنى ببقىۋاتقان روسىيىلىك قازاقلار نارىنكۆل قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق چېقىپ كەتتى.

6 ـ ئاينەك 4 ـ كۈنى، مالياڭ ـ موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلىرىدىن يىغىۋېلىنغان يۈڭ ـ تېرىلەرنى روسىيە سودىگەرلىرى ئىلىپ ـ سېتىپ، نۇرغۇن نەپ ئېلىۋاتىدۇ، ھۆكۈمەت نامىدىن ئىدارە قۇرۇپ، قوشۇمچە يۈڭ ـ تېرە شىركىتى تەسىس قىلىپ، پايدا ـ مەنپەئەتنى قايتۇرۇۋالساق، دەپ تەكلىپ سۇندى.

7 ـ ئاينەك 10 ـ كۈنى، ئىلى جياڭجۈنى مالياڭ ئولاستايغا جياڭجۈن بولدى، ھەربىي مەھكىمىنىڭ مىرزىسى چاڭ گېڭ ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەينىلەندى.

9 ـ ئاينەك 16 ـ كۈنى، لىيەن كۇي گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش ۋالىيسى بولدى. ئۇ ۋەزىپىگە تېخى ئولتۇرماي تۇرۇپلا ئورنىغا ۋۇ يىنسۈن تەيىنلەندى.

12 ـ ئاينەك 14 ـ كۈنى، روسىيىلىك 100 قازاق ئون چىدىرىنى ئېلىپ، ئون مىڭ ئاتنى ھەيدەپ نارىنكۆل قاراۋۇل خانىسى ئارقىلىق ئويراتلارنىڭ زېمىنى موقۇل مودۇندا ئات باقتى. 1906 ـ يىل 3 ـ ئاينەك 12 ـ كۈنى چېگرىدىن چېقىپ كەتتى.

12 ـ ئاينەك 22 ـ كۈنى، گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش ۋالىيسى ۋۇ يىنسۈن: مۆلدۈر، سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئاپەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، قۇتقۇزۇش بېرىشكە ئەمەلدار ئەۋەتىلدى، دەپ مەلۇمات يوللىدى.

12 ـ ئاينەك 26 ـ كۈنى، چېگرىدىن ئۆتۈپ تارباغاتايغا كىرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان روسىيىلىك قازاقلارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، ئايلىنىپ يۈرۈپ ئېنىقلايدىغان ساقچىلار ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى، روسىيىلىك سودىگەرلەر شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن ماللارنىڭ قىممىتى 2 مىليون 367 مىڭ 89 سەرگە، روسىيىگە چىقىرىلغان ماللارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 893 مىڭ 684 سەرگە يەتتى.

ئەنگلىيىلىك بىر چارۋا دوختۇرى ئۆلكە مەركىزىي ئۇرۇمچىدىكى شىمالىي كوچىدا ئەنگلىيە ئەيسا چېركاۋىنى سالدۇرۇپ ئەيسا تەلىماتىنى تەرغىپ قىلدى. 16 ئەر ـ ئايال ئۇنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

روسىيە خارجى ئىشلار مىنىستىرلىكى قارمىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا كومىتېتى تىلشۇناس ۋە ھىندىشۇناس ئولدىنبۇرگ باشچىلىقىدىكى تۇرپانىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىش ئەترىتىنى بىرنەچچە يىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار 1910 ـ يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) دۆلىتىگە قايتتى.

1906 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 32 ـ يىلى)

2 ـ ئاينەك 24 ـ كۈنى، گېرمانىيىدىن سېتىۋېلىنغان قورال ـ ياراغلار ئىلىغا توشۇپ كېلىندى، قورال ـ ياراغلار روسىيىدە تۇتۇپ قېلىنغان مەزگىلدە 5000 پاي مىلتىق ئوقى، 20 پاي زەمبىرەك ئوقى يوقاپ كەتتى.

3 ـ ئاينەك 2 ـ كۈنى، يەكەندە يەر تەۋرىدى.

3 ـ ئاينەك 3 ـ كۈنى، كۇچادا يەر تەۋرىدى.

4 - ئاينىك 4 - كۈنى، تۇرغاۋۇت جەنۇبىي قىسىم قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى جاساق جولكتۇخان بۇيانىمكۇ بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

4 - ئاينىك 12 - كۈنى، ئاۋستىرىيىلىك زۇئولوگ چۈگ-مانېل تاشقورغاندىن قەشقەرگە كەلدى. 4 - ئاينىك 28 - كۈنىدىن 6 - ئاينىك 5 - كۈنگىچە خوتەندە بولدى. ئۇ كېرىيدە يېغىۋالغان تەبىئەت تارىخىغا دائىر ئەۋرىشكىلەرنى ئۇچ ساندۇققا قاچىلاپ ئەپچىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ «1906 - يىلى تاشقورغاندىن شىزاڭغا قىلىنغان سەپەر» ناملىق ئەسىرى بار.

4 - ئاينىك 16 - كۈنى، ئۆتكەن يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان يېڭىسارنىڭ ئاشلىق، ئوت - چۆپ سېلىقى كەچۈرۈم قىلىندى.

5 - ئاينىك 30 - كۈنى، يەكەندىكى كەلكۇن ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەرلەردىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق كەچۈرۈم قىلىندى.

6 - ئاينىك 8 - كۈنى، سېتىيىن كەشمىردىن يولغا چىقىپ تاغدۇمباش، تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلدى. 6 - ئاينىك 23 - كۈنى قەشقەردىن يولغا چىقىپ، 7 - ئاينىك ئاخىرىدا خوتەنگە باردى. كۆكيارداش شتاب قۇرۇپ، شۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا ئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. يورۇقچاش دەرياسىنىڭ مەنبەسىدىكى مۇز چوققىلىرىنى جۇغراپىيىلىك تەكشۈردى. 9 - ئايدا خوتەنگە قايتىپ كېلىپ، VIII ئەسىرگە تەئەللۇق سانسكرىتچە، خەنزۇچە، ئودۇن يېزىقىدىكى يازمىلارنى ۋە تۇبۇتچە، ئودۇن يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەرنى تاپتى. 10 - ئاينىك 15 - كۈنى، نىيىگە كېلىپ، نۇرغۇن تارشا پۈتۈكلەرنى، قارۇشتى يېزىقىدىكى يازمىلارنى، قەدىمكى پۇللارنىڭ ۋە تۇرلۇك قەدىمكى كىيىم - كېچەكلەرنى تاپتى. 12 - ئاينىك 18 - كۈنى، مىران (كىروران) غا بېرىپ، نۇرغۇن خەنزۇچە يازمىلار ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى يازمىلارنى تاپتى، يازمىلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، كىروران شەھىرى III، IV ئەسىرلەردە

تاشلىنىپ قالغان، دەپ ھېسابلىدى.

8 - ئايدا، فرانسىيە ئاممۇي مائارىپ مىنىستىرلىكى، پارىژ جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە فرانسىيە مەكگۇ تاشلارنى تەتقىق قىلىش ئورنى بىرلىكتە بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ ئەترەت روسىيەدىن قەشقەرگە كەلدى، ئاندىن مارالبېشى، ئاقسۇ، باي ئارقىلىق تېكەس دەريا ۋادىسىدىن ئۆتۈپ كۇچاغا كەلدى. ئۇلار كۇچا بىلەن قارا شەھەردە سەككىز ئاي تۇردى. 1907 - يىل 1 - ئاينىك 2 - كۈنگىچە مىكئۆيلەرنى تەكشۈردى، بىراھمى يېزىقىدىكى نۇرغۇن يازمىلارنى، تارشا پۈتۈكلەرنى، ياغاچ قورچاقلارنى، تامغا - مۆھۈرلەرنى، قەدىمكى پۇل قاتارلىقلارنى، شۇنداقلا كۇسەن يېزىقىدا يېزىلغان كارۋان يول خېتىنى ئەپچىقىپ كەتتى.

8 -، 9 - ئايلاردا، ئالىتايدا مۇستەقىل ھەربىي كەنت تەسىس قىلىندى.

9 - ئايدا، تويۇن - قەشقەر يولىنى ياساشقا ئىشلىتىشكە، روسىيە جوڭگو - روسىيە داۋشىك بانكىسى ئارقىلىق قەشقەر ژالىيەسى يۈەن خۇڭپۇغا 20 مىڭ رۇبلى قەرز بەردى. بۇ پۇل يول بېجى ئارقىلىق تۇتۇپ قېلىنىدىغان بولدى.

10 - ئاينىك 24 - كۈنى، گەنسۇ - شىنجاڭ باش ژالىيەسى لېەن كۇي: لۇكچۇن - تۇرپان جۇنۇاڭ مەھكىمىسىنىڭ خۇسۇسىي جازا قورالىنى پاچاقلاندى ھەمدە ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە بۇ خىل قىلمىش مەنئى قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىندى، دەپ مەلۇمات يوللىدى.

12 - ئاينىك 23 - كۈنى، ئۆلكە مەركىزىي ئۇرۇمچىدە 15 مىنۇت يەر تەۋرىدى. ماناسنىڭ بەزى جايلىرىدا ئاپەت ئەھۋالى ئېغىر بولدى. شىمالدا چۆچەك، شىخو، جەنۇبتا تۇرپان، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارمۇ ئاپەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى.

شۇ يىلى، روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى

چىگرا ئېغىزلىرى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزگەن مالنىڭ قىممىتى 3 مىليون 581 مىڭ 438 سەرگە، شىنجاڭ روسىيىگە چىقارغان مالـ نىڭ قىممىتى 2 مىليون 884 مىڭ 163 سەرگە يەتتى.

لىيەن‌كۇي ئۇرۇمچىنىڭ نەنلياڭ رايونىدا قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپى ئېچىپ، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنى ئۇچ يىل ئوقۇـ تۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلىرىنى شەنشى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپـ گە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئەنگلىيىلىك بىر مال دوختۇرى ئۇرۇمچىدە ئەيسا چېركاۋـ سىنى سالدۇرۇپ دىن تارقاتتى، ئون نەچچە كىشى ئۇنىڭغا ئىخـ لاس قىلدى.

گرىتسىيىلىك گوكىل يۈك ـ تاقىلىرىنى ئوغرى ئالدى، دەپ ئايماق ـ ناھىيىلەردىن نۇرغۇن پۇل تۆلەپ بېرىشنى تەـ لەپ قىلدى. ئۇ بارىكۆلنىڭ غەربىي ئەمەلدارىغا تەلەپ قويغانـ دا، غەربىي ئەمەلدار قوشۇلمىسا، تاپانچا تەڭلەپ ماجرا تۇغدۇرـ دى. بۇ ئىش توغرۇلۇق روسىيە كونسۇلىغا تېلېگراممـا يوللاندى ۋە ئۇنىڭ سايا‌ھەت گۇۋاھنامىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گوكىل چۆچەككە يالاپ ئاپىرىلىپ، كونسۇلغا تاپشۇرۇلۇپ، چېگرىدىـن قوغلاپ چىقىرىلدى.

ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي ئىشلار ۋەكالەت خادىمى فوريان قاـ راقۇرۇم تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ خوتەن، يەكەن، قەشقەرلەرگـە كەلدى، ئاندىن تەلكە داۋىنىدىن ئۆتۈپ قوقەنت، تېھرانغا بارـ دى. 1907 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لوندونغا يېتىپ باردى.

1907 ـ يىلى (گۇاڭشۇ‌ينىڭ 33 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، ياپونىيىلىك رېپىبچاڭ ياپونىيە مەسلىھەتچىلەر شتابىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭنى تەكشۈـ رۈشكە كەلدى. رېپى يېچاڭ بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ، گەنسۇ ئارـ قىلىق شىڭشىڭشياغا كەلدى. ئاندىن قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناس، شىخو، تارباغاتـاي، ئىلى، قـاراشەھەر، كۇچا، ئـاقسـۇ،

قەشقەرگە بېرىپ 9 ـ ئايدا يەكەنگە گەلدى. ئاندىن قاراقۇرۇم تېغىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستان ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتتى.

1 ـ ئايدا، ستېيىن مىراندا نۇرغۇن تۇبۇتچە يازمىلارنـى ۋە III ئەسىرگە تەئەللۇق قارۇشتى يېزىقىدىكى يازمىلارنى، كۆك تـۇركـچە يازمىلارنى تاپتى. 2 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دۇنـ خۇاڭغا باردى. 10 ـ ئايدا قۇمۇلغا كېلىپ، تۇرپان ئارقىلىق يەـ كەنگە باردى ۋە پامىردىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا قايتتى.

2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئىلى جياڭجۈنى چاڭ گېڭ: تۇر‌ـ پاندىن يىلىغا نەچچە مىليون جىڭ پاختا چىقىدۇ، بۇلارنى روسـ يىلىكلەر سېتىۋېلىپ رەخت توقۇپ، يەنە جۇڭگودا سېتىپ ھەددى ـ ھېسابسىز نەپ ئېلىۋاتىدۇ، ماشىنا ـ ئۇسكۇنە سېتىۋېلىپ، ئىدا‌ـ رە تەسىس قىلىپ، بۇ ئىشتىن كېلىدىغان پايدا ـ مـەنپەئەتـكە ئۆزىمىز ئىگە بولساق، دەپ تەكلىپ يوللىدى.

2 ـ، 4 ـ ئايلاردا، قۇمۇلدىكى غوجانىياز، دۇگامەت قاتار‌ـ لىقلار قۇمۇل مەھكىمىسىگە كېلىپ، غەللە ـ پاراقنى ئازايتىشنى تەـ لەپ قىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئۆلكە مەركىزىدە ھۈنەر ـ سەنـ ئەت باش زاۋۇتى قۇرۇلدى.

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، ئاقسۇنىڭ لەشكەر سەرداری تاڭ يۈكشەن ھۆكۈمەت پۇلىنى يۆتكەپ ئىشلىتىپ بىشەملىك قىلغانلـ قى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى: گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش ۋالىسى لىيـەن‌كـۇي مـاناستا يەر تەۋرەپ ئـادەملـەر زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىدى، قۇتقۇزۇش بېرىلسە دەپ مـەكتۇپ سۇندى.

5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇگى قـو‌ـ شۇمچە تارباغاتاينىڭ مەسلىھەت ئامبىلى ئەن چاڭ كېسەل سەۋەـ بىدىن ۋەزىپىسىدىن قـالـدۇرۇلـدى. ئـۇنـىڭ ئـورنـىغا تـار‌ـ باغاتاينىڭ لەشكەر سەرداری زارامۇئا تەينىلەندى.

6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، تيانشان بويلىرىدا يەر تەۋرىدى، ئۈرۈمچىدە خېلى كۆپ ئۆي - ئىمارەتلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئۇيغۇر ژاڭى قۇمۇلدا غوجانىياز بىلەن دوگامەتنى قولغا ئالدى. 7 - كۈنى، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلاردىن 100 نەچچە كىشى ژاڭ مەھكىمىسىنىڭ دەۋرازىسىنى كېسەك بىلەن توسۇۋەتتى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، شىمگودا بەش مىسقاللىق، ئىككى مىسقاللىق، بىر مىسقاللىق پۇل قويۇلدى.

9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى «جۇڭگو - روسىيە چېگرا تاختىلىرىنى تەكشۈرۈش چۆچەك كېلىشىمى» ئىمزالاندى.

9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قۇمۇلنىڭ شاڭيۇسى موللا راجى مىڭ نەچچە يۈز كىشى توپلاپ ئۇيغۇر شەھرىنى قورشۇالدى، باريكۆلنىڭ لەشكەر سەردارى يې شېڭنۇ قوشۇن ئەۋەتىپ، ئالتە كىشىنى ئۆلتۈردۈ، خەلق «مىلتىق، تاش ئېتىپ» قارشىلىق كۆرسەتمىدۇ. موللاراجى قولغا ئېلىنمىدۇ. 1908 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غوجانىياز، دوگامەت، موللاراجىلار ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنمىدۇ.

9 -، 10 - ئايلاردا، شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىدە ئوقۇش باشلىنمىدۇ.

10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى قوشۇمچە تارباغاتاينىڭ مەسلىھەت ئامبىلى زارافكا روسىيىنىڭ چۆچەكتىكى كونسۇلى سوگوف بىلەن روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چاي ئەتكەسچىلىكىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا سەككىز ماددىلىق كېلىشىم ئىمزالىدى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ھەرقايسى ئۆلكىلەردە تەكشۈرۈش ئىدارىسى قۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى.

10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، ئىلىدىكى ھەربىلەرنى تېز تەربىيلەش مەكتىپىدە ئوقۇش باشلاندى.

شۇ، يىلى ئۆلكە مەركىزىدە سودا ئىشلىرى باش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

باش ئىدارە ۋە شۆبە ئىدارىلەر 77 مىڭ 314 سەر باج يىغدى. باشقا يىللاردا يىغىلغان پۇلمۇ ئاساسەن مۇشۇ يىلىنڭكىگە ئوخشاش بولدى.

يەكەندە ھۆكۈمەت باشقۇرغان ئىپتىدائىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى.

روسىيىلىكلەر مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسنى روسىيە گىراژدانلىقىنىڭ تىزىملىكىدىن ئۆچۈرۈپ، ئېلىمىزگە قايتۇرۇپ بەردى.

فرانسىيىلىك پوپ لېي چىخۇا بىلەن بىر ئايال مېسسىئونېر ئۈرۈمچى كاتولىك چېركاۋىنى ئاچتى، 83 كىشى كاتولىك دىنىغا كىردى.

ئۆلكە مەركىزىدە روسسىيە سودىگەرلىرى 30 نەچچە دۇكان ئاچتى. بۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە 800 نەچچە روسىيە سودىگىرى بار ئىدى. روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى مالىرىنىڭ قىممىتى 300 مىڭ رۇبلى ئىدى.

شياڭگاڭدىكى ئەنگلىيىلىك ئەمەلدارلار كرامپىنت ئەنجاندىن يولغا چىقىپ، پامىردىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كەلدى ۋە ئۇ يەردە ئاستىرونومىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى.

1908 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 34 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، چۆچەكنىڭ مۇئاۋىن سەركەردىسى گۇ جېنجېي ئاقسۇنىڭ باش سەركەردىلىكىگە تەيىنلەندى.

5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شىنجاڭ مەسلىھەت - مۇھاكىمە ئىدارىسى قۇرۇلدى.

9 - ئايلاردا، چۆچەكنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى سىكتۇدا بىر قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، ياپونىيىلىك جۇرۇپچياۋ، يېسۇنە رۇڭسەنلاڭ بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ، جاڭجياكۇ، كۇلۇن، ئۇلاس

تاي، قوبدوُ ئارقىلىق ئورۇمچىگە كەلدى ۋە ئورۇمچىدە 20 نەچچە كۈن تۇردى. 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جۇرۇيچياۋ تۇرپاندا يېسۇنرۇكسەنلاك بىلەن خوشلىشىپ ئۆزى يالغۇز قاراغوجىنى تەكشۈردى ۋە ئۇ يەردە II ئەسىرگە تەئەللۇق بەزى يازمىلارنى تاپتى. ئاندىن خوتەن، يەكەنگە بېرىپ، 1909 - يىل 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەردە يېسۇنرۇكسەنلاك بىلەن ئۇچراشتى، ئۇلار بىرلىكتە يەكەنگە بېرىپ، قارا قورۇم، كەشمىردىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا باردى.

شۇ يىلى قاراشەھەردە ھۆكۈمەت تەرەپ ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

ئىلى ئامبىلى شۇي گوجىن باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

قەشقەر كونسۇلخانىسى مەكتەپ قورۇلدى.

يەكەندە ھۆكۈمەت مەكتەپ ۋە خەت توقۇتۇش سىنىپى ئېچىلدى.

تۇرپاننىڭ جۇنۋاڭى لۇكچۇننىڭ غەربىي كوچىسىدا خۇسۇسىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

1908 - يىل — 1909 - يىلنىڭ باشلىرى، بىرىۇسسل پادىشاھلىق تەبىئىيەت تارىخىي مۇزەيىنىڭ دوكتورى گېلبور جەنۇبىي شىنجاڭدا گېئولوگىيە ۋە جۇغرافىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ سىزغان خەرىتە بۇ رايونىنىڭ گېئولوگىيىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەنگلىيىلىك مېنھام شاڭشياۋ قەشقەرگە كەلدى، ھەمدە تياندىن شاندىن ئوچ قېتىم ئۆتتى. چۆل - جەزىرىدىن ئۆتۈپ لەنجۇغا ئاندىن شىزاڭنىڭ شەرقىگە، شەنشىگە، بېيجىڭغا باردى. ئۇ ئۆزى باسقان ۋە مۇھىم دەپ قارىغان مىڭ كىلومېتر مۇساپىنى خەرىتىگە ئالدى. شۇنداقلا ئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، ئۇ «غەربتىن شەرققە ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» ناملىق ئەسىرىنى يازدى.

1909 - يىلى (شۇھەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى)

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، مۇئاۋىن دوتۇڭ سەن دو: غەربىي شىمالدىكى موڭغۇللار خەنزۇچە خەتنى تونۇمايدۇ، قاتناشمۇ قولايسىز، موڭغۇللارغا يېرىم كۈن ئوقۇيدىغان خەنزۇچە سىنىپ ئېچىپ بەرسەك، دەپ تەكلىپ سۇندى.

4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، روسسىيە ئەلچىسى ئۇرۇمچى بىلەن چۆچەكنىڭ پوچتا ئالاقىسىنى كۈچەيتىشنى تەكلىپ قىلىپ خەت سۇندى.

4 - 5 - ئايلاردا، مەسلىھەت - مۇھاكىمە ئىدارىسى قارمىقىدا ئۆلكە بويىچە نوپۇسنى تەكشۈرۈش ئورنى تەسىس قىلىندى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، چېكەتكە ۋە سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان باردكۆل، يەكەن، فۇكاڭ، جىمسار قاتارلىق جايلاردىن ئېلىنمىدىغان غەللە - پاراق ئازايتىلدى.

5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، قورۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلكە مەركىزىدىكى قىزىلتاغ ئېغىزىدا تىيەنجىنلىكلەر بىلەن ئورۇشۇپ قالدى، تىيەنجىنلىكلەردىن يەتتە-سەككىز كىشى ئۆلدى، يارىدارلاندى. ھەربىي ئىنتىزام قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ئىلى جياڭجۇنى چاڭ گېڭ شەنشىنىڭ باش ۋالىيسى بولدى.

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى كۇاڭ فۇ ئىلى جياڭجۇنى بولدى.

7 - ئايدا، بۇگۇر ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى قورۇلۇپ، گاۋ ۋېنشياڭ ئۇيۇشما باشلىقى بولدى.

8 - ئايدا، روسسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى پېتېربۇرگتىن قەشقەرگە كېلىپ، نۇرغۇن ئىبادەتخانىلارنى ۋە ئۇلاردىكى نەقىشلەرنى بىر-ئاي تەكشۈردى، ئاندىن قۇجۇ قەدىمكى شەھىرىنى تەكشۈرۈشكە يولغا چىقتى.

شۇ يىلى ئۇرۇمچىدە ھۆكۈمەتنىڭ باش پۇل ئىدارىسى قۇرۇلدى.

مايتاغ نېفىت زاۋۇتى قۇرۇلدى.

جۇڭگو ـ روسىيە داۋشىڭ بانكىسى سىبىرىيە، سەمەرقەنتتە مەركىزىي تارماق بانكا تەسىس قىلدى. سەمەرقەنت مەركىزىي تارماق بانكا قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا شۆبە بانكا قۇردى.

1910 ـ يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئۆلكە مەركىزىدە باش پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ھەر يىلى 50 مىڭ سەر خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شەرقىي كوچا پوچتا ئىدارىسى، غەربىي كوچا پوچتا ئىدارىسى، شىمالىي كوچا پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

2 ـ ئايدا، تارباغاتايدا ئىلىدىكىگە ئوخشاش يۇڭ ـ تېرە ھەسسىدارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. شىركەتكە ھۆكۈمەت ۋە سودىگەرلەر 100 مىڭ سەر پاي قوشماقچى بولدى.

3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، روسىيە ئەلچىسى تومسكى داشۆسىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن سۈبولېيۇ، بوگىلېيۇ قاتارلىقلار موڭغۇلىيە، چۆچەك، بورۇلتوقاي، ئالتاي، قۇبدۇ، ئولاستاي قاتارلىق جايلاردا سايا‌ھەتتە بولغاندا، ئۇ يەرلەرنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى كۈتۈۋېلىپتۇ، دەپ مەلۇمات يوللىدى.

6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، چاخارنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى ئې لفۇي ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى، قوشۇمچە تارباغاتاينىڭ مەسئۇلىيىتى ئامبىلى بولدى.

7 ـ ئايدا، شىخودا بەش ئېغىزلىق پوچتىخانا سېلىندى. پوچتا يولى شەرقتە ئۇرۇمچى، مانا‌سقا، جەنۇبتا نەنسەندىن قارا شەھەرگىچە، غەربتە ئىلى، جىڭ، ساۋەنگەچە، شىمالدا چۆچەككىچە، شەرقىي ـ شىمالدا ئالتايغىچە، غەربىي ـ شىمالدا قوشتولغايغىچە تۇتاشتى.

8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، جۇڭ دۇۋەن قۇبدۇنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى بولدى.

8 ـ ئايدا، ياپونىيىلىك جۇرۇپچياۋ لوندوندا داگۈگۈاگرۇپ بىلەن خوشلىشىپ، ئۇمسكى ئارقىلىق چۆچەككە كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدىن تۇرپانغا باردى، لوپنۇرنى تەكشۈردى.

9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان كۇچا، پىچان ناھىيىلىرىدىن ئىلىنغان غەللە ـ پاراق ئازايتىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى، سانجى، مانا‌س، فۇكاك، جىمسار، گۇچۇڭ، بارىكۆل، قۇمۇل، شىخو، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەرگە قەرز بېرىلگەن ئۇرۇقلۇقنىڭ پۇلى كەچۈرۈم قىلىندى.

11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سەندۇڭنىڭ سابىق باش ۋالىيىسى يۇەن داخۇا گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى.

شۇ يىلى، ئىلىدا 30 مىڭ ئاھالە نوپۇسى، ئۇرۇمچىدە 60 مىڭ ئاھالە نوپۇسى، گۇچۇڭدا 50 مىڭ ئاھالە نوپۇسى بار ئىدى.

شىنجاڭ بويىچە 213 پوچتا ئۆتىگى، 1060 نەپەر پوچتىكەش، 2104 پوچتا ئېتى بار ئىدى.

كۇزدە، ئىلى، ئۇرۇمچى، قارا شەھەر، كۇچالاردا ئارقا ـ ئارقىدىن پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى، ئاقسۇ، قەشقەر، جىڭدى ئۇچ جايدىكى قاراۋۇلخانىلار ئارقىلىق روسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرگەن مالىرىنىڭ قىممىتى 2 مىليون 856 مىڭ 641 سەرگە، چىقىرىلغان مالىرىنىڭ قىممىتى 2 مىليون 303 مىڭ 680 سەرگە يەتتى.

ئەنگلىيىلىك مۇخبىر مورسۇن شىنجاڭغا سايا‌ھەتكە كېلىپ، سودا ئىشلىرىنى، قاتناش ئىشلىرىنى ۋە مەكتەپلەرنى تەكشۈردى.

ياپونىيەلىك جۇرۇيچياۋ يەنە شىنجاڭغا كەلدى ۋە تۇرپان، قارا خوجا، يارغول، لوپنۇر، مىران قەدىمىي شەھرى، ئالتۇنتاغ خوتەن، دۇنخۇاڭلارنى تەكشۈردى. ئۇ «ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈشتىن خاتىرە»، «يېڭى غەربىي رايوننى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

1910 - 1911 - يىللىرى، گېرمانىيەنىڭ كارايىس - مىل ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سىبىرىيەدىن شىنجاڭغا كېلىپ، چۆچەك ۋە قۇمۇلدا سەككىز ئاي تاغ - جىلغىلارنى ۋە تەبىئەت تارىخىنى تەكشۈردى، ئاندىن گۇچۇڭغا باردى، بۇغدا چوققىسىنى، ماناسنى، قەشقەرنى، ئىلىنى ۋە باشقا جايلارنى تەكشۈردى.

1911 - يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، شىنجاڭدا سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، شىنجاڭدا 100 كىشىلىك قوغداش ئەترىتى تەشكىللەندى.

2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، خاڭجۇنىڭ جىياڭجۇنى جۇڑ رۇي ئىلى جىياڭجۇنلۇكىگە تەيىنلەندى.

2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى: خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ مەلۇماتى: 2 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ بويىچە 385 مىڭ 845 رەسمىي ئاھالە نوپۇسى، 67 مىڭ 632 قوشۇمچە ئاھالە نوپۇس بار ئىكەن.

5 - ئايدا، شىنجاڭدا سودىگەرلەر باش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. تەيەنجەن گۇرۇھىدىكى «سەككىز بايۇەچچە»نىڭ بىرى — يۇڭيۇيدې تۇرلۇك مال-لار سودا - سارىيىنىڭ جىڭلىسى ياڭ شاۋجۇ ئۇيۇشما باشلىقى بولدى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە جەمئىي 1134 سودا - سانائەتچى بولۇپ، ئۇلاردىن توقسان يەتتىسى ئۇيۇشمىغا ئەزا بولدى.

6 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن ساقچى ئىشلار ئورگىنىنىڭ باشلىقى بولدى.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، گۇاڭ فۇ يىاڭ زەنشۇينى يارەمچى مەھكىمە باشلىقى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.

11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، جۇرۇي ئىلىغا كەلدى.

11 - ئايدا، ئۇرۇمچى سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، دۇبەن مەھكىمىسى دەرۋازىسىغا قوزغىلاڭ قىلىمىز دېگەن مەزمۇندا خەت چاپلاندى. يۇەن داخۇا شەھەر مەركىزىدە ھەربىي ھالەت يۇرگۈزۈش، ئىنقىلاب قىلىش تەشەببۇسچىلىرىنى تۇتقۇن قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، يۇەن داخۇا مەخپىي مەلۇماتنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئىنقىلاب تەشەببۇسچىلىرىنىڭ باشلىقى تاڭ شياۋيۇن، يارده‌مچى چېن گۇاڭمۇ قاتارلىقلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. لیۇشيەنجۇن 100 نەچچە ئادىمىنى باشلاپ ئۆلكە مەركىزىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار مۇھىم جايلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قورال - ياراغلىرى تولۇق بولغاچقا غەلىبە قىلالمىدى، ئۇلار چېكىنىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتلىق - پىيادە ئەسكەرلىرى بىلەن كەسكىن ئېلىشتى. 29 - كۈنى چۈشكە كەلگەندە، ئۇلار تامامەن مەغلۇپ بولدى.

12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، لیۇشيەنجۇن قاتارلىقلار قۇربان بولدى، ئىنقىلاب پارتىيىسىدىكىلەردىن نەچچە ئون ئادەم ئۆلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى تيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدا يەر تەۋرەپ، 450 ئادەم ئۆلدى، بەزى يەرلەر يېرىلىپ كەتتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە 2 مىليون 162 مىڭ 30 ئەر - ئايال بار ئىدى.

1911 - يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سوت كوللىگىيەسى تەشكىل قىلىندى.

2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، خاڭجۇ جىياڭجۇنى جۇرۇي ئىلى

جياڭجۇنلىكىگە، ئىلى جياڭجۇنى كۇاڭ فۇ خاڭجۇ جياڭجۇنلىكىگە يۆتكەلدى.

2 - ئاينىك 26 - كۈنى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ مەلۇماتى: 2 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ بويىچە 385 مىڭ 835 رەسمىي تۇتۇن (ئائىلە)، 67 مىڭ 632 تۇتۇن بار ئىكەن.

3 - ئاينىك 30 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ساقچى ئورگىنى قۇرۇلۇپ، قارمىقىدا ئەدلىيە بۆلۈمى، مەمۇرىي بۆلۈم، خوجۇلۇق بۆلۈمى، سەھىيە بۆلۈمىدىن ئىبارەت تۆت بۆلۈم تەسىس قىلىندى.

4 - ئايدا، ۋاڭ شۆزىڭ ئۇلكىلىك ساقچى ئورگىنىنىڭ مەسئۇللۇقىغا تەيىنلەندى.

5 - ئايدا، شىنجاڭ سودىگەرلەر باش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، تەيەنجىن گۇرۇھىدىكى «سەككىز بايۇەچچە»نىڭ بىرى — يۇڭ يۈيدې چەرچىن ماللار ماگىزىنىنىڭ جىڭلىسى، ياڭ شاۋجۇ ئۇيۇشمىنىڭ تۇنجى باشلىقى بولدى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە جەمئىي 1134 سودا - سانائەتچى (ئۇلاردىن 764 نىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك دۇكىنى، 370 نىڭ قول سانائەت دۇكىنى بار ئىدى) بولۇپ، ئاران توقسان يەتتىسى سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا ئەزا بولدى، بۇ سودا - سانائەتچىلەرنىڭ 8.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى.

6 - ئاينىك 9 - كۈنى، يۇەن داخۇا سلاۋچى (شۇنفۇ) بولدى.

8 - ئاينىك 8 - كۈنى: يۇەن داخۇانىڭ مەلۇماتنامىسى: ئۇلكە مەركىزىدىكى جۇڭگو - روسىيە سودا ئىدارىسى خارجى ئىشلار باش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، قەشقەر، ئىلى ئىككى جايدىكى جۇڭگو - روسىيە سودا ئىدارىلىرىمۇ خارجى ئىشلار باش ئىدارىسىنىڭ شۆبىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

8 - ئاينىك 26 - كۈنى، روسىيە ياپونىيىدە تۇرۇشلۇق

گەلچىسى مالايۇدنى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەپ، جۇڭگو بىلەن 1881 - يىلى ئىمزالىغان «ئىلى شەرتنامىسى»نى قايتا مۇھاكىمە قىلىشقا ئەۋەتتى. 9 - ئاينىك 2 - كۈنى، سۆھبەت پېتربۇرگتا ئۆتكۈزۈلدى.

9 - ئاينىك 8 - كۈنى، قۇبدۇنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى جۇڭ رۇيگە پايتەختكە كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى.

10 - ئاينىك 22 - كۈنى، ئىنقىلابىي قۇربان لىيۇ شيەنجۇن، ئىنىسى لىيۇ شيەنرېنلار ئۇرۇمچىگە كەلدى.

10 - ئاينىك 30 - كۈنى، گۇاڭ فۇ ياڭ زەنشۇينى مەھكىمە يارەمچىلىكىگە نامزات قىلىپ كۆرسەتتى.

12 - ئاينىك 20 - كۈنى، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا ئىسيان كۆتۈرۈمىز دېگەن ئىسىمسىز خەت چاپلاندى، يۇەن داخۇا ئۇلكە مەركىزىدە ھەربىي ھالەت يولغا قويۇش، ئىنقىلاب تەشەببۇسچىلىرىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

12 - ئاينىك 28 - كۈنى، يۇەن داخۇا مەخپىي مەلۇماتنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئىنقىلاب تەشەببۇسچىلىرىنىڭ باشلىقى تاڭ شياۋيۈن، يارەمچىسى چېن گۇاڭمۇ قاتارلىقلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۇلتۇردى. لىيۇ شيەنجۇن 100 نەچچە ئادەمنى باشلاپ شۇ ئاخشىمى ئۇلكە مەركىزىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ، دۇبەن مەھكىمىسى، سلاۋچى مەھكىمىسى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە توپچى ئەسكەر گازارمىسى، ساقچى ئورگىنى قاتارلىق ئورۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى، دۇشمەننىڭ قورالللىرى تولۇق بولغاچقا، ئۇلار غەلىبە قازىنالمىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتلىق - پىيادە قوشۇنى بىلەن 29 - كۈنى چۈشكىچە كەسكىن ئېلىشىپ، ئاخىرى مەغلۇپ بولدى.

12 - ئاينىك 29 - كۈنى، لىيۇ شيەنجۇن، چېن كۇيفاڭ قاتارلىقلار قۇربان بولدى، ئىنقىلاب پارتىيىسىدىن نەچچە ئون كىشى قەتلى قىلىندى.

شۇ يىلى، تيانشاننىڭ شىمالىدا يەر تەۋرەپ، 450 ئادەم

ئۆلدى، بەزى يەرلەر يېرىلىپ كەتتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە 2 مىليون 162 مىڭ 30 ئەر - ئايال بار ئىدى.

1912 - يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى)

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئىنقىلاب تەشەببۇسچىلىرى ئىلىدا كەچ سائەت 9 دا ئىسيان كۆتۈرۈپ، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغانلىقىنى جاكارلىدى.

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى (دادۇدۇفۇ) قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، گۇۋاڭ فۇ ۋاقتىلىق تۈتۈق بولدى. بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى روسىيە كونسۇلىغا: «مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن تۈزگەن شەرتنامىلىرى يەنىلا كۈچكە ئىگە، چەتئەللىكلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى قوغدىلىدۇ» دېگەن مەزمۇندا خەت تاپشۇردى.

شۇ كۈنى، جۇڑۇي ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى.

1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، جۇدېجىن ئىلىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سەردارلىقىغا تەيىنلەندى.

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، روسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئالتايدىكى روسىيە قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈشنىڭ ئالتە تۈرلۈك شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى ئورگان ژۇرنىلى — «يېڭى ژۇرنال»نىڭ تۇنجى سانىنى نەشر قىلدى.

2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى ئۇرۇمە چاچنى كېسىش، كىيىم - كېچەكنى ئالماشتۇرۇش بۇيرۇقى چۈشۈردى.

2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى «ئەسكەرلەرگە ئالتە تۈرلۈك مۇراجەت»نى ئېلان قىلىپ، ھەر-بىلەردىن ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشنى، ئالدى - ساتتىدا ئادىل

بولۇشنى، چەت ئەللىكلەرنى قوغداشنى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلماسلىقنى، باسقۇنچىلىق قىلماسلىقنى، نەشە چەكمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىكنى تەلەپ قىلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ياڭ زەنشۇي قەشقەرنىڭ باشبۇغلۇقىغا، قوشۇمچە خارجى ئىشلار ئالاھىدە خادىملىقىغا تەيىنلەندى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۈتۈق مەھكىمىسى خەلق ئىشلار ئورگىنىنىڭ باشلىقى ئازسانلىق مىللەتلەرنى ھاقارەتلىك نام بىلەن ئاتاشنى مەنىسى قىلىش توغرىسىدا ئېلان چىقاردى.

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، يۇەن داخۇا بېيجىڭغا تېلېگراممايوللاپ، جۇمھۇرىيەتنى ياقلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە خىزمەتلەردىن ئىستېپا سورىدى.

3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، خوتەندىكى گېلاۋخۇيچىلاردىن چېن يۈيشياڭ (چېن فېڭنيەن) يامۇلغا سۇقۇنۇپ كىرىپ ساقچى باشلىقى جاڭ رۇڭچاڭنى ئۆلتۈردى. 1915 - يىلى 12 - ئايدا چېن يۈيشياڭ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى.

3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۇرۇمچىدىكى سودىگەرلەر باش ئۇيۇشمىسى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنى، بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا تېلېگراممايوللىدى.

3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، يۇەن داخۇا شىنجاڭنىڭ جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقى ھەققىدە يۇەن شىكەيگە تېلېگراممايوللىدى.

3 - ئايدا، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى قۇبدۇدا كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ - تالاڭچىلىق قىلدى ھەمدە شەھەرگە بىر كېچە - كۈندۈز ھۇجۇم قىلدى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، يۇەن داخۇا خىزمەتلەردىن ئىستېپا بەردى، ئورنىغا يۇەن خۇيۇ تۈتۈق (دۇدۇ) بولدى.

25 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن باش ۋالى بولدى.

4 - ئايدا، قۇمۇلدا تۆمۈر ئويغۇر ۋاڭنىڭ ۋېئودا للىق ئالۋان - ياسىقىغا قارشى چېقىپ، 200 نەچچە ئادەمنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈردى، يۇەن داخۇا ئەۋەتكەن قوشۇن تۆمۈرنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئويغۇر ۋاڭى ئالۋان - ياساقنى يېنىكلىتىشكە مەجبۇر بولدى، ئىسيان ۋاقتىنچە بېسىقتى.

زەمبىرەكچىلەرنىڭ باشلىقى تاڭ يۈتىڭ باشقا تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئاقسۇ ۋالىسى چېن جېڭيۈەننى، ئامبال ۋاڭ تەيفانى ئۆلتۈردى.

باربكۆل خەلقى ئامبال جاڭ زەيرىننى ئۆلتۈردى.

5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، خوتەنلىك سەرگەردان ۋاڭ دېڭ-باڭ 20 نەچچە كىشىنى باشلاپ، ناھىيىلىك يامۇلغا بېسىپ كىرىدى ۋە زەمبىرەكلەرنى تارتىۋالدى. 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كەچقۇرۇن ۋاڭ دېڭباڭ جۇرۇيچىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، كۇچانىڭ ئامبىلى ماۋ يېڭۈي يا-مۇل ئالدىدا ئاتلىق ئەترەتنىكى جۇڭ گۇەنخۇا تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. جۇڭ گۇەنخۇا ئاقسۇغا قېچىپ بارغاندا قول-غا ئېلىندى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سەھەردە، قەشقەردىكى گېلاۋخۇي-چىلارنىڭ باشلىقلىرى بېيەن يۈكفۇ، ۋېي دېشيەنلەر ئەگەشكۈچى-لىرى بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن تۇتۇق يۇەن خوڭيۇ ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئۆلتۈردى.

5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۇتۇق (دۇدۇ) لىقىغا، قوشۇمچە خەلق ئىشلىرى باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئىلدىكى ئىنقىلاب تەشەببۇس-چىلىرى تىنچلىق بېتىمى توغرىسىدا 11 مادداىلىق تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى.

5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ئىلى بۇيۇك تۇتۇق مەھكىمىسى پۇتۇن مەملىكەتكە ئۇمۇمىي تېلېگراممىا يوللاپ، يۇەن شىكەيىنىڭ شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى قايتا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىلى ئىنقىلابىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۇردى.

6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، يۇەن داخۇا ئىچكىرىگە كەتتى، ياڭ زېڭشىن تامغىنى ۋە خىزمەتنى تاپشۇرۇۋالدى.

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن ئويغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدىغان جاڭ سەيتىڭنى قۇمۇلغا قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى بەزىلەپ قورال تاپشۇرۇشقا كۆندۇرۇشكە ئەۋەتتى.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن قوزغىلاڭنى تىنچ-يول بىلەن تىنجىتىش ئۇچۇن، قۇمۇل ۋاڭىدىن ئالۋان - ياساق-نى ئازايتىشنى تەلەپ قىلدى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن مالىيىنى ئېنىق-لاش بۇيرۇقى چۈشۈردى.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چارروسىيە مۇھاجىر سودىگەرلەر-نى قوغداشنى باھانە قىلىپ، قەشقەردىكى ئەسكىرىنى كۆپەيتتى، قەشقەر دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ياڭ زەنشۇي قەشقەرنىڭ باش-بۇغ (تىدۇ) لىقىغا تەيىنلەندى، ياڭ زەنشۇي ئىچكىرىگە كەتكەن-دىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ما فۇشىڭ ئۆتىدى.

10 - ئايدا، غەللە - پاراق، ئوت - چۆپ يېغىش توغرىسى-دىكى 14 مادداىلىق بەلگىلىمە ئېلان قىلىنىپ، دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باجىنىڭ پەرقى ئايرىلدى.

شۇ يىلى يازدا، قۇمۇلدىكى تۆمۈر قاتارلىقلار نەسەندە با-رىكۆلنىڭ ئامبىلى يى شىڭفۇنى ئۆلتۈدى. يۇەن داخۇا قوشۇن باشلاپ كەلگەن بولسىمۇ، قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرالمىدى. 7 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن جاڭ سەيتىڭنى بەزلەشكە ئەۋەتتى. قىشتا، تۆمۈر 2-قېتىم ئىسيان كۆتۈردى. ياڭ زېڭشىن ھەم يۇمشاق قول ھەم قاتتىق

قول بولۇش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئاخىرى تۆمۈرنى ئۆلكە مەركىزىگە بېرىپ يىگىلىك بولۇشقا كۆندۈردى، ئاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنى تارقىتىۋېتىپ، ئىسيانىنى جىمىقتۇردى.

بېيجىڭ باش پوچتا ئىدارىسى ئۇرۇمچىدە پوچتا باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلدى.

شۇ يىلى، شايارناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ياقا بۇلاق قاتارلىق تۆت كەنت ئۆگەن دەريياسىغا كەلكۈن كېلىپ سۇ تېشىپ كېتىش سەۋەبىدىن سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىدى. جەمئىي 2576 مو ئېتىزدىكى زىرائەت سۇ ئاستىدا قالدى.

چارروسىيە ئالتايدا كونسۇلخانا قۇردى.

شىنجاڭنىڭ شۇ يىلقىكى كىرىمى 1 مىليون 583 مىڭ 67 يۈەن، چىقىمى 3 مىليون 369 مىڭ 989 يۈەن بولۇپ، چىقىم كىرىمدىن 1 مىليون 786 مىڭ 922 يۈەن ئېشىپ كەتتى.

1913 - يىلى (مىنگونىڭ 2 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، ئۆلكىلىك سەنيخوي قۇرۇلدى، دىڭ ئەنيۈەن كېڭەش باشلىقى، گومىنداڭ مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى 2 - ئايدا، ئىلى، تارباغاتايدىن باشقا شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 102 يىڭ ئەسكەر بار ئىدى.

2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، كۇچانىڭ جۇنۇاڭى مەمتىمىن جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىپ ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چىنۇاڭلىق ئۇنۋانى بېرىلدى.

3 - ئايدا، قۇمۇللۇق تۆمۈر (تېيې جېڭيۈەن) ئۆلكە مەركىزىگە يۆتكىلىپ، ئاتلىق ئەترەت 3 - يىگىنىڭ يىگىلىگى بولدى.

4 - ئايدا، ماتارىپ مەھكىمىسى ئۇرۇمچىدە ئاممىباپ كىتابلار قىرائەتخانىسى قۇردى.

5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ياڭ فېيشىيا تۇتۇق مەھكىمىسى شتابىنىڭ باشلىقى بولدى.

5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، شىنجاڭدا خارجى ئىشلار ئالاھىدە خادىمى مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى.

6 - ئايدا، خۇاڭ لىجۇڭ مالىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ۋاڭ جيايەن ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى. 1914 - يىلى 5 - ئايدا ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى قۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئالتايدا تۇرۇشلۇق روسىيە كونسۇلى جۇڭگو ئەسكىرىنى ئۇردى، جۇڭگو ئەسكەرلىرى قورالسىزلاندۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، شايارداردا ئوگەن دەريياسىنىڭ مىڭ گەز ئۇزۇنلۇقتىكى قېشىنى يار ئېلىپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ 14- كۈنى، بايلىق سىدىققا بەگ ذېگەن ئۇنىۋان بېرىلدى.

8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ياڭ دېشىڭ قەشقەرنىڭ باشبۇغى بولدى.

8 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئۆلكىلىك كېڭەش قارىمىقىدا قانۇن تۈزۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن ما فۇشىڭ ئارقىلىق تۆمۈرنى ئۆلتۈردى.

9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ داھىسى مۇيدىن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى.

9 - ئايدا، چارروسىيە 1500 ئەسكىرىنى ئالتايدا تۇرۇشقا ئەۋەتتى، ئۇلار يەلەرنى ئىگىلەپ، دەرەخلەرنى قومۇرۇپ، گەزەرمە سالدى، سىم تارتىپ، پوچتىخانا قۇرۇپ، ئالتاينى ئۇزۇن مۇددەت بېسىۋالماقچى بولدى.

10 - ئاينىك 16 - كۇنى، قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن رۇس ئەسكەرلىرى چېكىندى.

11 - ئاينىك 5 - كۇنى، جۇڭگو - روسىيە ئۆزئارا كېلىشىمنامە ئالماشتۇردى.

12 - ئاينىك 21 - كۇنى، شىنجاڭدا ئەيپۇن تېرىشىنى مەنئى قىلىش بەلگىلىمىسى يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى، شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن روسىيە تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى 8 مىليون 424 مىڭ رۇبلىغا، شىنجاڭدىن روسىيىگە توشۇلغان تاۋارلارنىڭ قىممىتى 9 مىليون 846 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. روسىيىدىن ئاساسلىقى ئۇن، شېكەر، چاي، تۆمۈر، ياغاچ، رەخت، مېتال بۇيۇم، ئۈسكۈنە - ئەسۋاب، كىرسىن، سەرەڭگە قاتارلىقلار كىرگۈزۈلگەن بولسا، شىنجاڭ ئاساسلىقى ئەلتىرە، يۇڭ - تىۋىت، تېرىدىن ئىشلەنگەن مالالار، ماتا، قۇرۇتۇلغان مېۋە، بۇغداي، ئۆي هايۋانلىرى، يىپەك قاتارلىقلارنى چىقاردى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە توقۇز پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بولۇپ، 182 ئىشچىسى بار ئىدى. كىيىم تىكىش كارخانىسىدىن يەتتىسى بولۇپ، ئۇلاردا 177 كىشى ئىشلەيتتى، تۆت كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى بولۇپ، 49 ئىشچىسى بار ئىدى. شىنجاڭدا جەمئىي 28 زاۋۇت بولۇپ، 350 ئەر ئىشچى، 57 ئايال ئىشچى جەمئىي 407 ئىشچى ئىشلەيتتى.

روسىيە زايسانىدىن بۇرچىنغا باردىغان سۇ يولىنى ئاچتى.

شۇ يىلى، شىنجاڭنىڭ كىرىمى 1 مىليون 788 مىڭ 217 يۈەن، چىقىمى 5 مىليون 842 مىڭ 704 يۈەن بولۇپ، قىزىل رەقەم 4 مىليون 54 مىڭ 487 يۈەنگە يەتتى.

1915 - يىلى (مىنگونىڭ 4 - يىلى)

1 - ئاينىك 1 - كۇنى، باربكۆل ناهىيىسىدە يۇڭ تېرە شىركىتى قۇرۇلدى.

1 - ئايدا، ستېپىين ئاستانىدا قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، گۆرلۈكلەردىن دەپنە بۇيۇملىرىنى، توقۇلمىلارنى تاپتى.

2 - ئاينىك 6 - كۇنى قۇرۇقتاغقا قاراپ يولغا چىقتى، يادائېبۇلاق بىلەن مىران (كىروران)نى خەرىتىگە ئالدى، قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋە باشقا يېزىقلاردىكى تارىخا پۇتۇكلەرنى هەمدە خەنزۇچە خەت چۈشۈرۈلگەن پۇللارنى تاپتى، ئاندىن كورلا، كۇچا، ئاقسۇدىن ئۆتۈپ، 5 - ئاينىك 31 - كۇنى قەشقەرگە باردى. 7 - ئاينىك 6 - كۇنى تېپىلغان ئاسار - ئەتىقىلەرنى 182 چوك سانسكرىت قاچىلاپ ماڭدۇردى، ئۇزى ئۇلۇغچات ئېغىزى ئارقىلىق پامىردىن ئۆتۈپ، 10 - ئاينىك 22 - كۇنى سەمەرقەنتكە باردى.

ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى 3 - قېتىم قىدىرىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، «1913— 1916 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيانى 3 - قېتىم قىدىرىپ تەكشۈرۈش»، «ئاسىيانىڭ مەركىزى قىسمى» دېگەن ئەسەرلەرنى يازدى.

1 - ئاينىك 25 - كۇنى، ياڭ زېڭشىن شاڭيۇلۇق ئەمەلىنى سېتىشنى چەكلەش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

4 - ئاينىك 18 - كۇنى، ماناس ناهىيىسىدىكى داگۇەي دېگەن جايدا، دەريانىڭ ئون گەز كەڭلىكتىكى قېشىنى يار ئېلىپ كەتتى، سۇ غەربتىن شەرقە نەچچە ئون چاقىرىم ئۇزۇنلۇققا ئېقىپ 270 نەچچە تال ستولبىنى ئۆرۈۋەتتى.

5 - ئاينىك 4 - كۇنى، ياڭ زېڭشىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ پىلەغوزىكىنى سېتىۋىلىشنى چەكلەش هەققىدە بەلگىلىمە چىقاردى.

6 - ئاينىك 7 - كۇنى، «جۇڭگو - روسىيە - موڭغۇلىيە كېلىشىمى» چاقتۇدا ئىمزالاندى.

7 - ئاينىك 7 - كۇنى، ساۋەندا دامبىنىڭ 30 گەز كەڭلىكتىكى قېشى يار كەتتى.

7 - ئاينىك 17 - كۇنى كېچىسى، كورلىنىڭ خاماڭگۇ

چىلغىسى دېگەن جايدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، دەريا سۈيى تېشىپ كەتتى، 22 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئۆيلەرنى، ئېتىزلارنى سۇ بېسىپ كەتتى.

7 - ئاينىڭ 24 -، 26 - كۈنلىرى، كۈچانىڭ 16 كەنتى ئوگەن دەريا‌سى سۇ تاشقىنىنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدى.

7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئاقسۇنىڭ قۇمباش، تۆۋەنكى دولان قاتارلىق كەنتلىرى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى.

9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ بالدۇر توي قىلىشىنى مەنئىي قىلىش يۈزىسىدىن توي قىلىدىغانلار 14 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى لازىم دەپ بەلگىلىمە چىقاردى.

كۈزدە، روسىيە گېئولوگلىرى شىخو، ماناسقا كېلىپ كان تەكشۈردى.

10 - ئايدا «شىنجاڭ ئاخباراتى» نەشر قىلىندى. بۇ جەمئىي 147 سان چىقتى، ئۇنىڭدا ئاساسەن ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەر - پەرمان، ئېلانلىرىغا دائىر مەزمۇنلار بار ئىدى.

11 - ئايدا، ماناس دەريا‌سى دامبىسىدىن يار كەتتى.

12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن ياڭ دېشىڭنى قەشقەرنىڭ باشبۇغلىقىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ما فۇشىڭنى تەيىنلىدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ئاقسۇ كونىشەھەردە يەر تەۋرىدى، ئاقسۇنىڭ شەرقىي قىسمى، قەشقەر رايونىمۇ ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى.

12 - ئايدا، شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلدى.

كۇچانىڭ 11 كەنتىدە سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ، 144 ئائىلە، 2560 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە 31 زاۋۇت، 373 ئەر ئىشچى، 44 ئايال ئىشچى، 25 يالانما ئىشچى بار ئىدى.

شۇ يىلى ئۇرۇمچى 2 مىليون 290 مىڭ يۈەنلىك مال ئېكسپورت قىلدى، 1 مىليون 720 مىڭ يۈەنلىك مال ئىمپورت قىلدى.

ئىلى 3 مىليون 890 مىڭ يۈەنلىك مال ئېكسپورت قىلدى، 4 مىليون 820 مىڭ يۈەنلىك مال ئىمپورت قىلدى.

قەشقەر 3 مىليون 450 مىڭ يۈەنلىك مال ئېكسپورت قىلدى، 4 مىليون 200 مىڭ يۈەنلىك مال ئىمپورت قىلدى.

1916 - يىلى (مىنگونىڭ 5 - يىلى)

1 - ئايدىن 3 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن مال‌لارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 756 مىڭ 991 سەرگە، چېگرىلىغان مال‌لارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 227 مىڭ 650 سەرگە يەتتى.

2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن لىيۇيىڭفۇنى ئۆلكىلىك ساقچى - تەپتىش نازىرلىقىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا فىڭ جىڭتاۋنى تەيىنلىدى.

3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، چاڭ يۈكچىڭ قەشقەرنىڭ ۋالىسى بولدى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، يى باۋيى مۇۋەققەت سىياسىي ئىشلار نازىرى بولدى. 1918 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى مائارىپ نازىرى، قوشۇمچە سىياسىي ئىشلار نازىرى بولدى.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، ياڭ زېڭشىن ھەرقايسى ناھىيىلەرگە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق شىنجاڭدىن چېگرىلىغان مال‌لارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 517 مىڭ 750 سەرگە، كىرگۈزۈلگەن مال‌لارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 281 مىڭ 520 سەرگە يەتتى.

5 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئالتايدىكى كىلان دەريا‌

سىغا كەلكۈن كېلىپ، ئۇچ كۆۋرۈكنى بۇزۇۋەتتى.

5 - ئايدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەقسۇت، تۇرپان ۋاڭى ئىمىن خوجا، كۇچا ۋاڭى مەمتىمىن، ئاقسۇ ۋاڭى قادىر، باينىك بېگى سىدىق، ئۇچتۇرپان بېگى ئىبراھىم، خوتەن ۋاڭى مۇسا قاتارلىقلار يۈەن شىكەينىك خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىشىگە ئېتىراز بىلدۈردى.

6 - ئاينىك 20 - كۈنى، جىك ناھىيىسىنىك بەزى جايلىرىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى.

7 - ئاينىك 1 - كۈنى، ئەمەلدار تەربىيەلەش ئۇچۇن، شىنجاڭدا سىياسەت تەتقىقات ئورنى قۇرۇلدى.

7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق شىنجاڭدىن چىقىرىلغان ماللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى 588 مىڭ 854 سەرگە، كىرگۈزۈلگەن ماللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 675 مىڭ 699 سەرگە يەتتى.

8 - ئايدا، روسىيىنىڭ توقماق قاتارلىق جايلىرىدىكى قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئەسكەر تۇتۇشقا قارشى چىقتى، روسىيە قوشۇنى ئۇلارنى باستۇردى، ھەر مىللەت چارۋىچىلىرى ئارقا ئارقىدىن قاچتى، 10 مىڭچە قازاق تارباغاتايغا قېچىپ كېلىپ، يايلاقلارنى ئىگىلىۋالدى، يەرلىك قازاقلار شىخو، ساۋەن، جىڭ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

قەشقەر، ئاقسۇلارغا روسىيىلىك خۇيزۇلار ۋە قىرغىزلار قېچىپ كەلدى.

9 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، روسىيىلىك قازاقلاردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى شىخوغا قېچىپ كەلدى.

10 - ئاينىك 1 - كۈنى، ئۇيغۇر سودىگەرلەرنى قوغداش ئۇچۇن، ياڭ زېڭشىن ئەنجاندا كونسۇل تۇرغۇزۇشنى تەكلىپ قىلدى.

10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، روسىيىلىك كازاك ئەسكەرلەر پرژىۋالسكى دېگەن جايدا 400 نەچچە خۇيزۇنى ئۆلتۈردى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى روسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىسىگە نارازىلىق بىلدۈردى.

10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، ئاقسۇ، ئاقسۇ كونىشەھەر ئىككى ناھىيىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بىلەن روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چىقارغان، كىرگۈزگەن ماللىرىنىڭ قىممىتى مۇنداق:

ئەنگلىيە سودىگەرلىرى چىقارغان ماللارنىڭ قىممىتى 2987 سەر؛

ئەنگلىيە سودىگەرلىرى كىرگۈزگەن مالنىڭ قىممىتى 2712 سەر، روسىيە سودىگەرلىرى كىرگۈزگەن ماللارنىڭ قىممىتى 3768 سەر.

12 - ئاينىڭ 1 كۈنى، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ شەرقىي يېزىلىرىدا مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بېرىپ، 3168 مو زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

قۇمۇلنىڭ خەنزۇ شەھىرىدە 543 مو ئېتىز ھاشارات ئاپىتىگە ئۇچرىدى.

پىچانىنىڭ تۈيۈق يېزىسىدا يەر تەۋرىدى، كۈچادا يەر تەۋرىدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە 27 زاۋۇت (مەيدان) بار ئىدى.

شىنجاڭنىڭ شۇ يىلقى مالىيە كىرىمى 3 مىليون 343 مىڭ 699 يۈەن، چىقىمى 4 مىليون 730 مىڭ 279 سەر بولۇپ، 1 مىليون 386 مىڭ 580 يۈەن قىزىل رەقەم كۆرۈلدى.

ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى شىنجاڭدا 2 مىليون 278 مىڭ 727 ئامالە نوپۇسى بار ئىكەن.

1917 - يىلى (مىنگونىڭ 6 - يىلى)

1 - ئاينىك 12 - كۈنى، ياك زېڭشىن روسىيەدىن قەپ-
چەپ كەلگەن ئاسىيالار باشلىقلىرىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدا جايلار-
غا مەخپىي بۇيرۇق چۈشۈردى.

1 - ئاينىك 13 - كۈنى، فەن ياۋنەن ئاقسۇنىك ۋالىيە-
لىقىغا تەيىنلەندى.

1 - ئاينىك 13 - كۈنى، جۇرۇيچى قەشقەرنىك ۋالىيىلە-
لىقىغا تەيىنلەندى.

2 - ئاينىك 23 - كۈنى، ياك زېڭشىن ھەرقايسى ۋىلا-
يەت، ناھىيىلەرگە: ھۆكۈمەتنىك تېلېگراممىسىغا بىنائەن گېرمانە-
يە بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈش كېرەك، دەپ مەخپىي بۇيرۇق
چۈشۈردى.

1 - ئايدىن 3 - ئىيغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئارقە-
لىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن ماللارنىك ئومۇمىي قىممىتى 493
مىڭ 184 سەرگە، چېگرىلغان ماللارنىك ئومۇمىي قىممىتى 192
مىڭ 458 سەرگە يەتتى.

3 - ئايدا، ئىلى ناھىيىسىدە سودىگەرلەر ئۈيۇشمىسى قۇرۇلدى.

5 - ئايدا، باندىتلار كورلىدا ئوت قويۇپ بۇلاڭچىلىق
قىلدى، سودىگەرلەرنىك مال - مۈلكى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى.

4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئار-
قىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن ماللارنىك ئومۇمىي قىممىتى 315
مىڭ 20 سەرگە يەتتى.

6 - ئايدا، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا يۇقۇملۇق
كېسەل تارقالدى، خوتەن، كىرىيە، لوپ قاتارلىق جايلاردا ۋا-
با كېسىلى تارقالدى، خەلق ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتتى،
ئۆلگەنلەر بەزى ناھىيىلەردە نەچچە ئون مىڭغا، بەزى ناھىيىلەردە
ئون نەچچە مىڭغا يەتتى. بەزى ئۆيلەردە ھەممە كىشى ئۆلۈپ
كەتتى، ئۆلكە مەركىزى ئۈچ ناھىيىگە كېسەل داۋالاشقا ئۇچ
دوختۇر ئەۋەتتى.

(1918 - يىل) 1 - ئاينىك 1 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكە-
لىك مائارىپ نازارىتى قۇرۇلدى، يېڭى باۋيى نازىر بولدى.

1917 - يىلى 9 - ئاينىك 8 - كۈنى، ياك زېڭشىن
پەن يۈيشەننى سودا - سانائەت نازىرلىقىغا تەيىنلىدى.

7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئارقە-
لىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن ماللارنىك ئومۇمىي قىممىتى 470
مىڭ 860 سەرگە يەتتى.

11 - ئاينىك 22 - كۈنى، سوۋېت ھۆكۈمىتى چارروسىيە
ئەۋەتكەن ئەلچى، كونسۇل قاتارلىقلار ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانە-
لىقىنى، يېڭىدىن باش ئەلچى ياكى كونسۇل ئەۋەتىدىغانلىقىنى
جاكارلىدى.

10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، نىكەنكا قاراۋۇلخانىسى ئار-
قىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن ماللارنىك ئومۇمىي قىممىتى 289
مىڭ 180 سەرگە يەتتى.

شۇ يىلى، روسىيە قورغاس دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى.

قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى ئېچىلدى.

ئۆلكە بويىچە 29 زاۋۇت بار ئىدى.

ئۆلكە بويىچە 691 مىڭ 569 يۈەن يەر بېجى يىغىلدى.

1918 - يىلى (مىنگونىك 7 - يىلى)

1 - ئايدا، ئاقسۇ كونىشەھەرگە روسىيەدىن 2 مىڭدىن ئارتۇق
قازاق، 161 ئائىلىلىك قىرغىز يەنى 400 دىن ئارتۇق ئەر - ئا-
يال قېچىپ كەلدى، ياك زېڭشىننىك بۇيرۇقىغا بىنائەن مىڭ
قازاق قايتۇرۇلدى.

2 - ئاينىك 19 - كۈنى، شىڭشىڭشىيادا تېلېگرافخانا
قۇرۇلدى.

4 - ئاينىك 17 - كۈنى، خوتەندە راخمان باشچىلىقىدىكى
ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈردى، ياك زېڭشىن راخماننى ئۆلتۈ-
رۈشكە بۇيرۇق قىلدى.

ياك زېكشىن ھەرقايسى ناھىيلەرگە نوپۇس ئېنىقلاش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش قىلدى.

5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، كۇچادا مەمتىلى قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈردى. 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەمتىلى قاتارلىق بەش كىشى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

12 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى، ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئويتاغ ئەتراپلىرىدا يەر تەۋرىدى.

1918 - يىلى، كىتاب ئىدارىسى كىتاب - گېزىت ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، «تەڭرىتاغ گېزىتى» قەرەلسىز چىقىرىلىدىغان بولدى.

1919 - يىلى (مىنگونىڭ 8 - يىلى) ئالتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى.

1920 - يىلى (مىنگونىڭ 9 - يىلى)

1 - ئايدىن 5 - ئايغىچە ئاق رۇسلارنىڭ باچىچ قىسمى بىلەن ئالىيانكوۋ قىسمىنىڭ قالدۇقلىرىدىن 20 مىڭدىن كۆپرەك كىشى ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىمىزغا سوقۇنۇپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى.

1921 - يىلى (مىنگونىڭ 10 - يىلى)

1 - ئايدا، ئالىيانكوۋ قىسمى گۇچۇڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئاق رۇسلارنىڭ دوتۇپ قىسمى ئىلىنىڭ كۇرە دېگەن يېرىدە توپلاڭ كۆتۈرۈپ، ئوت قويۇش، قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

3 - ئايدا، ئالىيانكوۋ ياك زېكشىن تەرىپىدىن نەزەربەنت قىلىندى، 1923 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

5 - ئايدا، ئاق رۇسلاردىن نوۋىكوۋ تارباغاتايغا سوقۇنۇپ كىرىپ باچىچ قىسمى بىلەن بىرلىكتە مالىمانچىلىق تۇغدۇردى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى كېلىشىمگە ئاساسەن شىنجاڭنىڭ

ئۆلكە قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە باندىتلارنى قورشاپ يوقاتتى.

10 - ئايدا باچىچ قىسمى تولۇق يوقىتىلدى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى چېكىنىپ كەتتى.

1924 - يىلى (مىنگونىڭ 13 - يىلى)

كۇزدە، شىنجاڭدا رۇسچە سىياسىي - قانۇن مەكتىپى قۇرۇلدى.

ياك زېكشىن قەشقەردە ما فۇشىڭ كۇچلىرىنى تازىلىدى.

1925 - يىلى (مىنگونىڭ 15 - يىلى)

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ياك زېكشىنغا تېلېگرامما بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى، ئالتاي، ئىلى، چۆچەك، قەشقەر شەھەرلىرىدە كونسۇلخانا قۇرۇشىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جۇڭگو شەمەي، زايسان، ئالمۇتا، تاشكەنت ۋە ئەنجان قاتارلىق بەش جايدا كونسۇلخانا تەسىس قىلدى.

سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتى قۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇرۇلدى.

1928 - يىلى (مىنگونىڭ 17 - يىلى)

ئەنجىڭ ھۆكۈمىتى ياك زېكشىنىنى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا بەلگىلىدى. فۇمىن توقۇمىچىلىق شىركىتى قۇرۇلدى ۋە تىجارەت باشلىدى. 1933 - يىلى بۇ شىركەتنىڭ زاۋۇتى ئۈرۈمچىدە كۆيۈپ كەتتى. 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، فەن ياۋنەن رۇسچە سىياسىي - قانۇن مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش مۇراسىمىدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتتە باشقىلار ئارقىلىق ياك زېكشىننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە تارىختا «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى.

جىن شۇرېن شىنجاڭنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. 1931 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بوئدى.

1931 - يىلى (مىنگونىڭ 20 - يىلى)

قۇمۇلدا يەر تەۋرەمى ئىسلاھ قىلىنىپ، بەگلىك تەۋرەمى بىكار قىلىندى، قۇمۇل، باركۆل، ئۈرغول ئۇچ ناھىيە تەسىس قىلىندى.

2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، شوباۋدىكى بىر ھەربىي بىر ئۇيغۇر قىزغا زورلۇق بىلەن ئۆيلەنگەچكە «شوپۇل ۋەقەسى» يۈز بەردى، بۇ قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ جىن شۇرىنىغا قارشى كۈرىشىگە ئوت پىلتىسى بولدى.

ما جۈڭيىڭ يارلىنىپ گەنسۇدىكى ئەنشى، دۇنخۇاڭ، يۈيمىن ئەتراپلىرىغا چېكىندى.

1932 - يىلى (مىنگونىڭ 21 - يىلى)

يازدا، جىن شۇرىن شېڭ شىسەينى «شەرقىي يول باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى» لىقىغا تەينىلەپ قۇمۇلغا تۆت يولدىن ھۇجۇم قىلدى، خوجانىياز، يولۋاسلار پىچانغا كەتتى.

8 - ئايدا ما جۈڭيىڭنىڭ ما شىمىڭ قىسمى شىنجاڭغا كىردى.

12 - ئايدا، ماشىمىڭ بىلەن خوجانىياز، يولۋاسلار بىرلىشىپ پىچاننى ئىشغال قىلدى، ما چۈەنلۇ ئۇرۇمچىدىكى نەنسەنگە كىردى.

1933 - يىلى (مىنگونىڭ 22 - يىلى)

1 - ئايدا، ما جۈڭيىڭ قوشۇن باشلاپ 2 - قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، ئۆلكە مەركىزىگە ئىككى يولدىن ھۇجۇم قىلدى. يولۋاس پىچان بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. ما شىمىڭ قاراشەھەردە 36 - دىۋىزىيىنىڭ باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانلىق شتابىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى كۇچا، بۈگۈر، باي، ئاقسۇغا كېڭەيدى. قارىقاش، خوتەن، لوپ، كىرىيە، گۇما، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن قاتارلىق جايلار جىن شۇرىنغا قارشى چىقتى.

2 - ئايدا، ماچۈەنلۇ قىسمى ئۇرۇمچىدىكى ياۋموشەن تېغىغا، غەربىي چوڭ كۆۋرۈككە، قىزىلتاغ ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلدى. ھەمدە مىچۈەن، سانجى، فۇكاڭ، قۇتۇبى، مانا قاتارلىق جايلار ئۆلكە قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى.

3 - ئايدا شەرقىي شىمال ئارمىيىسى (دۇڭبېيجۇن) ئۇرۇمچىگە كىردى.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدە «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» يۈز بەردى، جىن شۇرىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى.

6 - ئايدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر شتابىنىڭ 2 - باشلىقى خۇاڭ موسۇڭنى شىنجاڭغا «ھال سوراش» قا ئەۋەتتى، شېڭ شىسەي، چىن جۇڭ، تاۋمىڭيۇ، لى شياۋتيەن قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلاشتى. 8 - ئايدا، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى لىيۇ ۋېنلۇڭنى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە، شېڭ شىسەينى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە، جاڭ پېيىۋەننى ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، قوشۇمچە يېڭى تەشكىللەنگەن 8 - دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرلىقىغا تەينىلىدى.

9 - ئايدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئەدلىيە - مەمۇرىي مىنىستىرى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنى شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئەۋەتىپ شېڭ شىسەينى نۇقتىلاش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى.

1934 - يىلى (مىنگونىڭ 23 - يىلى)

2 - ئايدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گۈمران بولدى.

4 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «سەككىز ماددىلىق ختابنامە» ئېلان قىلدى. پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنى چاقىرىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسى (قىسقارتىپ جاھانگىرلىككە قارشى ئۈيۈشما دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىنى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق، بىرلىك خاتىرە كۈنى دەپ ئېلان قىلدى.

10 ـ ئايدا، ئامانلىق ساقلاش باش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1935 ـ يىلى (مىنگونىڭ 24 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «توققۇز تۇرلۇك ۋەزىپە» نى ئوتتۇرىغا قويدى.

5 ـ ئايدا ئىقتىسادىي راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 5 مىليون ئالتۇن روبلى قەرز ئالدى.

1936 ـ يىلى (مىنگونىڭ 25 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا ئامانلىق ساقلاش باش ئىدارىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

7 ـ ئايدىن 1939 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە 1 ـ ئۇچ يىللىق پىلان مەزگىلى بولدى. شۇ يىلى شېڭ شىسەي كومپارتىيىلىك ئەزالىرىنىڭ ياردىمىدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى تەمىن ئېتىش، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، شىنجاڭنى تەمىرە قىلىشتىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئېلان قىلدى. چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى تەسىس قىلىندى.

1937 ـ يىلى (مىنگونىڭ 26 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى 2 مىليون 500 مىڭ ئالتۇن روبلى قەرز بەردى.

4 ـ ئايدا، قەشقەردىكى دېۋىزىيە كوماندىرى مامۇت، خوتەندە ما خۇشەن قىسمى توپىلاڭ كۆتۈردى، 10 ـ ئايدا شېڭ شىسەي چەتئەلدىكى ياردىمىدە توپىلاڭنى تىنچىتتى.

5 ـ ئايدا، شېڭ شىسەي جەنۇبىي شىنجاڭغا قوشۇن

ئەۋەتىشتىن ئاۋۋال يولۋاسنىڭ كۆچلىرىنى قۇمۇلدىن قوغلاپ چىقاردى. جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ تارماق ئەترىتى شىنجاڭغا كەلدى؛ بۇ قوشۇن «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتالدى.

8 ـ ئايدىن باشلاپ شېڭ شىسەي «سۇيىقەستلىك توپىلاڭ ئەنزىسى»نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، سوۋېت كومموئىستلىرىغا ۋە نۇرغۇن سىياسىي رەقىبلىرىگە زەربە بەردى.

9 ـ ئايدا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇشقا يارەدەم بېرىش ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى، ئۇ خەلق ئاممىسىنى ئىئانە توپلاپ ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىشكە قوزغىدى.

10 ـ ئايدا، 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى. جۇڭگو كومپارتىيىسى شېڭ شىسەي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ تەشكىل قىلىپ، بىر تۈركۈم جۇڭگو كومموئىستلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا ئىشلەشكە كەلدى.

1938 ـ يىلى (مىنگونىڭ 27 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 8 ـ پولكى قۇمۇلغا ئورۇنلاشتى.

10 ـ ئايدا، شىنجاڭ خەلق ۋەكىللىرىنىڭ 3 ـ قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى.

1939 ـ يىلى (مىنگونىڭ 28 ـ يىلى)

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا سودا بانكىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

2 ـ ئايدا پۇل تۇرۇمى ئىسلاھ قىلىنىپ پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى «كوي»، «يۈەن» دىن «سەر» گە ئۆزگەرتىلدى.

11 ـ ئايدا، جۇڭگو ـ سوۋېت مەدەنىيەت ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلدى.

7 ـ ئايدىن 1942 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە 2 ـ ئۇچ يىللىق

پىلان مەزگىلى بولدى.

1940 - يىلى (مىنگونىڭ 29 - يىلى)

2 - ئايدا ئالتايىنىڭ كۆكتوقاي رايونىدىكى قازاق چارۋىچىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، قوزغىلاڭ جىڭ قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيدى، 9 - ئايدا قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمەت بىلەن سۆھبەتلەشتى. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ ۋاقتىنچە بېسىقتى.

1941 - يىلى (مىنگونىڭ 30 - يىلى)

4 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى 4 مىليون يۈەنلىك قۇرۇلۇش زايومى تارقاتتى.

5 - ئايدىن باشلاپ شېڭ شىسەي شىنجاڭ بويىچە 2 - قېتىم «سۇيىقەستلىك توپلاڭ كۆتۈرۈش ئەنزىسى» نى ئويدۇرۇپ چىقتى. مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر زات دۇجۇكىيۇەن قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىلى 7 - ئايدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

6 - ئايدا قېلىن قار تاغ يولىنى ئېتىۋالغاچقا قوزغىلاڭ بېسىقىپ قالدى. شۇ يىلى ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەت يامانلاشتى، شېڭ شىسەي ئىلغارلىق چۈمپەردىسىنى يېرتىپ تاشلاشقا باشلاپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپكە بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

1942 - يىلى (مىنگونىڭ 31 - يىلى)

3 ئايدا شېڭ شىسەي شېڭ شىچىنى ئۆلتۈرگۈزدى ۋە بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، كوممۇنىستلارغا زىيانكەشلىك قىلدى.

8 - ئاينىڭ ئاخىردا، سوڭ مېيلىڭ شىنجاڭغا كىلىپ شېڭ شىسەينى ئۆز يېنىغا تارتتى، شېڭ شىسەي «پىرقى دۆلەت»نى كە سادىق بولمىدىغانلىقىنى، جىياڭ جېيشىغا مۇتلەق بويسۇنمىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما تارقىلىپ كەتتى.

9 - ئايدا، ۋۇ زېشياڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ

شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە خادىمى قىلىپ بەلگىلەندى.

11 - ئايدا، شېڭ شىسەي قوشۇمچە 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ مۇئاۋىن قۇماندانلىقىنى ئۇستىگە ئالدى.

1943 - يىلى (مىنگونىڭ 32 - يىلى)

1 - ئايدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى يەنە قۇرۇلدى، ھەربىي قىسىملاردا ئالاھىدە پىرقە قۇرۇلدى.

3 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىسى تەپتىش رايوندا تەپتىش تەسىس قىلىندى.

6 - ئايدا ئوسمان، دەللىقان شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قۇراللىق قارشى چىقتى. 9 - ئايدا چىن تەنچىيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كوممۇنىستلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن يوشۇرۇن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ساقچى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1944 يىلى (مىنگونىڭ 33 - يىلى)

6 - ئايدا، تاشقورغان پارتىزانلار ئەترىتى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

9 - ئايدا، شېڭ شىسەي خىزمەتتىدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرى بولۇشقا چۈكچىگا كەتتى، ۋۇ جۈڭشىن شىنجاڭنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. ئىلقا چارۋىچىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ سەھىپىسى ئېچىلدى.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غۇلجا ئىنقىلابى پارتىلىدى.

12 - كۈنى ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

1945 - يىلى (مىنگونىڭ 34 - يىلى)

4 - ئايدا، ئۇچ ۋىلايەتتە مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇپ شىمالىي فرونت، ئوتتۇرا فرونت، جەنۇبىي فرونتتىن ئىبارەت ئۇچ يۆنىلىش بويىچە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قوزغاشنى قارار قىلدى.

پلان بويچە ئىشلەش.

جەنۇبىي سەپتىكى مىللىي ئارمىيە باينى ئىشچى شىنجاڭ پارتىزانلىرى تاشقورغانىنى ئىشغال قىلىش ھۇجۇم قىلدى.

مىللىي ئارمىيە ۋە پارتىزانلار ئەترىتى شىمالىي تارغاباتاي بىلەن ئالتاينى ئىشغال قىلدى، ئوتتۇرا فرونت تامامان دەريا سىغىچە ئىلگىرىلەپ باردى. جەنۇبىي فرونتتىكى قىسىملار ۋىنسۇنى ئىشغال قىلىپ، ئاقسۇنى مۇھاسىرىگە ئالدى، 10 - ئايدا مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلغا چىقىندى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى.

1946 - يىلى (مىنگونىڭ 35 - يىلى)

1 - ئايدا، تاشقۇرغان پارتىزانلار ئەترىتى قاغىلىق، پوسكامنى ئىشغال قىلدى، 7 - ئاينىڭ ئالدى - كەينىدە تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋە ھەربىي - مەمۇرىي ئورگانلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمگە ۋە 1 - قوشۇمچە ھۇججەتكە ئىمزا قويۇلدى.

4 - ئايدا، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە قۇرۇلدى.

6 - ئايدا، تىنچلىق بېتىمىنىڭ 2 - قوشۇمچە ھۇججىتىگە ئىمزا قويۇلدى. قامالغان كومۇنىستلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى بولۇپ 130 نەچچە كىشى شىنجاڭدىن ئايرىلىپ شەنشىگە يېتىپ باردى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. جاڭ جۇجۇڭ قوشۇمچە رەئىس، ئەخمەتجان، بورھانلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى. 18 - كۈنى سىياسىي پروگراممىا ئېلان قىلىندى.

8 - ئايدا، ئوسمان گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى چىقتى.

9 - ئايدا، تارباغاتاي ۋەقەسى يۈز بەردى.

1947 - يىلى (مىنگونىڭ 36 - يىلى)

2 - ئايدا، ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى تۇرۇش، تىنچلىق بېتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش مەقسەت قىلىنغان «25 - فېۋرال ۋەقەسى» يۈز بەردى.

4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە جاڭ جۇجۇڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈردى، قەشقەردە كىشىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا ئېلىنىپ ئەيىبلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇچ ۋىلايەتكە قارىتا قاتتىق پوزىتسىيە تۇتۇشقا باشلىدى.

5 - ئايدا پانتۇركىست مەسئۇت ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى، بۇ ئىش ئۇچ ۋىلايەتنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى، ئۆلكىلىك كېڭەش بۇزۇلدى.

6 - ئايدا، بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەردى.

7 - ئايدا، تۇرپان، پىچان، توقسۇندا قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

8 - ئايدا، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىكى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ئارقا - ئارقىدىن ئىلغا قايتىپ كەتتى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلاندى.

1948 - يىلى (مىنگونىڭ 37 - يىلى)

شىنجاڭدا تىنچلىق - خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى (قىسقارتىلىپ «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ بارلىق ئەزالىرى «شىنجاڭ ئىتتىپاقى»غا كىردى.

1949 - يىلى (مىنگونىڭ 38 - يىلى)

1 - ئايدا، بورھان ئۆلكە رەئىسى بولدى.

4 - ئايدا، جاڭ جۇجۇڭ بېيپىڭدا قېپقالدى، ئورنىغا مابۇفاڭ غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ قوماندانى بولدى.

8 - ئايدا، جەنۇبىي سەپتىكى مىللىي ئارمىيە بايىنى ئىشغال قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ پارتىزانلىرى تاشقورغاننى ئىشغال قىلدى ھەمدە قەشقەر، يەكەنگە ھۇجۇم قىلدى.

9 - ئايدا، مىللىي ئارمىيە ۋە پارتىزانلار ئەترىتى شىمالىي فرونتتا تارغاباتاي بىلەن ئالتاينى ئىشغال قىلدى، ئوتتۇرا فرونتتا ماناس دەرياسىغىچە ئىلگىرىلەپ باردى. جەنۇبىي فرونتتىكى قىسىملار ۋىنسۇنى ئىشغال قىلىپ، ئاقسۇنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

10 - ئايدا مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلغا چىقىندى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى.

1946 - يىلى (مىنگونىڭ 35 - يىلى)

1 - ئايدا، تاشقۇرغان پارتىزانلار ئەترىتى قاغىلىق، پوسكامنى ئىشغال قىلدى. 7 - ئاينىڭ ئالدى - كەينىدە تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋە ھەربىي - مەمۇرىي ئورگانلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

11 مارددىلىق تىنچلىق بېتىمگە ۋە 1 - قوشۇمچە ھۇججەتكە ئىمزا قويۇلدى.

4 - ئايدا، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە قۇرۇلدى.

6 - ئايدا، تىنچلىق بېتىمىنىڭ 2 - قوشۇمچە ھۇججىتىگە ئىمزا قويۇلدى. قامالغان كومۇنىستلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى بولۇپ 130 نەچچە كىشى شىنجاڭدىن ئايرىلىپ شەنشىگە يېتىپ باردى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. جاڭ جۇجۇڭ قوشۇمچە رەئىس، ئەخمەتجان، بورھانلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى. 18 - كۈنى سىياسىي پروگراممىا ئېلان قىلىندى.

8 - ئايدا، ئوسمان گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى چىقتى.

9 - ئايدا، تارباغاتاي ۋەقەسى يۈز بەردى.

1947 - يىلى (مىنگونىڭ 36 - يىلى)

2 - ئايدا، ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى تۇرۇش، تىنچلىق بېتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش مەقسەت قىلىنغان «25 - فېۋرال ۋەقەسى» يۈز بەردى.

4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە جاڭ جۇجۇڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈردى، قەشقەردە كىشىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا ئېلىنىپ ئەيىبلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇچ ۋىلايەتكە قارىتا قاتتىق پوزىتسىيە تۇتۇشقا باشلىدى.

5 - ئايدا پانتۇركىست مەسئۇت ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى، بۇ ئىش ئۇچ ۋىلايەتنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى، ئۆلكىلىك كېڭەش بۇزۇلدى.

6 - ئايدا، بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەردى.

7 - ئايدا، تۇرپان، پىچان، توقسۇندا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

8 - ئايدا، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىكى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ئارقا - ئارقىدىن ئىلغا قايتىپ كەتتى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلاندى.

1948 - يىلى (مىنگونىڭ 37 - يىلى)

شىنجاڭدا تىنچلىق - خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى (قىسقارتىلىپ «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ بارلىق ئەزالىرى «شىنجاڭ ئىتتىپاقى»غا كىردى.

1949 - يىلى (مىنگونىڭ 38 - يىلى)

1 - ئايدا، بورھان ئۆلكە رەئىسى بولدى.

4 - ئايدا، جاڭ جۇجۇڭ بېيپىڭدا قېپقالدى، ئۇرۇمچىغا مابۇفاڭ غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ قوماندانى بولدى.

5 - ئايدا، شىنجاڭدا مەملىكىتىمىزنىڭ پۈتۈن تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن، سومىما سانى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1 مىليارد يۇەنلىك ئۆلكە پۇلى تارقىتىلدى.

8 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن غۇلجىغا كېلىپ شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش ئىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ماۋ زېدۇڭ — ئەخمەتجان قاتارلىقلارغا خەت يېزىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى «پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دېدى.

27 - كۈنى، ئەخمەتجان، ئىسھاقبېك، ئابباسوۋ، دەلىلقان، لوجى قاتارلىق بەش كىشى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش 1 - نۆۋۈتلىك يىغىنىغا كېتىۋاتقاندا سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى.

9 - ئايدا، دېڭ لىچۈن ئۇرۇمچىگە كەلدى، 25 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون قوماندانى تاۋجېيۋ قاتارلىقلار ھەقتەكە قايتىش تېلېگراممىسىنى ئېلان قىلدى. 26 - كۈنى ئۆلكە رەئىسى بورھان قاتارلىقلار ئومۇمىيۈزلۈك چىقىرىپ گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزدى، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويدى.

(تۈگىدى)

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

新疆文史资料选辑（28）（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
850×1168毫米　32开本　13.5印张　3插页
1990年8月第1版　1990年8月第1次印刷
印数：1——2,450

ISBN 7—228—01353—0/K·　25元
（内部发行）

20
元